Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Historisk Tidsskrift

Bind

111

Hæfte 1

Den danske historiske Forening

København 2011

Historisk Tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, ph.d. Jan Pedersen
Universitetslektor, ph.d. Regin Schmidt

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, cand.mag. Carsten Due-Nielsen (formand); professor, dr.phil. Vincent Gabrielsen; seniorforsker, dr.phil. Tyge Krogh; forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen; universitetslektor, dr.phil. Kay Lundgreen-Nielsen; dr.phil. Anders Monrad Møller (kasserer); universitetslektor, ph.d. Jan Pedersen (sekretær); professor, dr.phil. Bjørn Poulsen; og universitetslektor, ph.d. Regin Schmidt (sekretær).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt Historisk Tidsskrift, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 350 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 185 kr., for institutioner 400 kr. For medlemmer med bopæl i udlandet og for institutioner tillægges portoudgifter. Abonnement på Historisk Tidsskrift kan også tegnes hos boghandlerne.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Saxo-Instituttet, Københavns Universitet
Njalsgade 80, 2300 København S.
E-mail: histtid@hum.ku.dk
Historisk Tidsskrifts hjemmeside:
www.historisktidsskrift.dk

Open access: www.tidsskrift.dk
Tidsskrift.dk er Det Kongelige Biblioteks portal for danske videnskabelige tidsskrifter. Materialer kan frit læses, udskrives og downloades til privat brug samt til studie- og forskningsformål. Historisk Tidsskrift er tilgængeligt fra 1840 til og med 1997.

Omorganiseringen af den teologiske censur

GENERALKIRKEINSPEKTIONSKOLLEGIETS CENSURVIRKSOMHED 1737-1747

Af

Jesper Jakobsen

Trykkefrihed betragtes i dag som en menneskerettighed, men under den danske enevælde var censur en integreret del af magtudfoldelsen. Indtil forcensurens afskaffelse i 1770 var manuskripter underlagt krav om at blive forelagt for og godkendt af de rette myndigheder, inden de lovligt kunne trykkes. Dette vilkår havde selvsagt afgørende indflydelse på åndslivets udfoldelsesmuligheder, og det hindrede ikke mindst opblomstringen af en offentlig opinion.

Ønsker man et fyldestgørende billede af censurens håndtering, må man rette fokus på de institutioner, der varetog censuren, og studere deres praksis over et afgrænset tidsrum. Mængden af sådanne studier i censurvæsenet i 1700-tallets første halvdel er ikke overvældende, men de er ikke desto mindre vigtige, fordi de viser, at censurens praktiske udførelse ikke fuldt ud svarede til lovgivningen. Harald Ilsøe og Ludvig Koch har blandt andet påvist – som det nærmere vil fremgå – at adskillige skrifter i 1700-tallet blev trykt uden om censurmyndighederne.

Politimestrene, Danske Kancelli og Missionskollegiet var blot nogle af de myndigheder, som var involveret i skrifters censur, så hvor skal man sætte sit fokus, hvis man ønsker at studere en censurinstitutions virke i en afgrænset periode? Censurens praktiske hovedorgan var frem til 1770 Københavns Universitets fire fakulteter, og censurvæsenet var grundlæggende delt i to grene, en politisk-verdslig og en teologisk. Opmærksomheden var størst omkring den teologisk begrundede censur, hvor proceduren også var mere omstændelig. Skrifter med teologisk indhold skulle først forevises biskoppen, dernæst censureres af Det Teologiske Fakultet, og fra 1737 skulle det endvidere godkendes af det

nyoprettede Kirkekollegium.[1] Det har resulteret i en stor mængde bevarede kilder. Den teologiske gren af censuren er derfor et godt afsæt for studier i censurvæsenet. Dertil kommer, at skrifter med teologisk indhold kvantitativt set tegnede sig for størstedelen af udgivelserne i 1700-tallets første halvdel.

Arkiverne efter hver af disse institutioner giver indblik i censurens praktiske udførelse, men censursagerne i bispearkiverne er vanskeligt tilgængelige, og kun den ene af Det Teologiske Fakultets to systematisk førte protokoller fra perioden 1736 til 1770 er i dag bevaret. Kilderne til Kirkekollegiets censurvirksomhed er velbevarede, og med afsæt i dets hovedprotokoller er det muligt at undersøge præcis, hvor mange censursager Kollegiet behandlede, og hvilke afgørelser der blev truffet. Kirkekollegiets velbevarede arkiv sammenholdt med dets status som øverste myndighed i forbindelse med teologiske skrifters censur gør det til et særdeles godt udgangspunkt ikke bare for studier i den teologiske censur men også for mere generelle studier i censurens håndtering, funktion og betydning i det enevældige danske monarki.

Formålet med denne artikel er at analysere Kirkekollegiets censurvirksomhed i de første ti år af dets virke for derigennem at beskrive censurens funktion og betydning i det enevældige danske monarki fra 1737 til 1747. Det sker ved hjælp af følgende underspørgsmål: Hvorfor fik Kirkekollegiet tildelt censurbeføjelser, hvordan var samspillet med de allerede eksisterende censurorganer, og hvilken funktion og betydning havde en bogs *imprimatur*? Hvad siger Kirkekollegiets censurvirksomhed om censurens praktiske virkelighed og betydning i første halvdel af 1700-tallet?

Forskningsoversigt

Hverken teologisk censur eller Kirkekollegiets samlede virke har gennem tiden haft faghistorikernes store bevågenhed. Hvad der præcis er årsagen hertil, skal ikke forfølges nærmere her, men en del af forklaringen er sandsynligvis den indflydelsesrige radikale historikertraditions negative syn på religiøsitet og dens tendens til at betragte religiøse problemstillinger som mindre væsentlige end politisk-verdslige.[2]

1 Kollegiets officielle navn var Generalkirkeinspektionskollegiet, men i samtidige skrifter kaldes det ofte General-Kirke-Inspektionen. Her anvendes den kortere betegnelse Kirkekollegiet.

2 Thyge Svenstrup: *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, København 2006, s. 21-25.

Faghistorikere har i stedet rettet fokus mod den politisk motiverede censur, hvilket eksemplificeres i de store danmarkshistoriske synteser. I *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* er historien om 1700-tallets censurvæsen reduceret til kun at omhandle den politisk motiverede censur i århundredets slutning.[3] Afsnittet om censur er baseret på Edvard Holm og ikke mindst Jens Arup Seips teori om den opinionsstyrede enevælde, der kun i mindre omfang baserer sig på studier af censurens praksis.[4] Holms og Seips beskrivelse af, hvordan enevælden gradvis skifter fra en guddommelig legitimering til at basere sig på den offentlige opinion, har længe domineret forskningens billede af forholdet mellem enevælden og trykkefriheden og udgør grundstenen i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie.*

Den grundlæggende procedure vedrørende teologiske skrifters censur i 1700-tallets første halvdel er blandt andet blevet kortlagt af Henning Matzen i *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* fra 1879,[5] og censuren blev efterfølgende sat ind i en statshistorisk og statsteoretisk ramme af Edvard Holm i bogen *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af det18de Aarhundrede* fra 1883.[6] Censuren var i første halvdel af 1700-tallet baseret på bestemmelserne i Danske Lov fra 1683, der igen var baseret på censurforordningen af 6. maj 1667. Den grundlæggende procedure vedrørende censur af teologiske skrifter omfattede som nævnt først biskoppen, dernæst Det Teologiske Fakultet og endvidere – fra 1737 – Kirkekollegiet. Forholdet mellem 1667-forordningen og Danske Lov er blevet udforsket af Harald Ilsøe og senest af Charlotte Appel i disputatsen *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* fra 2001,[7] der også undersøger censurens udførelse i henhold til bestemmelserne i 1667-forordningen og Danske Lov under den tidlige enevælde frem til 1699.

Kildebaserede undersøgelser af censurvirksomheden efter ovenstående regler i første halvdel af 1700-tallet er fåtallige, men dog mange nok til, at kun de vigtigste skal opregnes her. Et af de første er præsten

3 Ole Feldbæk: *Den lange fred. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, *1700-1800*, København 2003, s. 108.

4 Edvard Holm: *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede*, København 1883; Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevelde, (norsk) *Historisk Tidsskrift* 38, 1957-58, s. 397-463.

5 Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879*, bd. 1, København 1879, s. 212-221.

6 Edvard Holm *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af det 18de Aarhundrede*, København 1883.

7 Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 435-453.

og kirkehistorikeren Ludvig Kochs artikel »Bidrag til Censurens Historie under Fredrik V«.[8] Koch så ikke bare censurvæsenet som noget, der stod i vejen for udviklingen af en dansk litteratur, men som et fænomen, der var uløseligt forbundet med enevælden. I afsnittet om den religiøst begrundede censur tager Koch udgangspunkt i de manuskripter, der er optegnet i Det Teologiske Fakultets bevarede censurprotokol og konkluderer på den baggrund, at censuren ikke altid blev håndhævet strengt: »Censuren var ganske vist et sværd, der til enhver tid kunde slibes på ny og da bide skarpt nok i litteraturens legeme; men for tiden var det så sløvt, at det kun føltes lidt«.[9]

Også den boghistoriske forskning i Danmark har interesseret sig for såvel den verdslige som teologiske censurs funktion og betydning, blandt andet i form af Henrik Horstbølls disputats *Mening Mands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse* fra 1999. Horstbølls ærinde er dog ikke at undersøge censuren i sig selv, men at analysere de trykte bøgers mediehistorie, hvorfor der ikke er inkluderet systematiske undersøgelser af censurinstitutionernes virke. I forhold til Kirkekollegiets censurvirksomhed vurderer Horstbøll: »Hojer døde 1739, og dermed blev den mest dynamiske periode af Kirkekollegiets levetid afsluttet«.[10]

Også tidligere forskningsbibliotekar Harald Ilsøes arbejder om 1700-tallets bog- og censurvæsen er uomgængelige. Ilsøes forskning er bredspektret i den forstand, at han ikke retter fokus mod en enkelt myndigheds censurvirksomhed. Resultatet er mange skarpe iagttagelser omkring censurens håndtering i første halvdel af 1700-tallet. Ilsøe publicerede i 1973 afhandlingen *Historisk censur i Danmark indtil Holberg*, og har sidenhen udgivet en række artikler og bøger, der direkte og indirekte belyser censurvæsenet. De vigtigste i denne sammenhæng er »Fra bytteobjekt til nationalobjekt« og »Censur og approbation« fra henholdsvis 1998 og 2007. Censurens overordnede funktion karakteriseres som et værn om »...kirkens, kongemagtens og regeringsapparatets autoritet...«, og formålet var »...så vidt muligt [at] forhindre, at der blev rejst diskussion om spørgsmål, der kunne føre til uro og splittelse«.[11]

8 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 67-94. Et andet relevant værk fra samme periode, der behandler censurlovgivningen og omtaler konkrete sager, er P. M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark* bd. 2, København 1879. På side 293-328 gennemgås de gældende censurregler vedrørende aviser, og presse og en række sager, hovedsageligt fra 1700-tallets to første årtier, omtales.

9 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 87.

10 Henrik Horstøll: *Menig Mands Medie*, København 1999, s. 441.

11 Begge citater er fra Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen* , København 2007, s. 119.

Ilsøe har også påpeget, at censurlovgivningen ofte kun blev løst håndhævet, men at myndighederne ikke tøvede med at straffe en bogtrykker eller forfatter, hvis de fandt det nødvendigt.[12] Denne diskrepans mellem lovgivningens ord og dens praktiske eksekvering er også blevet fremhævet som et væsentligt træk ved censuren under enevælden af Jesper Düring Jørgensen i artiklen »Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark«.[13] Ingrid Bentzen udgav i 1973 artiklen »En advarsel til Københavns bogtrykkere«, som stiller skarpt på en meddelelse til bogtrykkerne i København fra 1738. I denne meddelelse bliver bogtrykkerne indskærpet, hvorledes de i praksis skal forholde sig til censur af teologiske skrifter efter Kirkekollegiets oprettelse. Artiklen bidrager til at belyse proceduren i forbindelse med teologiske skrifter, men forfatteren giver ikke nogen overordnet karakteristik af Kirkekollegiets censurvirke.[14]

Den kirkehistoriske forskning har med sin interesse for brydningen mellem luthersk ortodoksi og pietisme afdækket mange af de konflikter, der udspillede sig inden for statskirkens mure. De vigtigste kirkehistoriske værker om denne periode er Johannes Pedersens »Fra brydningen mellem orthodoksi og pietisme«[15] og Jørgen Lundbyes *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*.[16] Lundbye har studeret Kirkekollegiets arkiv og citerer blandt andet en censursag fra 1739, men med vægten lagt på konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Den grundigste samlede introduktion til periodens teologiske problemstillinger samt religiøs censur og meningskontrol i Danmark findes i flerbindsværket *Den Danske Kirkes Historie* fra 1951.[17] Censuren placeres inden for en samtidig forståelsesramme med vægt på meningskontrol og forebyggelse af kætterier med henblik på at sikre en homogen kristendomsforståelse. Dette udsprang af kristendommens funktion som legitimationsgrundlag for den tidlige enevælde, hvilket senest er blevet understreget af teologen Karsten Hermansen i afhandlingen *Kirken, Kongen og Enevælden* fra 2005.[18] Fælles for den kirkehistoriske

12 Harald Ilsøe: Fra bytteobjekt til nationalobjekt, i Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen (red.): *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*, København 1998, s. 15-58.

13 Jesper Düring Jørgensen: Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark, *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 1992, nr. 3-4, s. 119-129.

14 Ingrid Bentzen: En advarsel til Københavns bogtrykkere, *Fund og Forskning* bd. 21, 1974, s. 72-80.

15 I *Teologiske Studier* nr. 7 og nr. 9, *Dansk teologisk Tidsskrift*, henholdsvis 1945 og 1948.

16 Jørgen Lundbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947.

17 Bjørn Kornerup og Hal Koch (red.): *Den Danske Kirkes Historie*, København 1951.

18 Karsten Hermansen: *Kirken, Kongen og Enevælden*, Odense 2005. Se især s. 29-41.

forskning er, at man ikke har rettet fokus på censuren i sig selv, men har valgt at studere aspekter ved den teologiske censur som et led i undersøgelserne af de overordnede teologiske konflikter. I forhold til Kirkekollegiets oprettelse i 1737 er det ofte påpeget, at Kollegiets indplacering i censurhierarkiet havde til formål at lette censuren af pietistisk litteratur. Dette synspunkt blev første gang fremlagt af Ludvig Koch i bogen *Kong Christian den Siettes Historie* fra 1886. Heri skriver Koch om baggrunden for Kirkekollegiets mulighed for at underkende Det Teologiske Fakultets censurafgørelser: »... at der paa denne Maade kunde banes vej for bøger i pietistisk Retning, hvis Professorerne skulde lægge dem Hindringer i Vejen«.[19] Svagheden ved Kochs karakteristik er, at han ikke baserer den på de bevarede censursager i Kollegiets arkiv, og han konkluderer på den baggrund, at Kollegiets beføjelser ikke blev anvendt i praksis. Denne påstand strider mod, hvad de bevarede kildematerialer i Kirkekollegiet viser.

Kirkekollegiets arkiv har altså tidligere været udnyttet af en håndfuld kirkehistorikere til studier i censur, men det er sket med afsæt i nogle få af de bevarede sager og med fokus på de overordnede teologiske konflikter – ikke med henblik på den teologiske censurs procedurer og praksis eller dens overordnede betydning i enevældens Danmark. Men det var netop disse procedurer, der særligt i 1730'erne og 1740'erne havde regeringens opmærksomhed. Dette kom især til udtryk ved en lang række forordninger og reskripter, der regulerede praksis vedrørende teologiske skrifters censur. Disse reguleringer er dog ikke helt uudforskede. Erik Reitzel-Nielsen udgav i 1960 en artikel, »Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring«,[20] hvor de gældende krav for censur af manuskripter på Det Teologiske Fakultet blev sat på plads. Omorganiseringerne af censuren på Det Teologiske Fakultet blev her sat i forbindelse med kredsen omkring den pietistiske Christian VI's forsøg på at vriste kontrollen over den teologiske censur ud af hænderne på de luthersk-ortodokse teologer.

Overordnet set har forskningen påvist, at der langtfra altid var sammenfald mellem censurlovgivningens formelle juridiske rammer og dens praktiske håndtering, men der savnes studier baseret på systematiske undersøgelser af enkelte institutioners censurvirksomhed. I forhold til Kirkekollegiets censurvirksomhed har den kirkehistoriske forsknings fokusering på teologiske konflikter påvist, at dets virke var

19 Ludvig Koch: *Christian den Siettes Historie*, København 1886, s. 133.

20 Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 12-48.

præget af interne konflikter mellem luthersk ortodoksi og pietisme, men ikke i hvor høj grad denne konflikt prægede censurens konkrete udøvelse. Også her savnes en systematisk undersøgelse af Kirkekollegiets virke over en afgrænset periode.

Denne artikel adskiller sig fra tidligere historiske undersøgelser af 1700-tallets censurvæsen ved at tage afsæt i en systematisk undersøgelse af de censursager, der blev behandlet af Kirkekollegiet i perioden 1737-1747. Med dette udgangspunkt gives en bredere karakteristik af Kirkekollegiets censurvirksomhed og den teologiske censur i denne periode.

Religiøs censur og meningskontrol

Censur af trykte skrifter med teologisk indhold udsprang af en forestilling om, at læserne kunne forføres af, hvad de læste. Teksters indhold måtte derfor holdes under kontrol. Den franske historiker Roger Chartier har beskrevet, hvordan en 1700-tals tekst grundlæggende havde to fysiske fremtrædener: Det håndskrevne manuskript og den trykte bog. Manuskriptet interesserede dybest set ikke myndighederne, det var først, når teksten blev trykt, at man forsøgte at regulere indholdet ved hjælp af forcensuren. Manuskriptet var et unikum, der kun langsomt kunne reproduceres, og det kunne derfor kun nå en begrænset mængde læsere, modsat den trykte bog, der hurtigt kunne fremstilles i store mængder. Derfor var det afgørende, at bogens indhold blev kontrolleret, før den blev trykt og sendt i cirkulation blandt læserne.[21]

Danske Lovs bestemmelser vedrørende censur og import af trykte skrifter viser en særlig opmærksomhed omkring teologisk litteratur. Bøger, som indeholdt »fremmet Religion, eller andet som nogen Tvistighed, eller Scrupel, i den Uforandrede Augsburgiske Confesions Troe og Religion kunde eragtis at foraarsage«,[22] måtte ikke indføres »uden Kongens sær Tilladelse«.[23] Af samtidige reskripter og forordninger fremgår det, at man forbandt cirkulerende ucensurerede teologiske skrifter med uro og uorden. Eksempelvis hed det i indledningen til et reskript af 23. september 1740, at »Bogføreres« salg af ucensurerede bøger gav anledning til »Uorden, Vildfarelse, Had, Forargelse«.[24]

21 Roger Chartier: Texts, Printing, Readings, i Lynn Hunt (red.): *The New Cultural History* Berkeley, CA 1989, s. 154-175.

22 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 3. artikel. Danske Lov er blevet udgivet flere gange. I denne artikel citeres der efter V. A. Secher (udg.): *Danske Lov*, København 1911.

23 Danske Lov, 2. bog, 21. Kapitel, 3. artikel.

24 RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740.

Ønsket om at kontrollere teologiske skrifter ved hjælp af censur var nært forbundet med kristendommens centrale position i det førsekulariserede samfund. Siden reformationen havde den danske konge haft en dobbelt rolle som både fyrste og kirkeherre. Religion og politik var uadskillelige størrelser, og i 1660 indgik Luthers forestilling om det verdslige regimente som indstiftet af Gud som et vigtigt led i legitimeringen af den nyindførte enevælde. Af Kongelovens første artikel fremgår det ikke overraskende, at enevoldsmonarken var forpligtet til »ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vældeligen haandhæfve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere«.[25] Enevoldsmonarkens pligt til omsorg for undersåtternes religiøse forhold legitimerede teologisk censur, og censuren medvirkede til at sikre uniformitet i religiøse forhold.

Religiøs meningskontrol var en uadskillelig del af den tidlige enevælde. I sognekirkerne overvågede og opdrog præsterne sognebørnene, som af samme grund havde pligt til at deltage i kirkehandlingerne. Den paternalistiske overvågning af undersåtternes religiøse forhold kulminerede i teologihistorisk henseende i den såkaldte lutherske ortodoksi, der var et produkt af 1500- og 1600-tallenes religionskrige og konfessionelle stridigheder. Den svenske historiker Carola Nordbäck har karakteriseret den lutherske ortodoksi som dogmatisk, intellektualistisk, patriarkalsk og traditionalistisk.[26]

Kirkekollegiet

Kirkekollegiet kan ses som kulminationen på centraliseringen af religiøse forhold. Det blev oprettet ved kongeligt patent den 1. oktober 1737[27] og havde til formål at holde opsyn med alle kirkesager og derigennem virke for »Guds Æres forfremmelse og Kirkens opbyggelse«.[28] Kollegiets kongeligt udnævnte medlemmer drøftede de forelagte

25 *Kongeloven og dens Forhistorie*, udg. af A.D. Jørgensen, København 1886, genoptryk fra 1973, s. 43.

26 Carola Nordbäck: *Samvetets Röst. Om mötet mellen luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004, s. 58-78. Om luthersk ortodoksi i Danmark, se blandt andet Bjørn Kornerup: Det lærde tidsrum, 1536-1670, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bd. IV, København 1959, s. 11-380. Se også Urban Schrøder: Enevældens første aar, i samme værk, s. 381-441.

27 Patentet findes i: RA, DK, Sjællandske Registre 1736-1738 (D18Q), 1737 nr. 278, s. 505-508. Det er desuden optrykt i de gængse forordnings- og reskriptsamlinger.

28 RA, DK, Sjællandske Registre 1736-1738 (D18Q), 1737 nr. 278, s. 505.

sager, hvorpå de traf afgørelser ved flertalsafstemning.[29] I tilfælde af stemmelighed var Kollegiets præsidents stemme afgørende.[30] Kollegiet trådte som regel sammen én gang om ugen i Vajsenhusets på Nytorv, nogenlunde dér, hvor Københavns Byret i dag er opført.

Sager vedrørende censur af teologiske skrifter er optegnet på samme måde som andre typer sager i Kirkekollegiets hovedprotokoller. Denne artikel er baseret på to protokoller fra perioderne 1737-1742 og 1743-1747.[31] Censursagerne er lette at identificere, idet de med få undtagelser er optegnet i protokollerne med en bemærkning om, at manuskriptet er indsendt med henblik på at opnå Kollegiets approbation. De to hovedprotokoller giver oplysninger om, hvilke og hvor mange manuskripter der blev indsendt til Kirkekollegiet i perioden 1737 til 1747. Kirkekollegiet behandlede sager om alt fra præsters embedsførelse og bibeloversættelser til tilfælde af religiøs afvigelse. Samlet set udgjorde censursagerne kun en lille del af Kollegiets virke. Kirkekollegiet fik i alt tilsendt 175 manuskripter, og sager vedrørende disse oversteg kun sjældent 10 pct. af den samlede mængde sager behandlet i løbet af et år.[32]

Det nyoprettede kollegium var i mange henseender et barn af tidens teologiske strid mellem luthersk ortodoksi og pietismen. Pietismen havde rødder i Nordtyskland, og i løbet af 1730'erne udviklede striden mellem ortodoksi og pietisme sig til den danske kirkes mest betydningsfulde brydningsperiode siden Reformationen. Pietismen var en modreaktion på ortodoksien. Den nedtonede dogmatikken og vægtede i stedet den personlige fromhed; derved stod pietismen for en langt mere inderlig form for kristendom end luthersk ortodoksi. Centralt stod omvendelsen, som nærmest havde karakter af mysticisme, idet man forestillede sig, at en lille del af menneskets sjæl blev indtaget af Helligånden. I begyndelsen af 1730'erne gav brydningen mellem

29 Fra 1737 til 1746 havde Kollegiet seks medlemmer og fra 1746 til 1747 syv medlemmer.

30 Om enevældens kollegier, se Gunner Lind: Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde, i Leon Jespersen m.fl. (red.): *Dansk forvaltningshistorie* bd. 1, København 2000, s. 159-226, især s. 167.

31 Arkivalierne fra Kirkekollegiets virke fra 1737 til det blev nedlagt i 1791, findes i Rigsarkivet under arkivskaberen Danske Kancelli i arkivserien Generalkirkeinspektionskollegiet. Holger Rørdam har udgivet et uddrag af Kirkekollegiets første protokol i General-Kirkeinspektions-Kollegiets ældste Forhandlinger, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. 3. bd., 1893-95, s. 487-518.

32 Sagerne er optalt i Kirkekollegiets hovedprotokoller (RA, DK, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) og Hovedprotokol 1743-1747 (F4.1.2)).

ortodoksi og pietisme sig udslag i de mest omfattende religiøse uroligheder i København siden reformationstiden. Pietismen havde længe haft tilhængere inden for landets grænser, hovedsagelig i Sønderjylland, men ortodokse teologer havde hidtil formået at fastholde den ortodokse diskurs.

Ortodoksiens position som statskirkelig teologi blev først for alvor truet ved Christian VI's tronbestigelse i 1730. Christian VI havde tidligere været grebet af grev Zinzendorfs forkyndelse,[33] men valgte hen mod midten af 1730'erne at samle sin Kirke omkring Halle-pietismen, som var den modererede version af pietismen, udformet af de tyske teologer Philip Jacob Spener og August Hermann Francke på universitetet i Halle.[34]

Kirkekollegiets medlemmer delte ikke overraskende Christian VI's pietistiske synspunkter. Kollegiets præsident var i den undersøgte periode Johann Ludvig von Holstein, der også var oversekretær i Danske Kancelli. Derudover havde Sjællands biskop, Christen Worm sæde i Kollegiet, men da han døde kort tid før Kollegiets første møde, tilfaldt pladsen i stedet Sjællands nye biskop, Peder Hersleb. Den allestedsnærværende Andreas Hojer var ligeledes medlem og havde desuden været en af drivkræfterne bag Kollegiets oprettelse.[35] Da Hojer døde i 1739, overgik hans plads til højesterets-assessor Christian von Støcken. De øvrige medlemmer var konferensråd Johan Wilhelm Schröder, hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme og provsten ved Holmens Kirke Matthias Hviid. Ved Kirkekollegiets oprettelse fungerede Hojer som Kollegiets skriver; efter hans død blev denne funktion overdraget til Erik Johan Jessen, som blev optaget som medlem af Kollegiet i 1746.[36]

33 Om forholdet mellem Grev Zinzendorf og kronprins Christian, se Johannes Pedersen: Pietismens tid, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bind V, København 1951, s. 75-78.

34 Om konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme, se Jørgen Lumbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947; Johannes Pedersen: *Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme*, København 1945/48; Johannes Pedersen: Pietismens tid, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bind V, København 1951, s. 11-229. En god introduktion til de teologiske grundtræk i luthersk ortodoksi og pietisme findes i Bengt Hägglund: *Teologins historia*, Malmö 1967, derudover henvises til det store tyske flerbindsværk om pietismen: Martin Brecht & Klaus Deppermann (red.): *Geschichte des Pietismus*, Göttingen 1995.

35 Om Andreas Hojers rolle i forbindelse med Kirkekollegiets oprettelse, se Holger Rørdam: Bidrag til Historieskriveren Andreas Højers Levned, *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede* bd. 4, København 1902, s. 133-247.

36 Fra 1746 figurerer han i Kirkekollegiets Hovedprotokol 1743-1747 (F4.1.2).

Det Teologiske Fakultets censurforpligtelser

Den grundlæggende procedure i forbindelse med teologiske bøgers censur fremgår af Danske Lov 2.21.1-6.[37] Opgaven påhvilede dekanen for Det Teologiske Fakultet, som enten selv skulle censurere manuskripterne eller overlade opgaven til en af fakultetets professorer, der skulle forholde sig til skriftet »som hand selv dertil agter at svare«.[38] Overtrædelser af censurlovgivningen skulle »straffis ikke alleeniste for saadan Ulydighed, men ogsaa for Skriftets Indhold, om derudj noget forargeligt findis«.[39] Overtrædelser kunne straffes hårdt, idet det blev påbudt »ikke alleeniste Personerne, som saadanne trykke, eller indføre, i højeste Maader at straffis, men og Bøgerne ved Bødelen offentlig paa Ilden kastis og opbrændis«.[40]

Var man bosiddende på landet og ønskede noget trykt, skulle manuskriptet først forevises stedets biskop og sammen med hans betænkning indsendes til Det Teologiske Fakultet, der foretog den endelige vurdering.[41] De københavnske bogtrykkere skulle dog indsende bøgerne direkte til Det Teologiske Fakultet uden om Sjællands biskop.[42]

Størstedelen af rigets bogtrykkerier lå i København,[43] men flere større danske og norske provinsbyer havde trykkerier, og i forhold til disse gjaldt der ofte særbestemmelser.[44] For eksempel var det ved et kongeligt reskript af 4. oktober 1737 blevet pålagt biskoppen i Viborg egenhændigt at censurere mindre tekster til brug ved »Brylupper, Begravelser eller i anden Leylighed samt Orationer og andre Piecer«.[45]

Det Teologiske Fakultet var censurens praktiske hovedorgan og stod

37 Den formelle procedure i forbindelse med teologiske skrifters censur er bl.a. beskrevet i Bjørn Kornerup og Hal Koch (red.): *Den Danske Kirkes Historie*, København 1951.

38 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

39 Samme.

40 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 4. artikel.

41 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

42 Det er uvist, i hvor stort omfang der er bevaret kilder til denne del af bispernes embedsforpligtelser. Eksempelvis er censurforpligtelserne ikke omtalt i Karsten Hermansens ph.d.-afhandling om bispeembedet i 1700-tallet: *Kirken, Kongen og Enevælden*, Odense 2005.

43 Harald Ilsøe har beskrevet de københavnske bogtrykkere, der var aktive i den undersøgte periode i *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. En biobibliografisk håndbog med bidrag til bogproduktionens historie*, København 1992.

44 Om provinstrykkerierne generelt henvises til Grethe Larsen: *Danske Provinstryk 1482-1830*, København 1994-2001.

45 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1737 nr. 530, s. 436. Se også Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 123.

for at gennemlæse og regulere manuskripterne, inden de blev trykt og sendt i cirkulation. Opgaven blev 1737-47 varetaget af en række forskellige ordinære og ekstraordinære professorer. Men sådan havde det kun været siden 1736. Tildelingen af censurbeføjelser til Kirkekollegiet faldt nemlig sammen med en række ændringer af censurens praktiske håndtering på Det Teologiske Fakultet. Ændringerne vedrørte, hvordan og af hvem de indsendte manuskripter skulle censureres.

Under henvisning til et stigende antal indsendte manuskripter blev det i reskript af 7. september 1736 bestemt, at professorerne fremover efter tur skulle skiftes til at censurere de indsendte manuskripter.[46] Dermed blev den hidtidige praksis, hvor dekanen typisk overlod censuren til én professor, afskaffet. Ifølge Erik Reitzel-Nielsen overlod dekan Christen Worm almindeligvis censuren til Marcus Wøldike.[47] Ved samme lejlighed blev sognepræst Christian Langemach Leth inkluderet i rotationen, og året efter blev også dekanposten underlagt krav om rotation.[48] Dekanembedet påhvilede traditionelt Sjællands biskop, men da Christen Worm døde i 1737 og blev efterfulgt af Peder Hersleb,[49] blev der ved kongeligt reskript af 10. oktober 1738 indført et system, hvor fakultetets ordinære professorer efter tur skulle varetage posten som Det Teologiske Fakultets dekan.[50] Den 19. september 1738 blev det bestemt, at hofpræsten Erik Pontoppidan skulle inkluderes i censurrotationen,[51] og 6. marts 1739 blev desuden bestemt, at de ekstraordinære professorer Peder Holm og Johan August Seydlitz skulle »komme de øvrige *Professoribus Theologiæ* ved Universitetet til hielp med at Censurere efter Touren«.[52]

Ligeledes ændredes den måde, hvorpå censuren skulle kommunikeres til bøgernes læsere. Blev manuskriptet godkendt til trykken, skulle den trykte bog påtrykkes et *Imprimatur*, der oftest findes på titelbladet. Indtil 1738 skulle censors betænkning og navn påtrykkes sammen med *Imprimatur*, men efterfølgende skulle professorernes betænkning blot meddeles fakultetets *notarius*, som nedfældede afgørelsen i fakultetets to nye censurprotokoller. Den trykte bog skulle

46 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1735-1736 (D20-18), 1736 nr. 389, s. 712.

47 Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14.

48 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-18), 1736 nr. 389, s. 712.

49 Peder Hersleb havde dispensation fra de forpligtigelser i forhold til Det Teologiske Fakultet, som traditionelt havde påhvilet Sjællands biskop. Det indebar blandt andet, at han ikke indtrådte i Sjællands biskops traditionelle stilling som dekan på Det Teologiske Fakultet.

50 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 578, s. 858.

51 RA, DK, Sjællandske Tegneler 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 545, s. 830-831.

52 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1739-1740 (D20-20), 1739 nr. 113, s. 77.

fremover blot påtrykkes *Imprimatur in fidem protocolli Facultatis.*[53] At der blev ført særskilte protokoller over skrifter indsendt til censur, var enestående for Det Teologiske Fakultet og er med til at understrege den særlige omstændelighed, der prægede den teologisk begrundede censur.

Med udgangspunkt i den bevarede censurprotokol er det muligt at udregne, hvor lang tid det i gennemsnit tog, fra et manuskript blev indsendt til Det Teologiske Fakultets censur, til det blev tilbageleveret. Den gennemsnitlige behandlingstid for hele perioden var 45 dage, men det varierede fra år til år. Eksempelvis var den gennemsnitlige behandlingstid i 1740 76 dage, mens den i 1746 var helt nede på 17 dage.[54]

Kirkekollegiets censurforpligtelser

Kirkekollegiets censurforpligtelser gjorde det til landets højeste autoritet i forbindelse med teologiske skrifters censur. De nærmere bestemmelser står i artikel 17 i Kollegiets instruks af 15. november 1737:

> Fremdeles skal vore General Kirke Inspectores bære Omsorg, at opbyggelige Bøger, som til almindelig Underviisning og Opmuntring ere tienlige, stedse blive Almuen meere og meere bekiente; men i sær at den Hellige Skrift og andre fornødne eller allerede i velsignet Brug værende Bøger aldrig saufnes eller settes for høit i Priis, ligesom vi og hermed allernaadigst anbefale dem General Kirke *Insepectionen* over alle Theologiske og Religionen vedkommende Skrifters Censur, og ville derhos alvorlig, at slige Censurer ei videre, end Lovens klare Ord maae extenderes, og ingen Censor skal svare til den af ham *approberede* Bogs Indhold videre, end at den intet indeholder, som strider directe mod den Hellige Skrift og vore Kirkers symboliske Bøgers klare Ord, heller og som kunde forstyrre den almindelige Rolighed. Hvorfore de og skal have Magt, at lade et af *Censore ordinario* allerede censureret, *approberet* eller forkastet Skrift andre retskafne Theologis og Lærere i vore Kirker til nermere Eftersiun og Censur, saa ofte de det tienlig eller fornødent eragte, tilstille. Men fornemmeligen ville vi allernaadigst, at efterdags ingen

53 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 578, s. 858.

54 Tallene er udregnet på baggrund af den bevarede censurprotokols oplysninger om, hvornår manuskripter blev indleveret og tilbageleveret (RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770).

> Theologiske Strid-Skrifter, som af vore Undersaater skrives, og handle om nogen i vores Evangeliske Kirke opkommen *Controvers*, inden eller uden for vore Riger og Lande maae trykkes eller her inde fall holdes, om Skriftet end af vedkommende Censore var *approberet*, uden at vore General Kirke *Inspectores* først dertil have given deres skriftlige Minde, under vilkaarlig Straf, imod dem af vore Undersaater, som her imod at handle sig maate formaste, hvilken Straf af *Membris Collegii* hver Gang efter Sagens Beskaffenhed skal dicteres.[55]

Kirkekollegiets medlemmer gennemlæste og censurerede ikke alle teologiske skrifter, der ønskedes trykt. Dets funktion i censurforløbet var at fungere som kontrolinstans over for biskoppernes og Det Teologiske Fakultets censurafgørelse og derigennem at virke som en slags censorernes censor. Kirkekollegiet beskriver selv sin rolle i censurforløbet i et svar fra 1744 på en henvendelse vedrørende censuren af bogen *Vægtskaal imellem Livet og Døden*:

> ... det er ei *Collegii* Sag at befatte sig med Bøger at lade trykke, ikke heller kand de give tilladelse dertil førend Bogen efter Loven er approberet af Stiftets Biskop og siden af det *Theol. Facultæt*, da det derefter først er *Collegii* Sag at se om den maae trykkes.[56]

Kirkekollegiet havde kun pligt til at optræde som direkte censurmyndighed, når det drejede sig om »Theologiske Striidsskrifter«.[57] I forhold til andre skrifter skulle Kirkekollegiet blot godkende Det Teologiske Fakultets og eventuelt biskoppens afgørelse. Bortset fra stridsskrifter gav Kirkekollegiet approbation med udgangspunkt i Det Teologiske Fakultets betænkning samt oplysninger om manuskriptets titel og dets forfatter eller eventuelle oversætter. Censursagerne synes ikke at have påkaldt sig ekstraordinær opmærksomhed. Eksempelvis læser man 17. januar 1743 ved tre hinanden følgende censursager: »kand trykkes«,[58]

55 Den originale instruks, som blev oplæst på Kirkekollegiets første møde den 15. november 1737, findes i RA, DK, Kirkekollegiet, Diverse Sager, F4-18-1. Den forefindes trykt og udgivet af Holger Rørdam i *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede* 4, 1902, s. 222-234. Ovenstående er citeret efter Rørdams udgivelse.

56 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1734-1747, F4.1.2, sagsnr. 19/1744.

57 RA, DK, Kirkekollegiet, Diverse Sager, F4-18-1, Den originale instruks af 15. november 1737, 16. artikel.

58 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 5/1743.

»kand ogsaa trykkes«[59] og »kand ligeledes trykkes«.[60] Det fornemmes, hvordan Erik Jessen nærmest ordret har nedfældet afgørelserne i takt med, at manuskripternes titler blev oplæst.

Selvom størstedelen af manuskripterne med teologisk indhold uanset omfang ideelt set skulle approberes af Kirkekollegiet, gjaldt en række undtagelser, som ikke fremgår af Kirkekollegiets instruks, og som derfor skal omtales her.

Af Ingrid Bentzens analyse af et brev af 27. september 1738 fra Kirkekollegiet, formidlet gennem Københavns politimester, til byens bogtrykkere fremgår det, at akademiske disputatser ikke skulle indsendes til Kirkekollegiet, såfremt de var lovligt approberede af Det Teologiske Fakultet.[61] De akademiske disputatser var skrevet på latin af Det Teologiske Fakultets professorer, og i løbet af den undersøgte periode befandt der sig i alt ti professorer på Det Teologiske Fakultet. Disse ti professorer publicerede tilsammen tolv afhandlinger på latin i den undersøgte periode, hvoraf nogle kan identificeres i Det Teologiske Fakultets censurprotokol, men ikke i Kirkekollegiets hovedprotokoller.[62]

Bøger trykt på Vajsenhusets bogtrykkeri var ligeledes undtaget fra at blive censureret af Det Teologiske Fakultet og Kirkekollegiet. I stedet skulle de i henhold til Vajsenhusets instruks af 21. juli 1727 censureres af Missionskollegiet.[63] Desuden var Vajsenhusets direktør indtil 1743 Johan Wilhelm Schröder, som havde sæde i Kirkekollegiet. Derigennem havde Kirkekollegiet uofficielt opsyn med Vajsenhusets udgivelser.[64] Kirkekollegiet havde ydermere til huse i Vajsenhusets lokaler. Der

59 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 6/1743.

60 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 7/1743.

61 Ingrid Bentzen: En advarsel til Københavns bogtrykkere, *Fund og Forskning* bd. 21, 1974, s. 72-80.

62 De ordinære og ekstraordinære professorer, der i perioden 1737-1747 var tilknyttet Det Teologiske Fakultet, var Marcus Wøldike, Jeremias Friedrich Reuss, Christian Langemach Leth, Erik Pontoppidan, Peder Holm, Johan August Seydlitz og Søren Bloch. Professorernes latinsk-sprogede afhandlinger er identificeret i Ehrencron-Müllers *Forfatterlexicon*, København 1924-1935.

63 At bøger trykt på Vajsenhusets trykkeri ikke skulle censureres af Det Teologiske Fakultet, fremgår af Kirkekollegiets svar på en henvendelse fra Viborgbiskoppen Andreas Wøldike d. 7. juni 1739: »Oversættelsen, som af Collegio ligeledes er befunden, at kunde være til Nytte og Opbyggelse, skal med første enten med behörig Approbation forsynes, eller og besørges, at den paa det Kongel: Waysenhuusets forlag og i dets Bogtrykkerie ved Trykken bliver publiceret...« (RA, DK, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737-1740, F4.2.1).

64 Vajsenhuset i København blev indviet i april 1728. Forbilledet var det vajsenhus, August Hermann Francke lod opføre i Halle i 1698. Om Det Kongelige Vajsenhus, se Johannes Pedersen: Pietismens tid, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bd. 5, København 1951, s. 84-90.

var alt i alt ingen grund til, at Kirkekollegiet skulle have opsyn med hverken teologiske disputatser eller Vajsenhusets udgivelser.

Den ideelle forretningsgang i forbindelse med censuren af skrifter med teologisk indhold efter Kirkekollegiets oprettelse kan illustreres med censuren af skriftet *Den Herres Jesu Christi bitre og blodige lidelser begynte i Getsemane Urtegaard, endede paa Golgatha Bierg.*[65]

Forfatteren, Jacob Borrebye, boede på Lolland, og loven påbød ham derfor først at sende manuskriptet til stiftets biskop. Lolland hørte under Fyns Stift, og derfor blev manuskriptet sendt til biskop Christian Ramus i Odense. Der er desværre ikke bevaret nogen kilder, der kan kaste lys over biskop Ramus' censur,[66] men manuskriptet blev efterfølgende sendt videre til Det Teologiske Fakultet i København. Manuskriptet er registreret i Fakultetets protokol den 14. november 1742, og det blev professor Peder Holms opgave at censurere manuskriptet. Holm havde ikke noget at indvende imod, at skriftet fik *imprimatur*, men alligevel brugte Holm knap et halvt år på at vurdere manuskriptet, før det 2. april 1743 blev noteret som godkendt i Fakultetets protokol. Derefter blev det sendt videre til Kirkekollegiet, hvor det uden anmærkninger fik dets *approbation* på mødet 1. september 1743. Manuskriptet blev trykt senere samme år.[67]

Imprimatur

For at bestemme den teologiske censurs funktion og betydning må vi se på betydningen af prædikatet *imprimatur*. Det Teologiske Fakultets godkendelse var udtryk for, at en tekst var forenelig med statskirkens teologi. For at indkredse betydningen nærmere er det nødvendigt at rette blikket mod de teologiske professorers varetagelse af deres censurforpligtelser.

Den luthersk-ortodokse professor Marcus Wøldike fremhæves ofte som eksempel på en nidkær censor, der med Harald Ilsøes ord »ikke blot udstregede en linie hist og her, men egenmægtigt strøg hele afsnit uden at konferere med forfatteren, før han gav manuskriptet videre til

65 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747, F4.1.2, sagsnr. 120/1743.

66 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F.4.1.2) sagsnr. 120/1743. Heraf fremgår det, at manuskriptet blev indsendt til Kirkekollegiet sammen med Biskop Ramus' censur. Hans betænkning er tilsyneladende ikke bevaret, og en evt. genpart af brevet er forgæves blevet eftersøgt i Landsarkivet for Fyn, Fyens Stift, Bispeembedet, Kopibog 1740-42 (EA001).

67 Jacob Borrebye: *Den Herres Jesu Christi bitre og blodige lidelser begynte i Getsemane Urtegaard, endede paa Golgatha Bierg*, København 1743, titelbladet.

trykkeren«.[68] Ilsøes beskrivelse af Wøldikes nidkærhed bekræftes af en censursag fra 1738 vedrørende manuskriptet *Poëtiske Korte Summarier Over Davids Psalmer.*[69] Forfatteren, præsten Nicolai Jæger[70], indsendte manuskriptet til Kirkekollegiet, efter Wøldike havde givet det *imprimatur.* Kirkekollegiet godkendte manuskriptet på betingelse af, at Wøldikes korrektioner blev medtaget i den trykte udgave af bogen.

Wøldikes korrektioner er bevaret i Kirkekollegiets arkiv i form af et ark papir med overskriften »Udtog paa hvad, som af Nicolaj Jægers Poëtiske Korte Summarier over Davids Psalmer er udslættet af Professor M. Wøldicke«.[71] Den trykte bog findes på Det Kongelige Bibliotek, og ved at sammenholde de to er det muligt at identificere Wøldikes talrige korrektioner. Korrektionerne vedrørte især teologiske forhold, men lige så ofte blot sætningskonstruktionerne. Eksempelvis blev sætningen »Davids Psalme-Bog er saa ypperlig en Lov-, Trøste, Eksempel- og Bønne-Bog, som den Hellig Aand nogensinde Kunde give os«,[72] ændret til den mere kortfattede »den er en ypperlig Lov-, Trøste, Eksempel og Bønnebog«.[73]

I et andet manuskript, *Dend Gamle sande Lutherske Troe, forestillet af den Augsburgiske Bekiendelse,* der ligeledes var censureret af Wøldike i 1739, hed det desuden i den betingede trykketilladelse: »Denne Tractat, saavel som hoshørende Udtog af Tarnovii Tale kand trykkes, men Fortalen til denne Tractat kand ikke trykkes«.[74] Wøldike har med sine ortodokst farvede censureringer uden tvivl givet anledning til megen irritation blandt pietisterne, men han var ikke ene om at foretage mere eller mindre omfattende ændringer i de indsendte manuskripter. Ofte findes der i Hovedprotokollen afgørelser som eksempelvis »Kand trykkes naar Hr. Seydlizes annotationer observeres«.[75]

68 Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt,* København 2007 s. 130.

69 Nikolai Jæger: *Poëtiske korte Summarier over Davids Psalmer, som haver for sig den Poëtiske Dedication, der, i henseende til dette Danmarks Jubel-Aar 1736, viser Liusets Oprindelse, Modstand, Fremgang og Overhaand, og efter sig eet Poëtiske Tillæg, der viiser Biblens Author, Egenskaber, Læsning, og i Synderlighed Psalme-Bogens* Øyemærke, København 1739, titelbladet.

70 Reitzel-Nielsen skriver, at en af årsagerne til omrokeringen på Det Teologiske Fakultet var, »at den ortodokse professor Marcus Wøldike havde gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen havde indsendt«. Omrokeringen fandt sted allerede fra 1736, og der kan således ikke være tale om samme skrift af Nicolai Jæger (Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14).

71 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 227/1738.

72 Samme.

73 Jæger, Nikolaj: *Poëtiske korte Summarier over Davids Psalmer,* ... , København 1739, s. 23.

74 RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770, 20-10-1739.

75 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 11/1740.

Endnu et eksempel er, da den pietistiske professor Christian Langemach Leth i 1739 censurerede manuskriptet *Evangelisk Theologii Betænkning (1) om Bods Kampen, (2) Om nogen egentlig Tiid kand siges naar een er blewen omvendt.*[76] Manuskriptet var indkommet til Det Teologiske Fakultet i juli 1739, og professor Christian Langemach Leth gav manuskriptet sit imprimatur 2. december 1739. Den 5. december blev det så af bogtrykker Ernst Hinrich Berling sendt til Kirkekollegiet, som skulle give den endelige approbation. Approbationsansøgningen blev behandlet på Kirkekollegiets møde 10. december 1739, og i et brev 29. december 1739 blev Leth bedt om at redegøre for »den Censur der ad *Protocollum Facultatis Theologiæ* om dette skrift er indgiven«.[77] Kirkekollegiet ville have besked om, hvorvidt han havde gjort nogen »forandringer og tillæg, som i den Tydske Original ej findes«,[78] og desuden have opklaret, hvorfor der i manuskriptet fandtes »heele Blade af en anden Haand«.[79] Leth bekræftede i et brev 12. januar 1740, at han havde ændret i manuskriptet: »Der er vel og paa et og andet Sted, hvor Jeg har fundet det fornöden, lagt et eller faae Ord til for at limitere Sagen [...] hvilket en hver vil fatte ikke er ilde giort«.[80] Han havde blandt andet tilføjet nogle citater af de pietistiske teologer Joachim Lange og August Hermann Francke for at underbygge bogens pointer. Kirkekollegiet gav manuskriptet trykketilladelse, dog »ikke som en oversættelse, men som hans eget Værk«.[81] På trods af den betingede godkendelse, blev bogen tilsyneladende ikke trykt.[82]

Et imprimatur blev ikke givet tilfældigt. Hvad enten censor var Marcus Wøldike eller Christian Langemach Leth, læste og vurderede professorerne på Det Teologiske Fakultet de indsendte skrifter samvittighedsfuldt i henhold til, hvad de hver især opfattede som den rette teologiske lære.

76 I Kirkekollegiets arkiv findes en pakke, som indeholder en mængde originale manuskripter med censorernes udstregninger og tilføjelser. *Evangelisk Theologii Betænkning...* findes i denne pakke (RA, DK, Kirkekollegiet F4.18.3). Om denne sag og Peder Herslebs kritikpunkter, se Jørgen Lumbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947, s. 105-106. Lumbye læser sagen som udtryk for, at Hersleb var kritisk over for pietismen, men hans karakteristik af Hersleb tager udgangspunkt i en ældre definition af pietismen, hvor denne identificeres med sine mere radikale strømninger. Hersleb var ganske vist fortaler for statskirkens autoritet, men teologisk orienterede han sig i retning af Spener og Francke, der ligeledes anerkendte statskirkens autoritet.

77 RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 29-12-1739.

78 Samme.

79 Samme.

80 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.6.4), sagsnr. 28/1740.

81 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 28/1740.

82 Selvom det ikke er lykkedes at identificere skriftet i Bibliotheca Danica, kan det ikke med sikkerhed udelukkes, at bogen blev trykt.

Kampen om imprimaturet

Konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme udspillede sig også inden for den teologiske censurs institutioner og fik stor indflydelse på censuren. Det Teologiske Fakultet var endnu i begyndelsen af 1730'erne domineret af luthersk ortodokse teologer med dekan Christen Worm og professor Marcus Wøldike som de mest fremtrædende repræsentanter.[83]

De luthersk-ortodokse teologers monopol på censuren af teologiske skrifter var uacceptabel for den pietistisk orienterede Christian VI, især fordi imprimaturet var ensbetydende med, at et skrifts indhold var udtryk for den statskirkelige teologi. Hård censur af pietistiske skrifter harmonerede ikke med enevoldsmonarkens intention om at ophøje Halle-pietismen til statskirkens officielle teologi.

Formålet med den føromtalte omorganisering af forretningsgangen for censureringen på Det Teologiske Fakultet var altså at få gjort op med de luthersk ortodokse professorers monopol på censuren og at overdrage så meget som muligt til pietistisk sindede professorer. Harald Ilsøe er nået frem til samme resultat: »For at få skubbet Wøldike til side forordnedes så 1737-38 de nævnte bestemmelser om, at censureringen i Det Teologiske Fakultet skulle gå på omgang mellem professorerne«.[84] Det er imidlertid værd at bemærke, at Christian VI på trods af sin uindskrænkede enevoldsmagt ikke blot erstattede Wøldike med en pietistisk professor. Sagen er, at noget sådant uundgåeligt ville medføre stærk utilfredshed iblandt den del af præstestanden, der orienterede sig imod luthersk ortodoksi, og potentielt kunne resultere i segmentering og i værste fald kirkesplittelse. En sådan situation kunne med reformationstidens religiøse og politiske tumult i baghovedet tænkes at udvikle sig farligt, da enevældens teologiske legitimering risikerede at smuldre.

I forbindelse med censurprotokollens indførsel i 1738 blev det bestemt, at censor ikke længere skulle forholde sig til skriftet »som Hand selv dertil agter at svare«,[85] men blot konstatere, at skriftet ikke »directe strider imod den Hellige Skrift, og vore Kirkers symboliske Böggers

83 Eksempelvis skriver Erik Reitzel-Nielsen, at Wøldike blandt andet havde »gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen have indsendt« (Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14). Se også Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.) *Umisteligt*, København 2007, s. 127-130.

84 Samme, s. 130.

85 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

klare Ord«.[86] Man lod det være op til den enkelte teolog at vurdere teksten efter sin egen overbevisning, men øverst i censur-hierarkiet favoriserede Kirkekollegiet pietismen. Ludvig Koch konkluderede ellers i sin Christian VI-biografi, at en »...saa travl Institution som dette Kollegium end ellers var, vides det dog aldrig at have gjort brug af den Myndighed, der her var givet det«.[87] Det gjorde Kollegiet imidlertid. Det skete blandt andet i forbindelse med censuren af manuskriptet *Betragtninger over Skabelsens Historie*, der ikke var blevet godkendt af Marcus Wøldike.[88] Kirkekollegiet var utilfreds med denne afgørelse, og 30. september 1738 blev det besluttet at lade skriftet censurere på ny, men denne gang enten af professor Christian Langemach Leth eller professor Jeremias Friedrich Reuss, der begge var pietistisk orienterede teologer.[89]

Den mest omfattende bevarede sag vedrørende Kirkekollegiets underkendelse af Det Teologiske Fakultets censur omhandlede oversættelsen af en opbyggelsesbog, der fik den danske titel *Klogskaben at Leve*, skrevet af Julius Bernhard von Rohr og oversat af Lyder Høyer Sørensen. Bogen indeholdt oprindelig to kapitler om Kristendommen: *Om Christendommen* og *Om adskillige Lære-Grunde i den reene Evangeliske-Lutherske Theologie.*[90]

Manuskriptet blev først indsendt til censur på Det Filosofiske Fakultet, hvor det blev censureret og godkendt af Professor J. F. Ramus. De teologiske kapitler blev imidlertid censureret af Marcus Wøldike på Det Teologiske Fakultet, og manuskriptet fik imprimatur 16. marts 1737,[91] altså før Kirkekollegiets oprettelse, og straks efter sendt til bogtrykkeren.

Knap et år efter Kirkekollegiets oprettelse, 9. september 1738, fik bogtrykker Berling besked om, at han øjeblikkeligt skulle standse arbejdet, da bogen skulle forevises Kirkekollegiet, som ønskede at undersøge, om de »maatte have noget at Befale eller indvende imod den

86 RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770. Der er ikke nogen indleveringsdato, men skriftet er indleveret i 1740, og afgørelsen faldt den 27. august 1740.

87 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 133.

88 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 233/1738.

89 Samme.

90 Julius Bernhard von Rohr: *Indledning til Klogskaben at leve; eller Anviisning hvorledes et Menneske, til at befordre sin timelige Lyksalighed, fornuftig skal anstille sine Gierninger*, København 1741. Den originale titel var *Einleitung zu der Klugheit zu Leben, oder, Anweisung wie ein Mench zu Beförderung seiner zeitlichen glückseeligkeit seine Actiones vernünfftig anstellen soll.*

91 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 228/1738.

givne Approbation«.[92] Den 16. september lød afgørelsen så, at »Det 4de Capittel bør udelukkes gandske og ej trykkis«,[93] samt at »enten heele Bog blev ei trykt, eller dog og det 3die Capittel blev udeladt«.[94] Det var de to kapitler, som Wøldike havde censureret, og begge er bevaret i Kirkekollegiets arkiv i form af et originalt trykark. Der er også bevaret en liste over »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«.[95] Med udgangspunkt i denne liste er det muligt at lokalisere, præcis hvilke tekstafsnit Kirkekollegiet fandt problematiske. De steder i teksten, som Kirkekollegiet slog ned på, er overordnet set af samme karakter, hvorfor her blot skal præsenteres to eksempler.

Det første sted, Kirkekollegiet fandt betænkeligt, er i kapitlets tiende afsnit, hvor forfatteren tog afstand fra, »at enhver Lærd og Ulærd kan umiddelbar, aleene ved den Hellig Aands Oplysning, lige saa godt udtolke den Hellige Skrift, som den lærdeste *Theologus*. Denne Meening er gandske falsk«.[96] Ordene er sikkert faldet i god jord hos den lutherskortodokse Marcus Wøldike, men i det pietistisk dominerede Kirkekollegium så man anderledes på sagen. Pietismen nedprioriterede dogmatikken, men hævdede omvendt, at et genfødt menneske i princippet var i stand til at læse Bibelen mindst ligeså godt som en lærd.

Det andet eksempel er Kirkekollegiets holdning til 39. afsnit, hvor særligt følgende sætning var problematisk:

> ... kryb ikke, i Steden for at høre den Offentlige GUds Tieneste i Kirken, bort fra den Christelige Forsamling afsides i en Vraa, men betænk, at, hvor Guds Ord læres puurt og reent, og Sacramenterne efter Christi Befalning administreres, der er det Huus, hvor GUds Ære bor. [97]

Kirkekollegiets vurdering af ovenstående var, at det var »en underlig Galimatias«,[98] hvilket må ses i forhold til, at Philipp Jacob Spener, den

92 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 228/1738, brev dateret 11-09-1738.

93 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 228/1738.

94 Samme.

95 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«.

96 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, Det bevarede tredje kapitel, s. 36.

97 Samme, s. 49.

98 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«.

førnævnte *Gründer*-figur inden for pietismen, var fortaler for, at lægfolk dannede konventikler, hvilket vil sige private lægmandsforsamlinger, hvor Bibelen og andre religiøse tekster og emner kunne diskuteres.[99] Udsendelsen af en opbyggelsesbog med imprimatur, der var kritisk over for konventikler, modarbejdede den pietisme, som Christian VI og Kirkekollegiet arbejdede for at udbrede.

Da Kirkekollegiet udstedte trykkeforbud imod de teologiske kapitler i *Klogskaben at Leve*, var bogen tæt på at være klar til distribution. Det vidner det bevarede trykark om. Det medførte et betydeligt økonomisk tab for bogtrykkeren, og sagen er da også enestående i den undersøgte periode. Der er næppe grund til at betvivle, at årsagen til forbuddet var, at Kirkekollegiet udnyttede sagen til at markere sin ret og ikke mindst sin vilje til at underkende upopulære afgørelser på Det Teologiske Fakultet. Til dette formål var sagen særlig velegnet. Ikke bare havde visse passager i *Klogskaben at Leve* præg af teologisk stridsskrift, men nok så vigtigt var, at den var godkendt af den luthersk ortodokse Marcus Wøldike, periodens problembarn i forhold til pietistiske skrifters censur.

Kirkekollegiet markerede, at det både havde bemyndigelse og vilje til at underkende Wøldikes (eller andres) afgørelser, hvis det fandt det nødvendigt. Fordi manuskriptet allerede var i trykken, havde forbuddet semi-offentlig karakter, og derved toner af offentlig ydmygelse af professor Marcus Wøldike. Dermed understreger sagen atter imprimaturets vigtige funktion som formidler af, hvad der var officiel statskirkelig teologi.

Kampen mellem ortodoksi og pietisme inden for censursystemet var ret enestående for Danmark i den undersøgte periode. Den svenske historiker Anders Burius har i bogen *Ömhet om Friheten* analyseret censursystemet i det protestantiske naboland Sverige under Frihedstiden fra 1719 til 1772. Ligesom det var tilfældet i det danske kongerige, var censuren af teologiske skrifter i Sverige mere kompliceret end censuren af verdslige skrifter, men den var i Sverige ikke centraliseret i samme grad som i Danmark. Om det forhold skriver Burius:

> De censurerande instanserna var fler än i den världsliga censuren och därmed ökade antalet enskilda personer som kunde

99 I *Pia Desideria* (1675) anbefalede Spener, »dass neben unseren gewöhnlichen Predigten auch andere Versammlungen gehalten würden«. I disse lægmandsforsamlinger kunne lægfolk samles om salmesang, diskussion af præstens prædiken og oplæsning af Bibelen og andre religiøse tekster. Philip Jacob Spener: *Pia Desideria* , Wuppertal 1964, s. 56.

> eller trodde sig kunna agera censor: varje ledamot i domkapitel eller teologisk fakultet och därjämte prästeståndet på riksdagen och i någon mån de ecklesiastika deputationerna – samt ofta den enskilde prästmannen. De teologiska censorernas consensus var alltifrån frihetstidens början dålig.[100]

Der var ikke som i det danske kongerige tale om, at én censurmyndighed skulle godkende samtlige teologiske manuskripter. Forklaringen er blandt andet, at den svenske enevælde blev afskaffet i 1719. Landet blev i stedet ledet af et kongeligt udnævnt råd, hvis medlemmer var udnævnt efter indstilling fra Rigsdagen. Det gav den svenske Rigsdag, hvor gejstligheden var repræsenteret, afgørende indflydelse på landets politik. Manglen på teologisk konsensus iblandt de gejstlige medlemmer af det svenske Rigsdag betød, at en målrettet indsats for at præge religionsudøvelsen i én bestemt retning ikke var mulig i samme grad som i det enevældige danske kongerige.[101]

I Sverige var der ikke grobund for etableringen af en altdominerende teologisk diskurs, som det var tilfældet i Danmark. Ved hjælp af kombinationen af rotationsystemet, den skiftende dekanpost, de pietistiske professorers[102] inkludering i censuren og Kirkekollegiets censurbeføjelser sikredes det, at pietistisk litteratur blev forsynet med imprimatur. Den teologiske censur havde derigennem en vigtig funktion som synligt bevis på pietismens ophøjede position og fungerede som et propagandavåben rettet imod den ortodokst orienterede del af præstestanden.

Kravet om forcensur

Selvom alle tryksager formelt skulle censureres, blev lovgivningens krav langtfra overholdt. I *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* viser Charlotte Appel ud fra den store mængde af bevarede skrifter uden medtrykt censur, at adskillige bøger allerede i 1600-tallet blev trykt

100 Anders Burius: *Ömhet om friheten*, Uppsala 1984, s. 109.

101 Samme, s. 109-112.

102 Marcus Wøldike, Peder Holm og Søren Bloch orienterede sig imod den lutherske ortodoksi, mens Jeremias Friedrich Reuss, Christian Langemach Leth, Erik Pontoppidan og Johan August Seydlitz tilhørte den pietistiske lejr. Inkluderingen af den luthersk ortodokse Peder Holm d. 6. marts 1739 må opfattes som et udtryk for, at der vitterlig var problemer med at få ekspederet de mange indsendte manuskripter til censur, og at Kirkekollegiets censurbeføjelser minimerede risikoen for, at en ortodoks professor besværliggjorde censuren af pietistisk litteratur.

uden om censuren, hvilket tyder på »stigende vanskeligheder med i praksis at leve op til omfattende krav om forcensur«.[103] Dette bekræftes af Harald Ilsøes og Ludvig Kochs undersøgelser.[104] I artiklen *Censur og approbation* skriver Harald Ilsøe, at mange forfattere og bogtrykkere veg uden om censuren, inden deres bøger blev trykt. De undersøgelser, der ligger til grund for denne artikel, bekræfter uoverensstemmelsen mellem lovgivningens ord og dens praktiske udførelse. Ilsøe hævder, at det især var »de små folkelige visetryk, som i hele censurens tid var det egentlige problembarn«.[105] Problemet bestod i, at de utallige småtryk, som hvert år blev produceret og distribueret i især København, i princippet var underlagt samme krav om censur som større tryksager. Kravet blev langtfra altid overholdt, og i henhold til politiforordningen af 19. oktober 1701 skulle Københavns Politimester kontrollere udbredelsen af disse viser.[106] Pågribelser medførte som regel indstævnelse for Politiretten med bødestraf til følge.

Nærværende undersøgelse viser, at adskillige af de skrifter, som Det Teologiske Fakultet behandlede, ikke efterfølgende blev behandlet af Kirkekollegiet, som loven krævede. Den bevarede censurprotokol indeholder oplysninger om i alt 268 indsendte manuskripter i den undersøgte periode, men det totale antal indsendte manuskripter må nødvendigvis have været større, da den ene af de oprindelige to protokoller er bortkommet. 206 af de 268 indsendte manuskripter til Det Teologiske Fakultet fik trykketilladelse. Til sammenligning viser optællingen i Kirkekollegiets hovedprotokoller, at Kollegiet fik tilsendt 175 manuskripter, og 155 af disse fik trykketilladelse. Kirkekollegiet godkendte altså som minimum 51 manuskripter færre, end Det Teologiske Fakultet gav imprimatur.[107]

I et forsøg på at komme problemet med ucensurerede småskrifter til livs tilbød Københavns politimester fra 1726 forcensur af viser og andre småskrifter,[108] men bestemmelsen blev ophævet den 18. april 1738,

103 Charlotte Appel: *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001 s. 437.

104 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 75.

105 Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 124.

106 Om 1701-forordningen, se: P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark* II, København 1879, s. 293-328.

107 En endelig afklaring af spørgsmålet kræver en undersøgelse af, hvilke godkendelser de bevarede bøger i Bibliotheca Danica er forsynet med. Sådanne undersøgelser savnes i høj grad.

108 Politiplakaten findes ikke i de tilgængelige forordning- og reskriptsamlinger, men er lokaliseret af Harald Iløse og findes trykt i Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 124-125.

hvorefter ingen måtte »Trykke nogen saadanne Viiser eller Historier, Geistlige eller Verdslige, hvilke ikke tilforn af de dertil beskikkede Professorer ved Universitetet, ere Censurerede ...«.[109] Det er uvist, hvor nidkært Københavns politimester håndterede opsynet med småskrifter i den undersøgte periode, idet de få bevarede arkivmaterialer ikke kaster lys over sagen.[110] Overopsynet med den teologiske censur var imidlertid Kirkekollegiets ansvar, og sager vedrørende skrifter med teologisk indhold må forventes at have sat sig spor i dets protokoller. Protokollerne vidner da også om, at sager om bøger trykt uden behørig censur blev behandlet af Kirkekollegiet, men det skete kun tre gange i den undersøgte periode.[111]

Ucensurerede skrifter

Øvrigheden vidste, at mange skrifter blev trykt uden påkrævet censur. Det fremgår af en række kongelige reskripter fra 1730'erne og -40'erne. Den 18. april 1738 konstateredes det, at der »i Vores Kongelig Residentz Stad Kiöbenhavn, bliver Trykte adskillige Viiser og Historier« på trods af, at de ikke var lovligt censurerede.[112] På lignende vis blev et reskript af 23. september 1740 indledt med en beklagelse over, at adskillige bøger blev trykt uden censur på trods af, at bestemmelserne i Danske Lov »Tydeligen befaler, at ingen, förend det tilforn i Vores Universitet er igiennemseet og *approberet*«,[113] må lade noget »trykke her eller andetsteds«.[114] I et reskript af 7. januar 1741 blev det endnu engang slået fast, at ingen »maa oplægge, eftertrykke eller extratrykke, eller fallholde nogen Bog eller Skrift«,[115] førend det lovligt var censureret.

Når der i Kirkekollegiets arkiv kun findes vidnesbyrd om tre sager vedrørende teologiske skrifter trykt uden censur, hang det sammen med de økonomiske interesser, der var knyttet til bogproduktion. 1700-tallets bogmarked involverede et væld af aktører. Den amerikanske

109 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 198, s. 646.

110 Kilder vedrørende Københavns politimesters håndhævelse af censurbestemmelserne er forgæves søgt i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm, Københavns Politi 1730-1945: (1) Register over Rescripter og Collegii Breve mv., (2) Register over Kgl. reskripter, kollegiebreve mm., (3) Diverse sager 1730-1945.

111 De tre sager har sagsnumrene 188/1738, 228/1738 og 14/1739. Sagsnummer 188/1738 vedrørte en bog af Johann Hinrich Prætorius: *Entwus von der Absonderung und Ausgang aus Babel.* Der er ikke bevaret sagsakter til 188/1738, men det er der til de to andre, som senere inddrages.

112 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 198, s. 646.

113 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1739-1740 (D20-20), 1740 nr. 534, s. 769.

114 Samme, s. 769.

115 RA, DK, Sjællandske Registre 1741-1743 (D18S), 1741 nr. 1, s. 1.

historiker Robert Darnton har beskrevet bogmarkedet som et system af relationer mellem bl.a. forfattere, bogtrykkere, myndigheder, læsere, bogførere og bogsamlere, der hver især havde indflydelse på såvel hinandens handlinger som tekstens betydning og udformning. Bogtrykkernes handlinger var især styret af økonomiske interesser,[116] hvilket forklarer, hvorfor bogtrykkerne ikke lod samtlige skrifter censurere, og hvorfor det ikke førte til håndfaste repressalier fra myndighedernes side.

Bogproduktion var en langsommelig og dyr proces. Alene udgifterne til papir tegnede sig for godt tre fjerdedele af de samlede udgifter.[117] Bogtrykkerne var afhængige af, at deres bøger kunne sælges, når de var trykt, og en måde at sikre sig en vis basisindtægt på var privilegier på bestemte udgivelser eller tryk og salg af diverse småtryk. Småtryk kunne enten være bestillingsarbejder til bryllupper eller underholdende viser og historier, som blev solgt på gaden, altså de førnævnte skillingstryk, der kunne produceres hurtigt og billigt. Med større tryksager var det anderledes. Disse var bekostelige, og hvis myndighederne konfiskerede oplaget, kunne det være katastrofalt for bogtrykkerne. De havde med andre ord et økonomisk incitament til at lade deres større produktioner censurere, så de kunne påtrykkes imprimaturet, der for dem hovedsagelig var en statslig garanti for, at myndighederne ikke ville forhindre distributionen.[118]

Bogtrykkernes adfærd som forretningsfolk fik dem dog også til at tage chancer. I *The Forbidden Bestsellers of Pre-Revolutionary France* viser Darnton, at der i Frankrig var et stort marked for forbudt litteratur, og at udsigten til fortjeneste gjorde bogtrykkerne villige til at løbe risici.[119] Det danske bogmarked var ikke så sofistikeret som det franske, men danske bogtrykkere og bogførere solgte også bøger, som ikke ville kunne gå uskadt gennem censuren. Alligevel viser kilderne i Kirkekollegiets arkiv ikke tegn på, at øvrigheden forsøgte at gennemtvinge forcensur ved at true bogtrykkerne. Det må konkluderes, at myndighederne for størstedelens vedkommende ikke anså de cirkulerende ucensurerede bøger for en trussel, det var nødvendigt at reagere på.

116 Robert Darnton: What is the History of Books?, *Daedalus* 111, nr. 3, 1983, s. 65-83.

117 Henrik Horstbøll: *Menig Mands Medie*, København 1999, s. 273-279.

118 Ludvig Koch konkluderer, at det samme var tilfældet i perioden 1746 til 1766. Se Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 85-86.

119 Robert Darnton: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York 1996, s. 39-52.

Selvom Chartier har påvist, at det ikke var muligt at forhindre cirkulationen af et allerede trykt skrift, gav truslen om repressalier bogtrykkerne et økonomisk incitament til at øve selvcensur. Udgivelse af kontroversielle skrifter kunne medføre konfiskation af oplag eller tab af øvrighedens gunst. Sidstnævnte må ikke undervurderes, set i lyset af de kongelige privilegier på bogudgivelser.[120] Selvom bogtrykkerne ikke kunne forudsige præcis, hvilke bøger der provokerede øvrigheden, antyder de bevarede breve, som blev indsendt til Kirkekollegiet sammen med manuskripter, at de havde en fornemmelse for, hvad Kollegiet tillod.[121]

I december 1739 ønskede en teologistuderende ved navn Hans Teilmann at trykke en oversættelse af et af Philip Jakob Speners mindre skrifter. Ansøgningen om approbation lød i alt sin enkelhed:

> Jeg agter at lade trykke i vort Danske Sprog Speners Sprog af den Hell Skrift, som i Bundet paa den sidste Side af hosfølgende Arker findes. Vil jeg i Underdanighed have det til de Höye Herrers videre godtbefindende forestillet.[122]

Anderledes omstændelig var beskrivelsen af ukendte forfattere. Da en nordmand i 1739 indsendte sin afdøde præstefars erindringstaler, understregede han over flere sider sine egne og faderens gode og nyttige intentioner med at få skriftet trykt, alt sammen udførligt understreget af skriftsteder og kristne metaforer.[123] Eksemplerne udtrykker tendensen til, at præsentationer af forfatterne var mere udførlige, jo mere ukendte forfatterne og værkerne var. Det viser, at der blandt forfattere og bogtrykkere var en fornemmelse for, hvilke tekster, der var i overensstemmelse med øvrighedens smag.

Farlige og ufarlige læsere

Traditionelt havde man fra øvrighedens side accepteret, at lærde mænd samlede og læste bøger, der ellers blev betragtet som forbudt læsning,

120 Der findes ikke nogen undersøgelser af privilegiepolitikken i den undersøgte periode, men Charlotte Appel beskriver enevældens privilegiepolitik i 1600-tallet i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 437-445.

121 Der er bevaret i alt 10 sådanne breve, de findes i pakkerne: RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. sager 1737-1738 (F4.6.1-17). Her har de sagsnumrene 224/1738, 129/1739, 161/1739, 188/1739, 190/1739, 56/1740, 33/1741, 49/1741, 16/1744, 43/1745. Teilmanns oversættelse fik trykketilladelse.

122 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), 188/1739.

123 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.3), 161/1739.

også selvom lovgivningen i princippet ikke skelnede mellem lærdes og ulærdes læsning. Så vidt vides, er der ikke nogen kendte eksempler på, at lærde folk er blevet straffet for besiddelse af ucensurerede skrifter. Med udsendelsen af et reskript af 23. september 1740 blev denne stiltiende accept ophøjet til lov. Den direkte anledning var, at øvrigheden i Norge havde beslaglagt nogle »Qvaker Skrifter, Robert Barclaji liden Cateckismus, og hans store *Apologia Theologica*, begge accurat verterede, og Dansk trykte«.[124] Distribution af fremmed religiøs propaganda var en alvorlig sag, og dertil kom, at der også i de københavnske boglader fandtes adskillige »Fanatiske og Separatistiske Bögger som ligger tilfalls for hver Mand Øynnen«.[125] Der blev derfor indført »en nöyere Inspection over Bogførerne, som ved »egenraadig Indførsel af alle salgs Fanatiske og Separatistiske Bögger har givet den meeste Anledning til Vildfarelse og Afsondring«.[126] Det medførte et krav om skærpet opsyn med det københavnske bogmarked, hvilket blandt andet indebar, at bogførerne skulle aflevere lister til Det Teologiske Fakultet indeholdende de bøger, som de fremskaffede fra udlandet.[127] Hvis en bog indeholdt noget forargeligt, måtte den ikke »selges til nogen U-Bekiendte, som derved kunde forföres, i sær ikke til Studentere, ei heller til U-Studerede Folk«.[128] Bøgerne måtte dog gerne sælges til »lærde Mænd, Professorer, Præster som ere i Embede, eller saadanne som samler Biblioteker«.[129]

Ud over studenter og ustuderede folk var de potentielt farligste læsere af religiøse tekster i myndighedernes øjne de, som læste og diskuterede religiøse skrifter i de pietistiske lægmandsforsamlinger, konventiklerne. Det er let at indse, hvorfor myndighederne betragtede konventikler som en latent trussel. Lægfolks konventikler gav rig mulighed for, at religiøse emner kunne misforstås, og tilbage i 1706 blev der af samme grund udstedt forbud mod konventikler, blandt andet med den begrundelse, at de gav grobund for en »falsk Oplysing om et

124 RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740. For en uddybende beskrivelse af kvæker-propaganda i Danmark og baggrunden for udsendelsen af reskriptet af 23. september 1740, se Bjørn Kornerup: Kvækerpropaganda i Danmark og Norge i ældre Tid, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 6, bd. 6, København 1948-50. Heri findes blandt andet en afskrift af reskriptet samt det brev fra Christian Grave vedrørende kvæker-propaganda i Norge, som blev den direkte anledning til reskriptet.

125 RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740.

126 Samme.

127 Det vides ikke, om denne bestemmelse blev overholdt. Sådanne lister synes ikke at være bevaret i Det Teologiske Fakultets arkiv.

128 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1739-1740 (D20-20), 1740 nr. 534, s. 771.

129 Samme.

Menneskes egne Kræfter, til at opnaa nogen fuldkommen Hellighed her i Verden«.[130] I 1706 var forbuddet en direkte konsekvens af, at de luthersk ortodokse teologer sad tungt på Det Teologiske Fakultet, men da pietismen i 1730'erne blev ophøjet til officiel statskirkelig teologi, forsvandt den teologiske begrundelse for forbuddet. I løbet af 1730'erne blev konventikler stiltiende accepteret, og 13. januar 1741 udsendtes en forordning, der lovliggjorde konventikler, men krævede, at de var underlagt statskirkens overopsyn. Uden statskirkelig kontrol kunne det i værste fald medføre, at »U-orden og U-lempe kunde flyde, hvorved og U-roelighed, Forbittrelse og Forviring kunde foraarsages, og en sand Christendom og Guds-Frygt meere blive hindret end fremmet«.[131] Kontrollen blev udøvet gennem sognepræsten, der så vidt muligt skulle være til stede. Han var ansvarlig for »at alting gaaer ordentlig til, og intet U-Ræt, eller til U-Tidige Domme om andre, eller u-vedkommende Ting fremsættes«.[132] Det indebar blandt andet, at han skulle holde opsyn med, at de bøger, der blev læst, var korrekt censurerede.[133]

Det var ikke bøgerne i sig selv, øvrigheden frygtede, men de potentielt farlige læsere, som kunne misforstå dem eller forføres af indholdet og derigennem give anledning til offentlig uro. Derimod kunne hvad som helst anskaffes, så længe læsernes dannelse og samfundsmæssige position i øvrighedens øjne gjorde dem til ufarlige læsere. Det understreges af en sag fra 1741, hvor den teologiske professor Marcus Wøldike henvendte sig til Kirkekollegiet, fordi han i et manuskript havde fundet »nogle latinske Anmarkninger over nogle Talemaader som i same Tractat ubegrunnenlige ere brugte. Hvorfor den af Facultetet ei er approberet«.[134] I Kirkekollegiets hovedprotokol står der imidlertid, at »Bogen er tilskikket hans Excel. Herr Grh. L. v. Holstein til privat indsigt af autore, uden at have den intention at lade det trykke«,[135] og dermed blev der ikke gjort mere ud af den sag.

Pastor Grothausens prædiken

Øvrigheden så igennem fingre med de fleste overtrædelser, og i de tilfælde, hvor et trykt skrift gav anledning til uro, var det let at forbyde det, da loven allerede var overtrådt, i og med at skriftet var trykt uden

130 RA, Rigsarkivets Tryksamling, Forordning 2. oktober 1706.
131 RA, DK, Sjællandske Registre 1741-1743 (D18S), 1741 nr. 10, fortalen.
132 Samme, s. 10.
133 Samme, s. 15.
134 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 138/1741.
135 Samme.

censur. Den 14. januar 1740 var bogtrykkeren Niels Hansen Møller indkaldt til Kirkekollegiet, hvor han skulle forklare, hvorfor han havde trykt en prædiken af præsten Albert Gabriel Grothausen »uden *Collegii* forvidende og *Approbation*«.[136] Møller forklarede, at han havde været syg og derfor ikke havde været i stand til selv at tage sig af det, og i stedet havde han « forladt sig paa Præsten, som hand havde betroet alt hvad der efter Øvrigheds befaling var fornøden«.[137] Selvom prædikenen ikke var censureret helt korrekt, havde den trods alt været forevist Det Teologiske Fakultet. Det fremgår af fakultetets censurprotokol, hvor man under 6. december 1739 kan læse, at skriftet blev indleveret til censur og godkendt senere samme dag.[138] Af uvisse årsager blev teksten aldrig forevist Kirkekollegiet, og i stedet blev den overdraget til Niels Hansen Møllers trykkeri i Lille Kongensgade.[139]

Kirkekollegiets protokol giver ingen oplysninger om, at Møller blev straffet for sin forseelse men han blev aftvunget en erklæring om, at han fremover ville sikre sig, at de bøger, han lod trykke, var korrekt censurerede. Derudover blev det formanet, at hvis han fortsat ønskede at trykke dette manuskript, måtte han på korrekt vis søge approbation hos Kirkekollegiet.[140] Senere på året indsendte Møller en formel ansøgning om approbation til Kirkekollegiet, men den blev afvist 10. marts 1740 med ordene, »maa aldeles ikke trykkes«.[141]

Som vi har set, var prædikenen langtfra den eneste tryksag der blev trykt uden korrekt censur, så hvorfor slog Kirkekollegiet ned på netop denne tekst? Den kategoriske afvisning den 10. marts 1740 viser sig at dække over, at prædikenen i efteråret 1739 havde givet anledning til en del uro blandt Københavns garnison, og det forhold, at prædikenen nu forelå på tryk, fik stemningen til at koge over.

Hovedpersonen i dette drama var Albert Gabriel Grothausen, den tyskfødte præst ved Garnisonskirken, der fungerede som kirke for Københavns garnison. Prædikerne foregik på tysk, og den problematiske bog bar af samme grund en tysk titel: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt.*[142]

136 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 14/1740.
137 Samme.
138 RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770, 06-12-1739.
139 Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København*, København 1992, s. 121-123.
140 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 14/1740.
141 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 58/1740.
142 I Det Kongelige Biblioteks samlinger er der registreret to udgaver af bogen: en

Grothausen var en ivrig forkynder af pietismen,[143] og han var tillige en præst, der så med stor indignation på officerernes hårdhændede behandling af menige soldater, hvilket gjorde ham ildeset blandt officersstanden. Fra ukendt kilde er følgende kortfattede anekdote om Grothausen bevaret:

> En Soldat læste en Placat på Østergade. En Officer gik forbi og slog ham voldsomt, fordi han ikke hilsede. Soldaten forgreb sig mod Officeren og blev skudt. Grothausen prædikede med megen Iver om Officerernes Pligt ei at mishandle sine Undergivne. [...] Dog mødte ham siden megen Uvillie hos Officererne.[144]

Der er ingen tvivl om, hvor Grothausens sympatier lå, og episoden kan meget vel tænkes at være inspirationskilden til Grothausens prædiken, der kredsede om temaerne barmhjertighed og om, hvorvidt et menneske er i stand til at dømme andre mennesker. Ser man nærmere på teksten, opdager man hurtigt, at den indeholder en skarp kritik af den militære straffepraksis og navnlig »der blutige Schauplatz des Stand-Rechtes«.[145] Der blev draget paralleller mellem standretten og Kristi lidelseshistorie, hvilket de lyttende officerer ganske givet ikke har brudt sig om. Grothausens irettesættelse i militærets egen kirke må have virket stærkt provokerende på de kongelige officerer, og man kan let forestille sig deres reaktion, da Grothausen formanede følgende fra prædikestolen:

> Gesetz nun, wir wollten mit unsern mörderrichen Kriegs-Leuten eben so verfahren, um ihnen die Hofnung der Seeligkeit abzuschneiden, so bin ich dessen gevisst, dass es ebenfals weniger als nichts fruchten wurde. In diesem Fall würden die Desperaten sagen: O was wolten die armen Menchen seelig preisen und verdammen, Gott allein kan seelig machen und verdammen.[146]

udgave trykt i 1739 og en anden trykt i 1740. Forskellen mellem de to udgaver behandles senere i dette afsnit.

143 Martin Schwartz-Lausten skriver i *De fromme og jøderne*, København 2000, s. 332, at Grothausen var »optaget af Zinzendorf og hans forkyndelse«.

144 A. Jantzen: Nogle Analekter om kjøbenhavnske Præster, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 737.

145 Albert Gabriel Grothausen: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt* ..., Frankfurt & Leipzig 1740, s. 36.

146 Albert Gabriel Grothausen, *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt* ..., København 1739, s. 32.

Meget tyder på, at bølgerne gik højt i Garnisonskirken på allehelgensaften i 1739 (søndag 1. november). Ifølge Kirkekollegiets protokol blev Grothausen på mødet den 14. januar 1740 informeret om, at Kongen ikke »var tilfreds med hans prædiken«,[147] og at »Materien ikke var saaledes afhandlet som den burde være, for at komme på Prædikestolen«.[148] Som begrundelse herfor blev angivet, at den havde været »Militair Standen til Opsætsighed og Officererne til fortrydelse og forbitrelse«.[149]

Det kan undre, at officererne ikke klagede over prædikenen, umiddelbart efter den blev læst. Den sene reaktion hænger formentlig sammen med den særlige betydning det fik, at prædikenen omkring årsskiftet 1739/40 forelå på tryk. Det er formentlig sket på Grothausens eget initiativ og for hans egne midler. På den trykte prædikens titelblad er der nemlig ikke angivet oplysninger om, at det var bogtrykkeren Niels Hansen Møller, der bekostede tryksagen. Det var med andre ord magtpåliggende for Grothausen at få sit kritiske budskab ud til det læsende publikum.

Den kendsgerning, at skriftet var censureret af Det Teologiske Fakultet – omend uden at være forevist Kirkekollegiet – betød, at den trykte prædiken var forsynet med det påkrævede *imprimatur*. Hermed opstod et paradoks, idet en prædiken, der var kritisk over for den af Kongen godkendte orden og latent også over for selve statsindretningen, nu forelå med officielt imprimatur. Det fremstod, som om statskirken bakkede om Grothausens kritik af de militære straffeforhold. Det var det, som fik bægeret til at flyde over og derved udløste Kirkekollegiets irettesættelse og forbud. I en skrivelse fra Christian VI til Johan Ludvig von Holstein fremgår det, at det var overmarskal Gramm som orienterede Kongen, der efterfølgende lod sagen overgå til Kirkekollegiet.[150]

Sagen bekræfter, at så længe en ucensureret tekst ikke gav anledning til klager eller andre former for uro, blev den tolereret. Kirkekollegiet optrådte ikke som et bogpoliti, der aktivt opsøgte ukorrekt censurerede bøger. De undlod så vidt muligt at handle, indtil noget nødvendiggjorde det, og så måtte der, som i dette tilfælde, reageres.

Det er uvist, hvad der blev af det oplag, som Niels Hansen Møller trykte i 1739. Den almindelige praksis, når der blev udsendt forbud imod skrifter, var, at sagen overgik til politiretten, og oplaget blev

147 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 15/1740.

148 Samme.

149 Samme.

150 Holger Frederik Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier*, 3. bd., København 1898, s. 29.

beslaglagt i forbindelse med en ransagning. Det var tilsyneladende ikke tilfældet her – Kirkekollegiets mødeprotokol indeholder i det mindste ingen oplysninger om, at sagen overgik til politimyndighederne. Sandsynligvis blev sagen ordnet ved, at bogtrykker Møller blev aftvunget et tilsagn om at lade oplaget destruere. Frem for at skabe yderligere offentlig opmærksomhed omkring forbudte bøger ved at fare bombastisk frem med bogforbud søgte Kirkekollegiet at løse problemerne på en diskret måde.[151]

Alligevel forhindrede Kirkekollegiets forbud ikke skriftet i atter at blive trykt. Året efter, i 1740, kom prædikenen i en ny udgave, hvor udgiverens navn ikke er angivet, men hvor salgsstedet »Frankfurt und Leipzig« optræder på titelbladet.[152] 1740-eksemplarets fremkomst er interessant, og rejser spørgsmålet, om den nye udgave var trykt i Tyskland, eller om der var tale om en fingeret angivelse af trykkested, dækkende over et dansk trykkeri.

1740-eksemplaret adskiller sig fra 1739-eksemplaret i typografisk opsætning, mens teksten i det store hele er identisk, med enkelte ubetydelige forskelle i 1740-eksemplarets forord, der viser, at teksten har gennemgået en lettere bearbejdning. I 1739 er overskriften blot »In Gott geliebter Leser«, mens det i 1740 er tilføjet ordet »Vorrede« lige før denne overskrift. 1739-eksemplaret er generelt sat pænere op end 1740-eksemplaret, med ny linje og indrykning for hvert nyt afsnit. De bibelske skriftsteder står desuden i marginen på 1739-eksemplaret, mens de i 1740-eksemplaret står i brødteksten. Forskellene i tekstens typografiske opsætning udelukker altså, at der er tale om en lettere videreforarbejdning af det oplag, som bogtrykker Møller fik forbud mod at afsætte.

Efter alt at dømme blev 1740-oplaget trykt på foranledning af pastor Grothausen i Tyskland, hvor produktionsomkostningerne kun var nærved det halve af dem i København. Prædikenen var jo i forvejen skrevet på tysk, så der var ikke behov for nogen væsentlig bearbejdelse af Grothausens manuskript. Københavnske bogtrykkere havde adskillige kontakter i Tyskland, hvor de med jævne mellemrum afsatte

151 Det hænger sandsynligvis sammen med Kirkekollegiets erklærede modvilje mod at optræde som egentligt bogpoliti via udstedelse af bogforbud. Se Kirkekollegiets ældste Forhandlinger, udgivet af Holger Frederik Rørdam *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. 3. bd., 1893-95, s. 498.

152 Albert Gabriel Grothausen: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt ...* , Frankfurt & Leipzig 1740, titelbladet.

skrifter skrevet på tysk, latin eller andre internationale sprog.[153] Kontakten til den tyske bogtrykker kan således være formidlet gennem en af de Københavnske bogtrykkere, eller det kan være den tyskfødte Grothausen selv, der gennem personlige kontakter har fået en aftale i stand.

Det er bemærkelsesværdigt, med hvilken stædighed Grothausen insisterede på at udbrede sin kritiske prædiken, og det forhold, at Det Kongelige Bibliotek er i besiddelse af et eksemplar af 1740-oplaget, viser da også, at prædikenen fandt vej til Danmark. Med til sagen hører også, at da boghandleren Jacob Preuss i 1741 gik fallit, blev der udarbejdet en fortegnelse over, hvilke værker han havde på lager, og heraf fremgår, at Preuss lå inde med 69 eksemplarer af Pastor Grothausens prædiken, der altså frit kunne erhverves.[154] Det fremgår ikke, hvilken udgave der var tale om, men sagen taget i betragtning har det sikkert været den fra 1740, der ikke var forsynet med imprimatur. Pastor Grothausens prædiken optræder heller ikke senere i Kirkekollegiets protokoller, hvilket indikerer, at officererne ikke indgav yderligere protester. Selvom prædikenen alligevel blev trykt, har officererne tilsyneladende stillet sig tilfreds med, at prædikenen ikke blev distribueret med officielt imprimatur.[155]

Konklusion

Selvom lovgivningen påbød, at størstedelen af de teologiske skrifter, som blev trykt, skulle approberes af Kirkekollegiet, blev det ikke håndhævet. Adskillige skrifter blev trykt uden korrekt censur, vel at mærke uden at det gav anledning til reaktioner fra myndighedernes side, hvilket afviger fra billedet af den ellers så kontrollerende enevælde. Det hang sammen med, at det i perioden fra 1737 til 1747 var langt vigtigere, hvem der satte imprimatur på hvilke bøger, end det var at gennemtvinge censur af samtlige skrifter, der blev trykt. Pragmatiske hensyn blev prioriteret højere, end at lovgivningen blev overholdt.

Det Teologiske Fakultets imprimatur og Kirkekollegiets approbation var for bogtrykkerne først og fremmest en måde at minimere

153 Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København*, København 1992, s. 238-240.

154 Harald Ilsøe: Et forlag til salg – Jacob Preusses lager af forlagsskrifter 1743, *Fund og Forskning* bd. 40, 2001, s. 30.

155 Tak til Harald Ilsøe for at have henledt min opmærksomhed på forhold vedrørende de to oplag af Albert Gabriel Grothausens prædiken og derved bidraget til at korrigere den beskrivelse af sagen, der findes i min artikel Officererne og den indignerede præst, *Magasin* 24, nr. 2, 2011, s. 55-62.

risikoen for, at et oplag blev ramt af forbud og beslaglæggelser. Det var formentlig derfor småskrifter ofte blev trykt uden censur, mens mere bekostelige værker almindeligvis blev censureret i henhold til gældende lov. For Christian VI og hans pietistiske meningsfæller var imprimaturet primært et kommunikationsvåben i den kirkelige magtkamp mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Imprimaturet var udtryk for, hvad der var officiel statskirkelig teologi. Derfor var det vigtigt, at pietister havde det sidste ord i sager om censur af teologiske skrifter, og det var netop det, der nødvendiggjorde Kirkekollegiets bemyndigelser i forhold til teologisk censur. I modsætning til, hvad Ludvig Koch har hævdet, har undersøgelsen vist, at Kirkekollegiet i høj grad gjorde brug af sin ret til at underkende Det Teologiske Fakultets afgørelser.

Imprimaturet betød, at et skrift var i overensstemmelse med den statskirkelige teologi, og Kirkekollegiets bemyndigelse til at underkende Det Teologiske Fakultets censur medførte, at det kunne nægte imprimatur til uønskede skrifter, især luthersk-ortodokse skrifter rettet imod pietismen. Derimod kunne pietistiske skrifter udsendes som officiel statskirkelig teologi. Imprimaturet vigtigste funktion i den undersøgte periode var derfor at signalere, hvilken teologi der var den toneangivende.

De forbehold, som Ingrid Bentzen har bragt på bane, nemlig at teologiske disputatser og bøger trykt på Vajsenhuset ikke skulle censureres af Kirkekollegiet, forklares også ud fra konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Teologiske disputatser var trykt på latin og derfor kun tilgængelige for den teologiske elite, som i henhold til reskriptet af 23. September 1740 frit kunne anskaffe og læse hvad som helst. Der var heller ingen grund til at føre tilsyn med Vajsenhusets trykkeri. Vajsenhuset var i sit udgangspunkt et pietistisk inspireret foretagende, og Missionskollegiet, der skulle forestå censuren af dets skrifter, var allerede ledet af pietister.

Teologiske skrifter trykt uden imprimatur havde selvsagt ikke samme signalværdi, hvorfor der blev set igennem fingre med dem. Tolerancen over for ucensurerede bøger var dog ikke mindst betinget af, at det allerede var lykkedes at etablere en selvcensur blandt bogtrykkerne. Selvcensuren fungerede i al sin enkelthed ved, at bogtrykkerne havde økonomiske incitamenter til at undgå øvrighedens negative opmærksomhed, og at censurlovgivningen gjorde det muligt at straffe overtrædelser hårdt. At der i den undersøgte periode ikke kendes eksempler på, at bogtrykkere blev idømt hårde straffe, understreger blot selvcensurens effektivitet.

SUMMARY

Reorganization of Theological Censorship
The Department of General Ecclesiastical Supervision 1737-1347

The subject of this article is theological censorship by the Department of General Ecclesiastical Supervision [*Generalkirkeinspektionskollegium*, GKIK] in absolutist Denmark from 1737 through 1747. During this period, not only did the Faculty of Theology at the University of Copenhagen censor religious manuscripts meant to appear in print – on principle every single one of them – but the results of this procedure were subsequently reviewed by the newly established GKIK, a state authority which answered directly to the King. Manuscripts containing religious dispute and controversy were subject to the direct censorship of the GKIK, with the exception of academic theses from the University. The fact that they were in Latin, rendered them harmless with regard to the public.

The present study is based on hitherto unexploited source material in the GKIK archives. It concludes that even though the censuring of religious manuscripts was an important matter in the eyes of secular and ecclesiastical officials, many uncensored books were printed and circulated. The authorities were well aware of this fact. They emphasized – and stipulated by law – the obligation of printer-publishers to have their books censored before sending them to press. However, the authorities did not take any action to enforce these laws, meaning that in practice they tolerated the existence of uncensored books.

The State did not normally consider uncensored books a threat. Printers had an economic incentive not to print uncensored books if they suspected them to be unacceptable. If they crossed the boundary, printers could incur heavy losses through confiscation of the printed books or loss of state-granted monopolies or other lucrative jobs.

Furthermore, the authorities did not regard all readers as potential troublemakers. Individuals of learning were no threat to Church or State and could freely possess and read books prohibited for unstudied laypeople.

For Christian VI, the Danish monarch, it was more important to replace Lutheran Orthodoxy with Pietism as the official and prevailing theology of the Danish Church than it was to control uncensored books. By a thorough reorganization, including even other measures besides the GKIK, religious censorship came to serve as a tool to achieve that goal. Pietistic theologians gained more power within the institution. Orthodox Lutherans among the university professors who served as primary censors were not expelled from the service – this might have caused a legitimacy crisis – but their influence was diluted by augmenting the number of professors taking turns at the task. Furthermore, the still active orthodox censors were held in check by the GKIK. Overall, the main function of the religious censorship in the analyzed period was to make sure Pietistic books were bestowed with the official sign of approval, thus signaling that Pietism was now the official theology of the Danish Church.

Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848

Af

Bertel Nygaard

»Ordet *Demokrati* øver et saadant Herredømme, at ingen Regiering, intet Parti vover at leve eller troer at kunne det, uden at skrive dette Ord paa sit Banner, og de, der løfte Banneret høiest i Veiret og bære det længst, troe at være stærkest«.[1] Dette konstaterede den franske statsmand og historieskriver François Guizot ved udgangen af 1848. Den store bølge af europæiske revolutioner i dette år betød ikke blot, at gamle magthavere blev væltet, heriblandt Guizot selv. Revolutionerne indvarslede også fundamentale ændringer i den moderne europæiske politiks strukturer og handlingsformer, dens sociale drivkræfter, ideologiske hovedstrømninger, tanker og grundbegreber.

Én af de væsentlige forandringer i 1848 sås i demokratibegrebets gennembrud – ikke kun i Guizots Frankrig, men på europæisk plan, herunder i Danmark. Det var blevet »Mode at være Demokrat til det Yderste«, bemærkede en anonym dansk demokratikritiker i grundlovsdiskussionen på denne tid.[2] Fra den modsatte politiske fløj kunne en erklæret demokrat i efteråret '48 påpege den »Taskenspillerfærdighed«, hvormed gamle konservative antidemokrater nu gav deres hidtidige færd »et demokratisk Sving«.[3] I revolutionens hastigt udvidede politiske offentlighed var 'demokrat' ikke længere et skældsord, men tværtimod noget, man måtte være – eller hævde at være – hvis man ville have opbakning.

1 François Guizot: *Demokratiet i Frankrig*, København 1849, s. 6f. Denne artikel er et led i mit forskningsprojekt om dansk politisk kultur i det 19. århundrede, som i perioden 2008-10 har været finansieret af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation. Forfatteren vil gerne takke lektor Claus Møller Jørgensen, lektor Nina Koefoed og ph.d.-stipendiat Jens Wendel-Hansen for konstruktive kommentarer til tidligere udgaver af denne artikel.

2 *Nogle Ord om den almindelige Valgret af en Vendelboe*, Aalborg 1849, s. 4.

3 'Professor Davids Candidatur', *Nyeste Postefterretninger*, nr. 181 (1/10-1848).

Demokratibegrebets almagt og mangfoldighed, som dengang var nye fænomener, er øget betragteligt siden. Navnlig efter anden verdenskrig er begrebet blevet forbundet med vidt forskellige handlinger, bevægelser, systemer og institutioner: vestlige parlamentariske demokratier, østlige 'folkedemokratier', opstande, statskup og militære invasioner. Begrebet har fået en stærkt ideologisk karakter, både som led i det moderne politiske vokabularium i almindelighed og som redskab for politiske, sociale og kulturelle særinteresser.

Den centrale rolle, som begrebet spiller i vor tid, kan imidlertid tænkes at blokere for historiske forståelser af det. Demokratibegrebet er typisk blevet brugt enten helt ahistorisk eller i teleologiske fremstillinger af moderne demokratiforståelser som det naturlige og rette resultat af en lang, kontinuerlig evolution fra antikke oprindelser til nutidige kulminationer. Sådanne abstraktioner og fortællinger har antaget mangfoldige former og er blevet knyttet til vidt forskellige værdigrundlag, men der går uvægerligt noget tabt i disse opfattelser: sansen for demokratiet som en *historisk* frembringelse, et resultat af menneskers indbyrdes handlinger og kampe i bestemte situationer.

Over for de stærke tendenser til reifikation af det moderne demokrati må en kortlægning af demokratibegrebets brug, betydningsindhold, funktioner og forvandlinger i bestemte historiske kontekster få en ideologikritisk karakter. Til det formål er der hjælp at hente i nyere, kontekstuelt orienterede begrebs- og idéhistoriske tilgange. Disse nøjes ikke med at søge kim til elementer i nutidens dominerende politiske udsyn, men betoner også aspekter af fremmedartethed i fortidens begrebsbrug og mulige alternative udviklingsspor som forudsætning for kritiske overvejelser over det, der i vores tid kan synes så velkendt og selvfølgeligt.[4]

Inden for disse forskningstraditioner findes dog forbløffende lidt om demokratibegrebet som sådant. Og selv denne begrænsede mængde af forskningslitteratur ligger ofte – sine metodiske hensigter til trods – i forlængelse af ældre fremstillinger af demokratibegrebets historie som en langsigtet, lineær principudvikling fra Aristoteles til det 20. århundrede. De eksisterende historiske undersøgelser af demokratibegrebet

4 Jf. Reinhart Koselleck om begrebshistoriens »Verfremdungseffekt« i 'Einleitung', Otto Brunner m.fl. (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1974-97, bd. 1, s. xi, og Quentin Skinners fremhævelse af historieskrivning som frigørelse fra hegemoniske udlægninger af vor tids fremherskende værdier: *Visions of Politics. Vol. 1: Regarding Method*, Cambridge 2002, s. 6 og passim. Jf. også om historien som erkendelsesfordel i Bertel Nygaard: *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*, Århus 2011, s. 16f, 21-23.

bygger også fortrinsvis på et ret traditionelt idéhistorisk kildemateriale af lærde tekster og 'store tænkere', ofte inden for en enkelt nationshistorie betragtet som en lukket enhed.[5]

5 Jf. Pierre Rosanvallon: 'The History of the Word »Democracy«', *Journal of Democracy*, 6:4, 1995, s. 140-54; samme: *Le sacre du citoyen*, Paris 1992; samme: *Le peuple introuvable*, Paris 1998; samme: *La démocratie inachevée*, Paris 2000; R. R. Palmer: 'Notes on the Use of the Word »Democracy«', *Political Science Quarterly*, 68:2, 1953, s. 203-26; Francis Dupuis-Déri: 'The Political Power of Words: The Birth of Pro-democratic Discourse in the Nineteenth Century in the United States and France', *Political Studies*, 52, 2004, s. 118-134; Russell L. Hanson: 'Democracy', i Terence Ball, James Farr & Russell L. Hanson (eds.): *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge 1989, s. 68-89 samt Christian Meier, Hans Leo Reimann, Hans Maier, Reinhart Koselleck & Werner Conze: 'Demokratie', *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 1, s. 821-47 – hvis lange forfatterliste antyder dens mere sporadiske og kompilatoriske end systematiske karakter; Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord: Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense 2011. Elementer af mere detaljerede studier af begrebslige kampe og brud findes rundt om i de nævnte værker af især Rosanvallon samt i Horst Dippel: 'Démocratie, Démocrates', Rolf Reichardt & Eberhard Schmitt (red.): *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich: 1680-1820*, bd. 10, München 1986. Begge fokuserer dog næsten udelukkende på Frankrig, der nok spillede en ledende rolle for europæiske politiske offentligheder på denne tid, men netop på grund af denne avantgarderolle må karakteriseres som atypisk. At vælge dansk historie som fokusområde kan dermed ikke alene give resultater af særlig danmarkshistorisk interesse, men kan også betragtes som et casestudie i den internationale udveksling, reception, bearbejdning og brug af politiske begreber, tanker og handlingsformer.

Nevers' skrift, der i sit emnevalg ligger meget tæt på denne artikel, er først blevet tilgængeligt ret sent i mit arbejde og kan derfor kun inddrages sporadisk i det følgende. Hans bog adskiller sig dog væsentligt fra denne artikel mht. både perspektiver, materialevalg og resultater, ikke mindst på grund af bogens kronologisk-fortællende tilgang inden for et meget langt tidsforløb.

Til dansk demokratihistorie findes derudover en række forskningsarbejder, der indgår i baggrunden for denne undersøgelse. Det gælder blandt andet udforskning af demokratiet som statsbygnings- og forvaltningshistorie, bl.a. i Tim Knudsen: *Fra enevælde til folkestyre. Dansk demokratihistorie indtil 1973*, København 2006. Tættere på denne artikels fokus er studierne af det 19. århundredes politiske idéhistorie, navnlig Povl Bagge: *Studier over D.G. Monrads statstanker*, København 1936; samme: 'Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede', *Historisk Tidsskrift*, 12.4, 1970, s. 423-74; Hans Vammen: 'Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idéhistorie 1750-1850', *Historisk Tidsskrift*, 84, 1984, s. 23-36; Claus Friisberg: *Ideen om et frit Danmark*, Varde 2003; samme: *Demokratiets Triumf. Den første junigrundlov*, Varde 1999; Henrik Horstbøll: 'Politisk medborgerskab og Junigrundloven – den almindelige valgrets begrebshistorie', i Kenn Tarbensen m.fl. (red.): *Systemskiftet 1848-49 – retorik og realiteter*, Århus 1999 (*Den jyske historiker*, nr. 83/84), s. 168-80; Niels Clemmensen: 'Fra Junigrundlov til revideret Junigrundlov 1849-1866', i Tarbensen *Systemskiftet*, s. 181-203; foruden en række undersøgelser af enkeltpersoner. Disse har imidlertid oftest fokuseret på de strømninger, der vandt magtfulde institutionelle eller sociale positioner, især de nationalliberale, men også bønderne, hvorimod jeg ved et synkront snit med hovedvægt på presseoffentligheden vil søge at fremdrage et samtidigt landskab af indbyrdes stridende positioner. Litteraturen om 1848-49 er selvsagt righoldig, men har generelt haft karakter af traditionel politisk nationalhistorie, der kun i begrænset omfang har fokuseret på begrebshistoriske brud eller betragtet de danske udviklinger som integreret led i internationale udviklingstendenser. En oversigt over de væsentligste dele af den findes i Niels Finn Christiansen: 'Grundloven, historikerne og det moderne Danmark', i Tarbensen *Systemskiftet*, s. 7-32.

Denne artikel skærper det historisk-kontekstuelle fokus i udforskningen af dette felt ved at undersøge demokratibegrebets brug i en mere specifik sammenhæng, nemlig den danske offentlighed i 1848. Denne afgrænsning til en snæver kontekst af fortættet forandring vil give mulighed for at fremdrage specifikke brud, differentieringer, handlinger og kampe i begrebets historie. Disse skal i det følgende betragtes som aspekter af en eksplosiv udvidelse og differentiering af den politiske offentlighed gennem en mangfoldighed af politiske subjektiveringer og kampe om ideologisk hegemoni inden for den europæiske revolution som en radikalt åben historisk kontekst – åben i betydningen 'foranderlig gennem menneskelig handling', men også i rumlig forstand, idet danske udviklinger i det følgende skal betragtes som led i udvekslinger af tanker, begreber og handlingsformer på tværs af landegrænser.[6]

På baggrund af skitser over hovedtræk af demokratibegrebets udvikling i den forudgående periode og de mest markante tidlige udviklinger af et positivt ladet demokratibegreb i radikale kredse i 1840'erne skal her understreges, hvorledes den europæiske revolutionsbølge i 1848-49 førte til et afgørende gennembrud for demokratibegrebets anerkendelse som positiv term, men også til væsentlige differentieringer i dets indhold og funktioner som led i en rekonfiguration af moderne politik.[7] Denne differentieringsproces vil senere i artiklen blive fremstillet gennem fire hovedstandpunkter, der alle opstod gennem konfrontation med væsentlige udviklinger i selve revolutionsåret og gennem indbyrdes afgrænsning: 1) det såkaldt 'rene' eller radikale demokrati, der havde den almindelige valgret for alle myndige mænd som hovedkrav; 2) et moderat demokratisk standpunkt, der også ville udvide valgretten

6 'Politisk subjektivering' skal i det følgende betegne den forandrende og protesterende handling, hvorved den legitime sociale og diskursive orden anfægtes af en del af denne orden, som endnu ikke har vundet anerkendelse i den – som når arbejdere, kvinder eller immigranter anfægter deres eksklusion fra skaren af politisk bemyndigede, eller når nye liberale, konservative eller radikale ideologiske positioner opstår som handlingsgrundlag i den fremvoksende moderne politik. Derigennem hævder der sig nye handlende og talende subjekter, som bidrager til den hidtidige hegemoniske ordens omformning eller omstyrtelse. Denne forståelse er især inspireret af Jacques Rancière: *Disagreement: Politics and Philosophy*, Minneapolis 1999, s. 21-42. Jf. også Nygaard *Guldalderens*, s. 40-44 og passim.

7 Dette står i diametral modsætning til Jeppe Nevers' for mig at se noget svagt underbyggede konklusion, »at demokratibegrebet endnu mod slutningen af 1840'erne var en sjælden gæst i den politiske debat«, og hans tilsvarende advarsel mod at tro, »at demokratibegrebet ved udgangen af 1840'erne var blevet et uomgængeligt grundbegreb i dansk politik«. [Nevers *Fra skældsord*, s. 107, 114, jf. 119.] Nevers synes dog selv at antyde en anden analyseretning, idet han flygtigt nævner »en kamp om demokratibegrebets rette bestemmelse« i 1848 og medgiver, »at diskussionerne i 1848 åbnede for en ny sprogbrug«. [Nevers *Fra skældsord*, s. 110f, 114.]

drastisk, men på forskellig vis dæmme op for almuens indflydelse; 3) nye former for aristokratisk demokratikritik; 4) kritikker af 'demokratiet' som partistandpunkter ud fra erklæret demokratiske sympatier.

Ændringerne i demokratibegrebets hyppighed og betydningsindhold i 1848 skal i det følgende betragtes som forbundne med nye politiske handlings- og magtrelationer. Som man kan ane af Guizots bemærkning, fremtrådte demokratibegrebet som kernebegreb i en politisk diskurs, der var determinerende og magtfuld i sig selv – over, bagved eller forud for den enkelte taler. Den demokratiske diskurs blev noget, man var *nødt* til at tilpasse sig for at opnå politisk legitimitet. Men denne determination må samtidig ses som en åbning af nye diskursive handlingsfelter og muligheder: Begrebet blev et væsentligt retorisk redskab til at opnå opbakning til vidt forskellige politiske projekter og fremtidsudsigter.

Dette diskursivt-politiske magt- og handlingsfelt vil her selv blive anskuet i tilknytning til sociale kampe. De revolutionære udviklinger i 1848 indebar pludselige angreb på det besiddende og dannede borgerskabs privilegerede for ikke at sige monopoliserede rådighed over den moderne offentlighed – ikke kun i kraft af den danske almues faktiske handlinger, men også gennem den radikale foranderlighed og latente oprørskhed, som til stadighed blev bekræftet på europæisk plan. Den markante udvidelse af den politiske offentlighed, der opstod af disse kampe, dannede grundlag for såvel direkte udøvelse af social massemagt som en række politiske projekter, der kæmpede indbyrdes om magten til at tale hegemonisk på 'folkets' vegne og i 'demokratiets' navn – og om, hvilke sociale grupper politikken måtte henvende sig til.[8]

Før 1848: Demokrati som styreform, princip og samfundstype

Lad os først opridse hovedtræk i demokratibegrebets udvikling før 1848. I århundreder havde 'demokrati' været et lærd statsteoretisk begreb, fortrinsvis anvendt om antikken og især det gamle Athen. I 1700-tallets anden halvdel var begrebet imidlertid begyndt at indgå i samtidspolitiske kampe og i de nye opfattelser af historien som en verdslig, fremadskridende forandringsproces. I de danske debatter om landboreformerne fremhævede flere reformfortalere det agtværdige

8 Jf. bestemmelsen af hegemoni som et forhold, hvori »a certain particularity assumes the representation of a universality entirely incommensurable with it«. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London 2001 [1985], s. xiii.

ved de 'demokratiske' forhold, der ifølge dem havde kendetegnet også den nordiske og danske oldtid. De tilføjede dog – i pagt med både statsteoretiske traditioner og hensynet til enevælden – at sådanne demokratier forudsatte så høje grader af borgerdyd, dvs. politisk engagement og selvopofrelse fra indbyggernes side, at de ikke lod sig realisere i nyere tiders større statssammenhænge.[9] Her duede kun monarkiet.

Disse debatter var stadig begrænset til små lærde cirkler. Med den franske revolution i slutningen af århundredet blev demokratibegrebet imidlertid udbredt til bredere politiske polemikker.[10] Navnlig revolutionens kritikere betegnede dens støtter som 'demokrater' – idet de associerede demokrati med pøbelvælde, anarki, opløsning, jakobinisme, ørkesløshed, demagogi, despotisme, vildskab, morderisk tilbøjelighed og angreb på såvel kongemagten som religion og ægteskab.[11] Der blev også hurtigt fundet analogier i danske forhold. Utilfredse jyske godsejere forbandt allerede i begyndelsen af 1791 aktuelle danske bondeuroligheder med både de seneste landboreformer og den franske udvikling og kaldte – med foragt – landboreformernes fortalere for 'demokrater'.[12] Praktisk talt ingen i den danske offentlighed ville dog selv åbent erklære sig som demokrat – end ikke Malthe Conrad Bruun og de radikale kredse, der ellers flirtede med erklærede demokrater som Robespierre og Thomas Paine.[13] 'Demokrat' forblev her, som G.H.

9 Jf. f.eks. J.S. Sneedorff: *Om den borgerlige Regiering*, København 1757, s. 162f, 216; Tyge Rothe: *Nordens Statsforfatning: før Lehnstiden, og da Odelskab med Folkefriehed – I Lehnstiden og da Birkerettighed, Hoverie, Livegenskab med Aristokratie*, København 1781-82.

10 Jf. Meier 'Demokratie', s. 847-61; Palmer 'Notes', s. 203f; Michael Levin: *The Spectre of Democracy: The Rise of Modern Democracy as seen by its Critics*, Houndmills 1992, s. 39.

11 Dette blev satiriseret i Malthe Conrad Bruun: *Aristocraternes Catechismus*, København 1796, der affødte en livlig polemik, herunder det farverigt antidemokratiske anonyme modstykke *Demokraternes Catechismus*, København 1796. Tilbagevendende angreb på demokratiet kom også til udtryk i f.eks. *Politisches Journal*, der udkom i Kiel og synes at have fungeret som et aristokrativenligt modstykke til lærde borgerlige, fremskridtsvenlige debattidsskrifter som det københavnske *Minerva*.

12 Claus Bjørn: 'Den jyske proprietærfejde', *Historie. Jyske Samlinger*, bd. 13, 1979, s. 1-70; Edvard Holm: *Kampen om Landboreformerne*, København 1888, s. 222.

13 Malthe Conrad Bruuns utopiske fortælling *Jerusalems Skomagers Rejse til Maanen*, København 1796, havde ganske vist udnævnt sin tydeligt fransk-inspirerede »demokratiske Republik« til »den eeneste Regjeringsform, hvorunder sand Moralitet eller Dyd kan blomstre« (s. 114), men dette skete sigende nok i fiktionens forholdsvis uforpligtende form. Hans kritik af »den alt for store Uliighed« blandt menneskene og hans udnævnelse af den »menige Mand«, »den *lavere* Middelstand«, til »Landets Styrke, Folkets Kiærne« i bladet *Vækkeren* fra 1794, midt under den københavnske tømrerstrejke, rummede også tydelige ekkoer af franske begivenheder. Men hverken her eller i hans tidsskrift *Samleren* fra 1794 og frem blev disse tanker systematisk forbundet med demokratibegrebet. Både Thomas Paines og Robespierres positive omskrivninger af demokratibegrebet var ellers hurtigt blevet publiceret i dansk oversættelse: Thomas Paine: 'Om de gamle og nye Regieringssystemer', *Politisk og Physisk Magazin*, bd. 2, juli 1793, s. 24-47; Robespierre: 'Tale

Olsen bemærkede i en polemik med sin rival til stillingen som notar, P.A. Heiberg, et »Skieldsord« uden præcis betydning.[14]

'Demokratiets' associering med den franske revolutions sans-culotter, montagnarder og rædselspolitik indebar, at afstandtagen til denne styreform – i det mindste i sine rendyrkede former – blev en forudsætning for at indgå som legitim part i den politiske debat op til 1848. Den mest entydige demokratikritik kom selvsagt til udtryk hos enevældens forsvarere. N.F.S. Grundtvig karakteriserede i 1831 den netop overståede julirevolution i Paris som en hævdelse af 'demokratiet', der byggede på »Mængdens Selv-Klogskab, Selv-Raadighed og Egen-Nytte«. Han så demokratiet som en permanent oprørstilstand, der måtte føre til samfundets opløsning.[15] I alle større samfund var »den demokratiske Forfatning Samfundets sidste Olie, hvorpaa Opløsningen umiddelbart følger«.[16]

I meget af den senere historieskrivning er den liberale bevægelse i 1830'erne og 1840'erne blevet betragtet som den væsentligste forkæmper for demokratiet.[17] De liberales hovedkrav var da også en udvidelse af 'folkets' politiske repræsentation og dets medbestemmelse. Men dette var for dem ikke ensbetydende med 'demokrati'. I forlængelse af 1700-tallets 'oplyste' diskurs kunne de ganske vist støtte demokrati og folkesuverænitet som *elementer* i den rette statsforfatning, men kun i sammenhæng med elementer af aristokrati og monarki.[18] Når Orla Lehmann i 1830'erne en sjælden gang hævdede at støtte 'demokratiets' fremdrift, tilføjede han straks, at demokratiet måtte holdes inden for »sine rette Grændser«, som var markeret af dets nødvendige

over den politiske Morals Grundsætninger som bør veilede National Konventen i Republikens indvortes Bestyrelse' *Politisk og Physisk Magazin* bd. 3, maj 1794, s. 542-74.

14 G.H. Olsen: *Duplik eller fornødent Giensvar paa Hr. Translateur Heibergs Replik, Tu si tacuisses &c*, København 1798 s. 56f.

15 N.F.S. Grundtvig: *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen*, København 1831, s. 26. Jf. tilsvarende i samme: 'Verdens-Krønike' (1812) og 'Skal den lutherske Reformation virkelig fortsættes?' (1830), i *Udvalgte Skrifter*, København 1904-09, hhv. bd. 2, s. 335, og bd. 5, s. 280.

16 Grundtvig *Politiske*, s. 21.

17 Jf. f.eks. Friisberg *Ideen*, s. 296-346, der ikke lægger skjul på de danske liberales forbehold over for f.eks. den almindelige valgret, men alligevel tager for givet, *at* de danske liberale allerede i 1830'erne var demokrater, og især diskuterer, *hvilken* slags demokrater de var. Her bruges kategorierne 'konstitutionelt monarki' og 'demokrati' i flæng, hvilket for mig at se tilslører helt afgørende begrebslige og politiske brud i 1848.

18 Sondringen mellem 'demokrati' og 'demokratisk princip' blev sat på liberal formel i den indflydelsesrige Carl von Rotteck: 'Demokratisches Princip', i Carl v. Rotteck & Carl Welcker: *Staats-Lexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften, in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands*, bd. 4, Altona 1837, s. 253-55.

modsætning: »Aandens Aristokratie«.[19] De liberales mål var et konstitutionelt monarki, som styrkede folkets *kerne* – altså det dannede og besiddende borgerskab, de liberales egen samfundsklasse – der i kraft af sin dannelse var i stand til at hæve sig op over både individuelle og kollektive særinteresser og gøre sig til det organiske udtryk for folkets interesser som helhed.[20]

Også hos de liberale blev demokrati som styreform forbundet med revolution og samfundsopløsning.[21] Så når den liberale pionér C.N. David i 1830 i modsætning til Grundtvig ville fremhæve julirevolutionens positive resultater, lagde han vægt på dens mådehold og overensstemmelse med loven og 'det monarkiske princip'. Samtidig advarede han mod de 'demokratiske' og 'republikanske' trusler mod dette mådehold – fordi demokratiet for ham indebar et pøbelvælde uden anerkendelse af statens nødvendighed.[22] Afvisningen af 'demokratiet' lod sig dog forene med rosende bemærkninger om et »democratisk Princip« som *element* i og med den nye franske forfatnings udtrykkelige anerkendelse af folkets politiske rettigheder.[23] Tilsvarende støttede David 'folkesuveræniteten', men som 'idealt' princip i det monarki, der plejede folkets interesser – ikke i dens 'reale', dvs. oprørske eller republikanske, former.[24]

Den liberale anerkendelse af det demokratiske princip eller element blev dog i løbet af 1840'erne i stigende grad udviklet i nye, mere

19 Orla Lehmann: 'Norges Dæmring, et polemisk Digt af Johan S. Welhaven', *Dansk Literatur-Tidende*, nr. 20, 1835, s. 323. Lehmann skal i 1842 have betegnet »Aandens Aristokrati« som »Demokratiets ædleste Blomst«, et led i »det rette Demokrati« i modsætning til »den plebejiske Livsopfattelse, som er Demokratiets Skyggeside og værste Fjende«. [Lehmann: 'Mit Forsvar for Højesteret' (1842) Carl Ploug (red.): *Orla Lehmanns efterladte Skrifter, Fjerde Del*, København 1873, s. 146, der ligger til grund for blandt andet Friisberg *Ideen*, s. 316.] Dette er citeret fra den senere genudgivelse, kraftigt revideret *efter* 1848. I den oprindelige udgaves tilsvarende passager bruges begrebet ikke. [Lehmann: *Forsvarstale holdt for Høiesteret i den mod ham anlagte Generalfiscal-Action, Onsdagen d. 19de Jan. 1842*, København 1842, s. 84-86.]

20 Blandt en del gode, nyere undersøgelser af periodens europæiske politiske liberalisme må fremhæves Jörn Leonhard: *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters*, München 2001; James Sheehan: *German Liberalism in the Nineteenth Century*, Chicago 1978. Beslægtede danske tanker og begreber undersøges i Povl Bagge: *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, København 1936; Friisberg *Ideen*; Bertel Nygaard: 'D.G. Monrads liberale manifest fra 1839', *K&K*, nr. 107, 2009, s. 92-116.

21 Jf. f.eks. associeringen af demokrati med revolution i 'Tilbageblik paa Europa i Aaret 1834', *Fædrelandet* 4/1-1835.

22 [C.N. David:] 'Breve til en Politicus paa Landet', *Kjøbenhavns flyvende Post* 1830, nr. 100.

23 David 'Breve', nr. 101.

24 C.N. David: 'Absolutisme og Folkesuveræniteit' (Anmeldelse af C.F. von Schmidt-Phiseldeck: *Europa und America oder die künftigen Verhältnisse der civilisierten Welt*), *Maanedsskrift for Litteratur*, bd. 8, 1832, s. 136-157, især 144-47.

positivt ladede *sociale* betydninger, der begyndte at sameksistere med den fortsatte afvisning af demokratiet som styreform. I Frankrig var moderat liberale kræfter fra omkring 1820 begyndt at bekende sig til 'demokratiet' som en positiv arv fra revolutionen – i modsætning til 'republikken', der var et slagord for venstrefløjen.[25] Navnlig Alexis de Tocqueville talte om demokratiet som en samfundstilstand, der var karakteriseret ved middelstandens og det borgerlige samfunds fremvækst på bekostning af ulighederne i social status.[26] I disse sammenhænge blev demokratiet altså betragtet som samfundsform, snarere end som en politisk styreform.

Disse nyudviklinger blev introduceret i den danske liberale tradition i første halvdel af 1840'erne, især af Hother Hage, der var jurist af uddannelse, men op gennem 1840'erne fungerede både som sekretær for Orla Lehmann og som liberal skribent og redaktør i egen ret. Fra 1843 og frem gjorde han meget for at formidle Tocquevilles tanker for et dansk publikum, dels ved oversættelser, dels ved egne udlægninger af franskmandens teorier og begreber.[27] Hage understregede, at man måtte skelne mellem to kampe i staternes historiske udvikling. Den ene var kampen mellem despoti og frihed. Den anden var kampen mellem aristokrati, dvs. social ulighed, og demokrati, dvs. social lighed – ikke forstået som økonomisk udjævning, men som en retslig ligestilling af menneskene som borgere i det moderne samfund. Det prisværdige i demokratiets moderne fremdrift var hermed praktisk talt ensbetydende med det at styrke »Middelstanden saavel i politisk som i materiel Henseende«.[28] Her sås altså en videreudvikling af den almindeligt liberale udpegning af borgerskabet som 'folkets kerne'.

Hage forbandt dette med en særlig tolkning af, hvorledes de moderne »demokratiske Ideer, Sæder og Skikke« var vokset frem i dansk historie på bekostning af aristokratiet.[29] Enevældens indførelse i 1660 havde indledt en storstilet demokratisk revolution, hvorigennem borgerne efterhånden kom til at stå lige over for staten. Demokratiet som samfundsform var således allerede solidt forankret i det moderne

25 Rosanvallon *La démocratie*, s. 117-26.

26 Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique*, 2 bd., Paris 1951 [1835-40].

27 Hother Hage: 'Demokratiet i Amerika, efter Alexis Tocqueville af Hother Hage', i D.G. Monrad (red.): *Gjengangeren, indeholdende Bidrag til den nyeste Tids Historie*, København 1844, 1844, s. 141-49; [Hother Hage:] 'Aristokrati og Demokrati', *Fædrelandet* 25/3 og 27/3-1843. Det er bemærkelsesværdigt, at denne danske Tocqueville-reception stort set er blevet overset i senere forskning, selv om den havde tæt berøring med to så markante og velkendte skikkelser i den liberale opposition som Lehmann og Monrad.

28 Hage 'Demokratiet', s. 145.

29 Hage 'Demokratiet', s. 145, 143.

enevældige Danmark. Fordi enevælden ikke desto mindre opretholdt en hofadel med egoistiske særinteresser, måtte udviklingen imidlertid gå videre. Med de rådgivende stænderforsamlinger var Danmark nået den halve vej, så at sige. Man måtte kæmpe videre ad denne vej for at »et stedse større Antal delagtiggjøres i et høiere og bedre Liv«.[30]

I forlængelse af både den almindeligt liberale tradition og Tocquevilles tanker fastholdt Hage samtidig væsentlige forbehold over for demokratiet. Det kunne nemlig true friheden. Oldtidens Athen og den romerske republiks udvikling, den engelske revolution omkring 1650 og navnlig den franske revolutions udvikling i 1790'erne viste, »at Friheden vanskeligere lader sig forsone med Demokratiet end med Aristokratiet«. Demokratiet var overalt forbundet med »store Farer«. Derfor måtte man bestandigt kæmpe for at forene den demokratiske lighed med friheden, ikke kun den politisk-konstitutionelle frihed, men også den økonomiske næringsfrihed.[31] Den rette lighed var altså lighed for loven, ikke den politiske eller sociale ligestilling.[32] Hage var således i disse år langtfra 'demokrat' i forfatningspolitikken.

Radikalisme og socialt demokrati i 1840'erne

I 1840'erne begyndte demokratibegrebet at blive anvendt i positiv betydning i det lille radikale miljø. Under den store forfatningsdebat i årene 1839-42 udviklede dagbladet *Kjøbenhavnsposten* et forsvar for »det conseqvente Demokrati«, først og fremmest forstået som almindelig valgret for myndige mænd, uanset social stilling.[33] Dette ideal indgik i bladets generelle udvikling under redaktøren J.P. Grüne fra almindelige liberale standpunkter til en politisk radikalisme, der forbandt forfatningskravet med kritikker af den sociale ulighed og den politiske eksklusion af almuen.[34] Den egalitære forfatnings- og samfundspolitik

30 Hage 'Demokratiet', s. 145f; Hage 'Aristokrati I', 25/3. Jf. i øvrigt lignende tanker i 'Forfatnings-Betingelser', *Kjøbenhavnsposten* 23/2-1848, hvor de politiske implikationer dog måtte synes ganske anderledes radikale.

31 Hage 'Aristokrati'; Hage 'Demokratiet', s. 147.

32 Hother Hage: *Ministeransvarlighed, Tokammersystemet og Valgloven. Tvende Foredrag, holdte i Studenterforeningen den 18de Februar og 4de Marts 1848*, København 1848, s. 33, 35-37, 39; foruden hans indlæg i senere indlæg i grundlovsdebatten: *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, 1848-49, sp. 1837-40.

33 'Den reformerede Absolutisme som et Svar paa Constitutionsspørgsmaalet', *Kjøbenhavnsposten* 7/3 og 9/3-1841, her 7/3. 'Et Par Bemærkninger i Anledning af Artiklen om de constitutionelle Bestræbelser i »Dansk Ugeskrift«', *Kjøbenhavnsposten* 9/5 og 12/5-1842, her 12/5. Jf. Søren Juelstorp: 'Den store forfatningsdebat 1841-42', *Historie*, nr. 1, 1995, s. 59-80.

34 Til *Kjøbenhavnspostens* historie: Ole Stender-Petersen: *»Kjøbenhavnsposten« – organ*

dannede samtidig grundlag for *Kjøbenhavnspostens* kritik af den hastigt fremvoksende politiske nationalisme, der ifølge dette blad var med til at legitimere det liberale borgerskabs krav på at repræsentere hele folket – på bekostning af det 'virkelige folk', dvs. almuen, arbejderne.[35] Det 'folk', hvis politiske bemyndigelse stod centralt i det erklæret demokratiske standpunkt, blev med andre ord ikke først og fremmest forstået gennem sine horisontale afgrænsninger til andre folk, men gennem de vertikale modsætninger mellem folk og herskende elite.[36]

Med sin udvikling af dette kompleks af standpunkter, der til sammen betød en subjektivering af et radikalt politisk-ideologisk standpunkt, forbandt dette blad sig med radikale tanker i andre dele af Europa, måske klarest med de tyske radikale, der på samme tid begyndte at betegne sig som et demokratisk parti og var med til for en stund at gøre betegnelsen 'demokrat' ensbetydende med 'radikal'.[37] *Kjøbenhavnspostens* mest toneangivende medarbejder ved siden af Grüne, teologen Frederik Beck, lagde sig i forlængelse af den tyske demokrat Arnold Ruges socialt orienterede udlægninger af republikanske idealer om frie borgere i en fri stat. Ligesom Ruge gjorde Beck i midten af 1840'erne gældende, at demokratiet måtte indebære en ophævelse af modsætningerne mellem stat og samfund, mellem statsborgeren og samfundsborgeren.[38] Kampen for »Demokratiet« og »Udvidelse af Valgloven« blev

for »det extreme Democrati«, Odense 1978; Kaare Ulrich Jessen: *En redegørelse for »Kjøbenhavnspostens« ideologiske holdning fra 1827-1859 med særligt henblik på bladets vurdering af den hjemlige liberalisme i årene 1839-1849* (upubliceret speciale, Aarhus Universitet 1976). Jf. også Bertel Nygaard: '»De phantastiske forskruede Forestillinger«. Introduktioner til socialisme og kommunisme i Danmark før 1848', *Historisk Tidsskrift*, 109:2, 2009, s. 336-68.

35 Jf. f.eks. Frederik Beck: 'Nationaliteten contra Forfatningsrescriptet' *Kjøbenhavnsposten* 28/2, 29/2, 1/3-1848; 'Nationen og Individerne', *Kjøbenhavnsposten* 29/3-1847; 'En ny Nuance i Partianskuelserne', *Kjøbenhavnsposten* 1/5-1847.

36 Dette historiske forhold er stærkt i strid med den udbredte tendens til simpelthen at sidestille (eller ligefrem sammenblande) det 19. århundredes nationalisme med demokratisering – mest eklatant i Claus Friisbergs dristige, men yderst diskutable sammenfatning: »Demokrati uden nationalisme er lige så meget en absurditet som nationalisme uden demokrati.« [Friisberg *Ideen*, s. 221.]

37 Jf. Jörn Leonhard: *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters*, München 2001, s. 374, 383, 419, 430-32, 447-52, 459, 502, 565; Peter Wende: *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie*, Wiesbaden 1975.

38 'Om Socialreform', *Kjøbenhavnsposten* 5/6-1845; 'Om Finantsmændenes politiske Magt', *Kjøbenhavnsposten* 19/2, 20/2, 23/2-1847; 'Politik eller Økonomi?', *Kjøbenhavnsposten* 7/4-1847; 'En philosophisk protest imod Grundlovsudkastet', *Kjøbenhavnsposten* 23/12-1848. Jf. Arnold Ruge: 'Vorwort zum Jahrgang 1841 der Hallischen Jahrbücher' (1841), i Heinz & Ingrid Pepperle (red.): *Die Hegelsche Linke. Dokumente zu Philosophie und Politik im Deutschen Vormärz*, Leipzig 1985, s. 204; samme: *Zwei Jahre in Paris. Studien und Erinnerungen. Zweiter Theil*, Leipzig 1846, s. 95; Stephan Walter: *Demokratisches Denken zwischen Hegel und Marx. Die politische Philosophie Arnold Ruges. Eine Studie zur Geschichte*

her i stigende grad forsvaret som det politiske udtryk for grundlæggende »sociale Reformer«.[39] Disse sociale reformer skulle tilvejebringe et mere solidarisk samfund, hvori 'arbejdet' blev anerkendt på lige fod med 'kapitalen' eller 'pengemagten', hvilket navnlig indebar en sikring af de mindre, selvstændige producenter mod konsekvenserne af den frie konkurrence og de store kapitalkoncentrationer.[40]

I forbindelse med sin sociale betoning af demokratibegrebet udviklede *Kjøbenhavnsposten* også en opfattelse af demokratiet som en proces, der måtte tage udgangspunkt i 'folkets' egen handling. Imod de moderat liberales forhåbninger om, at kongen ville *give* en konstitution, insisterede *Kjøbenhavnsposten* på, at forfatningen måtte indføres »ad den demokratiske og ikke ad den royalistiske Vei«.[41] Friheden skulle opnås »i Folket og ved Folket selv«.[42] 'Folket' blev altså fremhævet som det centrale historieskabende subjekt, og dets hovedvægt blev udpeget i almuen – især byernes 'arbejdere' – ikke i det borgerskab, som ifølge de liberale måtte tale på folkets vegne.

Hermed var demokratibegrebet blevet til et åbenlyst partistandpunkt, et slagord i centrum for politisk aktivitet, forbundet med et ønske om en gennemgribende samfundsforandring i retning af social lighed og social handlekraft til samfundets lavere klasser. I dette projekt lå et utopisk fremtidsperspektiv, ikke som forestillinger om et socialistisk samfund hinsides det eksisterende borgerlige samfund, men snarere som en egalitær generalisering af dette samfunds bærende enhed: Et solidarisk fællesskab af selvstændige vareproducenter, der hver især gennem deres rolle som selvstændige repræsentanter for deres egen husholdning ville kunne udvikle en politisk fornuft med sans for det heles vel – og dermed gennem angrebet på kapitalen og klasseherredømmet kæmpe for en udvidelse af offentligheden til at omfatte hele 'folket'.[43] De egenskaber, man lagde vægt på som forudsætninger for politisk bemyndigelse – især individets evner til social selvstændighed

der Demokratie in Deutschland, Düsseldorf 1995, s. 211-24; Douglas Moggach: 'Republican Rigorism and Emancipation in Bruno Bauer', i samme (red.): *The New Hegelians: Politics and Philosophy in the Hegelian School*, Cambridge 2006, s. 116-19; Warren Breckman: *Marx, The Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory: Dethroning the Self*, Cambridge 1999, s. 221-57.

39 'Om Politikens fremtidige Opgave, navnlig i Danmark', *Kjøbenhavnsposten* 17/6-1845.

40 Jf. hertil især 'Om den nærmeste Fremtid i nationaløkonomisk Henseende', *Kjøbenhavnsposten* 29/6-1847 og ff.

41 'Hvorom handler Spørgsmaalet?', *Kjøbenhavnsposten* 1/4-1843.

42 'Vor Justemilieuhed', *Kjøbenhavnsposten* 4/9-1843.

43 Jf. Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed*, København 2009 [1962].

og fornuftsbaseret ræsonnement – blev ud fra tidens sociale strukturer og kønsopfattelser systematisk tillagt mænd, ikke kvinder.[44] De radikale kræfter på denne tid kunne nok tale for både almindelig valgret og kvindens emancipation, men praktisk talt ingen i den danske debat overvejede alvorligt at kombinere de to slagord.[45] Alt imens den radikale fremtidsvision pegede langt ud over de almindeligt liberale reformperspektiver, var der således også tydelige grænser for dens radikalitet. Den radikale politiske subjektivering med 'demokrati' som positivt ladet kernebegreb opstod ikke ud af intet, men på grundlag af bærende elementer og indre modsætninger mellem inklusion og eksklusion i den allerede eksisterende diskursive og sociale orden.[46]

Forfatningsreskript og europæisk revolution

Demokratibegrebets gennembrud i 1848 var en international proces, der tog fart med den franske februarrevolution. I Danmark var processen ganske vist præget af begivenhederne en måneds tid før, da Christian 8. døde og forfatningsreskriptet af 28. januar 1848 blev udsendt. Disse begivenheder betød dog ikke i sig selv nogen omvæltning i den danske offentligheds demokratiopfattelse. Reskriptet opstillede en så moderat overgang til konstitutionelt monarki som muligt ved kundgørelsen af en fælles stænderforsamling for kongeriget og hertugdømmerne med en – forsætligt upræcist formuleret – »besluttende Medvirkning ved Forandring i Skatterne og ved Finansbestyrelsen, saavelsom ved Udgivelsen af Love«.[47]

Den væsentligste liberale kommentar i denne tidlige fase var udarbejdet af to veteraner i den offentlige debat, hvis udbredte agtelse ikke mindst var betinget af deres holdningers udpræget moderate karakter, teologen H.N. Clausen og botanikeren J.F. Schouw, begge professorer

44 Joan B. Landes: *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca 1988.

45 Frederik Beck betragtede f.eks. kvinders politiske bemyndigelse som helt udelukket i 'For den almindelige Valgret', *Kjøbenhavnsposten* 29/12-1848. Kun Frederik Dreier synes i begyndelsen af 1850'erne antydningsvis at have forbundet sin fordring om kvindernes inddragelse i det offentlige liv med et krav om valgret til »ethvert Medlem af Samfundet, som har naaet en vis Alder« – Dreier: *Samlede skrifter*, København 2003, bd. 4, s. 173. Jf. også den flygtige omtale af spørgsmålet om kvindelig valgret i P. Vedel til H.E. Schack 2/5-1848, i Povl Bagge m.fl. (red.).: *Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne. IV. 1848-1849*, København 1958, s. 205.

46 Jf. Rancière *Disagreement*, s. 36.

47 Reskriptet er optrykt i Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, bd. 1, København 1892, s. 112f. Ud over dette værk er dele af den danske forfatningsdiskussion i 1848-49 behandlet i Friisberg *Demokratiets Triumf*, Christensen *En analyse*.

i deres fag ved Københavns Universitet. Deres fyldige pjece *Ved Thronskiftet*, lå i forlængelse af den liberale skelnen mellem slet demokrati som ren styreform og en god indarbejdelse af det demokratiske princip som ét element blandt flere i styreformen. I det etkammersystem, som Schouw anbefalede, skulle »det aristokratiske og demokratiske Element« samles, men på grundlag af den eksisterende valglov, blot med en stærkere repræsentation af 'intelligensen'.[48] At give de udannede som f.eks. husmændene valgret ville ifølge ham være til skade for friheden, da disse var uselvstændige og derfor ville blive »et Bytte for Aristokratiet«.[49] Kun hos Schouws og Clausens konservative modstandere blev deres skrift karakteriseret som et indlæg for »Demokratiet«, der ville føre til »farlige og uretfærdige Omvæltninger«, »lidenskabelig Bevægelse« og partityranni.[50]

I kredsen omkring dagbladet *Fædrelandet* og Trykkefrihedsselskabets blad *Dansk Folkeblad*, der blev redigeret af Hother Hage, byggede man derimod på det Tocqueville-inspirerede demokratibegreb, som Hage havde forsvaret siden 1843. Hage kunne derfor allerede i løbet af februar tale mod en »aristokratisk« forfatning og for en »demokratisk«, forstået som én, hvor 'lighedsprincippet' gjorde sig gældende i videst mulige omfang.[51] Ligeledes i forlængelse af disse tanker understregede han dog også, at demokratiet ikke måtte gå for vidt. Valgbarheden skulle ganske vist gøres uindskrænket for myndige mænd, og valgretten udvides betragteligt, men frem for almindelig valgret skulle man bevare en lav censusbestemmelse og kombinere det bredt valgte kammer med et øvre kammer som modvægt.[52]

Demokratiet blev således fortsat afvist som styreform, alt imens det blev fordret anerkendt som element inden for en sammensat styreform. Kun *Kjøbenhavnsposten* kunne allerede i januar '48, i forlængelse af sin

48 H.N. Clausen & J.F. Schouw: *Ved Thronskiftet*, København 1848, s. 47, 43, 49f. Baggrunden for Schouws indlæg skildres i Hans Vammen: *J.F. Schouw som politiker* (upubliceret prisopgave, Københavns Universitet 1966), s. 129ff.

49 Clausen & Schouw *Thronskiftet*, s. 53f.

50 H. Christensen: *Bidrag til Oplysning om Begrebet af et første Kammer, og om Hensigtsmæssigheden af et Tokammersystems Anvendelse i den danske Stats Repræsentativforfatning*, København 1848, s. 3, 11, 12, 16; Christian Molbech: *Kong Christian den Ottende, domfældt af Dr. og Professor theologiæ H. N. Clausen. Nogle Ord om Skriftet: »Ved Thronskiftet 1848«*, København 1848, s. 44.

51 Hother Hage: *Ministeransvarlighed, Tokammersystemet og Valgloven. Tvende Foredrag, holdte i Studenterforeningen den 18de Februar og 4de Marts 1848*, København 1848, s. 33. Jf. også hans tocquevilleske bestemmelse af demokrati som »Lighedsprincipet« i 'Nord og Syd', *Dansk Folkeblad* 7/1-1848.

52 Hage *Ministeransvarlighed*, s. 39, 35-37. Jf. tilsvarende i Hages indlæg i grundlovsdebatten: *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, 1848-49, sp. 1837-40.

erklæret demokratiske linje op gennem 1840'erne, tale for en »*Menneskerettighedernes Repræsentation*«, »en *virkelig* fri Forfatning (...), der ikke udelukker den store arbeidende Folkemasse fra lige politiske Rettigheder med de formuende Classer« – det ville sige: »Demokratiet«.[53] Selv i dette radikale blad var der dog endnu i årets første måneder en sigende mangel på entusiasme over den påbegyndte reformproces.

Først med nyheden om revolutionen i Paris i slutningen af februar begyndte en hastig omvæltning i demokratibegrebets brug, betydninger og rolle i den danske politiske offentlighed som helhed. Denne udvikling accelererede hen over foråret og sommeren i takt med dels genspejlinger af revolutionernes radikaliseringsprocesser rundt om i Europa, dels indenlandske udviklinger, hvis umiddelbare betydning i vidt omfang udsprang af den internationale revolutionære kontekst. Frankrig og dets hovedstad fastholdt heri en særligt central betydning. Ikke mindst det store parisiske arbejderoprør i junidagene bidrog til at sætte spørgsmålet om de lavere sociale klasser på dagsordenen, også selv om denne opstand mod et folkevalgt styre umiddelbart blev fordømt som socialistisk galskab – ikke kun i konservative og liberale kredse, men selv i *Kjøbenhavnsposten*, der frygtede, at den »vankundige Masse« ved sin dårskab skulle kunne ødelægge de storstilede initiativer for en reform i arbejdernes forhold.[54] Disse begivenheder skærpede frygten i den dannede offentlighed for både bøndernes bevægelser og den urbane, radikale bevægelse, som var centreret omkring stormøderne i Hippodrom-bygningen. I debatterne op til valget til den grundlovgivende rigsforsamling i 1848 fik især den urbane radikalisme tilkendt en rolle, der langt oversteg dens sociale og parlamentariske vægt.[55]

Samtidig pegede sådanne begivenheder for både liberale og radikale kræfter dog på behovet for at indlemme almuen i den politiske offentlighed for at forebygge sådanne oprør. Allerede i slutningen af august 1848, da *Fædrelandet* kun lige var begyndt at forholde sig til sociale spørgsmål, erklærede det »*Emancipationen af den fjerde Stand*« – dvs. af de besiddelsesløse, arbejderne – som én af de to store ideer i tiden, ved siden af nationalitetsspørgsmålet.[56] De liberale forbandt således frygten

53 'En fri Forfatning. II', *Kjøbenhavnsposten* 28/1-1848.

54 *Kjøbenhavnsposten* 5/7-1848 og generelt 29/6-1848ff. Jf. også den bemærkelsesværdige hyldest til den særdeles hårdhændede militære nedkæmpelse af opstanden: *Fædrelandet* 6/7-1848 og 29/8-1848; 'Om Betydningen af den sidste Pariser-Opstand', *Flyveposten* 12/7-1848.

55 Eksempler på dette gives i det følgende.

56 'P.F. Lunde: Forslag til Forbedring i de arbeidende Classers Kaar. I', *Fædrelandet* 28/8-1848.

for den tøjlesløse masse og den politiske radikalisme med indrømmelser, der skulle kanalisere disse bevægelser ind i liberale baner.

Gennem denne proces begyndte demokratibegrebet at spille en kvantitativt langt større rolle og at forandre sig kvalitativt. Fra hovedsagelig at have haft negative konnotationer indgik det nu som centralt led i en rekonfigureret politisk diskurs, der både udsprang af og henvendte sig til den revolutionære situations voldsomt udvidede offentlighed og den latente oprørs- og radikaliseringstrussel. Og idet demokratibegrebet blev accepteret som positivt konnoteret i langt videre kredse, blev dets betydningsindhold udvidet og differentieret.

Demokratibegrebet kom nu til at omfatte en lang række vidt forskellige partistandpunkter, hvoraf mange så sent som i februar eller foråret 1848 havde positioneret sig imod det. *Kjøbenhavnspostens* J.P. Grüne, der i denne sammenhæng kunne betragte sig som marginaliseret demokratisk veteran, konstaterede bittert, at demokratibegrebet var blevet overtaget af folk, der reelt ikke ønskede ligestilling af borgerne, men kun brugte demokratiet som et 'skilt', et skalkeskjul for de herskende sociale klasseinteresser eller frihandels- og Ejderpolitik.[57]

Det rene demokrati

De vel nok mest markante nye demokrater, der trådte frem i foråret 1848, var Hippodrombevægelsen. Den havde sin baggrund i nogle af de tanker, som var blevet udviklet i *Kjøbenhavnsposten* gennem en årrække. Disse blev imidlertid aktualiseret og udbredt gennem bevægelser blandt byernes håndværkere under de voldsomme prisstigninger på basisfødevarer i foråret 1847.[58] I kølvandet på disse bevægelser blev Haandværkerdannelsesforeningen stiftet samme efterår. Og i marts 1848 stod denne forening bag to stormøder om valgretsudvidelse i Hippodromen i Nørregade (i dag Folketeatret), der markerede sig som københavnske håndværkersvendes demokratiske bevægelse i modsætning til den pænere, liberale borgerskabsforsamling i Casino i Amaliegade. I april nedsatte nogle af de førende skikkelser en fast ledelse i form af den 'permanente valgreformkomité', der både omfattede dannede borgerlige kræfter og nogle af de håndværkere, der under længere ophold i Paris havde stiftet bekendtskab med nyere sociale og

57 'Om Valgpartierne', *Kjøbenhavnsposten* 2/10-1848; jf. 'Demokrater fra igaar og idag', *Kjøbenhavnsposten* 31/8-1848.

58 Villads Christensen: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid 1840-1857*, København 1912. s. 407-17; Jessen *En redegørelse*, s. 112-17.

demokratiske tanker.[59]

Under sommerens debatter op til valget til den grundlovgivende rigsforsamling i oktober lagde denne komité vægt på at være »de rene Demokrater«. En af dets talsmænd, Hans Egede Schack (den senere forfatter til *Phantasterne*) insisterede på, at »Folket, ligesom et Menneske, naar det indtræder i Myndigheds-Alderen, ikke maa overlade sine Grund-Rettigheder og sin Udvikling til Andre end sig selv«.[60] Derfor måtte det være 'folket selv', der fastsatte grundbetingelserne for sin konstitution – ikke et bestemt 'parti', dvs. især ikke martsministeriets folk.

Denne kreds vakte betydelig opmærksomhed. Den fik i vidt omfang valgkampen til at tage form af en vellykket kampagne fra alle respektable kredse med det formål at holde sådanne ekstreme demokrater borte fra den politiske magt.[61] I disse debatter slog modstanderne ofte på de sociale implikationer af bevægelsens demokratiforståelse, der gjorde det muligt at forbinde bevægelsen med kommunisme.[62] Heri lå en kraftig overdrivelse, hvilket hippodrombevægelsens talsmænd ihærdigt påpegede.[63] Flere af bevægelsens talsmænd, f.eks. Schack, var udtrykkelige tilhængere af øget næringsfrihed og frihandel. Men bevægelsen omfattede også en række frihandelskritiske stemmer, for

59 Jf. Neergaard *Junigrundloven* bd. 1, s. 124f, 299-303; Niels Arent: *Hippodrombevægelsen. En analyse af det demokratiske småborgerskabs politik omkring forfatningskampen i København januar-oktober 1848* (manuskript på grundlag af speciale, ABA); Michael Wolfe: *De københavnske arbejderforeningers holdning til socialismen* (upubliceret speciale, Københavns Universitet 1971), s. 75-86.

60 Hans Egede Schack: *Om Valgreform-Selskabets Virksomhed og Angrebene paa samme*, København 1848, s. 7. Schack bemærkede sammesteds, at »de rene Demokrater« var noget, bevægelsen blev *kaldt*, men han synes ikke at have haft noget imod denne betegnelse. Jf. tilsvarende i Frederik Frølund: *Et Par Oplysninger om Hippodromfolkene*, København 1848 (august/september).

61 Neergaard *Junigrundloven* bd. 1, s. 304.

62 Jf. Christian Molbech: 'Bidrag til en historisk-politisk betragtning af de agrariske Grundforhold i staterne, m. m. i den gamle Verden og i middelalderen', *Nyt Historisk Tidsskrift*, 2:3, 1850, s. 68f; Ræder: 'Hvad ville Hippodromisterne?', *Nyt Aftenblad* 9/9-1848 (også i *Den danske Folkeven* 12/9-1848); 'P. F. Lunde: Forslag til Forbedring i de arbeidende Classers Kaar. III', *Fædrelandet* 31/8-1848; Niels Levinsen: *Democratiet og Valgene. Politiske Taler og Fragmenter. No. II*, København 1848, s. 20f; J.B. Scavenius: *Endnu et Par Ord om den paatænkte danske Rigsforfatning*, København 1848, s. 16f; Orla til Marie Lehmann, 17/3-1848, i Povl Bagge, Povl Engelstoft & Johs. Lomholt-Thomsen (red.): *Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne*, København 1945-58, bd. 4, s. 129; Neergaard *Junigrundloven*, bd. 1, s. 293, 301f.

63 Frølund *Et Par Oplysninger*, s. 10; Schack: *Om Valgreform-Selskabets*, s. 28f; P.F. Lunde: *Forslag til Forbedring i de arbeidende Classers Kaar*, København 1848, s. 8, 27, 32; *Nyeste Postefterretninger*, nr. 162 (14/9-1848); Meïr Goldschmidt: 'Dagbog', *Nord og Syd*, 3, 1848, s. 104. Jf. også *Nyeste Postefterretninger*, nr. 123 (9/8-1848), 158 (10/9-1848), 177 (27/9-1848); J.R. Dein: *Et Par Ord om Typographernes Kaar*, Nykøbing 1849, s. 30f.

hvem 'demokrati' måtte indebære social udjævning til de selvstændige småproducenters fordel – altså noget, der lignede lignede *Kjøbenhavnsposten*s opfattelse.[64] Fra samme kreds udsprang også P.F. Lundes vidt omdiskuterede forslag om arbejdernes organisering mod fattigdom og frihandel, skrevet under indtryk af det store arbejderoprør i Paris i juni. Dette forslag omfattede en tanke om 'repræsentation' af arbejderne, der svarede til tidens nye demokratiske toner.[65]

Af langt større organisatorisk styrke – og potentiel social styrke – var dog Bondevennernes Selskab. Det var blevet stiftet to år før, men oplevede i løbet af 1848 en voldsom vækst, der bragte dets medlemstal op i nærheden af de 10.000, der var et enestående højt medlemstal på denne tid.[66] Selskabet havde et talerør for sit virke og sine holdninger i bladet *Almuevennen*. Dette blads demokratiske linje var et resultat af en hastig omvendelse, forbundet med forandringer i de politiske omstændigheder, der affødte ændringer i både selskabet selv og betydningen af de sociale grupper, der agerede som talerør for ikke mindst husmændene. Endnu ved årsskiftet 1847-48 havde det i almindelighed ligget på linje med det liberale *Fædrelandet* i både sin samfundsøkonomiske linje og sin forfatningspolitik. Det havde på den tid understreget, at Danmark rummede nok oplysning og almenånd til at udvikle sig fra et absolutistisk styre til et konstitutionelt, men ikke var rede til den tredje regeringsform, republikken, hvor »Folkets Udvalgte ene og alene styre og regjere Staten«.[67]

Denne demokratiskepsis ændrede sig hurtigt i årets første måneder. I slutningen af januar optog bestyrelsen i Bondevennernes Selskab valgretsudvidelse som programpunkt, og i februar og begyndelsen af marts fremsatte den forskellige modeller for almindelig valgret med visse forbehold i form af blandt andet censusgrænser og indirekte valgformer.[68] Da martsministeriet blev dannet, trådte Orla Lehmann og A.F. Tscherning ud af selskabets bestyrelse. Dets fremmeste talsmand blev nu juristen Balthazar Christensen, der længe havde talt for en betragtelig valgretsudvidelse.[69] Sammen med de fremadskridende revolutionære bevægelser, der også kunne synes at ville radikalisere udviklingen

64 Jf. *Forhandlinger i det offentlige Møde i Hippodromet, Mandagen den 14. August 1848*, København 1848; *Forhandlinger i det offentlige Møde i Hippodromet, Onsdagen den 16. August 1848*, København 1848; *Nyeste Posteſterretninger*, nr. 116 (1/8-1848).

65 P.F. Lunde: *Forslag til Forbedring i de arbeidende Classers Kaar*, København 1848, især s. 33, 35.

66 Hans Jørgen Lych Larsen: *Bondevennernes Selskab og dets virke uden for de valgte forsamlinger i perioden 1845-1849* (upubliceret speciale, Aarhus Universitet 1972), s. 36-52.

67 'Aaret 1847', *Almuevennen* 5/1-1848.

68 Lych Larsen *Bondevennernes*, s. 31f.

69 Lych Larsen *Bondevennernes*, s. 71-74.

i Danmark – tilsyneladende bekræftet af en bølge af mindre uroligheder i den sydsjællandske landalmue – betød det en forrykkelse af det politiske tyngdepunkt mod venstre inden for selskabet.[70] I marts hævdede *Almuevennen*, at hvis den lovgivende rigsforsamling skulle udtrykke »Folkets Ønsker og Villie«, var der behov for »almindelig Valgbarhed og Valgret for hver myndig, uplettet Mand i selvstændig borgerlig Stilling«.[71] En måned senere, dvs. under det nye martsministerium, præciserede bladet imod blandt andre Schouw, at også husmænd måtte være omfattet af betegnelsen 'selvstændig' og derfor måtte betragtes som fuldgyldige statsborgere med valgret.[72]

Det måske vigtigste punkt i den indbyrdes differentiering mellem erklærede demokrater i sommeren 1848 blev striden om de kongevalgte deputerede til rigsforsamlingen. Fra slutningen af juli advarede *Almuevennen* mod at stemme på bestemte kandidater, der ved deres udtalte støtte til kongevalg havde vist, at de ville føre befolkningen ind under »et byrokratisk eller aristokratisk Aag, ligesaa trykkende, som det nu afkastede absolutistiske«.[73] Dette nye aristokrati bestod, som det i de følgende måneder hyppigt blev påpeget, af »Aandsaristokratiet og Pengearistokratiet«.[74] I denne forbindelse begyndte bladet systematisk at bruge demokratibegrebet som identifikationspunkt. Det karakteriserede sit standpunkt som »ægte demokratisk« og talte for »demokratiske Valg« og om en »demokratisk Forfatning«, der måtte bygge på almindelig valgret for myndige mænd.[75]

Almuevennen bestemte altså demokratiet gennem modsætningen mellem formuens og 'boglærdommens' aristokrati på den ene side og 'folket' på den anden. Dermed understregede dette bondevenneblad, ligesom nogle af Hippodrombevægelsens talsmænd, demokratibegrebets sociale konnotationer: 'Demokratiet' blev identisk med de lavere klasser af 'folket', forstået i vertikal modsætning til de højere. Bladet kunne således støtte »den demokratiske Deel af Folket« – eller blot: »Folket« – mod »den 'intelligente' og aristokratiske Side«, mod »Universitetspartiet« og mod »Lærdoms-Mænd«.[76]

70 Jf. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848: Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, København 1985.

71 'Hvorledes bør man ønske den ny Valglov', *Almuevennen* 22/3-1848.

72 'Bør Huusmændene ikke være valgberettiget?', *Almuevennen* 21/4-1848.

73 'De forestaaende Valg til en Rigsforsamling', *Almuevennen* 21/7-1848.

74 'Hvem bør Folket ikke vælge til Rigsforsamlingen?', *Almuevennen* 31/7-1848.

75 'Hvem bør...', *Almuevennen* 31/7 og 7/8. Jf. tilsvarende i f.eks. 'Om Valgene til Rigsdagsforsamlingen', *Almuevennen* 11/8-1848; 'Har det danske Folk nogen Kjærlighed til Friheden?', *Almuevennen* 21/8-1848; 'Hvo bør vælges til Rigsdagsmedlemmer?', *Almuevennen* 28/8-1848; 'Endnu et Tilsvar i Kongevalgs-Striden', *Almuevennen* 1/9-1848.

76 'Tilbageblik paa Valgkampen', *Almuevennen* 16/10-1848; 'Hvo bør vælges til Rigsdagsmedlemmer?', *Almuevennen*, 28/8-1848.

Denne nye begrebsbrug indebar en tilslutning til 'demokratiet' som partibetegnelse. Bladet hævdede i august 1848, at ældre skel mellem 'liberale', 'konservative' og 'centrum' kun havde været relevante, så længe det udelukkende drejede sig om at opnå en konstitution. Nu, da konstitutionen var opnået, opstod et nyt partiskel, mellem 'aristokrater' og 'demokrater'. Bladet kritiserede i samme ombæring kredsen omkring *Fædrelandet* – »det liberal-aristokratiske Parti«, som ganske vist talte om folket, men reelt mente »Klasser af Folket«. Dette liberal-aristokratiske parti ville regere i kraft af sin hævdede intelligens og på det grundlag gøre »Alt *for* Folket, men intet *ved* Folket« – altså styre landet på folkets *vegne* i stedet for at bygge på folkets egen handling og vilje. *Almuevennen* identificerede sig herimod med det »demokratiske eller *Folkepartiet*« som ville gøre alt *for* og *ved* folket.[77]

'Folket' blev her betonet som almuen – svarende til, hvad *Kjøbenhavnsposten* kaldte 'det virkelige folk' i modsætning til det liberale borgerskabs fordringer på at repræsentere 'folket'. Både på byhåndværkernes venstrefløj og blandt bondevennerne var denne retorik dog selvsagt bundet til kampen om, hvem der skulle *repræsentere* dette folk. Der var ingen visioner om et mere direkte demokrati – den rousseauske kritik af repræsentationen som en knægtelse af almenviljen optrådte sigende nok hovedsagelig som skræmsel i konservative skrifter.[78] Og selv om begge venstrefløjsbevægelser i 1848 placerede folk uden for de dannedes kredse i ledende organer og på valglister, kunne man også blandt de 'rene' demokrater ane dannelsens almindelige forrang og dens kriterier for legitim diskurs. Venstrefløjens angreb på de liberales hegemonikrav pegede altså ikke mod en overvindelse af hegemoniske repræsentationer af 'folket' som sådanne, men snarere mod en anden form for hegemonisk repræsentation, der ville udpege andre sociale grupper end det dannede borgerskab som 'folkets kerne' – og dermed også forpligtede sig på i et vist omfang at inddrage bredere dele af befolkningen i de politiske processer i højere grad og hurtigere end de øvrige politiske retninger. Bag den bemærkelsesværdige tilnærmelse mellem hippodromfolk og bondevenner i 1848 lurede desuden modsætninger mellem land- og byområder med deres vidt forskellige historiske baggrunde og fremtidsudsigter.

77 'Forklaring over de forekommende politiske Parti-Navne', *Almuevennen* 14/-8-1848.

78 Jf. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: *Stemmer fra Frankrig og England om Tokammersystemet*, København 1848, s. xiii; Constant Dirckinck-Holmfeld: *Om Folkesuverænetet*, København 1848, s. 24f; P.M. Stilling: *Kritisk Protest mod Udkastet til Danmarks Statsforfatning*, København 1848. Jf. Bertel Nygaard: 'Rousseau and Revolution in the Making of a Modern Political Culture: Denmark 1750-1850', Holger Ross Lauritsen & Mikkel Thorup (red.): *Rousseau and Revolution*, London 2011 (kommende).

Ligesom *Kjøbenhavnsposten* længe havde gjort, insisterede *Almuevennen* med andre ord på, at folket havde sin sociale kerne i almuen – her især landalmuen – og at folket selv måtte blive aktør, historieskabende subjekt, ikke blot genstand for andres velmente gerninger.

Det moderate demokrati

Sådanne yderligtgående demokratiske erklæringer vakte naturligt nok modstand i det liberale miljø omkring *Fædrelandet* – 'universitetspartiet', 'lærdomsmændene'. Også disse kredse bevægede sig dog i februarrevolutionens kølvand hastigt fra at støtte censusbestemmelser til at støtte almindelig valgret for myndige mænd. 1. marts understregede bladet med henvisning til den franske udvikling, at valgloven måtte betragtes som »Hovedhjørnestenen i enhver Constitution«. Nok skulle man i repræsentationen af »Folket som saadant« først og fremmest sikre repræsentationen af dets »selvstændige og oplyste offentlige Mening«. Man måtte dog også give valgret til dem, der fortrinsvis havde praktiske kundskaber. Derfor foreslog bladet en model efter engelsk forbillede med en lav valgcensus.[79]

Sammen med denne nye anbefaling af en betragteligt udvidet valgret indtraf en ny, positiv brug af ordet 'demokrati' i samme blad. Til trods for J.F. Schouws tilbageholdenhed i spørgsmålet om valgloven, hed det i *Fædrelandet* 1. marts, var hans forfatningsforslag præget af hans »demokratiske Anskuelse og folkelige Sind«.[80] Fjorten dage senere understregede bladet: »Demokratiet er nu i Danmark det naturligste«, og det forbandt demokratibegrebet med »hele Folkets Gjenindsættelse i dets Selvbestemmelsesret«.[81] Det lille ord 'nu' røbede, at her var tale om en ny taktik, bundet til øjeblikkets politiske konjunkturer. Den fremhævelse af intelligensen og behovet for en lav census, som sås i samme kontekst, lå da også i forlængelse af *Fædrelandets* traditionelle politik.

Da bladet et halvt år senere atter behandlede samme spørgsmål grundigt op til valget til den grundlovgivende rigsforsamling, fungerede 'demokrati' som centralt, hyppigt gentaget begreb. Forårets åbne fremhævelse af behovet for valgcensus var nu erstattet af en demokratisk diskurs, der søgte både at repræsentere og henvende sig til en stærkt udvidet politisk offentlighed. Den almindelige stemmeret, hed det nu, var et vigtigt led i bestræbelsen på »Demokratiets Herredømme i alle

79 'Om en Valgreform', *Fædrelandet* 1/3, 3/3, 4/3-1848.
80 'Om en Valgreform. I', *Fædrelandet* 1/3-1848.
81 *Fædrelandet* 14/3-1848.

Statslivets Retninger«. Derfor måtte den indarbejdes varigt i grundloven, dvs. ikke kun gælde i valget op til den første rigsforsamling.[82]

Alligevel havde begrebet 'demokrati' et meget anderledes indhold hos de liberale end i *Almuevennen* og *Kjøbenhavnsposten*. *Fædrelandet* understregede, at initiativet til forfatningsprocessen var udgået fra regeringen og tronen. Derfor, sluttede avisen, måtte disse også være »virkelige Demokrater«.[83] Ganske vist brød heller ikke dette blad sig om kongevalgene, men de var »en overmaade ringe Pris« for den fredelige overgang til demokratiet, som kongens og regeringens 'demokratiske' linje havde sikret. Både Kongens demokratiske sindelag og martsministeriets sammensætning borgede for, at kongevalgene ikke ville blive udnyttet i nogen »anti-demokratisk Aand«.[84] Her dækkede demokratibegrebet ikke længere blot almuen, men endda de herskende institutioner, som havde forbindelse tilbage til den enevældige fortid. *Fædrelandet* kunne ganske vist stedvis betegne sin egen linje som »det rene Demokrati«, dvs. med samme betegnelse som hippodrombevægelsen. Det markerede dog samtidig sin mere moderate linje ved at kalde sig selv og sine støtter for »ærlige og fornuftige Demokrater«. Det forbandt denne 'fornuftighed' med begreber om »Maadehold« og »Lovlighedens Aand«.[85]

Denne mådeholdslinje blev nu ikke længere forsvaret ved demokratikritiske ytringer, men gennem nye betydningssondringer *inden for* demokratiet som fællesbetegnelse:

> [A]lle Borgeres og Borgerclassers Lighed i politiske Rettigheder udelukker ingenlunde Formuens Indflydelse eller den aandelige Dygtigheds Overvægt. Tværtimod, det ægte Demokrati falder netop sammen med det ægte Aandsaristokrati, thi, idet det giver al Dygtighed lige Adkomst, giver det den største Dygtighed størst Adkomst.[86]

Denne forening af et moderat demokratibegreb med et positivt konnoteret begreb om åndens og evnens aristokrati blev udbredt blandt de moderate demokrater hen over sommeren. Landsoverretsprokurator Niels Levinsen definerede imod Hippodrombevægelsen »det sande

82 'Almindelig Stemmeret og de forestaaende Valg. I', *Fædrelandet* 14/9-1848.

83 'Almindelig Stemmeret og de forestaaende Valg. I', *Fædrelandet* 14/9-1848.

84 'Almindelig Stemmeret og de forestaaende Valg. I', *Fædrelandet* 14/9-1848. Jf. *Fædrelandet* 11/8-1848; *Fædrelandet* 28/7-1848.

85 'Almindelig Stemmeret og de forestaaende Valg. II', *Fædrelandet* 15/9-1848.

86 *Fædrelandet* 28/9-1848.

Democrati« ved tokammersystem, kongeligt veto, fordringer om modenhed som forudsætning for politisk berettigelse, et krav om national enighed, foruden – ligefrem – anerkendelsen af »Uligheden i de naturlige Anlæg og Evner«, dvs. et af de konservative demokratimodstanderes traditionelle holdepunkter.[87]

Dette moderate demokrati, der blev fremstillet som det 'sande' eller 'ægte', forbandt sig således åbent med aristokratiske elementer. Derimod associerede de liberale den 'rene' demokratiopfattelse med revolution og 'kommunisme' – et nyt begreb, der fra 1840'erne overtog mange af de negative afgrænsningsfunktioner og associationer til samfundsopløsning og terrorisme, som tidligere havde klæbet ved demokratiet som styreform.[88] *Fædrelandet* understregede:

> Skal da det Demokrati, som 'Almuevennen' strider for, tilintetgjøre Formuens Indflydelse, saa maa det tilintetgjøre Formuen selv, thi paa anden Maade kan dens Indflydelse ikke udelukkes, og skal det ophæve Aandens Aristokrati, saa maa det indføre den raa Masses Aristokrati eller den physiske Magts Regimente, men ingen af Delene er Demokrati i almindelig Forstand; det første kaldes Communisme og det sidste Ochlocrati, det er paa Dansk: almindelig Plyndring og Pøbelherredømme.[89]

Den gamle liberale modsætning mellem 'det demokratiske princip' og 'demokratiet' som henholdsvis godt og skidt fandt her sit ekko i en retorisk omskrivning af demokratibegrebet – i dets angiveligt 'almindelige' forstand. Nu indgik det som våben i kampen for det nationalliberale borgerskabs hegemoni. Miljøet omkring *Fædrelandet* forenede

87 Levinsen *Democratiet*, nr. 1, s. 14. Dermed var han endda tilbøjelig til at løsrive demokratibegrebet fra at indebære nogen bestemt styreform og i stedet gøre begrebet 'demokrat' ensbetydende med 'patriot' eller det yderst elastiske ord 'frihedsven': Ved at opretholde den nationale enighed »ville vi – under hvad Regjeringsform vi saa end komme til at leve – være og forblive ægte Friheds- og Fædrelandsvenner, – sande Democrater«. Som Hans Egede Schack påpegede i samtiden, klingede i det mindste det første af Levinsens hæfter som en satirisk parodi på tidens storladne folketaler. Jf. Schack *Om Valgreforms-Selskabets*, s. 31-36. Levinsens kritik af det yderligtgående demokrati forekommer dog ærligt ment og er i overensstemmelse med hovedparten af tidens moderat demokratiske skrifter. Det kan dermed vise, hvorledes en floromvunden demokratisk retorik dengang kunne bruges til at legitimere forbehold over for det 'rene' demokrati. Tæt beslægtet med Levinsens tanker var en samtidig anonym pjece, der talte for et øvre kammer bestående af »et Aristokratie af *særegen* Indsigt«, af »fremragende Intelligents« og »Erfaring« – *Dagsspørgsmaalet: Eet- eller Tokammer-Systemet*, København 1848, s. 19, 18.

88 Jf. Nygaard 'De phantastiske'.

89 *Fædrelandet* 28/9-1848. Parallellen til Robespierre og revolutionen findes i *Fædrelandet* 30/8-1848.

med andre ord en anerkendelse af den almindelige valgret for myndige mænd med en positiv fremhævelse af de modererende effekter af 'formuens' og 'intelligensens' forrang. Det var en argumentation, der åbnede for andre typer af forrettigheder end den snævre valgret – både de uformelle forrettigheder, der f.eks. lå i 'dannelsens' hegemoni, og de formelle, der kunne sikres ved f.eks. et tokammersystem. *Fædrelandet* var da heller ikke sent til at støtte grundlovsudkastets forslag om rigsdagens sammensætning af folketing og landsting, som ikke var »et aristokratisk Overhus i Modsætning til et demokratisk Underhus«, men tværtimod et middel til at »lade Folkevillien frit komme til Gjennembrud« ved at lade dens ytringer »fremtræde renere, bestemtere, utvetydigere og stærkere« ved en »dobbelt Prøve«. Dette havde desuden gennem erfaringer fra andre lande vist sig som det bedste for en rolig udvikling, hvorimod etkammersystemer havde ført til »Despoti eller Anarchi«.[90] Folkeviljens *frihed* fungerede her som retorisk redskab i en argumentation for dens begrænsning.[91]

I disse kredse sås således i en vis forstand en genfremsættelse af traditionelle principper med nye ord – gammel vin på nye flasker, om man vil. Men de nye sproglige former var også selv led i betydelige indholdsmæssige forskydninger i den offentlighed, man bejlede til, og den måde, man søgte at styrke det liberale borgerskabs hegemoniske repræsentation af folket på: I stedet for åbent antidemokratiske, formelle indskrænkninger i valgret og valgbarhed trådte erklæret demokratiske holdninger, forbundet med appel til den dannede elites særlige forrang og myndighed, der i det liberale verdensbillede var mulig for enhver, i det mindste rent principielt. Til trods for de betydelige forbehold, den almindelige valgret når alt kom til alt blev behæftet med i junigrundloven, var selve dens stadfæstelse et resultat af denne vending hos de liberale. Som blandt andre D.G. Monrad senere indrømmede,

90 'Grundloven. III', *Fædrelandet* 31/10-1848.

91 Jf. også den liberale jurist Otto Müller, der op gennem 1840'erne og frem til begyndelsen af 1848 havde talt for en udvidelse af valgretten, men imod almindelig valgret til de fattige, fordi de var 'uselvstændige' – og altså imod »Demokratiet« som uløseligt knyttet til »Radicalismen«. I december 1848 forsvarede han samme grundholdning, men nu ved tilslutning til »Demokratiet« i en form, der gav plads til »den aandelige Dygtighed« og »de bedste Kræfter«, imod »det rene Demokrati« det styre, der ville lade »Massen« eller »blot Flertallets Repræsentanter« herske »paa Intelligentsens eller de højere Livsformaals Bekostning«. Otto Müller: 'Om Valgret og Valgbarhed', *Fædrelandet* 11/2-1848; samme: *Om Valgret og Valgbarhed med særdeles Hensyn til de danske Provindsialstænder*, København 1842; samme: Otto Müller: *Om Valgloven efter Grundlovudkastets § 31-33 og Valglovudkastets § 1, 9, 22, 27 og 31*, København 1848 (december), s. 19f, 32.

var dette en taktisk bestemt tilpasning til øjeblikkets politiske konjunkturer.[92] Men det var en konjunkturtilpasning med langvarige politiske konsekvenser.

Demokratiets kritikere

Med den udbredte, pludselige accept af 'demokratiet' som styreform blev den traditionelle demokratimodstand marginaliseret betragteligt. Den konservative demokratikritik overlevede dog, især i private former, men også i form af spredte, kritiske røster i offentligheden. De sås især i bidrag til dagbladet *Nyt Aftenblad*, som imidlertid gik ind i efteråret 1848, og *Den danske Folkeven*, der udkom i 1848-49 som et konservativt modspil til *Almuevennen*.[93] Disse demokratikritiske stemmer omfattede først og fremmest elitegrupper, dels enkeltstående dannelsesborgerlige i opposition til det liberale miljø, dels godsejere. De sidstnævnte forsøgte som de eneste at organisere en demokratikritisk opposition. Det skete med udgangspunkt i den snævert sammensatte organisation Godsejerforeningen, der navnlig ydede støtte til godsejer- og helstatsvenlige tidsskrifter.[94] Disse elitegrupper kunne knytte an til ældre former for enevoldstro social kritik, der især rettede sig mod det liberale borgerskab.[95] Modstanden mod demokratibegejstringen fik efterhånden også opbakning fra andre kredse, bl.a. fra en række oldermænd, der i foråret henvendte sig til håndværkerne med en appel mod den almindelige valgret.[96] Men i 1848 var den offentlige kritik af det nye modeord koncentreret i de to elitegrupper.

Argumentation og begrebsbrug hos de to grupper viste væsentlige overlap, der gav grobund for også at knytte nogle af de fremtrædende dannelsesborgerlige demokratimodstandere til godsejernes forsøg på at etablere en samlet modstand. Begge parter talte således for en større anerkendelse af den naturlige eller historisk skabte ulighed mellem

92 D.G. Monrad: *Politiske Breve, nr. 14-18. Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik*, Nykøbing Falster 1878, s. 81-83.

93 Jf. f.eks. 'Politiske Betragtninger', *Nyt Aftenblad* 2/5 og 3/5-1848; 'Kongelovens forestaaende Forandring', *Nyt Aftenblad* 6/10-1848; 'Hvem er Folket?', *Den danske Folkeven* 5/9 og 8/9-1848; samt korrespondancen i Bagge, Engelstoft & Lomholt-Thomsen *Danske politiske Breve*, bd. 4, s. 231-33, 340-43, 345f, 381f, 394-98.

94 Jf. Niels Clemmensen: 'Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov', *Historie*, bd. 11, 1974, s. 37-39, 41.

95 Om elementer af denne ældre, enevoldsvenlige sociale kritik i 1830'erne f.eks. Bryld *Frygten*, passim; Kaj Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958, s. 346-57; Asger Liebst: 'Småborgeren og skandalen. Skandalepresse og småborgerlig socialkarakter i 1830'ernes København', *Kultur og Klasse*, nr. 46, 1982, s. 83-100; Uffe Østergård: 'Populistisk antikapitalisme i Danmark omkring 1840', *1800-tallet*, nr. 4, 1981, s. 12-19.

96 Neergaard *Junigrundloven*, bd. 1, s. 403f; Clemmensen 'Godsejernes', s. 41-43.

mennesker og for anerkendelse af et aristokrati. Samtidig viste der sig dog også signifikante indbyrdes forskelle, navnlig i forståelsen af ulighedens og aristokratiets grundlag. Mens debattører med godsejerbaggrund ofte pegede på ejendom ud fra et ideal om et standsdifferentieret samfund, argumenterede de demokratikritiske akademikere snarere for et åndsaristokrati, der byggede på dannelsen som en individuel, åndelig proces på grundlag af det moderne borgersamfunds formelle ligestilling af de enkelte borgeres muligheder for at opnå dannelse.[97]

Allerede ved udgivelsen af Clausens og Schouws pjece advarede en godsejervenlig skribent under pseudonymet 'H. Christensen' – der formentlig dækkede over stamhusbesidder H. Carlsen – mod »Demokratiet«, hvis ensidige herredømme hurtigt ville føre til »farlige og uretfærdige Omvæltninger« og »lidenskabelig Bevægelse«.[98] Derfor anbefalede denne skribent et aristokratisk førstekammer, et »modererende Senat«, der kunne optræde uafhængigt over for både kongen og det folkevalgte andetkammer.[99] Dette senat skulle udnævnes af kongen og bestå af »*deels arvelige og deels livsvarige* Senatorer, (...) endeel høie Embedsmænd, endeel store Grundeiere eller andre ved en solid Formue uafhængige Mænd, udmærkede Videnskabsmænd«.[100] Dermed ville man anerkende ikke kun det traditionelle danske, yderst fortjenstfulde aristokrati, men også en 'aristokratisk stræben' i selve den menneskelige natur. Samtidig ville man forhindre, at aristokratiet, som på ingen måde var nogen fjende af folkefriheden, skulle udvikle sig til at være det på grund af alt for hastige og vidtrækkende reformer.[101]

97 Jf. om forskellen på 'opdragelse' og 'dannelse' i Rudolf Vierhaus: 'Bildung', Brunner *Geschichtliche*, bd. 1, s. 515-18.

98 Christensen: *Bidrag til Oplysning* (januar/februar), s. 3, 11, 12, 16. Jf. lignende karakteristikker af demokratiet i H. Christensen: *Politiske Betragtninger*, København 1848 (september/oktober), s. 6, 24f, 45f og passim. Til Carlsens levned: Poul Møller: *H.R. Carlsen. En grundtvigsk aristokrat i dansk politik fra stændertid til provisorieår*, bd. 1, København 1960. Både med håndskrift på de bevarede eksemplarer af pjecen og i Erslew *Almindelig Forfatter-Lexicon*, 2. udgave; fra samme periode udpeges derimod J.C. Kall som forfatteren. I *Danske politiske Breve*, bd. 4, s. 94, 340f, argumenteres for, at pseudonymet dækker over stamhusbesidder H. Carlsen. Det samme forudsættes i Møller *Carlsen*, s. 32-38, hvis skildring af Carlsens politiske aktiviteter i 1848 ikke føjer nyt til det, der findes i *Danske politiske Breve*. Bevisførelsen i *Danske politiske Breve* bygger imidlertid på indirekte slutninger fra Carlsens upræcise omtale af 'en pjece' og en anden brevskrivers gisning om, at Carlsen står bag. Ydermere forveksler redaktørerne denne pjece med det senere og større skrift *Politiske Betragtninger*, udgivet under samme pseudonym. Denne forveksling fører hos Poul Møller til den stærkt harmoniserende udlægning af et brev af Carlsen fra oktober 1848, at Carlsen ventede et halvt år med at sende 'pjecen' fra januar/februar til sine ligesindede. [Møller *Carlsen*, s. 35.] At Carlsen faktisk stod bag pjecen, er nok mest sandsynligt, men ikke ganske sikkert.

99 Christensen *Bidrag*, s. 13.

100 Christensen *Bidrag*, s. 17.

101 Christensen *Bidrag*, s. 6-9.

Den klareste godsejermodstand mod demokratiets fremmarch kom dog fra Jacob Brønnum Scavenius. I løbet af februar fremlagde han tanker om behovet for at beskytte »de conservative Interesser« mod truslen fra en eventuel udvidelse af valgloven.[102] Frem for at bruge betegnelsen 'demokrati' rettede han sin kritik mod »Folkesuverainitets Principet«. Det sidstnævnte princip beskrev han dog indholdsmæssigt på linje med den konventionelle kritiske forståelse af demokratiet: »at *det* er ret og godt, som Majoriteten af selve Folket vil, og at man kun tyer til det indskrænkede Middel at adspørge Folkets Repræsentanters Villie, fordi det er physisk umuligt at adspørge hele Massen«.[103]

Grundfejlen i dette princip var ifølge J.B. Scavenius, at det ville lade flertallet *bestemme*, hvad der var det rette og det sande. Det rette og det sande bestod uafhængigt af majoritetens beslutninger. Derfor måtte man ikke beslutte, men »*udfinde* det Rette«. Til det behøvedes en modvægt til majoriteten, en »Regulator«.[104] Denne modvægt fandt Scavenius i et førstekammer, et »Rigsraad«, sammensat af kongen ud fra hensynet til statslivets tre grundpiller: religionen, ejendommen og monarken. Det skulle bestå af biskopper og store ejendomsbesiddere, herunder den højere adel, alle valgt for livstid, nogle endda som arvelige poster.[105] I den københavnske presse hilstes denne ytring mod tidsånden sigende nok som et kuriosum – »en Stemme fra det rene Aristokrati«, som *Kjøbenhavnsposten* udtrykte det.[106]

Fra sommeren 1848 tiltog godsejernes aktiviteter betragteligt, dels gennem de nævnte tidsskrifter og dannelsen i foråret 1849 af Den patriotiske Forening, dels gennem den løbende modstand mod den vægt, som den almindelige valgret blev tilkendt i det forslag til grundlov, der dannede basis for vedtagelsen i juni 1849. Navnlig samlede protesten sig imod, at ikke kun Folketinget, men også Landstinget skulle være sammensat ved folkevalg. I grundlovsdebatterne i den grundlovgivende rigsforsamling blev alternative forslag fremsat af godsejerne Peter Brønnum Scavenius (storebror til den allerede nævnte J.B. Scavenius), C.F. Zeuthen og Carl de Neergaard, der talte for højere censusbestemmelser, stærkere kongelig indflydelse på landstinget, arvelige poster i landstinget og en større anerkendelse af korporative interesser.[107]

102 Scavenius *Endnu*, s. 14.
103 Scavenius *Endnu*, s. 14f.
104 Scavenius *Endnu*, s. 15.
105 Scavenius *Endnu*, s. 18-22.
106 *Kjøbenhavnsposten* 17/3-1848. Jf. også *Flyveposten* 17/3-1848; *Nyt Aftenblad* 12/4-1848.
107 *Beretning*, sp. 2104f, 2206-10, 2215f. Jf. også P.A. Tutein: *Om Valgloven*, København

I denne kreds sås en bestræbelse på politisk subjektivering af den konservative godsejerpolitik, der greb historisk tilbage til standssamfundet, men samtidig søgte at agere på en moderne politisk offentligheds arena og forbinde sig med dens partipolitik med udgangspunkt i sociale interessegrupper. Dette tilløb til politisk subjektivering kan dermed betragtes som et led i en moderne politisk-social hegemonikamp, men ud fra et standpunkt, som havde vanskeligt ved at vinde fodfæste i en stærkt demokratiseret offentlighed og diskurs. Selv blandt godsejerne mødte initiativerne ringe opbakning: De fleste holdt sig på afstand af den moderne politik, andre var politisk engagerede, men lå meget tættere på de moderate borgerlige liberale.

Den dannelsesborgerlige demokratikritik var mere spredt, men til gengæld mere agtet i den københavnske presse. Litteraten Christian Molbech, der længe havde hørt til de konservative stemmer i offentligheden, udsendte allerede i begyndelsen af februar en fyldig kritik af Schouw og Clausen. Her gentog han ældre kritikker af de liberales manglende respekt for det bestående og traditionen – de »demokratiske Constitutionsmageres Nyhedslyst og Magtlyst«.[108] Han så i Schouws og Clausens skrift en ytring af »det *anti-monarkiske* eller demokratiske Parti«, der sådede splid mellem konge og folk.[109] Demokratiet var for Molbech ensbetydende med et despoti, der ikke stod tilbage for de orientalske tyrannier. Det revolutionære tiltag i både fransk historie og Schouws étkammerforslag ville »giøre Repræsentationen til Despot, og Regenten til Træl«.[110]

Herimod støttede Molbech et ideal om et »rigtigt modereret Monarkie«, der måtte indbefatte aristokratiet som »politisk Modvægt imod Despotiets Magt og Yttring, enten hos den *monarkiske* eller den *demokratiske* Radicalisme eller Absolutisme«.[111] I modsætning til

1949; Neergaard *Junigrundloven*, bd. 1, s. 403-11; Jens Wendel-Hansen: 'Det Heles Gavn – en analyse af den politiske samfundsopfattelse hos godsejerpolitikere i Danmark 1835-63' (upubliceret speciale, Aarhus Universitet 2010), s. 22-58; samme: '»Den simple Classe tænker ikke paa det store Hele«: Godsejernes begrebsbrug og samfundstilgang i debatten om sammensætningen af Rigsdagen af 1849', Signe Steen Boeskov m.fl. (red.). *Det pryder vel en Ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag*, Auning 2010, s. 103-20.

108 Christian Molbech: *Kong Christian den Ottende, domfældt af Dr. og Professor theologiæ H. N. Clausen. Nogle Ord om Skriftet: »Ved Thronskiftet 1848«*, København 1848, s. 25. Molbechs politiske orientering belyses i Morten Borup: *Christian Molbech*, København 1954, s. 382ff. Den relateres kort til andre samtidige konservative tendenser i Friisberg *Ideen*, s. 203-14.

109 Molbech *Kong Christian*, s. 44.

110 Molbech *Kong Christian*, s. 66, 67.

111 Molbech *Kong Christian*, s. 65.

godsejerargumentationerne mente han dog hermed ikke »det kraftløse gamle Adelsaristokrati« fra før enevælden. Hans ideal byggede på den borgerlige lighed, der var opstået med enevælden imod adelsvælden. Han så et forbillede for det 'modererede monarki' i det forhold, at de enevældige konger selv havde skabt »en Modvægt imod deres egen Absolutisme i den collegiale Styrelse«.[112]

Sådanne demokratikritiske ytringer fortsatte gennem hele grundlovsdiskussionen, men demokratibegrebets forvandling til legitimerende grundbegreb og almindelig konsensus gennem året førte til ændringer i kritikkens grundlag og form. Fra blot at hænge moderate kræfter som Schouw og Clausen ud som 'demokrater' gik demokratikritikken tættere på det kritiserede fænomen. Der var flere tilløb hertil, blandt andet i baron Constant Dirckinck-Holmfelds lange kritik af princippet om folkesuverænitet. Dirckinck-Holmfeld havde dog længe fremtrådt som en aparte skikkelse i den yderste udkant af både adel og politisk offentlighed. Hans aktuelle kritik forholdt sig da også alt for abstrakt og politisk tvetydigt til at øve nogen nævneværdig indflydelse.[113]

Den grundigste offentlige demokratikritik i 1848 blev formuleret sidst på året af teologen P.M. Stilling, der tidligere var fremtrådt med skarpe angreb på den nyere venstrehegelianske kritik af religionen. Nu drog han politiske konsekvenser af sin lære. Demokratiet, skrev han, var et 'lifligt' begreb, som kunne give folketaleren opbakning, men det hvilede på en illusion om 'folket' som en homogen størrelse med én samlet vilje. Derfor var det aldrig alvorligt ment. 'Demokraterne' ønskede ikke det 'rene' demokrati – den »Galskab«, hvori magten lå hos flertallet af hele det »sociale Folk«, dvs. »Mænd, Qvinder, Gamle og Unge uden nogen Forskjel«. De ønskede derimod at give magten til det »politiske Folk« – et *udvalg* af folket, der skulle vælge »et Antal uindskrænkede Folkeherskere, udstaferede med Fuldmagt«.[114] Heri lå imidlertid stadig en opfattelse af, at alle borgere var lige og derfor kunne træffe berettigede flertalsafgørelser.

Stilling talte derimod for et 'sandt' konstitutionelt monarki, hvori monarken bevarede hele den udøvende magt. Et demokratisk element måtte nok indgå heri, men måtte ikke være dominerende.[115] Hvis

112 Molbech *Kong Christian*, s. 66.

113 Dirckinck-Holmfeld *Om Folkesuverænetet.*

114 Stilling *Kritisk Protest*, s. 3, 40-42. Om Stilling: Jens Holger Schjørring: *Teologi og filosofi*, København 1974, s. 9, 50ff; Carl Henrik Koch: *Den danske idealisme 1800-1880*, København 2004 (Sten Ebbesen & Carl Henrik Koch: *Den danske filosofis historie*, bd. 4), s. 473-86.

115 Stilling *Kritisk*, s. 9, 15, 18f.

almindelig valgret skulle indføres, hvilket også han betragtede som uundgåeligt, måtte man sikre *kvaliteten* i afgørelserne ved at oprette et øvre kammer. Dette øvre kammer skulle ikke – som hos flere af de nævnte godsejere – bygge på den formelt privilegerede adel, men derimod på de 'væsentlige' uligheder mellem mennesker. Det skulle sikre »et Mandfolk- og Alders-Aristokrati, men ogsaa et Civilisationens og Forpligtelsens Aristokrati«.[116]

Ved denne enestående grundige demokratikritik kom Stilling i modsætning til »selv de besindigere Liberale«, som det ellers gennemgående konservative dagblad *Flyveposten* bemærkede.[117] Han var en marginaliseret stemme i tidens offentlige mening. Det var ikke desto mindre bemærkelsesværdigt, at selv han, der så indgående kritiserede den demokratiske tidsånd, også betragtede anerkendelsen af den almindelige valgret som en uundgåelighed. I stedet for at bekæmpe den direkte søgte han, ligesom godsejerne fra sommeren '48 og frem, at begrænse dens magtbeføjelser og virkninger.

Lignende tanker blev i den grundlovgivende rigsforsamlings diskussioner forsvaret af C.N. David, der nu havde lagt sin gamle politisk liberale frontstilling bag sig, men bevaret en stor del af sine statstanker. Hans talrige og lange indlæg forbandt »Demokratiet«, først og fremmest kendetegnet ved almindelig stemmeret, med »de communistiske Lærdomme« og »det Bestaaendes Omstyrtning«.[118] Staten burde i stedet udtrykke den naturlige ulighed, mente han.[119] Også hans vilje til at anerkende uligheden var imidlertid forankret i et borgerligt dannelsesperspektiv snarere end i det standsideal, som sås hos flere af godsejerne.

Forskellene mellem disse argumentationsformer og sociale grupper blev ikke overvundet helt, men en afgørende tilnærmelse kunne ses med pjecen *Udkast til en organisk Constitution for Danmark*, der udkom i sensommeren 1848. Forfatteren var litteraten Thorleifur Gudmundsson Repp, der allerede i 1820'erne havde været en aparte skikkelse i marginen af dansk åndsliv. Hans politiske pjece talte for, at monarki, aristokrati og demokrati ikke skulle virkeliggøres i deres rene former, men burde betinge hinanden som gensidige »*organiske* Modsætninger for at fremme hinandens livskraftige Virkning«.[120] På det grundlag

116 Stilling *Kritisk*, s. 61, jf. 48-51, 53.

117 *Literaturbladet. Følgeblad til »Flyveposten«*, 23/12-1848.

118 *Beretning*, 1848-49, sp. 1854, 2112, 1904.

119 *Beretning*, 1848-49, sp. 1850-53, 1896.

120 Thorleifur Gudmundsson Repp: *Udkast til en organisk Constitution for Danmark*, København 1848 (juli/august), s. 5, jf. 17, 27. Om Repp: Bricka *Dansk biografisk*, bd. 13, s. 624f.

forsvarede han efter engelsk forbillede opretholdelsen af et selvstændigt aristokratisk statselement i overgangen til det konstitutionelle monarki. Hans tidsskrift *Tiden*, der udkom fra oktober 1848 med økonomisk støtte fra Godsejerforeningen, præciserede, at det – til forskel fra Molbechs og Stillings åndsaristokratiske tanker – drejede sig om »Fødsels-Adelen«, der måtte betragtes som »Frihedens rette, udkaarne Præster«.[121] Følgelig støttede hans tidsskrift blandt andet C.F. Zeuthens anbefalinger i den grundlovgivende rigsforsamling af et landsting med arvelige pladser.[122] I modsætning til godsejerpjecerne fra tidligere på året forsvarede Repp imidlertid dette aristokrati i 'demokratiets' navn: »Aristokratiets vigtigste Anbefaling«, skrev han, er »at *det er i høieste Grad nødvendigt for Demokratiets sunde og kraftige Udvikling*«.[123] I manglen af et stærkt aristokratisk element ville demokratiet imidlertid udarte i »Ochlokrati«.[124] Dette blev kernen i den omfattende kritik af grundlovsudkastet i *Tiden*.[125]

Den almindelige accept af demokratiet som positivt ladet begreb sneg sig hermed ind selv hos de argeste kritikere af det, der i almindelighed blev forbundet med begrebet 'demokrati'. Det måtte derfor nu for demokratikritikerne i godsejerkredse handle om så vidt muligt at begrænse det demokratiske indhold i de nye 'demokratiske' politiske former. Dermed var grunden også lagt for forbindelser mellem de konservative, aristokratiske demokratikritikker på den ene side og de fremvoksende demokratiske kritikker af demokratiet på den anden.

Demokratisk kritik af demokraterne

Ved siden af de tre nævnte hovedstandpunkter affødte demokratibegrebets udbredelse en ny form for demokratikritik på grundlag af erklæret demokratiske forståelser. Disse holdninger fandtes navnlig hos skribenter, der betragtede det moderne politiske partivæsen fra en vis afstand.

Den tidligere redaktør af det satiriske blad *Corsaren*, Meïr Goldschmidt, formulerede allerede i 1847, i den lange programerklæring for sit tidsskrift *Nord og Syd*, at man måtte stræbe efter folkets frihed

121 *Tiden*, s. 49 (nr. 13, 6/12-1848).
122 *Tiden*, s. 148-50 (nr. 37, 31/3-1849; nr. 38-39, 12/5-1849).
123 Repp *Udkast*, s. 11, jf. s. 14.
124 Repp *Udkast*, s. 12; *Tiden*, s. 150-55, 202-4 (nr. 38-39, 12/5-1849; nr. 51, 19/1-1850).
125 Jf. f.eks. *Tiden* s. 85 (nr. 22, 17/1-1849).

'for og ved folket'. I stedet for skarp opposition eller revolutionære brud måtte denne stræben dog komme til udtryk som en langsigtet styrkelse af »den demokratiske Sands i Folket« ad lovlige, fredelige veje og i samarbejde med konge og regering.[126] Derfor talte Goldschmidt for 'forvaltningsreformer', der gik i demokratisk retning, men imod en formel, 'juridisk' demokratisk forfatning. Inden for den eksisterende forfatning, skrev han i begyndelsen af 1848, burde regeringen tilkende folket »Rettigheder, der komme *hele Folket* tilgode«, blandt andet »*en udvidet Valglov for de raadgivende Stænder*«. Derved kunne den »samle Folket om sig i Kjærlighed ved demokratiske Institutioner (...), men selv beholde Statsmagten for at vaage over Statens Udelelighed«.[127]

Da forfatningsdiskussionen brød ud i bredere kredse, støttede han 'demokratiet' i social forstand, som identisk med den jævne befolkning. Han optrådte da også flygtigt i forbindelse med Hippodrommøderne i foråret 1848. Men han tog konsekvent afstand fra det »saakaldte demokratiske Parti« og dets ønske om at udvide valgretten til husmænd.[128] En 'juridisk' konstitution med lovgivningsret til en folkevalgt forsamling ville nemlig ikke give magten til demokratiet i social forstand, men til et bestemt parti af de dannede, der kaldte sig 'demokrater'. Ad denne vej, skrev han, ville man ikke opnå, at staten blev demokratisk, men at 'demokratiet' som parti blev til staten.[129] Herimod anbefalede han »det demokratiske Monarki, Kongedømmet med republikanske Institutioner«, kendetegnet ved kombinationen af en stærk regering med en betydeligt udvidet offentlighed i forhandlingerne, der skulle muliggøre »en stærk, virksom Control« med lovgivning og skattebevilling, udøvet af »hele Folket«.[130] Lovgivningsmagten skulle med andre ord ligge hos regeringen, men ville først kunne opnå gyldighed efter offentlig rådslagning.

N.F.S. Grundtvig formulerede på samme tid en beslægtet kritik af 'demokratiet' som formel, juridisk defineret styreform forbundet med et forsvar for et virkeligt demokratisk eller 'folkeligt' styre, der måtte forankres i den folkelige – hvilket for ham i høj grad ville sige: den traditionsbestemt nationale – kultur. Over for den nye demokratibegejstring fastholdt han sin gamle kritik af demokratiet i dets rene

126 Meïr Goldschmidt: 'Program', *Nord og Syd* bd. 1, 1848, s. 22-28, samme: 'Svar til »Fædrelandet«', *Nord og Syd* bd. 1, 1848, s. 212, 217, 218, 240.

127 Goldschmidt 'Fædrelandet', s. 241, 252f.

128 Meïr Goldschmidt: 'Udsigt over de politiske Partier i Danmark', *Nord og Syd*, bd. 1, 1848, s. 304, 320, 323.

129 Meïr Goldschmidt: 'Dagbog' (for 18/8-1848), *Nord og Syd*, bd. 3, 1848, s. 332.

130 Meïr Goldschmidt: 'Statsforfatningen', *Nord og Syd*, bd. 3, 1848, s. 164, 162, 165.

form som 'mængdens' egenrådighed. Men han tilføjede, at det, der nu blev hyldet som 'demokrati', snarere var en abstraktion – »en luftig 'Constitution' og en bureaukratisk (penneskaaret og penneslikket) Statsforfatning med demokratisk *Skin*«.[131] I stedet for sådanne begrebsabstraktioner talte han for »en *folkelig*, ægte Dansk *Styrelse* paa den *Kongelige* (Monarkiske) Maade, som har været *Dansk*, altsaa *folkelig hos os*, fra Arildstid«. Dette folkelighedsideal blev kort efter reformuleret i overensstemmelse med tidens demokratibegejstring som et 'konstitutionelt monarki på et demokratisk grundlag'.[132]

Dette brud i Grundtvigs brug af *ordet* 'demokrati' røbede samtidig en forskydning i hans opfattelse af det folkelige, som ikke desto mindre må forstås i forlængelse af hans tidligere demokratikritik. Op gennem 1830'erne havde han vedholdende understreget behovet for at se folkets frihed som uløseligt knyttet til den enevældige konges frihed. De rådgivende stænderforsamlinger betragtede han som en realisering af begge parters frihed: Først havde folket ved enevældens indførelse overdraget kongen frihed, og siden havde kongen foræret folket dets rette frihed, nemlig ytringsfriheden og endnu senere den rådgivende stemme.[133]

Hans begreb om *folkelighed* stod altså aldrig i modsætning til hans kongetro eller hans afvisning af skarpe brud med nationale traditioner, men de nye formuleringer i 1848 viste en ny *betoning* af den folkelige frihed som det primære. Dermed kunne denne tidligere enevoldskonservative stridsmand komme på linje med den demokratiske venstrefløj, når han senere kritiserede junigrundlovens konservative bestemmelser om tokammersystem og valgbarhedscensus.[134] For så vidt blev hans kritik af det abstrakte demokrati forankret i en demokratisk grundholdning.

131 Grundtvig: 'Om Constitution og Statsforfatning i Danmark', *Danskeren*, årg. 1, s. 380, jf. 378 (30/8-1848).

132 Grundtvig 'Om Constitution', s. 380; Grundtvig: 'Det constitutionelle Monarchi med demokratisk Grundlag', *Danskeren* 1:30 (11/10-1848), s. 465-73. Noget lignende ses i Thomas Overskou: 'Hvad er Demokratiet?', *Flyveposten* 28/9-1848.

133 Grundtvig: *Det danske Fiir-Kløver eller Danskheden partisk betragtet*, København 1836, s. VII, 9, 19, 23, 25-35. Tine Damsholt har knyttet Grundtvigs politiske tanker i denne periode til den norske historiker Jens Arup Seips begreb om 'den opinionsstyrede enevælde'. Ifølge Damsholt lå heri en kontinuerlig grundtanke hos Grundtvig på tværs af den skiftende holdning til demokratiet, som traditionelt er blevet understreget i meget af Grundtvig-litteraturen. [Tine Damsholt: 'Kongehånd og folkestemme. Grundtvig og en opinionsstyrede enevælde', *Nornesalen*, 1993, s. 52-60. Jf. også Vagn Wåhlin: 'Grundtvig i politik op til 1830', *Grundtvig-studier*, 1994, s. 61ff.] Det står dog tilbage at afklare, hvorledes Grundtvigs anerkendelse af opinionens rolle forholdt sig til andre udgaver af dette vidt udbredte ideal i hans samtid.

134 Grundtvig: 'Danmarks Riges Grundlov', *Danskeren* 2:21 (2/6-1849), s. 334-36.

Mens både antidemokraterne og de radikale og moderate demokrater lod sig placere nogenlunde entydigt på en politisk højre-venstre-skala, var disse demokratiske kritikker af demokratiet kendetegnet ved ikke at kunne rubriceres nær så enkelt. Både Goldschmidt og Grundtvig forbandt en demokratisk insisteren på at forankre den politiske deltagelse i folkedybet imod partivæsenet og den politiske elite af demagoger med en tiltro til den stærke monarkiske stat som garant for enhed og harmoni. Noget stærkere forankret i moderat konservative *juste milieu*- eller 'ligevægts'-synspunkter imod både højre og venstre var dagbladet *Flyvepostens* kritik af partivæsenet ud fra en påberåbelse af et organisk ideal om 'hele folket'.[135] Gennem 1848 havde bladet en fast politisk kommentator i teatermanden og digteren Thomas Overskou, som selv forbandt en folkeligt-jævn opvækst med sin rolle i den åndsaristokratiske teaterverden og siden blev J.L. Heibergs eneste tro støtte i dennes mest udpræget aristokratisk-konservative periode som teaterdirektør fra 1849 og frem. *Flyveposten* og Overskou forsvarede kongevalgene til den grundlovgivende forsamling og vendte sig især mod de yderligtgående demokratiopfattelser i Hippodrombevægelsen.[136] Disse folk *kaldte* sig demokrater, påpegede Overskou, men reelt var deres mål at herske *over* folket. Ved at så splid i befolkningen, ægge til partihad og fremhæve modsætninger mellem rig og fattig ville de bedrage almuen til at overlade magten til sig.[137] Over for dette falskt demokratiske partivæsen forsvarede han det ægte »Folkeherredømme«, der skulle lade *hele folket* få indflydelse på grundloven, men bevare monarkiet i en demokratisk ånd.[138]

Disse erklæret demokratiske kritikker af 'demokratiet' rummede modsætningsfyldte politiske subjektiveringer, der på én gang forbandt sig med den moderne politiske offentlighed og distancerede sig fra dens formelle træk og partikarakter. På grund af deres elementer af afstandtagen til det moderne politiske liv kan de selvsagt ikke indordnes nær så entydigt på f.eks. en højre-venstre-skala som de øvrige retninger. De kunne ikke udgøre nogen enhedspræget strømning, men var snarere en sum af individuelle holdninger med væsentlige indbyrdes familieligheder. Netop i deres fælles, komplekse tilnærmelse til demokratibegrebet i 1848 kan man imidlertid finde et symptomatisk udtryk

135 Jf. 'Til hvilket Parti høre vi?', *Flyveposten* 13/10-1848.

136 Jf. især Thomas Overskou: 'Den saakaldte Valgreform-Comitee og Forening', *Flyveposten* 23/8-1848; 'Nogle Bemærkninger ved Valgreformforeningens Møder i Hippodromen', *Flyveposten* 25/8-1848.

137 Thomas Overskou: 'Hvad er Demokratiet?', *Flyveposten* 28/9-1848,

138 Overskou 'Hvad'.

for begrebets gennembrud og betydnings- og funktionsforskydninger i dette år.

Konsekvenser

Demokratiets gennembrud som udbredt, positivt ladet grundbegreb i den danske politiske kultur tog i 1848 form af et spring, der forbandt sociale, kulturelle, idémæssige og diskursive brudflader inden for en europæisk eller vestlig kontekst, snarere end af en rent nationalhistorisk kontinuitet. Væsentlige forudsætninger for det moderne demokratibegreb var etableret med begrebets historisering og politisering siden 1700-tallet. Men revolutionerne og deres radikalisering rundt om i Europa fra slutningen af februar 1848 og frem gav også i Danmark impulser til indre kampe, der betød en betragtelig acceleration og intensivering i overgangen fra enevælde til konstitutionelt monarki, forbundet med pludselige, vidtrækkende forandringer i demokratibegrebets betydningsindhold. Fra fortrinsvis at have fungeret som enten lærd betegnelse, politisk skældsord eller element inden for sammensatte styreformer, blev demokratibegrebet nu udbredt som politisk slagord. Her fungerede det som betegnelse for en styreform, der byggede på både antagelsen af almindelig lighed mellem borgerne og dette lighedsprincips udmøntning i almindelig valgret for selvstændige, voksne mænd. Heri lå samtidig sociale nybrud, forbundet med udfordringer fra almuens side til den borgerlige offentligheds snævre binding til det dannede og besiddende borgerskab.

Denne forandring i begrebets udbredelse og valorisering medførte desuden både en udvidelse og en differentiering af dets betydningsindhold. Venstrefløjens 'rene' eller radikale demokrati videreførte hovedbetydningerne i det, der indtil 1848 var blevet fordømt gennem brugen af 'demokrati' som modstanderbetegnelse eller skældsord. Kernen heri var subjektivering af almuen. Der udviklede sig derudover en ny, moderat demokratisk opfattelse, der forenede et positivt konnoteret demokratibegreb med et ligeledes positivt ladet aristokratibegreb. De decideret antidemokratiske stemmer var få, spredte og måtte ofte trodse deres eget hovedbudskab og gøre indrømmelser til demokraterne med henvisning til de politiske konjunkturer. Flere nye kritikker af de mest markante, erklæret 'demokratiske' politiske standpunkter tog også udgangspunkt i udtrykkeligt demokratiske selvforståelser. Denne udbredelse og differentiering betød, at demokratibegrebet nu kom til at reproducere en række af de nedarvede modsætninger, der tidligere

i vidt omfang havde eksisteret uden for begrebets betydningsindhold.

Ændringerne i demokratibegrebets brug, betydningsindhold og funktion må forstås som tæt knyttet til den hastige rekonfiguration af politikken som radikalt forandrings- og handlingsbaseret og til et brud med de nogle af de mest markante sociale eksklusionsmekanismer i den politiske offentlighed. Eftersom disse processer udsprang af den store revolutionsbølge i 1848-49, var de imidlertid også en forbigående politisk konjunktur, en undtagelsestilstand. Da der fra efteråret 1848, og endnu klarere fra sommeren 1849, skete en betragtelig afmatning i de umiddelbare udsigter til politisk handling 'fra neden', indtraf en konsolidering af mere elitære styreformer. En række af de politiske indrømmelser, der var forbundet med demokratibegrebets pludselige udbredelse, blev rullet tilbage. I denne sammenhæng var det oplagt, at selve begrebet 'demokrati' også mistede en betragtelig del af sit momentum fra '48. De moderne politiske grundbegrebers udviklingshistorie er ikke lineær eller kumulativ.

Ikke desto mindre betød erfaringen af politikkens rekonfiguration og den politiske offentligheds udvikling i denne revolutionsbølge, herunder demokratibegrebets forandringer, at der opstod nye politisk-diskursive ressourcer, som vidt forskellige aktører kunne trække på i den efterfølgende periode – både til systemlegitimering og til kritik. I disse henseender var demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848 et varsel om senere tilstande.

SUMMARY

The Breakthrough of the Concept of Democracy in Denmark in 1848

In 1848, the year of Revolution, the Danish public scene witnessed an extraordinary transformation of the idea of democracy. At the beginning of the year, the values attributed to the word were still predominantly negative, and it played only a minor role in contemporary political debates. However, over a few eventful months of Spring and Summer that year, democracy was transformed into a core concept with largely positive connotation. It occurred more frequently and its meaning as well as the contexts in which it appeared became more complex.

Those changes in the semantics and pragmatics of 'democracy' were especially bound up with a more diversified use of the term in relation to the principle of universal male suffrage. Earlier in the decade only radicals with a marginal position in political life had proclaimed themselves democrats and supporters of universal male suffrage. In the spring of 1848, this opinion was endorsed by representatives of wider circles of artisans and members of the Society of 'Friends of the Peasants' [*Bondevennerne*]. At the same time,

even other Liberals, rallying round the newspaper *Fædrelandet*, took a similar stance. Still, significant rhetorical re-description of the term accompanied the Liberal conversion to democracy. The novel idea was fitted into the customary ideological framework, endowing the 'cultured' upper classes with political hegemony while relegating the common people to a subaltern position.

Further to the right, genuine Conservatives continued to raise their voice in opposition to democratic renewal, but even these attempts were shaped by the revolutionary context: Rather than staging a direct struggle against franchise and democracy, they sought an arrangement in which the elected assembly was counter-balanced by an Upper Chamber based on royal appointment and heredity. Finally, new dissident voices were heard from outside the political mainstream. From a basic viewpoint allegedly in favor of democracy, those voices criticized the other parties and their plans for a new constitution – a formal and legal construct which the dissidents held to be pseudo-democratic.

The breakthrough for the concept of democracy in Denmark in 1848 reflected internal conditions peculiar to that country. At the same time, though, the process was an integral part of the European revolutionary surge of 1848-49 which pervasively changed the mental and institutional setup, facilitating transformative agency in the realm of politics. Above all, the revolutionary tide induced a significant widening of society's legitimate space for public debate. Before 1848, legitimate public discourse had been the exclusive domain of the propertied and educated classes who – pleading their superior capabilities – had claimed the right to speak on behalf of the people as a whole. However, in the course of revolutionary events new social groups emerged as political subjects, asserting new modes of political speech, thought and activity. These groups included the poor and underprivileged in town and country, but also conservative landowners. Every one of these groups thus underwent a process of political subjectification, challenging the exclusion of precisely their group from the platform of public political debate. Thus, the concept of democracy may be viewed as the core element in a historical reconfiguration of the modern sphere of politics. The bourgeois public sphere was extended and the mode of addressing it changed remarkably. Social hegemony in the representation of 'the people' did persist, but in novel forms.

Pindstrup Mosebrug i hundrede år

EN STUDIE I FORRETNINGSUDVIKLING

Af

Kurt Pedersen, Jesper Strandskov & Peter Sørensen

Historien om Pindstrup Mosebrug er historien om ét råmateriale – mosens tørv – og hvordan dette har dannet grundlag for en fascinerende virksomhedsudvikling. Historien falder i tre afsnit, der hver afspejler udviklingen i de samfundsmæssige omgivelser og virksomhedens respons. Centralt for de tre epoker står tre direktører med hver sin profil og hvert sit bidrag. Mosebruget blev grundlagt i 1905 af den navnkundige Johannes Faurschou la Cour, som forblev aktiv i ledelsen helt til 1971. Undervejs fik han dog selskab af Bertel Stausholm, som var direktør 1956-86, men undervejs blev underordnet Niels Søe, mosebrugets administrerende direktør fra 1971. Han bestred fortsat stillingen i 2005, hvor denne historie slutter.

Der er god mening i at inddele fremstillingen efter disse skift i ledelsen, især da direktørerne Stausholm og Søe blev ansat i krisetider. Mosebrugets tre perioder er dermed fastlagt til 1905-1956, 1956-1971 og 1971-2005 (og videre). Den første, meget lange periode var karakteriseret ved, at virksomheden fremstillede brændselstørv af mosens materialer, men der var adskillige diversifikationer, især i retning af træprodukter. Johannes la Cour havde en glimrende forståelse af samøkonomiske fordele – synergier – og fuld udnyttelse af mosen og dens jord. Perioden bød på vældige opsving under de to verdenskrige, fulgt af dybe nedture efter begge. Ved udløbet af den første periode var udsigterne for hovedaktiviteten dystre – branchens virksomheder drejede nu jævnt hen nøglen om. Under Stausholms ledelse blev der i tråd med denne tendens gennemført en række diversifikationer, hvoraf nogle var relaterede til grundmaterialet, andre slet ikke.

Eksperimenterne med strategisk diversifikation var langtfra vellykkede, men med Niels Søe startede en ny epoke, hvor man anvendte virksomhedens dybe viden om mosens materialer til at skabe nye, mere værdiholdige produkter til helt nye kundegrupper, nemlig gartnerier

og parcelhusejere. Mosebruget oparbejdede en ny profil i det produkt, hvor de i dag ikke blot er markedsførende i Danmark, men tælles blandt de internationale trendsættere: sphagnum. Samtidig med at teknologien blev forbedret, drev den ret aggressive danske naturfredningspolitik virksomheden til opkøb af udenlandske moser. Desuden har salget til eksport siden 2005 overgået hjemmemarkedssalget.

Artiklen beskriver den udvikling, Pindstrup Mosebrug har gennemløbet i de 100 år siden starten. I lyset af den vægt, der i moderne litteratur lægges på strategisk forandring og mangfoldighed, er det bemærkelsesværdigt, at mosebrugets udvikling over så lang en periode kan rummes i den meget enkle form: fokusering – krise – strategiske eksperimenter – krise – refokusering. Tænkningen hos mosebrugets ledelse har stor vægt i fremstillingen, men også den bredere virksomhedskultur indkredses ved skildring af større og mindre begivenheder, som fortsat er levende legender blandt de ansatte.

Snapshot af det klassiske mosebrug på toppen

Foreningen af danske Mosebrugere arrangerede gennem mange år årlige udflugter til markante virksomheder med tilknytning til mosebruget. Den 3. august 1949 var turen kommet til Pindstrup Mosebrug på Djursland. I foreningens blad *Mosen* blev besøget refereret af tørvefabrikant Jul. Rasmussen, Vorbasse:

> I herligt Sommervejr med varmt Solskin og nu og da smaa forfriskende Regnbyger foregik Foreningens sidste store Udflugt til det skønne Djursland, sikkert en af Danmarks allerskønneste Egne.
>
> Morgenfriske mødtes vi, i alt ca. 80 Deltagere, ved Hornslet Gml. Kro, hvor Egnens og Dagens store Mand, direktør la Cour, Pindstrup, sammen med Foreningens afholdte og gæve formand, Direktør Christensen, Blaahøj, tog imod og straks bød paa en for de flestes Vedkommende haardt tiltrængt Hjertestyrkning. Morgenkaffe med fuldt Tilbehør, dog ogsaa med fuldt Fradrag – i Smørmærker.
>
> Fra alle Egne i Landet var der mødt Deltagere, selv Sydhavsøerne havde sendt Delegerede, og fra alle Sider var det de bedste, der var mødt op. Foreningens gode Venner fra Hedeselskab og Landbrugsministerium var endogsaa – dog efter Opfordring – mødt med Damer, og da det samme i stor Udstrækning

> var Tilfældet for Mosefolkets eget Vedkommende, var Spindesiden rigt og smukt repræsenteret, hvilket selvsagt blev af den aller største Betydning for det vellykkede og festlige Forløb, som Dagen fik.
>
> Efter at Direktør la Cour ved Kaffebordet havde givet en kort Oversigt over alt det, der i Dagens Løb skulde beses, stod det enhver klart, at Tiden lige fra Starten maatte tages nøje i Agt, hvis Programmet skulde overholdes. Og det blev i det store og hele overholdt. Oplevelserne blev mange og store, ja saa store, at mange af Deltagerne, som for første Gang besaa la Cours mangeartede Virksomhed, nu og da næsten tabte Vejret af Forundring over, at det kunde være muligt for en enkelt Mand at skabe et saa gigantisk Foretagende og at holde Rede paa hvert enkelt led i dette. Men la Cour, Pindstrup, er jo ogsaa en Mand for sig. Altid frisk, energisk, optaget og i Besiddelse af en beundringsværdig Sindsligevægt.

Rasmussen fortæller videre om dagens oplevelser: Tørvefabrikation ved Rosenholm, hvor et dobbelt ælteværk fremstillede 300.000 tørv om dagen, smuldproduktion, busk- og trærydning omkring Pindstrup, landvinding af 75 tdr. land. Derefter rundvisning på fabriksområdet i Pindstrup, inklusive savværk, træuldsfabrik, krydsfinerfabrik, møbelpladefabrik – og emballagefabrikken, der blandt andet fremstillede bøtter til osteeksport. Endelig briketfabrikken med smuldsilo, transportbånd, hammermølle, tallerkentørrere med elektrisk støvfilter, damppressere mv. Fabrikken fremstillede godt 100 tons briketter i døgnet. Efter frokost beså selskabet moseområderne i Fuglsø Mose og i Horsemosen samt tørvestrøelsefabrikken i Stenvad med en årsproduktion på 160-200.000 baller. Der gik et jernbanespor ind til fabrikken, således at ballerne kunne indlades direkte i jernbanevogne med henblik på leverancer til europæiske markeder såvel som USA. Jul. Rasmussen afsluttede:

> Nu var den faglige Del af udflugten forbi, og efter Indtagelse af endnu en lille Forfriskning, serveret ved den nydelige Bestyrerbolig, hvorfra Forvalter R. Wester leder den store Tørvestrøelsefabrik m.m., begav Selskabet sig ved 5-6 Tiden ud paa den meget smukke Køretur, der forbi eller gennem Mols Bjerge fører til Ebeltoft. Undervejs passeredes en Del af Direktør la Cours 60 Landejendomme og nogle af de Skovstrækninger (5.000 Tdr.

> Land), hvorfra la Cours Trævarefabriker delvis forsynes med Træmasse. Inden der helt lukkes af for Pindstrup, skal lige nævnes, at Pindstrup Mosebrug nu omfatter 7 Tørveælteværker og 6 Briketfabriker, der har en samlet Aarsproduktion paa rundt 100.000 Tons Tørveprodukter. Tørv, Formbrændsel og Briketter. Vi kan vist herefter roligt betegne Direktør la Cour, Pindstrup, som alle Tiders største Tørvefabrikant i Kongeriget Danmark.[1]

Johs. La Cour var ikke en hr. hvemsomhelst. I 1949 var han tæt på de halvfjerds år og stod efter fire årtiers omskifteligheder på toppen af sin karriere inden for mosebruget, hvor produktionen i mængde og fabrikanternes indtjening under og efter krigen havde slået den ene årlige rekord efter den anden. Han havde stadig en del år i sig, men har nok anet, hvor det bar hen med det danske mosebrug ...

Mosebruget i Danmark indtil begyndelsen af det 20. århundrede

I oldtiden var omkring en fjerdedel af Danmark dækket af mose, mod nutidens ene procent. Det viste sig tidligt, at mosen – ud over uhygge, ugler og trolddom – rummede skatte, der kunne omsættes til varme. Her skal vi alene kort gøre rede for det mere organiserede mosebrugs nyere historie. En af pionererne i dansk tørveindustri var ritmester og landinspektør Marius Rahbek (1840-1910), som efter at have deltaget i krigen i 1864 tog sin afsked fra hæren i 1873. Han købte i 1878 Bakkegaarden i Sparkær, hvortil hørte en tørvemose. Han undersøgte udenlandske produktionsmetoder, men forkastede dem, da de var tilpasset et langt større produktionsvolumen, end de fugtige og ujævne danske moser havde kapacitet til. Ritmesteren forstod betydningen af et ensartet tørveprodukt, og da hans undersøgelser afslørede store forskelle i lagene i mosernes aflejring, opfandt han en passende metode: Tørvedyndet skulle ælte med så meget vand, at det blev flydende, transporteres hen til en sandholdig læggeplads og endelig formes til ensartede tørv.[2] Det våde materiale var nemt at transportere, og hele processen kunne rationaliseres. Det lykkedes Rahbek at få både moseejere og myndigheder i tale, og hans energiske indsats resulterede i 1901 i oprettelsen af *Moseindustri-Foreningen*, som gennem vejledning og vidensdeling blev en katalysator for industrialiseringen af dansk

1 Mosen – Tidsskrift for Mosebrug, nr. 276, juli-august 1949, side 4.

2 Tørvemassen kom på tørvepladsen i trærammer med 55 tørv i hver. Formene var 183 ×141 × 89 cm. En våd tørv vejede 3,5 kg, en tør tørv kun et halvt kg.

tørvebrug. I 1908 blev foreningen indlejret i Det danske Hedeselskab som en selvstændig afdeling for moseindustri.

Men forinden var den ovenfor omtalte Foreningen af Danske Mosebrugere blevet grundlagt; dens første protokol daterer sig fra et møde på Skyttes Hotel i Skive den 13. november 1900. Denne forening blev med tiden mosefolkets egentlige interesseorganisation. Foreningen stod for tekniske forsøg, og den var forhandlingspartner med myndighederne. Den var også en social forening, hvor der gennem medlemsbladet *Mosen* og de årlige sammenkomster skabtes kontakt mellem tørvefabrikanterne.

Metode- og produktudvikling indtil midten af det 20. århundrede

Efter at have domineret gennem et halvt hundrede år blev Rahbeks metode overhalet af pressetørv, briketter og formbrændsel, der efterhånden udgjorde en betydelig del af produktionen. Traditionelle skæretørv udgjorde desuden stadig en niche, og endelig var der fremstillingen af tørvestrøelse, som især Pindstrup Mosebrug slog sig op på. De enkelte metoder og produkter skal kort præsenteres.

Før Rahbeks reformation af tørveproduktionen fremstilledes der udelukkende skæretørv. Med en særligt udformet spade blev der af mosen udskåret blokke, der med trillebør kørtes hen til læggepladsen, hvor de blev skåret i murstenslignende stykker – tørv! De blev tørret og opstakket i »røgler«, som er hule i midten. Efter tørring kunne de transporteres til de endelige brugere, sædvanligvis mosens ejer og de nærmeste naboer. Med tiden blev der udviklet »vandspader«, så man også kunne grave de tørv, der befandt sig under vandspejlet. Det var en arbejdsintensiv metode, der sled hårdt på tørveskærerne. Det var et af ritmester Rahbeks store bidrag, at den såkaldte vådælteproces ødelægger tørvestrukturen og dermed tørvenes vandsugende egenskab. Ved tørring skrumper de stærkt og bliver hårdere og stærkere end skæretørv. Oprindeligt foregik ældtningen ved at folk og fæ stampede rundt i den våde tørvemasse, men med tiden blev der indført ælteværker.

En mere radikal form for vådældtning har været anvendt af flere danske tørvefabrikker med A/S Kaas Briketter i Store Vildmose som pioneren. Metoden, der kaldes *hydro-peat*, består i at spule tørvemassen ud af brinken med en kraftig vandstråle. Herved findeles materialet og samler sig som slam i mosens bund, hvorfra det pumpes til læggepladsen gennem et rørsystem. Her spredes dyndet ud i et jævnt lag mellem lave diger, og efter en vis tørring gennemkøres tørvemassen med en

formetromle. Herefter er processen som ved oparbejdningen af andre vådtørv. Metoden er meget kapitalkrævende og stammer fra Rusland, hvor der findes vidtstrakte moseområder.[3] Den stiller store krav til anlægsinvesteringer og til læggepladser. Metoden er mere produktiv end andre metoder, men også mere følsom over for større udsving i efterspørgslen efter tørv.

For at undgå de store mængder vand i processen gik man nogle steder over til pressetørv. Metoden er her, at tørvemassen føres til tørvepressen, hvor den blandes og æltes. Gennem et mundstykke kommer det æltede materiale ud som en lang pølse, der køres til læggepladsen, hvor den skæres til tørv. Pressemaskinen kan sættes på skinner og flyttes hen til det sted, hvor den nye sending tørvemateriale skal lægges til tørring. Medmindre læggepladsen befinder sig i nærheden af mosen, er der dog tale om en ganske kapitalkrævende variant. Metoden forlener tørvene med en glat overflade, som afviser regnvand, men også forhindrer den ønskelige indtørring af tørvene. Metoden var udbredt i vore nabolande og var i brug i Danmark under Første Verdenskrig.

Foreningen af danske Mosebrugere forestod gennem 1930erne en række forsøg med tørvepressere, og ved besættelsen i 1940 var man klar til at masseproducere de forholdsvis små og billige tørvepressere. Det var nok hovedårsagen til, at tørveproduktionen kunne forøges med flere hundrede procent allerede i det første krigsår, hvor man under Første Verdenskrig først nåede den maksimale produktion tre år henne i krigen.

Tørvenes helt grundlæggende problem er, at de har en ringere brændværdi og derfor fylder en del mere end konkurrenter som kul og koks. Desuden kan vandindholdet kun vanskeligt drives under 25 pct. Der blev sat mange kræfter ind på at forbedre tørvenes egenskaber, og anstrengelserne udmøntede sig i nye produkter som tørvekoks, tørvebriketter og formbrændsel. *Tørvekoks* opstår gennem en forkulningsproces, hvorved der dannes gas og tjære, som kan bruges i den kemiske industri. Undertiden er tørv blevet forkullet alene af denne grund. Under Anden Verdenskrig blev der fremstillet tørvekoks til brug i bilgeneratorerne, men de var ikke konkurrencedygtige med de mere hyppigt anvendte trækul. Teknikken gjorde det dog muligt for mosebrugerne at fremstille deres egne tørvekoks til de lokomobiler, der leverede trækkraft til det industrielle mosebrugs forskellige funktioner.

3 Det gamle og det nye Rusland – og indimellem Sovjetunionen – har været førende inden for stordrift i tørvemoser og var vistnok det eneste land, der havde en videregående uddannelse inden for tørveproduktion. I Rusland kan man finde uddannede tørveingeniører.

Vigtigere var *tørvebriketterne*, hvor Danmark med A/S Kaas Briketfabrik havde en internationalt anerkendt pionervirksomhed. Tørvebriketter fremstilles af fræsetørv, altså tørv der ved hjælp af traktordrevne fræsere skrælles af den afvandede moseoverflade. Materialet tørres og vendes af og til med harver og skubbes efterfølgende sammen i bunker langs tipvognssporene, hvorfra det transporteres direkte til briketfabrikken. Tørvebriketter blev med tiden en vigtig artikel for Pindstrup Mosebrug. Briketterne, som også gik under navnet formbrændsel, kunne skovles, transporteres og brændes uden at smuldre. Især under Anden Verdenskrig blev tørvebriketter meget anvendt til opvarmning.

Det øverste lag i mange højmoser består af uomsat *sphagnumtørv*, som har en meget betydelig evne til at opsuge vand. Desuden er disse tørv et glimrende isolationsmateriale. Af sphagnumtørven har man fra gammel tid fremstillet *tørvestrøelse*, og med tiden blev denne produktion ligeså industrialiseret som tørvefremstillingen i almindelighed. I løbet af eftersommeren og efteråret graves »klynerne«, dvs. tørvestykkerne op. De står på mosearealet vinteren over og får plantecellerne sprængt af frosten. Dette er afgørende for materialets vandsugende evne. Den følgende sommer samles de tørre klyner i lagerstakke, hvorfra de hentes ind på fabrikken og bliver findelt i en hurtigroterende rivemaskine. Materialet sigtes og presses i baller på 520 liter (50-60 kg) og emballeres med trælister og ståltråd. Alt efter længden af fibrene klassificeres materialet i tørvestrøelse og tørvemuld. Strøelsen blev blandt andet brugt til underlag for husdyr, emballering af frugt, og isolationsmateriale til bygninger og drænrør, mens tørvemuld anvendtes som voksemedium i gartnerier og private haver.

Johannes Faurschou la Cour (1880-1971) og hans slægt

Slægten la Cour har beboet gården Skærsø siden 1825. Den var på 75 tdr. hartkorn og beliggende i et malerisk landskab nær købstaden Ebeltoft, kun få kilometer fra Mols Bjerge. Der var ikke langt til strand og vand. Slægtens stamfader var Pierre la Cour, der kom til Danmark i 1732, og det var hans barnebarn, Lauritz la Cour, der erhvervede slægtsgården. Det var en forfalden proprietærgård, som han fik på fode og gjorde til et mønsterlandbrug. Han opstillede vindmøller og indførte nye metoder til dyrkning af kartofler og lupiner. Et af hans ni børn var Jacob Ludvig Vauvert la Cour, som igen fik sønnen Johannes la Cour, grundlæggeren af mosebruget i Pindstrup. Slægtens bedst kendte medlem, fysikeren Poul la Cour, som skabte vigtige opfindelser inden for telegrafi og vindkraft, var en af Johannes' onkler.

Johannes blev født den 21. juni 1880. Samme dag døde moderen i barselsseng, men faderen indgik senere nyt ægteskab, og efterhånden var der ti børn i hjemmet. Flere af Johannes storebrødre fik akademiske uddannelser og glimrende internationale karrierer.[4] Tilsyneladende var Johannes lidt skrøbelig, og brødrene mente ikke han kunne klare undervisningen på Århus Katedralskole, hvor de selv havde gået. Han blev undervist hjemme af frk. Hollensen, som han knyttede sig stærkt til.

Johannes var mest til det praktiske og fik en ganske omfattende landbrugsmæssig uddannelse. Bl.a. tilbragte han vinteren 1899/1900 på den af farbroder Jørgen Carl la Cour oprettede Lyngby landboskole. Efter aftjent værnepligt i infanteriets 20. bataljons andet kompagni blev han frem til 1905 forvalter på Skærsø, og indimellem underforvalter på Hellerup gods på Fyn. Johannes giftede sig i 1909 med Margrethe Andrea Jensen, datter af en mejerikonsulent i Ringkøbing, og fik fem børn. En af dem, Ellen Margrethe, gift Stausholm, erindrer, at børnene blev opdraget ret strengt, men frit og under ansvar, døtrene dog noget mildere end drengene.[5]

Johannes beskrives som selvbevidst, kreativ og harmonisk – med stort engagement og megen energi. Han var alt andet end autoritetstro og kunne være stædig og udholdende. Han samlede scrapbøger om slægten og var stærkt optaget af, hvordan familiens medlemmer klarede sig. Han ansatte gerne søskende, børn, svigerbørn og børnebørn i sine virksomheder. Han var påholdende både i hjemmet og i sin virksomhed – ville kun give penge ud når det var »absolut nødvendigt«.[6] Han havde en stærk religiøs overbevisning, hvilket bl.a. gav sig udslag i socialt og humanistisk engagement. Politisk hørte han hjemme i Det Konservative Folkeparti, og han engagerede sig som bestyrelsesmedlem i erhvervs- og arbejdsgiverforeninger.[7]

I al sin erhvervsmæssige succes forblev Johannes et beskedent menneske. Ved sin 80 års fødselsdag fik han 12 flasker champagne af nabofamilien Estrup og udbrød »Det er ganske overdrevent«.[8] Også de medlemmer af familien, der har været interviewet, noterede dette karaktertræk. I 1952 blev Johannes la Cour Ridder af Dannebrog og i 1965 Ridder af 1. grad.

4 Slægtsforholdene, og især Johannes la Cours forhold til sine slægtninge, blev indgående belyst i en samtale med hans datter Ellen Stausholm (f. la Cour) den 2. november 2004.

5 Ovennævnte interview, samt samtale med Margrethe og Christian la Cour den 4. november 2004, samt Ellen Stausholm den 11. april 2005.

6 Ovennævnte interview med Ellen Stausholm den 2. november 2004 samt en skriftlig kommentar af Hans Henrik la Cour af 8. april 2005.

7 Dansk Biografisk Leksikon 1981 (artikel af Henrik Fode).

8 Samtale med Vilhelm Estrup den 9. december 2004.

Mosebruget i Pindstrups første år

Den 1. april 1905 købte Johannes F. la Cour et mindre mosebrug, Winholtgaard, på 47 tdr. land i Pindstrup.[9] Købsaftalen var underskrevet af hans far, da Johannes først blev myndig senere på året. Winholtgaard havde to køer og to heste og kostede 22.000 kr. Johannes tog med det samme fat på både landbruget og tørvefremstilling i beskeden målestok med håndskårne tørv. Gårdens tørvejord havde et lavt askeindhold og en høj brændværdi, og tørvene blev hurtigt efterspurgt. Johannes anskaffede sig et primitivt tørveælteværk drevet af en hestegang. Allerede det følgende år købte han endnu en ejendom, med 46 tdr. land mose og sandjord, som han indrettede til bolig. Frem til 1909 blev tørveproduktionen udvidet og forbedret med moderne ælteværker, ligesom der anlagdes et savværk og en emballagefabrik. Savværket fremstillede lister til emballering af tørv og tørvestrøelse, samt stave til smørdritler og finerbøtter, der blev lavet i emballagefabrikken. Savværket leverede endvidere træ til bygning af grisestalde og sommerhuse ved Femmøller.[10] I 1912 blev der opført en træuldsfabrik.

Familien Estrup residerede på naboejendommen Skaføgaard. Den gamle, forhenværende konseilspræsident J.B.S. Estrup (1825-1913) tilsagde Johannes til møde på sin ejendom for at klage over en støjende motor i la Cours mosebrug – den skræmte hestene. Med tiden kom der en del økonomiske forbindelser mellem familierne, efterhånden som la Cour forpagtede nogle af Estrups vidtstrakte tørvemoser, købte tømmer til sveller i mosebruget samt udtyndingstræ til den – langt senere anlagte – Novopan Træindustri.

Første Verdenskrig gav tørveindustrien et opsving, og Johannes la Cour købte flere ejendomme samt Fuglsø- og Horsemoserne ved Stenvad – i alt adskillige hundrede hektar. Der blev påbegyndt forskelligt byggeri, herunder arbejderboliger i Pindstrup. De var blandt andet beregnet på polske arbejdere, der strømmede til Danmark først i det nye århundrede. De første håndværkere blev ansat i smedje og tømrerværksted. Fra starten havde la Cour fremstillet tørvestrøelse; nu anlagdes der i 1917 en ganske stor tørvestrøelsesfabrik i Stenvad. Det øverste lag i nogle af moserne egnede sig ikke til brændselstørv, men var til gengæld ideelt råmateriale til tørvestrøelse.

1917 blev virksomheden omdannet til aktieselskab. Nordisk Mosebrug A/S havde en aktiekapital på 1 million kr., som delvis var lånt af storebroderen i Sverige, Jens Lassen F. la Cour. Johannes var både

9 Købeaftale per 1. april 1905 og skøde per 15. juli 1905. Leif la Cours privatarkiv.
10 Samtale med Ellen Stausholm den 18. april 2005.

eneejer og direktør i selskabet. Samtidigt ansattes smed Søren Pedersen, som kom til at spille en vigtig rolle i virksomhedens videre udvikling. Ansættelsen – som kom til at strække sig over 52 år – foregik i form af en kort samtale. Johannes spurgte den unge mand, der var iført laksko og sit stiveste puds, *Hvad er Deres ærinde?*, hvortil Søren svarede, *De har søgt en smed. – Kan De passe en drejebænk?*, spurgte Johannes. *Ja,* svarede Søren og blev ansat på stedet.

Under verdenskrigen forårsagede tyskernes uindskrænkede u-bådskrig en halvering af den danske brændselsimport fra 1917. Priserne på tørv blev drevet op, og produktionen blev udvidet til 25-35 mio. styk årligt. I 1920 nåede produktionen helt op på rekordniveauet 49 mio. tørv. Derefter var der en faldende trend frem til slutningen af 1930erne.

Den store nedtur

Indtil Første Verdenskrig brugte man heste som trækkraft på næsten alle områder i mosebruget, ved æltning, udkørsel og formning af tørvedyndet, transport af tipvogne og endnu mere. Om foråret blev et stort antal heste indkøbt, og når tørvesæsonen var ovre, blev de fleste solgt igen på auktion. Men med tiden blev hestene udskiftet med damp- og forbrændingsmotorer. I sommeren 1921 blev både mosebruget og store dele af Pindstrup by lagt øde af gnister fra et lokomotiv, der arbejdede i mosen. De følgende år, frem til 1926, var præget af »fredskrisen« – et ret sejlivet internationalt konjunkturtilbageslag – og der blev endvidere åbnet for brændselsimport.[11] Tørveproduktionen i Nordisk Mosebrug faldt til omkring 25 mio. styk om året, men steg atter i årene 1924 og 1925 til hen imod det dobbelte.

Fra midten af 1920erne og den næste halve snes år balancerede Nordisk Mosebrug A/S økonomisk på en knivsæg; det skyldtes ikke alene de dårlige konjunkturer, men også Johannes la Cours til tider noget chancebetonede dispositioner. Det fremgår af statusbogen, eller mere præcist »Den gennemdragne og med Embeds Segl forsynede Protokol til Brug for Fabrikant Johs. La Cour, Pindstrup«.[12] Statusbogen beskriver hele perioden fra 1914 til 1933 og giver et førstehånds indblik i udviklingen i virksomhedens formueforhold, jf. tabel 1.

11 I 1921-22 faldt Danmarks industriproduktion med ca. 25 pct., og ledigheden steg fra omkring 6 pct. i 1920 til 19-20 pct. i begge de følgende år (Niels Thomsen: *Industri, stat og samfund, 1870-1939*, Odense Universitetsforlag 1991, s. 269f).

12 Protokollen er stemplet og autoriseret af notar og befinder sig i Hans Henrik la Cours privatarkiv.

Tabel 1:
Balance og formue for Nordisk Mosebrug 1914-1933, kr.

Status per:	Balance:	Formue:
1.4.1914	173.643	19.042
1.4.1916	403.774	40.252
1.4.1918	855.485	309.492
1.1.1921	1.039.240	104.023
1.1.1923	1.006.352	- 157.951
1.1.1925	733.234	- 208.906
1.1.1927	728.993	- 260.106
1.1.1929	641.543	- 306.393
1.1.1931	632.186	- 411.786
1.1.1933	646.541	- 620.541

Kilde: Statusbog. Hans Henrik la Cours privatarkiv.

Som det fremgår, var balancen i 1914 på 173.643 kroner, hvorunder der på passivsiden indgik grundlæggerens private kapital i ejendommen, kr. 19.042. Om overskud af driften står der intet, men de følgende års regnskaber er noget mere fyldestgørende. I regnskabsåret 1915-16 udgjorde salget af tørv og tørvestrøelse kr. 252.603, salget af landbrugsproduktet fra mosebrugets ejendomme kr. 17.340 og salget af varer fra savværket 49.280 kroner. Overskuddet det år var 9.285 kr; det følgende år steg produktionen, og overskuddet voksede til kr. 12.036.

Fra 1918-19 og frem foreligger ingen driftsregnskaber, mens der for hvert år er en statusopgørelse. Omkring afslutningen af Første Verdenskrig indtraf en dramatisk ændring i mosebrugets økonomiske situation. På et enkelt år, 1917-18, steg formuen med omkring en kvart million kroner for derefter konstant at falde frem til 1933. I 1922-23 indtraf et helt usædvanligt dyk, hvor formuen blev reduceret med over 200.000 kr. Et kig i statusbogen giver delvis svaret på de voldsomme udsving. Det store spring i 1917 kan skyldes, at mosebruget havde en ualmindelig god indtjening. Men samtidig medførte omorganiseringen til et aktieselskab, at tallene ikke kan sammenlignes direkte. Ultimo 1919 optræder en ganske betydelig post tyske Reichmark (216.000 kr.), som ultimo 1921 var faldet med en fjerdedel og som det følgende år var helt væk. Nogenlunde samtidig forsvandt en post aktier på godt 100.000 kr.

Samlet mistede Johannes la Cour antagelig omkring en halv million kr. i perioden 1917-24.[13]

I 1926 opførtes en emballagefabrik, der fremstilede bøjeligt finer til bøtter. Det var et større byggeri, der blandt andet omfattede et fyringsanlæg til fremstilling af dampkraft og varme. Fabrikken brændte i 1930, hvorefter der blev opført en ny og mere moderne fabrik til en pris på 50.000 kr. over, hvad forsikringen på den brændte udgjorde.[14] De fortsatte tab betød, at aktiekapitalen blev sat over styr, og den 1. januar 1932 trådte Nordisk Mosebrug A/S i likvidation. Johannes fortsatte imidlertid som forpagter for Kreditforeningen for Industrielle Ejendomme, som nu ejede mosebruget. Han fik forkøbsret til virksomheden og overtog den igen i 1933 som en personligt ejet forretning.

Tiderne blev nu mere gunstige, og især fra 1937 og frem voksede tørveproduktionen pænt og nåede et niveau omkring 30 mio. styk om året. Midten af 1930erne blev også gennembrudsår for fremstillingen af tørvestrøelse. Hvor produktionen hidtil havde ligget på 2.000 tons om året i gennemsnit (over for en import på ca. 2.500 tons), steg produktionen af strøelse nu til 9.000 tons på årsbasis, mens importen blev næsten helt fortrængt.

Også på emballagefabrikken voksede produktionen i denne periode. Johannes la Cour førte i 1935 forhandlinger med et antal skovejere om levering af kranse til ombinding af dritler. Udspillet var kranse til 90.000 dritler om året, men skovejerne ville kun forpligte sig til at levere kranse til 75-80.000.[15]

I 1938 blev det besluttet at opføre en fabrik til fremstilling af krydsfiner til møbel- og bygningsbrug. Sønnen Poul la Cour havde været ansat et halvt års tid i en tysk krydsfinerfabrik sidst i 1930erne og kom hjem fyldt med gode ideer. Bøgekævler ville være velegnede, og han havde sat sig ind i den nye teknik med vandfast limning.[16] Johannes og Poul tog sammen med Søren Pedersen til Tyskland for at se på, hvordan fabrikken skulle indrettes. I sæsonen 1939-40 startede produktionen. Både knastfri kævler og limprodukter (urea- og fenol-lim) blev

13 Som anført af Vilhelm Estrup i det anførte interview har der på egnen været rygter om Johannes la Cours spekulative pengeanbringelser. I interviewet med Henrik la Cour blev dette bekræftet, men han mente, at der var tale om mindre beløb, end hvad der fremgår af protokollen.

14 Kommentar af Hans Henrik la Cour den 8. april 2005.

15 Johannes F. la Cour til Niels Estrup den 14. januar og 21. februar 1935. Niels Estrups privatarkiv.

16 Samtale med Christian la Cour og Hans Henrik la Cour den 16. december 2004.

importeret, for at kvaliteten af den nye fabriks virkninger kunne komme i top. Indimellem var der, i 1937, blevet opkøbt et fabrikskompleks i Ryomgaard, hvori Johannes indrettede et kornlager og en cementvarefabrik.[17] Der blev lavet forskellige cementelementer til byggeindustrien. Det skulle snart vise sig, at mursten lavet af cement var en fejldisposition.[18]

Besættelsestiden: Moseguldet

Besættelsen blev en gylden periode for Pindstrup-virksomhederne. Der kunne på ny afsættes store mængder tørv, og produktionen mangedobledes. Fra i slutningen af 1930erne at have ligget på omkring 30 mio. tørv om året steg produktionen til 89 mio. i 1940, 120 mio. i 1941 og 105 mio. i 1942, for at kulminere med 133 mio. tørv i 1943. Derfra faldt den i den resterende del af besættelsen til 105-110 mio. En tidligere mosearbejder fortæller, at de »gik til den« under krigen. Han begyndte i mosen kl. 4 om morgenen og var færdig kl. 14. Det var »et grusomt slæb«, og skovlene var meget store. Han tjente 10-12 kr. om dagen – eller knap 75 kr. om ugen. En anden arbejder husker, at de lavede tørv, der var »haarde som Kul«, til generatorbrændsel under besættelsen. En tredje beretter, at han kørte tipvognstoget med smuld om natten ind til fabrikken i Pindstrup, hvor smuldet blev presset til briketter.[19]

Der er ingen oplysninger om arbejdsstyrken under krigen, men antallet har været betydeligt, da arbejdet stort set foregik ved håndkraft. Der har i højsæsonen nok været ansat op mod 2.500, hvilket har gjort Pindstrup til Danmarks største mosebrug.[20] Den knappe faktor i tørvebruget var egnet mosejord, men dette gjaldt ikke for Johannes la Cour, som ivrigt opkøbte omliggende landbrugsejendomme. Det fortælles, at når han ved hjælp af sin »opsnuser« fik en ejendom i kikkerten, kunne ejeren forlange den ønskede pris, og la Cour var næsten altid klar med et håndslag: »Mosen ville bringe "Guld"«.[21]

Det var en del af Johannes la Cours forretningsfilosofi, at jorden på landbrugsejendommene ikke måtte forsømmes. Derfor blev jorden forpagtet ud til især unge familier. Forpagtningsafgiften kunne erlægges i naturalier, fx i form af afgrøder fra marken. Det var ofte kartofler,

17 Johs. La Cours levnedsbeskrivelse til Ordenskapitlet af 15. januar 1953.

18 Regnskaberne for cementfabrikken, Pindstrup Mosebrugs Arkiv (herefter: PMA).

19 Charlotte Pedersen, Susmi Rosenthal & John Granberg: *Arbejdere i det røde helvede. Interviews med arbejdere fra Fuglsø Mose og Horsemosen, 1920-1980*, Grenå 1991, s. 28-29, 36-37, 64.

20 Oplysningen om de 2500 stammer fra interviewet med Ellen Stausholm den 13. april 2005.

21 Jens Sejer Jensen & Ejnar Thuesen Johansen: *Pindstrup: Skabt på træ & tørv*, Margrethe og Johs. F. la Cours Fond 1994, s. 46.

hvorfor Mosebruget også blev storleverandør til Andelskartoffelmelsfabrikken Djursland i Auning. Som oftest fik forpagterne tillige tilbudt arbejde ved mosebruget.

Briketfabrikkerne lå i Stenvad og Pindstrup, og sidstnævnte var forbundet med siloerne langs jernbanesporene med et langt transportbånd. En samtidig kilde noterer, at »de lange Tog med Tørv og Briketter ruller Døgnet rundt«.[22] Billedet dækker godt den høje aktivitet, hvormed der under besættelsen sendtes tørv og briketter med tog til stort set hele Danmark. I 1942 opførtes endnu en – meget stor – briketfabrik med tre presser og to tallerkentørrere. Poul la Cour var kommet på sporet af en tysk fabrik under afvikling og fik den idé at købe materiellet dér.[23] Overhovedet var Johannes ferm til at opkøbe brugt maskineri; samme år var han i Sverige og hente nogle maskiner, der kunne fremstille tørvene ude i mosen.[24] I 1942 købte Mosebruget en nedlagt fabriksejendom i Ryomgaard, hvor træbetonpladefabrikken *Rypi* blev installeret. Betegnelsen træbeton dækker over et isoleringsmateriale. Der blev sammesteds plads til en kurvefabrik, som blandt lavede hundekurve.

Tyskerne skabte ikke de store problemer under besættelsen, men der var et par episoder. I forbindelse med folkestrejken i 1944 dukkede de op og ville have værktøj og reservedele. Folkene i Pindstrup havde dog fået et praj om, at de var på vej, og gemte værktøjet i en enorm dynge tørvestrøelse, hvor tyskerne ikke fandt det. Poul E. la Cour var sekondløjtnant og i slægt med den legendariske modstandsmand Flemming Juncker. Han ledte selv en modstandsgruppe i Pindstrup, som blandt talte nogle stykker af mosebrugets ansatte.

Den 5. maj 1945 om morgenen samlede Johannes la Cour alle sine medarbejdere foran hovedbygningen. Netop da han havde afsluttet sin tale, råbte en medarbejder *Hurra*, hvorefte han aldrig kom til at hedde andet end Hurra-Jens.[25] Også hos Pindstrup Mosebrug kunne der være god grund til at juble, for virksomheden havde for første gang tjent rigtig mange penge – 650.000 kroner, der blev det finansielle grundlag for efterkrigstidens aktiviteter. I jubilæumsskriftet fra 1945 skrev Johannes la Cour: »Fra en beskeden Begyndelse er Virksomheden i Løbet af de 40 Aar vokset op til nu at have placeret sig blandt landets største

22 Jubilæumsskrift af 21. juni 1945. Orla Pedersens privatarkiv.

23 Samtaler med Hans Henrik la Cour den 16. december 2004 og Christian la Cour den 4. november 2004.

24 Orla Pedersen havde flere artikler herom i Mosebrugets egen publikation, *Optimisten*.

25 Samtale med Hans Thomsen den 5. november 2004.

saavel inden for Tørve- som Træindustri«. Jubilæet faldt tidsmæssigt sammen med ejerens 65 års fødselsdag, og i den forbindelse blev der oprettet en »Spareforening for Funktionærer ved Pindstrup Mosebrug, Savværk og Emballagefabrik«. Hver måned indbetalte både funktionær og virksomhed fem pct. af gagen. Foreningen blev nedlagt 30. juni 1985 grundet ændringer i lovgrundlaget. På kontoen stod da 5,9 mio. kr.

Tørvebrændslet på lavt blus

Bortset fra en kortvarig opblussen under Koreakrigen (1950-53) var efterspørgslen efter brændselstørv nu stadig faldende. Kraftforsyningen og industrien gik ret hurtigt over til kul og koks, snart fulgt af de private husstande i de større byer. Tørveindustrien argumenterede med danske arbejdspladser og valutabesparelser ved at fyre med danske tørv. Man prøvede endog at markedsføre det som godt, dansk brændsel. Men tiden var hastigt ved at rinde ud, og alle bestræbelser forblev frugtesløse. Kul, koks og i særklasse olie var langt mere forbrugervenlige – mindre pladskrævende, havde stor brændværdi, og var mindre svinende og ødelæggende for varmeanlæggene. Snart var tørvene »dansk landbobrændsel«, og det marked var ikke stort nok! Stigende realindkomst forcerede skiftet til mere lødigt brændsel, og det oliefyrede parcelhus blev tidens ideelle ramme om familielivet.

Verdenskrigen havde bragt en del uvederhæftige tørvefabrikanter op af mosen, og deres ringe produkter havde skadet tørvenes anseelse mere end nødvendigt. Tidsskriftet *Mosen* var tidligt fuld af jeremiader over disse fusentaster, men anlagde lejlighedsvis en humoristisk synsvinkel:

> Moderne Ildslukning.
>
> »Aarhus Stiftstidende« fortæller: Hen ad landevejen kom kørende en Lastbil. Paa Ladet laa et svingende Læs Tørv. Og Farten gik strygende. Pludselig begyndte det at ryge fra Motoren. Flammerne slog ud, Vognen brændte. Chaufføren sprang ud og saa sig om efter noget til at slukke Ilden med. Samtidig raabte han om Hjælp til en Mand, der stod ved et Hus i Nærheden. I største hast gjorde de Anstalter til at kvæle Flammerne. De stred og sled, men Ilden havde godt fat. Den aad sig frem gennem Vognen. Men endelig sagtnede den, blev mindre og mindre, blev til en ganske lille Flamme, som til sidst forsvandt ... for Ilden havde naaet Tørvene.[26]

26 Tidsskriftet Mosen, Nr. 192, februar 1942.

I starten af 1960erne var efterspørgslen efter brændtørv forsvindende lille, og produktionen faldt til under 10.000 tons om året. Først i tresserne lukkede de fleste førende producenter deres anlæg. Der var udsigt til fortsatte tab i branchen, og for det økonomisk ganske velpolstrede mosebrug i Pindstrup var der lagt op til et dybtgående strategiskift. Fremstilling af tørvesmuld havde en lang historie, og man kunne søge efter nye anvendelsesmuligheder for det. Men det var også en mulighed at gå ind i helt nye forretningsområder. Begge udveje stillede store krav til den mere visionære fantasi, men en fastholdelse af status quo ville være vejen til fallit.

Foranlediget af den utvetydige skrift på væggen valgte Pindstrup Mosebrug da at følge flere veje, og i større eller mindre grad havde man også held med flere af dem. I det følgende bliver denne byge af aktivitet taget op til behandling: Den gennem årene oparbejdede ekspertise i træ og finér blev udbygget og fandt sin kulmination i spånpladefabrikken Novopan, som opnåede at få en national profil og blev den største af Pindstrup-virksomhederne.

Men aktiviteten blev også spredt til en række mere fjerntliggende forretningsområder, såsom fremstilling af keramiske fliser på Tronholm Flisefabrik A/S, foderpiller på fabrikken LYPI, biologisk nedbrydelige plantepotter på Jiffy Pot, og forhandling af engangsservice gennem Dansk Bilå. Hver især var disse tiltag udtryk for en forretningsmæssig opfindsomhed og evne til at gribe opståede muligheder. Den opmærksomme iagttager kunne bag al aktiviteten spore en ny ånd, der udsprang fra Johannes la Cours svigersøn, Bertel Stausholm. Han havde været brygmester ved Bryggeriet Thor i Randers og blev udnævnt til direktør i 1956. Den nye direktør var meget udadvendt og skabte et netværk af internationale forbindelser, blandt andet gennem *The International Peat Society*. Han var i højere grad udviklingarbejdets end driftens mand, og aktivitetseksplosionen var i høj grad hans design.[27]

Den langvarige overlevelse blev dog sikret ved at udnytte den ekspertise, der gennem årtier var opbygget omkring tørvesmuld. Med tiden blev Pindstrup den førende danske producent af vækstmedier til såvel gartnerier som haver. Man blev i stand til at sælge tørvesmuldet med en langt højere værditilvækst end tilforn. I dag er kvalitets spaghnum indbegrebet af Pindstrup Mosebrug. I det følgende gennemgås hovedtræk af de mange aktiviteter.

27 Ifølge Hans Henrik la Cours skriftlige kommentar af 8. april 2005 var Stausholm dog direkte modstander af at engagere sig i LYPI, ligesom han intet havde med flisefabrikken Tronholm at gøre.

Det strategiske vadested – diversifikation til træindustri

Ved udgangen af 1940erne havde Pindstrup Mosebrug – ud over tørveproduktionen – et savværk, en finér- og en krydsfinerfabrik, flere briketfabrikker og en træbetonpladefabrik. På denne baggrund faldt det naturligt at foretage en »relateret diversifikation« ved at etablere en spånpladefabrik.[28] I 1947 aftalte Poul E. la Cour med den schweiziske ingeniør Fred Fahrni, at Pindstrup måtte anvende hans patenterede fremstillingsteknik for spånplader mod at betale en fast procentdel af omsætningen. Novopan Træindustri A/S blev stiftet 30. juni 1950 med en aktiekapital på 800.000 kr. Stifterne var Poul E. la Cour og begge hans forældre. Man fik såvel Marshall-hjælp som statstilskud.

Foruden spånpladerne gik fabrikken i gang med at lave Novopan B-skod, en komponent der var godkendt i en række lande i henhold til den internationale konvention for skibsbygning.[29] Eksemplet understreger, at virksomheden var innovativ fra starten og orienteret mod produktudvikling efter kundernes ønsker. Omsætningen steg støt fra 1,1 mio. kr. i 1951 til 4,2 mio. kr. i 1955. På bestyrelsesmødet i april 1957 blev det vedtaget at overtage Mosebrugets træindustri og en kraftstation. Aktiekapitalen blev udvidet til 1 mio. kr. Derfra gik det støt fremad, til omsætningen i 1963/64 nåede 23 mio. kr., og nettooverskuddet rundede millionen.

En ny, automatiseret fabrik til 17,5 mio. kr. kom i drift i efteråret 1966.[30] Den kunne lave 2,5 meter brede spånplader i endeløse baner og i tykkelser fra 4 mm. til 40 mm. Pladekvaliteten gik op, og svindet gik ned. I 1965 og 1966 blev Novopan ramt af to brande med skader for i alt omkring to mio kr. I 1966 blev Poul E. la Cour hovedaktionær i virksomheden.

I starten af 1970erne blev der igen udvidet, denne gang med et helt up-to-date Flexoplan-anlæg – en etagepresse med faste mål og med større produktionskapacitet end det ældre Konti-anlæg. Det nye anlæg kostede 25 mio. kr. og arbejdede fra januar måned 1971. Overhovedet var dette årti en meget aktiv periode, hvor der blev investeret i et nyt opskæringsanlæg, en række miljøforbedringer, tørreovne mv., som i alt beløb sig til 20 mio. kr. Der blev indrettet en udviklingsafdeling med et laboratorium med syv ansatte.

28 Dette afsnit bygger fortrinsvis på bestyrelsesprotokollerne fra Novopan Træindustri A/S.

29 DFDS' Englandsbåde »Kronprins Frederik« og færgen »Kong Frederik« fik Novopan-plader installeret i 1950erne.

30 Jf. bestyrelsesmødet den 12. august 1967.

Oliekrisen i 1973/74 ramte imidlertid Novopan hårdt. Dels steg produktionsomkostningerne ganske voldsomt, dels faldt hjemmemarkedssalget med over 30 pct. Produktionen blev skåret ned, og fyringer kunne ikke undgås. Både i Danmark og blandt udenlandske konkurrenter var der virksomheder, der bukkede under. Novopan forblev rentabel, men med et betragteligt dyk i indtjeningen fra godt 5 mio. til 1,6 mio. kr. i 1973/74.

Da krisen begyndte at klinge af, gik Novopan aggressivt til værks. Man købte Kristian Stærks Finerfabrik i Sønderborg for 15 mio. kr. og overtog en panelfabrik i Viborg, hvor man startede firmaet Viboplan. I 1979 overtog Novopan den konkursramte skånske spånplade- og papirfabrik Broby Industrier AB. Det viste sig imidlertid hurtigt, at Novopan ikke havde forudsætninger for papirproduktion, og den del af virksomheden blev indstillet. Det gik heller ikke med spånpladerne, og den 1. juli gik den skånske virksomhed konkurs. Alt i alt blev opkøbene en dyr affære for Novopan.

Novopan blev rekonstrueret i 1983; der blev tilført kapital fra institutionelle investorer og Poul E. la Cour via hans personligt ejede Langeskov Finerværk. Efter et par profitable år solgte Poul la Cour sin andel i 1985, og familien la Cour var herefter ude af Novopan. I midten af 1980erne passerede Novopan i øvrigt 200 mio. kr. i omsætning og opnåede en markant stilling nationalt som internationalt – en innovativ og levedygtig virksomhed inden for sit område og en af perlerne i mosebrugets lange historie.

Urelaterede diversifikationer – fliser, foder og engangsservice

Mens spånplader og træfiner faldt naturligt ind i Mosebrugets historiske aktiviteter, var det noget helt andet med de nye forretninger inden for keramiske fliser, foderpiller og engangsservice – de var alle radikale brud med foretagendets tradition. De mere vilde eksperimenter strakte sig over et kvart århundrede, før de blev opgivet.

Det mest ambitiøse forsøg på urelateret diversificering var Tronholm Flisefabrik, som Johannes la Cour etablerede den 1. januar 1954. For en million kr. havde han købt et fabriksanlæg af A/S Sanitets-Keramik i Randers, som havde fremstillet WC-kummer og håndvaske.[31] Johannes' svigersøn, Jens Thomsen, var blandt dem, der havde mistet sit arbejde, da Sanitets-Keramik lukkede. Han blev nu ansat som driftsleder i

31 Hans Henrik la Cours skriftlige kommentar af 8. april 2005.

Tronholm Flisefabrik, som var personligt ejet af Johannes.[32] Jens Thomsen var cand.polyt., med afgangsprojekt om keramiske fliser, og han havde erhvervserfaring fra italienske flisefabrikker.[33]

Tronholm Flisefabrik tog kontakt med den førende amerikanske virksomhed Allied Engineering Ferro Corporation i Ohio, der blev leverandør. Det tog Jens Thomsen og svigerfar 16 måneder at planlægge produktionen på den nye fabrik. Fabrikken blev udrustet med en 80 meter ovn og to 49 meter ovne, og produktionen omfattede såvel hvide som kulørte vægfliser. Fabrikken lå ideelt ved havnen og havde let adgang til levering af råvarer og forsendelse af de færdige fliser.

Johannes la Cours engagement blev belønnet, da han den 3. maj 1956 fik overrakt prisen for Dansk Arbejde på Tronholm Flisefabrik. Han gav ved modtagelsen af hæderen sin svigersøn meget af æren og sagde blandt andet:

> At opgaven med at sætte fabrikken i gang har været større og mere kostbar, end jeg havde tænkt mig, skal jeg heller ikke lægge skjul på. Fabrikkens kapacitet var i første omgang lagt an efter amerikansk mønster med eengangs-brænding og med årsproduktion på 20 mio. fliser for øje. Imidlertid viste dette produktionssystem sig ikke at være så heldigt.
>
> Efter min svigersøns ophold i Italien turde vi ikke optage fabrikationen efter samme metode, men bestemte os til at gå over til 2 gange brænding, dvs. at man brænder fliserne første gang, før glaseringen finder sted, og derefter brænder dem anden gang efter glaseringen. Denne metode kræver, at der blev en ovn mere, og hvis man skulle have opretholdt en produktion på 20 mio. fliser årligt, ville dette have krævet 2 ovne mere, for man ville ikke kunne få en kvalitetsvare frem ved brænding i én lang ovn.[34]

Den 16. august 1956 blev Tronholm Flisefabrik omdannet til et aktieselskab lige som de øvrige Pindstrup-virksomheder. Aktiekapitalen var på 250.000 kr., og den blev ti år senere udvidet til 1 mio. kr. Det første års omsætning var 3 mio. kr., og resultatet før skat 522.310 kr.[35] De 120

32 Johannes la Cour skød selv 85.000 kr. ind, resten var lån og Marshall-hjælp. Købsaftale af 19. november 1953. PMA.

33 Han havde kontrakt med Marca Corona nær Modena til 1. oktober 1954.

34 Johs. la Cours personlige ringbind. PMA.

35 Årsregnskabet. PMA.

ansatte arbejdede i treholdsskift. De følgende år blev fremgangsrige, og virksomhedens selvbevidsthed voksede støt. I et længere salgspapir blev der gjort rede for produkternes fortræffeligheder. Vægfliserne fandtes i tolv smukke farver, afstemt med arkitekternes krav til moderne flisebeklædning, og de var af »meget høj kvalitet« – blandt andet var de bestandige mod rengøringsmidler og syreopløsninger.[36] I driftsåret 1964/65 blev flisefabrikken den mest indtjenende af samtlige Pindstrup-virksomheder. Den kunne således låne penge ud til trængende søstervirksomheder.

Tronholm-fabrikken havde som anført en målsætning om på længere sigt at producere 20 mio. fliser om året, men fra midt i 1960erne svingede den årlige produktion mellem 28 og 31 mio. Der var behov for udvidelser, som blev gennemført allerede i 1965.[37] Med den omfattende struktur- og ejerskabsforandring i Pindstrup-selskaberne i 1970 – se nedenfor – overtog Jacob la Cour aktiekapitalen i Tronholm, mens Jens Thomsen fortsatte som direktør. Men oliekrisen i 1973/74 blev en pind til fabrikkens ligkiste. Især fra 1975 gik det ned ad bakke – fremstillingen var meget løntung, og de danske lønninger eksploderede i perioden. Endvidere var fabrikken for lille til at kunne nå konkurrenternes stordriftsfordele, og sortimentet var alt for stort.[38] Den 10. februar 1979 blev produktionen indstillet, og bygningerne blev købt af Johannes la Cours sønnesøn, Hans Henrik la Cour i 1981. De fungerede endnu i 2005 som udlejningsejendom og pakhusforretning under navnet Lagerhotel Tronholmen 10.

Foderpillefabrikken LYPI

En gang i 1950erne introducerede agronomen, forstander Povl Sonne-Frederiksen grøntørring i Danmark. Johannes la Cour mødte ham, blev grebet af forretningsmuligheden og gik ind i en helt ny branche – grønpiller.[39] Mosebruget var i færd med at lukke sine formbrændselsfabrikker, og de afgravede moser var med statsstøtte under landvinding – det drejede sig om flere hundrede hektar. Firmaet var på udkik efter

36 Salgspapir, PMA.

37 Jens Thomsens beretning af 15. august 1969. PMA.

38 Samtale med Hans Henrik la Cour den 7. februar 2005.

39 Historien om LYPI bygger på Hans Henrik la Cours optegnelser om forløbet, som han beredvilligt har stillet til rådighed for forfatterne. Der er tale om et upubliceret notat af 16. marts 2005.

en afgrøde, der kunne dyrkes på de genvundne mosearealer. Sonne-Frederiksens tanker omkring græs, grøntørring og pillepresning var nærmest en åbenbaring. I 1962 byggede Johannes la Cour foderpillefabrikken LYPI »til fremstilling af kunstigt tørret grøntfoder af græs og lucerne«.[40] Både Stausholm og P.E. la Cour var meget imod planerne, men kunne ikke forhindre den nu godt 80-årige iværksætter i at koble den nye aktivitet op på sit private firma, Pindstrup Mosebrug Savværk og Emballagefabrik.

Navnet LYPI er en sammentrækning af **Ly**kkegaard og **Pi**ndstrup; Lykkegaard tilhørte Johannes, og det var på dens jorder den nye fabrik blev opført. Græsset og lucernen blev tørret på et oliefyret tørreri, hvorefter det blev formalet og presset til piller. Pillerne anvendtes som foder til køer, kalve, svin og heste. Da Johannes la Cour blev interviewet af Århusavisen *Demokraten* d. 13. juni 1965, udtalte han:

> For et par år siden startede jeg foderpillefabrikken »Lypi« ved Auning ... i Auning fremstilles 20-25 tons piller om dagen i sæsonen, der går fra midt i maj til omkring oktober. Det meste af produktionen går til eksport, fordi danske landmænd endnu ikke har forstået betydningen af dette fodermiddel..
>
> Vi har selv på min gård »Lykkegården« ved Auning, hvor der er 80 køer og 120 ungkreaturer og et stort svinehold, lavet forsøg med græspiller, og det har givet gode resultater. Vi mener på »Lykkegården« at kunne spore en bedre sundhedstilstand blandt dyrene, drægtighedsmæssigt for køer og svin....
>
> Det er et arbejdsbesparende foder, og det er valutabesparende at bruge et dansk kraftfoder, og jeg tror, at det vil slå om, når de forsøg, man er i gang med på Statens Forsøgsstationer, er afsluttet.

I 1965 investerede han først en million kr. i et nyt tørreanlæg i fabrikken, og dernæst købte han på tvangsauktion Sønderjysk Tørreindustri A.m.b.a. Den var billig og velfungerende; der var et velindarbejdet personale og masser af græs. Måske afspejlede købet også Johannes og hans hustrus interesse for den sønderjyske landsdel. Dels var de hyppige gæster på Løgumkloster Refugium, og dels havde han en 120 tdr. land stor statsforpagtning i Kongens Mose, som efter landvinding ville være velegnet til græsdyrkning.

40 Johannes F. la Cours levnedsbeskrivelse, 1965, Ordenskapitlet.

Økonomisk blev 1968 katastrofalt, men den tørre sommer i 1969 reddede fabrikken. Flere af konkurrenterne havde oversolgt og måtte dækningskøbe for at indfri eksportkontrakter til tyske kunder. Det blev redningen for de pindstrupske foderpillefabrikker, som trods en mindre produktion fik så gode priser, at årsregnskabet kom i balance. Men i 1970 gik det atter galt for de to pillefabrikker. Hans Henrik la Cour prøvede at få dem solgt, men uden held. Efter Johannes' død i 1971 var ingen af arvingerne interesserede, men de tre virksomheder Novopan, Pindstrup Mosebrug og Tronholm Flisefabrik stiftede Pindstrup Foderindustri, som overtog LYPI.

Hans Henrik la Cour blev leder af selskabet med en option på selv at købe aktierne – en mulighed han udnyttede i december 1973 sammen med broderen Leif, og i 1975 blev han hovedaktionær. Sidst i 1970erne var selskabets omsætning på højde med Mosebrugets, men senere blev LYPI lukket, og Pindstrup Foderindustri fungerede alene som holdingselskab for Sønderjysk Tørreindustri A/S.

Dansk Bilå

Svigersønnen Bertel Stausholm var initiativtager til oprettelsen af A/S Dansk Bilå Engangsservice (Pindstrup Mosebrug A/S) med domicil i København. Han havde undfanget ideen under en forretningsrejse i 1962 til USA, hvor han havde bemærket anvendelsen af engangsservice af pap og plast på kontorer og i kantiner.[41] Efterfølgende rejste han til Sverige og besøgte Bilå AB, et firma i Bonnier-koncernen, som fremstillede engangsservice, papirservietter og lignende på fabrikker i Halmstad og Skåpafors. Bilå havde en dansk agent, men var utilfreds med ham. Svenskerne var interesserede i at skifte agent og straks interesserede i Stausholms forslag om at etablere et salgsselskab i Danmark under hans ledelse.

Leif la Cour, et af Johannes la Cours børnebørn, blev salgschef i det nye firma. Han var dimitteret fra Handelshøjskolen i København og havde været salgskonsulent for Novopan i det sjællandske område siden 1962. Den 15. juli 1965 fik Pindstrup Mosebrug overdraget eneforhandlingsretten for Danmark. Danskerne forpligtede sig til at aftage varer til en værdi af mindst 700.000, 1.200.000 og 1.700.000 danske kr. de første tre år – til priser, der ikke oversteg de priser, svenske grossister betalte.

41 Beskrivelsen af Dansk Bilå bygger hovedsagelig på en samtale med Leif la Cour den 25. januar 2005.

Overenskomsten forudså etableringen af en dansk fabrik til produktion af engangsservice – men der viste sig aldrig noget behov herfor. Dansk Bilås kunder var især virksomheder, hoteller, restauranter, sygehuse, kaserner og andre institutioner. Der blev ydet en ganske energisk markedsføringsindsats i de første år. Efter en svag start blev virksomheden overskudsgivende fra 1966. I 1969 flyttede man til større lokaler på Frederiksberg, omsætningen øgedes, og antallet af medarbejdere steg efterhånden til 20.

Den 7. januar 1970 blev firmaet omdannet til A/S Dansk Bilå Engangs-Service med en aktiekapital på 1,2 mio. kr.[42] Firmaet løsrev sig fra Mosebruget og blev selvstændigt. Det hedder i overenskomsten fra december 1969: »Parterne er enedes om, at samtlige rettigheder og forpligtelser som overenskomsten med tillæg tillægger Pindstrup Mosebrug A/S overgår til det nystiftede A/S Dansk Bilå Engangs-Service«. Det var dog fortsat Pindstrup Mosebrug, der ejede aktierne. Bestyrelsen var ligeledes uændret, og Leif la Cour blev udnævnt til administrerende direktør i det nye selskab.

Allerede i december 1971 blev ejerskabet ændret afgørende, idet svenskerne købte halvdelen af aktierne, 600.000 kr., for 1.905.540 kr.[43] Argumentet var, at de ejede deres salgsdatterselskaber i andre lande fuldt ud og derfor ønskede medejerskab i Danmark. Halvdelen af den danske halvdel af aktierne blev senere afkøbt Mosebruget af Leif la Cour. Da Hotel Codan i 1975 gik konkurs, følte selskabet sig fristet af en ikke alt for snævert relateret diversifikation og købte det. Også her blev Leif direktør, og han løftede omsætningen betydeligt. Da man i 1983 fik et godt tilbud, blev hotellet atter frasolgt.

Det var også i 1983, man skiftede navn til Duni Bilå A/S og henlagde firmadomicilet til Rødovre. Antallet af medarbejdere var nu 82, og allerede i 1980 havde virksomheden passeret de 100 mio. kr. i omsætning. I de følgende år udviklede Duni sig til en sand pengemaskine. I 1989 var omsætningen 230 mio. og overskuddet godt 22 mio. kr. Den 29. december 1989 købte moderselskabet alle aktierne, og Pindstrups engagement ophørte. Leif la Cour fortsatte som direktør til 2001, da han gik på pension.

Hjem til mosen

Af mosebrugets forhandlingsprotokoller fremgår det ganske klart, at man igennem 1950erne var kommet i stærk tvivl om den fremtidige

42 Aktieselskabsregistret den 7. januar 1970.
43 Købsaftale af 22. december 1971. PMA.

strategi. Ud over de ovenfor gennemgåede strategiske udfald stod valget mellem at fortsætte med at lave briketter og brændsel eller skifte til det nye produkt – sphagnum. Efter knap en halv snes års debatter i bestyrelsen blev der taget hul på en ny æra med fremstilling af sphagnum, i baller såvel som i potteform. Endnu så sent som oktober 1961 fik Stausholm af bestyrelsen godkendt købet af en brugt briketpresse til 50.000 kr. Den skulle opstilles i Kongens Mose til fremstilling af brunkulsbriketter.

Et halvt år efter, på bestyrelsesmødet i marts 1962 kunne Stausholm så oplyse, at selskabet på blot fem måneder havde tabt 100.000 kr. på form- og briketbrændsel. Det blev besluttet at undersøge mulighederne for at afhænde briketfabrikkerne i Tjerrild, Bendstrup og Pindstrup.[44] På mødet i slutningen af september 1962 bad Stausholm bestyrelsen om alvorligt at overveje, om man fortsat skulle fremstille brændsel eller skifte til et grundforbedringsmiddel (sphagnum). Bestyrelsen var noget fodslæbende, og fremstillingen af brændsel fortsatte endnu en tid, for dog at blive nedlagt ultimo 1963.[45] På bestyrelsesmødet den 25. november 1963 oplyste direktøren, at der nu var solgt briketpresser for ca. 330.000 kr.

I løbet af 1950erne var Mosebruget begyndt at eksportere sin viden, og der blev opbygget en række internationale kontakter. Arkiverne i Pindstrup vidner om aktivitet på såvel det finske som det irske marked.[46] Der kan have været andre forbindelser, og det må ikke overses, at Pindstrup Mosebrug i mange år frem til 1960erne havde en eksportandel på omkring 10 pct. af tørvesmuldet.

I Finland blev der opbygget et brohoved i form af et ganske fast samarbejde med Pajari Bränntorv og dets direktør, Björn Blomqvist. Tilsyneladende påbegyndtes samarbejdet i oktober 1951, hvor mosebruget eksporterede et anlæg til tørring af smuld. Købesummen var 26.500 kr., og det fremgår, at direktør Blomqvist fik en provision på 10 pct. af beløbet. Det følgende år var ingeniør Damgaard i Finland, og nogenlunde samtidig meddelte Blomqvist, at der i Finland var betydelig interesse for dansk tørvemaskineri. Førende finske tørvebrugere havde været om ad Pajari for at indhente information.

44 Det fremgår af bestyrelsesprotokol den 29. september 1962 (PMA), at de tre produktionssteder var de første, der ophørte med at fremstille formbrændsel.

45 På bestyrelsesmødet den 25. november 1963 (PMA) blev det diskuteret, hvad man skulle stille op med Kongens Mose, efter at tørveproduktionen var indstillet.

46 Der findes i PMA et mindre læg om de finske forbindelser og et noget større, som mere detaljeret beskriver, hvordan forholdet til det irske Bord na Mona udviklede sig i perioden. Beskrivelsen i det følgende baserer sig herpå.

Samhandelen bar tydeligt præg af tidens handelsrestriktioner. I februar 1954 beklagede finnerne sig over, at de ikke kunne opnå importtilladelser og udbad sig Pindstrups tegninger, så de selv kunne fabrikere maskinerne. Den gik Johannes la Cour ikke på; han beklagede, som han skrev, »... at måtte meddele Dem, at vi ikke er interesserede i at afhænde tegningerne«. Forholdet udviklede sig til et forhandlerforhold, hvor Pindstrup var eksportør og mellemhandler af danskfremstillet tørvemaskineri, mens Pajari distribuerede til finske tørvefabrikanter. Ingeniør Jørgen Damgaard fungerede som teknisk back-up. Blandt slutkunderne var de finske jernbaner, som også drev mosebrug og i 1955 købte et briketteringsanlæg for 71.000 kr.

I Irland har tørv ligesom i Danmark været brugt som brændsel i hundreder af år. Så tidligt som i 1809 nedsatte parlamentet i London en kommission til vurdering af tørvenes potentiale, men der skete ikke rigtig noget før Anden Verdenskrig, hvor efterspørgslen efter brændselstørv steg brat.[47] Dog ændrede produktionsteknikken sig kun langsomt, og tørvegravning foregik hovedsagelig på traditionel vis, med håndkraft.

I maj 1949 sendte Bord na Mona, det irske direktorat for tørveindustrien, en forespørgsel til Pindstrup. Danskerne blev spurgt til råds om tørveproduktion, herunder om man ville være villig til at udføre briketteringsforsøg med irsk tørvesmuld. Man ville i bekræftende fald fremsende tre tons af varierende slags og vedlagde en testplan. I tidens ånd gjorde man Pindstrup-folkene opmærksomme på, at de nok skulle ansøge de danske myndigheder om importtilladelse! Man forudså fremtidige besøg, og man spurgte især til ingeniør Jørgen Damgaards mening. Den 13. august ankom tørvene, og i september forelå en ganske udførlig konklusion. De irske tørv var vanskelige at presse til ordentlige briketter, men en enkelt type viste sig ganske velegnet. Holdningen var meget åben, og Pindstrup Mosebrug øste beredvilligt af sine erfaringer.

Således opmuntrede opstillede irerne et forsøgsanlæg med teknisk bistand fra Damgaard. Direktør Andrews kom til Pindstrup den 7. december 1950, og danskerne påtog sig at sammensætte et anlæg bestående af danske komponenter. Damgaard blev projektansvarlig, og den 30. oktober 1951 kunne han til Johannes la Cours store tilfredshed berette, at »den lille fabrik i Irland fremstiller nydelige briketter, og i en større mængde end forudset«. Der var allerede irske planer om flere anlæg.

47 A. J. Howard, Ministry of Commerce, Belfast: *The State of Peat Interest and Development in Northern Ireland.* Indlæg på International Peat Symposium, Dublin July 1954. PMA.

I juli 1951 havde Johannes med frue besøgt direktør Andrews og dannet sig et indtryk af forholdene i Irland. Samarbejdet blev fortsat med besøg begge veje, blandt andet med eksport af teknologi til udvinding af tørv fra mindre moser. I november 1961 – ikke længe inden produktionen blev standset i Danmark – korresponderede irerne og Pindstrup om anlæggelse af en fælles prispolitik på de engelske og amerikanske markeder, som begge sider eksporterede til.

Det er et interessant kapitel i Mosebrugets historie, at det efterhånden udviklede sig til en international virksomhed med tætte forbindelser i både øst og vest. Flere og flere aspekter af tørveforretningen blev inddraget, og de personlige relationer udviklede sig hånd i hånd hermed. Det fremgår, at Pindstrup Mosebrug havde et betydeligt talent for at håndtere forskellige aspekter af internationaliseringsprocessen. Man beherskede tidens bureaukratiske finesser med hensyn til transport og betaling. De tekniske budskaber kom igennem på et glimrende forretningsengelsk. Mange af de udenlandske breve blev oversat – velsagtens et vidnesbyrd om lederens mangelfulde sprogkundskaber – men selv oversættelserne er holdt på et glimrende dansk, uden tilløb til sjusk. Der er ingen tvivl om, at disse tidlige øvelser – både eksport og vidensoverførsel – var en vigtig spire til den internationalisering, der fra 1970erne og frem blev helt afgørende for forretningens overlevelse.

Sphagnum – Mosebrugets nye kerneprodukt – var strengt taget ikke noget nyt. Gennem længere tid havde man anvendt tørvestrøelse i gartneriernes jordblandinger – »gartnerjord«, som man dengang kaldte det. Først langt senere begyndte man at anvende det latinske udtryk sphagnum, som betyder »tørvemose«. Fra begyndelsen af 1960erne indtog sphagnum en vigtig plads, både på generalforsamlingerne og ved bestyrelsesmøderne. Der blev fremstillet tørvestrøelse i blandt andet Kongerslev, Store Vildmose, Stenvad, Rosenholm og i Kongens Mose. Man arbejdede både med at mekanisere produktionen og med direkte pakning i poser i stedet for de tidligere anvendte baller med trælister.

Afsætningen var stigende, og sideløbende med udviklingen af tørvestrøelsen begyndte bekymringen for fremtidens leverancer. Johannes la Cour havde vel altid næret denne bekymring, hvilket hans aggressive opkøb af mosejord i de tidlige år bevidner, men fra 1961 blev det en egentlig politik i Pindstrup at sikre sig tilstrækkeligt med mosejord. Der blev lavet en handel med Statens Jordlovsudvalg om, at de overtog Kongens Mose, mod at Pindstrup købte arealer i Store Vildmose. I 1966 udvidedes arealerne med 365 hektar, der skulle danne grundlag for fremstilling af gartnerjord.

Omstillingen fra briketter til sphagnum foregik hurtigt og blev ganske succesfuld. Det sidste regnskabsår med briketproduktion (1962/63) gav et overskud før skat på 95.639 kr., mens 1963/64 resulterede i et overskud før skat på 663.697 kr. Teknisk og forretningsmæssig dygtighed blev understøttet af vejrguderne: »Forbavsende nok havde vi efter den våde sommer meget fine, tørre klyner, idet regnen havde vist tilbøjelighed til at falde rundt om, men ikke i moserne«.[48] Ballerne var nede på halv vægt i forhold til det foregående år!

Omlægningen fandt sted under højkonjunktur og fuld beskæftigelse, hvilket kaldte på en mere kapitalintensiv produktion – som ville kræve investeringer.[49] Det fremgår imidlertid af bestyrelsens forhandlinger i september 1962, at man var »kommet for sent i gang« med processen. Stausholm udarbejdede en investeringsplan, der i alt beløb sig til 700.000 kr. og bl.a. omfattede to svenske klynemaskiner, to læsseapparater og seks Fordson traktorer.[50] Mod slutningen af 1963 havde man således kapacitet til at fremstiller 500.000 baller om året, svarende til 250.000 kubikmeter klyne. Pindstrups overlevelse hang nu på to spørgsmål: Kunne man skaffe jord nok, og kunne man i tilstrækkelig grad forædle tørvestrøelsen?

Historien om Dansk Jiffy Pot er ikke så lang, men ganske karakteristisk for tænkningen i Pindstrup. På en af sine ture sidst i 1950erne var Stausholm kommet i kontakt med direktørerne for Jiffy Pot A/S i Østre Grorud i Norge. Firmaet lavede potter af presset sphagnum, gødning og træ- eller papirmasse. Jiffy-potterne var bio-nedbrydelige og i samklang med tidens spirende økologiske bevidsthed. Salget gik især til gartnerier, hvor spæde planter blev sat i potterne og herfra kunne sprede rodnette ud igennem potten, som langsomt gik i ét med det omgivende vækstmedium. Der var konkurrenter, men Jiffy Pot var en af markedslederne i Norge.

I/S Dansk Jiffy Pot blev oprettet i 1959 i Ryomgård, Djursland. Johannes la Cour og nordmændene indskød hver 100.000 kr. i foretagendet, og Stausholm blev direktør i interessentskabet. Virksomheden blev installeret i de bygninger, der tidligere havde rummet RYPI. Johannes opnåede, at bygningerne blev brugt; samtidig fik han en lejeindtægt på 55.000 kr. om året og en eksklusivaftale om levering af råvarerne. »La Cour i en nøddeskal«, som Peer Neergaard Rasmussen har udtrykt

48 Bertel Stausholm på generalforsamlingen 28. april 1965. Generalforsamlingsprotokol. PMA.

49 Bestyrelsesprotokol, 29. september, 1962. PMA.

50 Bestyrelsesprotokol, 25. november 1963. PMA.

det.[51] Nordmændene bidrog med fire pressemaskiner af en værdi på 600.000 kr., som blev afdraget over en seksårig periode. Produktionskapaciteten var 200 mio. potter om året, og der blev beskæftiget 42 personer i produktion og lager. Mens danskerne stod for produktionen, tog nordmændene sig af salget mod en provision på 5 pct..[52]

Projektet blev en omgående succes og forblev profitabelt i mange år.[53] Omsætningen steg fra ca. 2.5 mio. kr. det første år til over 5 mio. blot to år senere. Overskuddet lå tæt på en tredjedel af omsætningen, altså godt trekvart million til hver af de to ejere. Det var endda oven på lejeindtægten, og hvad Pindstrup Mosebrug måtte have af fortjeneste på den leverede sphagnum til pottefabrikationen. Fra første begyndelse var det nordamerikanske marked interessant, og USA aftog omkring halvdelen af produktionen.[54]

På Stausholms initiativ blev der først i 1960erne indført et edb-baseret lønningssystem, som blev kørt på en IBM 1130-computer. Systemet blev en succes og efterhånden indført i Mosebruget, på Novopan og i andre af slægtens virksomheder.

Da interessentskabsaftalen ophørte, overtog nordmændene helt virksomheden, og ejeren var ved den betragtede periodes udløb Johan Olsen i Kristiansand. Ved overtagelsen blev A/S Jiffy Pot Production stiftet med Neergaard Rasmussen som direktør. Pindstrup Mosebrug gennemførte væsentlige kapacitetsudvidelser og stod fortsat for leverancerne af sphagnum. Arbejdsstyrken voksede og kulminerede i begyndelsen af 1970erne med 132 ansatte og 13 pottepressere. Stausholm forblev medlem af bestyrelsen indtil 15. november 1988. Da havde selskabet overtaget bygninger og grund; i forbindelse med ejendomshandlen

51 Interview den 23. februar 2005. Neergaard Rasmussen blev på Stausholms initiativ ansat i virksomheden i 1961 og gjorde glimrende karriere, først som edb-chef, siden som økonomichef og 1971-92 som administrerende direktør. Nærværende redegørelse for Jiffy Pots historie bygger for en stor del på dette interview.

52 Først i 1960erne blev satsen sat op til 7,5 pct.. Efter Johannes la Cours opfattelse blot midlertidigt, men ikke efter nordmændenes. Der fulgte en ganske skarp brevveksling mellem parterne, hvoraf det blandt andet fremgår, at Johannes la Cour var rede til at lade sig kompensere ved at få en højere andel af den samlede potteproduktion.

53 Der foreligger ikke systematiske opgørelser over indtjeningen frem til 1971, da nordmændene overtog virksomheden fuldt ud. Regnskaber fra 1980erne antyder indtjeningsproblemer, men det er Neergaard Rasmussens opfattelse, at der blot var tale om det ikke ukendte fænomen, at internationale koncerner har vide muligheder for at påvirke det enkelte datterselskabs resultat.

54 Den norske direktør, Leif Koxvold, tilskrev Johannes la Cour den 31. marts 1960, og kom ind på markedernes fordeling: USA sættes til 160 mio. ud af i alt 465 mio. på verdensplan. De følgende lande er Vesttyskland (110 mio.), England (40 mio.), Frankrig (30 mio.) og de tre skandinaviske lande med hver ca. 20 mio. potter. PMA.

blev fortsat levering fra Pindstrup gjort til en betingelse. Det var i strid med EU's konkurrenceregler, og betingelsen blev kendt ugyldig. Men Pindstrup leverede fortsat ...

Generationsskiftet

Den 7. januar 1971 afgik Johannes F. la Cour ved døden. Trods tiltagende alderdomssvækkelse og sygdom deltog han til det sidste i bestyrelsesmøderne i sine virksomheder. Han havde været en aktiv og selvstændig forretningsmand i 65 år og en utrættelig foregangsmand og iværksætter inden for dansk mosebrug. Han var tillige en mand med sans for detaljerne, der kunne dukke op i mosebrugets smedje midt om natten for at sikre sig, at smedene tog sig noget fornuftigt til. Da kraftcentralen havde fået en ny skorsten, klatrede han hele vejen op indvendigt for at sikre sig, at den havde den aftalte højde af 45 meter – som han havde betalt for.[55] Hertil kom et skarpt blik for anvendelige men uudnyttede ressourcer, som ofte førte frem til nye forretningsområder i mosekoncernen. Han var så tidligt som nogen klar over, at god mosejord var ved at blive en knap faktor og var altid på udkik efter egnede moser.[56] En overgang var han ejer af 82 ejendomme med mosejord. Johannes var noget af en patriark. Slægtens ve og vel lå ham stærkt på sinde, og han ønskede at fremme sammenholdet i familien. Han havde også stor sympati for sine ansatte, men brød sig ikke meget om deres fagforeninger. Således blev smedeformanden fra Randers forment adgang til fabrikken.

Alt i alt var han en fremsynet, idérig og såre aktiv erhvervsmand med stort engagement i projekter og virksomheder. Afbalanceret, stædig og undertiden nøjeregnende. Med hans egne ord: »Man skal være en mærkelig blanding, hvis man vil have succes. Man skal være flittig, nøjeregnende i det små og dristig i det store. Man skal dertil have held, skal kunne tage et nederlag, og man skal være ydmyg«.[57]

Ved sin død ejede han personligt Pindstrup Mosebrug, Savværk og Emballagefabrik – gennem mange år de centrale virksomheder. I 1948 havde han etableret Pindstrup Mosebrugs Ejendomsselskab A/S, som i 1957 blev omdannet til A/S Pindstrup Mosebrug, og var medejer af

55 Samtale med Vilhelm Estrup den 9. december 2004.

56 Hans søn Jacob oplevede engang som dreng, at en passager i toget fra Ryomgaard til Pindstrup sagde til en medpassager: »Se, derinde bor la Cour. Når han har tjent 10 kr., køber han for 20«. Interview med Hans Henrik la Cour den 8. april 2005.

57 Interview med Johannes la Cour i dagbladet *Demokraten* den 17. juni 1970.

Jiffy Pot A/S og A/S Dansk Bilå. I dette selskab besad han en femte del af aktiekapitalen, 205.000 kr. Dertil kom hans interesser i Tronholm Flisefabrik A/S, hvoraf han også ejede en femtedel. Alt i alt var Johannes god for godt 10 mio. kr.

Efter faderens død tog Jacob la Cour initiativet til en afgørende omfordeling af ejerskabet i Pindstrup-virksomhederne. Selv overtog han aktierne i Tronholm Flisefabrik A/S.[58] Poul la Cour og Ellen Stausholm overtog Johannes' aktier i mosebruget.[59] Med omstruktureringen brød man også med Johannes la Cours grundlæggende princip om, at hele familien skulle være sammen om hver enkelt virksomhed. Mere i hans ånd var en »stemmeaftale« i Mosebruget – nemlig at Poul la Cour og Ellen Stausholm med hver 46 pct. ikke måtte »overstemme« hinanden, men skulle samarbejde. Da Poul la Cour senere søgte aftalen ophævet, indbragte søsteren den for Vestre Landsret, som gav hende medhold.[60] Sagen nåede at komme på Ekstrabladets forside!

Fra smuld til sphagnum

1971 – året hvor Johannes la Cour døde – blev også i en anden henseende skelsættende. Bertel Stausholm fik en ung meddirektør, Niels Søe, som havde løst nogle opgaver for Novopan på en tilfredsstillende måde. Ikke mindst på grund af hans indsats var Pindstrup Mosebrug i 2005 en ganske anden virksomhed end den var i 1970. Søe overtog Johannes' grundlæggende prioritering, nemlig sikringen af mosens ressourcegrundlag. På det grundlag har virksomheden indkalkuleret den samfundsmæssige udvikling og handlet proaktivt herudfra. Det har først og fremmest givet sig udslag i udviklingen i kombinationer af produkter og markeder, sådan som det var blevet påbegyndt i 1960erne under inspiration fra Stausholm. Tørvesmuldet blev til sphagnum, og det blev tilpasset nye kundegrupper, ligesom der blev opbygget ekspertise i håndtering af afsætningskanalerne.[61]

Den afgørende udfordring for virksomheden fra 1970erne og frem var sikringen af tilstrækkeligt med tørv. Der var ikke meget tørvejord tilbage i Danmark, og den stigende bevidsthed omkring natur og miljø

58 Bestyrelsesprotokol, 12. december 1970. Hans Henrik la Cours arkiv.

59 Forhandlingsprotokol for Pindstrup Mosebrug, den 12. december 1970. Ifølge samtale med Hans Henrik la Cour den 7. februar 2005 skyldtes dette forløb i høj grad, at Jacob la Cour var ret utilfreds med en del forhold i mosebruget.

60 Bestyrelsesprotokol den 14 januar 1994. PMA.

61 Afsnittet bygger især på samtaler med direktør Søe og andre ansatte i Pindstrup Mosebrug i 2003-04.

trak i retning af flere restriktioner på den kommercielle udnyttelse af moserne. Der skulle *sources* internationalt, og det blev især Irland og senere Letland, der kom i spil. Samtidig blev også eksporten styrket, og fra at udgøre omkring 10 pct. steg eksportandelen i Pindstrups afsætning til godt 50 pct. i 2004/05. I overensstemmelse med Pindstrups tidlige tradition under Johannes la Cour blev hovedkvarteret centrum for videreudviklingen af teknologi og produkter. Kompetencegrundlaget blev fastholdt på Djursland, og herfra spredtes ny viden til datterselskaberne. Bag den internationale udvikling lå en fast position som markedsledende i Danmark med en markedsandel på godt 60 pct. perioden igennem.[62]

Produktudvikling

Allerede i 1960erne påbegyndtes den stadig igangværende udvikling af sphagnum-produkterne i et samarbejde med hortonom Bagge Olsen ved Landbohøjskolen. Det gamle mejeri i Ryomgård blev indrettet med gødningsblander og lagertanke, så der kunne laves flydende gødning til fremstilling af sphagnumblandinger. Man begyndte også at sælge flydende næring til planteskoler og gartnerier og kom dermed ind på det professionelle marked. Pindstrup Mosebrug blev kendetegnet ved en vældig produktdifferentiering, og i årenes løb har man udviklet – og stort set også afviklet – over 10.000 recepter på vækstmedier. Det berømte produkt *Pindstrup Plus* kom oprindelig i orange 200 liters poser, men senere skiftede man til den velkendte gule farve. Til det private segment blev der udviklet *handy peat*, hårdt presset sphagnum fra LYPI, som skulle lægges i bunden af altankasser, hvor det ved vanding ville svulme op. Det blev dog aldrig nogen større salgssucces.

En del af eksperimenterne blandede lys sphagnum fra Kongerslev i Lille Vildmose med mørk sphagnum fra Fuglsø Mose. Det blev blandt andet basis for udviklingen af »Chrysantemumjord« og en lang række andre specialblandinger. Det foregik på fabrikken i Stenvad, som udviklede et meget kreativt miljø, men blev lukket i 1992, da dens støv- og støjgener blev naboerne en tand for meget.

Endnu i 1970erne havde gartnerne typisk deres egen recept for dyrkningsmedier i baglommen, og de blandede selv deres dyrkningsmedier. Det var noget af et brud med deres credo, da Pindstrup i 1972

62 Af virksomhedsarkiverne fremgår spredte tal for markedsandelen i Danmark. Den var i 1971/72 60 pct.. I 1975/76 og ligeledes i 1994/95 var den 65 pct..

begyndte at markedsføre *Færdigblanding 1* og *Færdigblanding 2*, som var udviklet i samarbejde med udvalgte gartnere. Men blandingerne fik fodfæste på markedet og blev salgssucceser, og de blev i 1980 fulgt af den tredje færdigblanding. Fra 1980erne gik gartnerierne over til selv at blande og fik leveringer i løs vægt. Pindstrup løste transportproblemet ved at investere i containere, der kunne rumme 50 kubikmeter sphagnum. Det viste sig at være en stor fordel, at man tidligt i processen inddrog fagfolk blandt kunderne i udviklingsarbejdet og derved fik en dyb indsigt i gartnernes behov. Det gav mulighed for at kombinere containernes stordriftsfordele med specielt tilpassede opskrifter til den enkelte gartner, og fra ca. 1990 var gartnerne generelt gået over til færdige, specialtilpassede substrater.

I 1993 blev der opført en ny fabrik i Kongerslev, som med et fleksibelt produktionsanlæg muliggjorde blanding af alskens sphagnum (top- og bundklyner, vakuumspaghnum, fræsetørv mv.) fra Stenvad, Vildmoserne, eller Baltikum efter behov. Det åbnede for produktion af mange sorteringer og affødte en strøm af nye recepter. I 2003 blev produktionens fleksibilitet matchet af pakkeriets. Med nye, computerstyrede robotter kunne enhver posestørrelse stables, fra 10 liter til 320. Gennem hele udviklingen har kvalitetskontrol af de løbende produktioner været central.

Fabrikken i Store Vildmose tog sig af havefolket og blev hjemsted for Pindstrups »haveprogram«, som blev stærkt udvidet op gennem 1980erne med produkter som Maxikap og Minikap, samt specialblandinger til rododendron, roser osv. Det var også denne fabrik, der stod for det nye produkt stråmix. På et sådant anlæg kunne bønderne få snittet og mineralberiget deres medbragte halm – og bruge blandingen som kraftfoder. I løbet af især 1970erne opstillede Pindstrup Mosebrug mange sådanne anlæg ved lokale foderstofforretninger. Her spores virksomhedens DNA og stifterens tænkning.

Ressourcegrundlaget

Det begrænsede ressourcegrundlag i danske moser – i 2005 skønnedes det, at der højst var tørv til endnu 25 års udvinding – i forbindelse med den stigende produktion nødvendiggjorde dels en kamp for at sikre sig de knappe danske ressourcer og dels en søgning efter udenlandske. De knappe ressourcer kan vurderes i forhold til den voksende afsætning af sphagnum. Tabel 2 viser, at i perioden 1970-2005 steg produktionen med over 160 pct.. I 2005 var der kun tre moser tilbage, hvoraf

Stenvad blot fremstillede 40.000 kubikmeter om året og de to i Vildmosen 360.000. Knapt halvdelen af råvarerne importeredes således til forarbejdning i Kongerslev.

Tabel 2:
Afsætning af sphagnum i Danmark og til eksport 1970-2005, 1000 kubikmeter

År	1970	1980	1990	2000	2005
Danmark	290	258	315	250	374
Eksport	–	40	52	198	395
I alt	+ 290	298	367	448	769

Note: Der foreligger ikke eksporttal for 1970. Det anslås, de udgør under 5 pct. af salget.

Kilde: Pindstrup Mosebrugs Arkiv.

Arealerne i Vildmoserne ejes eller lejes ved Statens Jordbrugsudvalg, og de første lejemål skriver sig tilbage til Anden Verdenskrig. I 1972 blev der indgået et lejemål i Lille Vildmose, omfattende 80 hektar over 10 år.[63] Gennem 1970erne var der løbende forhandlinger om leje eller køb af yderligere arealer. Fra slutningen af 1970erne blev Miljøministeriet inddraget i forhandlingerne. Snart fik Mosebruget en fredningssag i Kongens Mose på halsen, der udviklede sig til en erstatningssag. Samtidig blev kravene strammet i forbindelse med salg eller udlejning, fx at der ved køb af mosejord skulle afgives tre gange så meget genopdyrket landbrugsjord.[64]

I 1990 blev der indgået en aftale med landbrugsministeriet: Pindstrup Mosebrug skulle have erstatning for tabet af Kongens Mose og endvidere have kompenserende mosejord. Landbrugsministeriet blev af Finansudvalget pålagt at afhænde statens arealer i begge Vildmoser, og informeret om, at det var Pindstrup magtpåliggende at få del i arealer med god mosejord. Direktør Søes sammenkobling af fredningssagen og de nye forhandlinger om leje eller køb medførte, at der blev tilført

63 Bestyrelsesprotokol den 1. september 1972. PMA. Man antog her, at der var råvarer i danske moser til endnu 40-50 års produktion, men uden angivelse af betingende antagelser såsom udviklingen i produktion mv.

64 Referat af bestyrelsesmøde 2. februar 1979. PMA.

ganske betydelige ressourcer.[65] Der var tale om et glimrende moseareal på 400 hektar i Lille Vildmose, og resultatet betød en udvidelse af råvarehorisonten med omkring 30 år, samtidig med at konkurrenterne blev afskåret fra at bruge noget af det sidste prima mosejord i Danmark. Allerede tre år efter, i sommeren 1993, blev der indgået en aftale med Jordbrugsdirektoratet om leje af yderligere 375 hektar over 40 år.[66]

Andre muligheder for erhvervelse af mosejord kom også på tale. Samarbejde eller overtagelse af konkurrenter med adgang til jord var, og er, en mulighed. I 1992 var Pindstrup Mosebrug med i kapløbet om at erhverve Stenrøgel Mosebrug, men tabte til den finske VAPO, som var storproducent af sphagnum. Stenrøgel skulle fungere som salgsled for finsk sphagnum og dermed få en rolle som prispresser på det danske marked. Senere overtog man Unimuld, men vistnok mest af hensyn til afsætningsmulighederne. Fra efteråret 1999 modtog mosebruget sphagnum fra det lettiske datterselskab Sia Pindstrup Latvia.[67]

Det var en væsentlig pointe i erhvervelsen af den lettiske afdeling, at forsyningen af det danske marked nu kom fra kilder med vidt forskelligt vejrlig. Sommeren 1999 var ringe for den danske sphagnumproduktion, men til gengæld var høsten i Letland overvældende. Med Niels Søes ord:

> De dårlige produktionsforhold i Danmark i 1999 og den tiltagende priskonkurrence ... vil på kort sigt påvirke resultatopgørelserne ugunstigt, men de foretagne investeringer i Letland og et vidtforgrenet salgsværk vil formentlig give fortsat vækst i koncernens omsætning med et tilfredsstillende resultat til følge.[68]

I 2002 overtog Pindstrup endnu en konkurrent, Djursland Sphagnum, som havde et godt indarbejdet brand.[69] Til gengæld opstod der bryderier med staten, idet der opstod tvivl om indvindingstilladelserne i Vildmoserne, ligesom en ny frednings- og erstatningssag tårnede sig

65 Referat af bestyrelsesmøde den 30. marts 1990. PMA.
66 Referat af bestyrelsesmøde den 25. september 1993. PMA.
67 Referat af bestyrelsesmøde den 4. februar 2000. PMA
68 Referat af bestyrelsesmøde den 25. februar 2000. PMA.
69 Referat af bestyrelsesmøderne den 13. juni og 2. december 2002. Dermed udvidedes den i forvejen lange liste over overtagne konkurrenter: Danmuld (1986), Tylstrup (1988), Zenith Mosebrug (1989), Lille Vildmosebrug (1992) og Unimuld (2001).

op.[70] Danmark var i denne henseende et foregangsland, og direktør Søe måtte erkende, at:

> Generelt set må det forventes, at det inden for hele Europa – inklusive Baltikum – vil blive mere besværligt at være sphagnum-producent, idet alle lande her jo er omfattet af EU's habitats-krav.[71]

I 2005 var Pindstrup Mosebrug midt i et alvorligt opgør med Nordjyllands Amt, der havde afslået at koncedere indvindingsrettigheder i Lille Vildmose, en beslutning der blev appelleret til Naturklagenævnet. Samtidig var Landsrettens afgørelse om en erstatning på fem mio. kr. som kompensation for Kongens Mose appelleret til Højesteret med påstand om en firedobling af beløbet. International sourcing var blevet tvingende nødvendigt for virksomhedens overlevelse.

Teknologiudvikling

I forlængelse af ansættelsen af direktør Søe blev mosebruget teknisk opgraderet. Man ansatte tre ingeniører, Lykke Larsen, Elholm og Tang Møller; førstnævnte allerede i 1971. De skulle udvikle og vedligeholde maskinerne og arbejde med rationalisering af produktionen og dermed forbedre driftsøkonomien i virksomheden.[72] Det var perioden efter den første oliekrise, hvor inflation og lønstigninger fyldte en del i det økonomiske billede, og der var økonomi i mere kapitalintensive metoder. Der er dog tale om et vedvarende tema, og igen og igen er det blevet fastslået, at svaret på den hårde konkurrence har været rationalisering og automatisering.[73]

Ingeniørernes arbejde blev stærkt opmuntret af ledelsen – direktør Søe er selv uddannet ingeniør – og snart viste deres kreativitet sig på især pakke- og transportsiden. De ovennævnte »strå-mix« anlæg var en nebengeschäft for ingeniørerne, og tilsvarende udviklede de ludbehandlingsanlæg til foderindustrien. Der blev tænkt bredt i Pindstrup. Efterhånden som Mosebruget fik etableret afdelinger i udlandet,

70 Referat af bestyrelsesmøderne den 13. juni og den 12. september 2002. PMA.

71 Referat af bestyrelsesmøde den 14. juni 2004. PMA.

72 På generalforsamlingen den 6. juni 1974 blev der redegjort for investeringer på tre mio. kr. i presser, sigter og transportanlæg, samt mekanisering af tørvefræsning. Med 13 mand i mose og fabrik kunne man herefter producere 3-4 gange så meget sphagnum som tidligere med godt 60 mand.

73 Fx Søes bemærkninger i referatet af bestyrelsesmøde den 24. juni 2003. PMA.

blev Pindstrup-ingeniørerne det dynamiske center for en omfattende teknologieksport. De stod for *feasibility studies* ved anlæg af fabrikkerne i Spanien, Estland og Letland, og de bidrog i vidt omfang til anlæggene med egne konstruktioner.[74]

Da Kongerslev-fabrikken brændte i 1991, nåede Søe og Møller frem inden slukningen var til ende. Derpå kørte de til Holland og købte nyt maskineri, og ingeniørerne satte sig til computerne og designede et nyt anlæg. En måned efter kørte produktionen igen, og kunderne opdagede knap nok, at der havde været en ødelæggende brand på fabrikken. Man benyttede også lejligheden til radikalt at ændre transporten fra mose til fabrik, idet man gik fra de tidligere tog – »mosegrise« – til lastbiler, som lastes med et mobilt transportbånd. De 400, der tidligere havde arbejde i Lille Vildmose (600 hektar) er nu nedbragt til højst 35.[75]

Ingeniør Møller konstruerede til brug i mosen en vakuumhøster i 1981. Metoden kan minde om klyneskæring, idet tørven først harves op og derpå opsuges (vakuumeffekten). Opsugningen kan justeres således, at man får et produkt med ensartet struktur og vandindhold. Metoden fungerer bedst i tørt vejr og egner sig især til moser, der er fyldt med grove komponenter som fx trærødder. Den har netop derfor vist sig yderst anvendelig i de baltiske tørvemoser. Vakuumhøstning har vist sig så effektiv, at det nu alene er den metode, der anvendes. Således ophørte fremstilling af fræsetørv i 1995.

Salg og afsætning

Som det fremgik af tabel 2, har afsætningen på det danske marked været ret stabil, mens det internationale salg har været i kraftig vækst. Spredningen af salget over flere markeder stiller nye kompetencekrav til Pindstrup Mosebrug, men medfører også en spredning i risikoen – ligesom den gør det muligt at udfordre udenlandske konkurrenter i Danmark i deres egen »baghave«. Prisen på sphagnum reagerer ikke nær så kraftigt på vækstbetingelserne (vejrliget) som den efterspurgte mængde. Det skyldes, at der i ringe høstår importeres mere udefra end i gode høstår. Konsekvenserne af en ringe høst bæres af de lokale

74 Referatet af den tekniske udvikling bygger dels på arkivstudier og dels på interview med ingeniør Niels T. Møller den 12. september 2005.

75 Niels Søe har som et muntert kuriosum berettet, at i Vildmosen er vinden enten stik øst eller stik vest. Klynerne skal derfor blot stilles, så der altid er gennemtræk. Det giver tørve-tørring på rekordtid.

producenter – og det gælder så meget desto mere, efterhånden som globaliseringen af branchen skrider frem. Tabel 3 viser prisudviklingen på hjemme- og på eksportmarkederne for Pindstrups produkter.

Tabel 3:
Prisudviklingen på hjemme- og eksportmarkedet, 1988-90 og 1996-2005, kr., løbende priser.

År	Pris per kubikmeter, Danmark	Pris per kubikmeter, eksport
1988-89	183	152
1989-90	190	161
1996-97	221	217
1997-98	216	198
1998-99	220	212
1999-00	275	237
2002-03	237	215
2003-04	229	213
2004-05	218	198

Note: De danske priser er gennemsnit af pris til professionelle og private og omfatter kun Pindstrup-produkter, ikke fx Danmuld (som var prissat lavere).

Kilde: Pindstrup Mosebrugs Arkiv.

Tallene viser en let vigende prisudvikling, målt i reale priser. De større udsving er begrundet i specielt gode eller dårlige høstudbytter, men målt i faste priser er sphagnum blevet billigere og billigere over perioden. Dette understreger sandheden i, at effektiviseringer og rationaliseringer i produktionen har været nødvendige. Det gælder så meget mere, fordi de danske afgifter på sphagnum ikke fuldt ud kan overvæltes på forbrugerne på grund af den ret store import.

Det er nævnt ovenfor, at Pindstrup Mosebrug i begyndelsen helt overvejende var aktiv i forhold til gartnerierne – det professionelle marked. Men i tidens løb er de gule poser blevet et stærkt brand i byggemarkeder og haveafdelinger. De to segmenter fylder nu nogenlunde lige meget i Pindstrups omsætning. Pindstrup skønnede i 2005 at have over tre fjerdedele af det private marked i Danmark, hvorimod dette spiller en ringe rolle i eksporten. På det professionelle marked

er markedsandelen omkring 60 pct. med finskejede Stenrøgel som hårdeste konkurrent. Meget af salget går gennem mellemhandlere som fx andelsvirksomheden Garta ved Odense.[76] Gartneren indtelefonerer eller mailer sin ordre til Kongerslev, der fabrikerer hans specialblanding og læsser den i en container. De fleste gartnere har egen aflæsseplads med et bånd, der fører råvaren direkte ind i potteriet. Pindstrup Mosebrug er på den måde blevet en aktiv spiller i de sidste årtiers omlægning af dansk gartneri mod stordrift og effektivitet.

Internationaliseringen

Det fremgår af ovenstående, at direktør Søes periode blev præget af en videre udbygning af kernekompetencerne såvel som en betydelig eskalering af virksomhedens aktivitet. Det helt centrale begreb til forståelse af perioden 1971-2005 har dog været internationaliseringen af virksomheden. Ganske vist har der været et internationalt element siden 1950erne, men det var et beskedent islæt i det samlede billede. Den nye og strategisk begrundede internationalisering begyndte i 1977, da Stausholm og Søe var på rundrejse i Nordirland for at studere tørveproduktion. Tyskland var på det tidspunkt Europas førende tørvenation, men ligesom i Danmark var det ved at være slut med tørvene, og en tysk delegation var ude i samme ærinde som Pindstrup-folkene. De skulle besigtige mosen *New Ferry Bog* (bog: mose), men hastede hjem, da en IRA-bombe sprang i nærheden. Så fik de danske direktører buddet og slog til.[77]

Bulrush i Nordirland

Der blev taget forbindelse til Robin Thomson, der var tilknyttet Price Waterhouse som markedsanalytiker og netop havde gennemført en undersøgelse af det nordirske marked for sphagnum. Der blev indledt forhandlinger, og i december 1978 blev overtagelsen aftalt, samtidig med at Thomson modtog og accepterede tilbuddet om at blive leder af den nye virksomhed, Bulrush Peat Ltd., i flækken Bellaghy nordvest

76 Interview med produkt- og marketingchef Jørgen Olsen, Garta, den 22. september 2005. Sphagnumsalget udgør ca. 10 pct. af omsætningen, og der forelå (2005) en eksklusivaftale med Pindstrup.

77 Det skal dog retfærdigvis noteres, at d'herrer Søe og Stausholm først fik kendskab til attentatet efter deres hjemkomst. Episoden kan ikke bruges som en test af deres heltemod.

for Belfast.[78] Thomson ydede selskabet et lån på 30.000 GBP, der ikke skulle tilbagebetales, men kunne konverteres til aktier i selskabet per 2. oktober 1983. Han havde en universitetsgrad i agronomi og fungerede som direktør i 20 år. Endnu i 2005 var han medlem af bestyrelsen. Aktiekapitalen i det nystiftede selskab var på 200.000 GBP (2,2 mio. kr.), og investeringen var budgetteret til 945.000 GBP. Fabrikken var produktionsklar i juli 1980.[79]

Mosen, New Ferry Bog, var ikke nem at gå til. Den var meget våd og skulle drænes, inden nogen produktion kunne iværksættes. Den blev opdelt i 19 områder med hver sine specifikke tekniske udfordringer. Thomson blev stadig mere bekymret:

> The bull-dozers were getting stuck very frequently and water in old ditches was getting trapped. I was worried that this would prevent or slow down the drainage.[80]
>
> The extremely wet condition of the bog makes it seem very unlikely that we will be able to extract peat from it before the late summer 1980.[81]
>
> The railway keeps sinking down into the bog, when the locomotive passes over it.[82]

Der gik således to år, inden man fik løst problemerne med dræningen. På bedste la Cour-vis begyndte Thomson at opkøbe lokale moser. Det stillede på sin side store krav til transportstrukturen, men da de nordirske jernbaner just var gået i gang med at udskifte materiel, blev både vogne og skinner købt ganske billigt. I denne periode stod Thomson og Søe i fast forbindelse både per brev og telefon. Søe kom ganske tit over og besøgte sit datterselskab, og de garvede danske ingeniører ydede deres bidrag til produktionssystemet.[83]

Pindstrup Mosebrug opnåede gode etableringsbetingelser med et tilskud fra den nordirske regering på 40 pct. – godt 350.000 GBP – til

78 Etableringen af Bulrush og virksomhedens første år bygger især på Robin Thomsons to kopibøger, der dækker perioden fra 2. maj 1979 til 18. april 1982. Kopibøgerne er håndskrevne og en enestående kilde til Pindstrup Mosebrugs første udlands-investering. De rummer rapporterne til Niels Søe, breve til nordirske myndigheder, entreprenører, kunder og meget andet.

79 Den beskrives i kolde facts i Thomsons kopibog: »Den er på 2000 kvm. Murstensmurene er 5 meter høje, siderne 6 meter, og i midten er den 8 meter høj«.

80 Brev til Niels Søe sidst i maj 1979. Thomsons kopibøger. Thomsons privatarkiv.

81 Brev til Niels Søe den 13. juni 1979. Thomsons kopibøger. Thomsons privatarkiv.

82 Brev til Niels Søe den 19. oktober 1980. Thomsons kopibøger. Thomsons privatarkiv.

83 Ingeniør Møller hjalp fx med at købe en snittemaskine (*Schnitzgerät*) i det tyske firma Klasmann. Thomsons kopibog under den 2. januar 1980. Thomsons privatarkiv.

etableringen og skattefrihed de første år. Flere britiske banker bød sig til, men Niels Søe foretrak sin danske bank, hvilket viste sig at være en valutamæssigt ganske heldig beslutning. Et problem var, at den irske sommer i Bulrushs første tre leveår viste sig fra sin værste side – det styrtregnede! Konsekvensen var, at det akkumulerede underskud efter tre år beløb sig til 358.370 GBP (godt 4 mio. kr.) *Northern Ireland Development Agency* trådte hjælpende til, dels ved at indskyde aktiekapital og dels ved at yde et lån, begge på 50.000 GBP. Efter de tre magre år kom en lang række gode, begyndende med et overskud i 1982/83 på 1,3 mio. kr. Bulrush har historisk været en af Pindstrup-koncernens mest profitable forretningsenheder.

Bulrush fik sin første eksportordre fra Egypten i 1980: 20.000 baller sphagnum til emballering af kartofler, der var solgt til Europa. Kontakterne i Mellemøsten blev efterhånden udvidet, og der blev solgt sphagnum med henblik på at skabe grønne områder og landbrugsland i ørkenområder.

I 1996 fik Bulrush et nyt produktionsanlæg, som Søe betegnede som et »mini-Kongerslev«.[84] Med en markedsandel i England på 7-8 pct. har det været overvejet at etablere sig med et blandingsanlæg i England, men planerne blev dog opgivet.[85] I 1997/98 nåede omsætningen op på over 75 mio. kr., og fortjenesten på knap 9 mio. kr.[86] Blot tre år senere var dette overskud fordoblet.[87] Bulrush, internt kaldet Niels Søes fjerde barn, blev et væsentligt aktiv i Mosebruget.

Som i Danmark er tørven ved at være en mangelvare, men den 20. august 2001 indgik Bulrush en aftale om udnyttelse af et større moseområde, man gennem nogen tid havde været interesseret i. Aftalen sikrede den nordirske virksomhed omkring 100.000 kubikmeter sphagnum om året over de følgende ti år. Med øvrige køb – i alt ejer Bulrush 15 moser – i både den irske republik og Nordirland har man sikret sig råvarer til de næste 40-50 år. Det har været overvejet, om der skulle investeres i lettiske moser, men beslutningen blev, at det skulle håndteres af hovedkvarteret i Danmark.[88] Ved udgangen af den undersøgte periode lød Bulrush' strategi ikke desto mindre: »Basis er fabrikken i Nordirland, råvarer fra republikken Irland, marked i England. Og eventuelt køb af moser i Letland«.[89] Bemærkningen er interessant i

84 Bestyrelsesprotokol 30. september 1996. PMA.
85 Bestyrelsesprotokol 26.februar 1996. PMA.
86 Protokol og regnskab 1997/98. PMA.
87 Protokol og regnskab 2001/02. PMA.
88 Bestyrelsesprotokol den 16. april 1999. PMA.
89 Bestyrelsesprotokol den 26. februar 2001. Niels Søes søn var i 2005 direktør i den lettiske filial af Pindstrup Mosebrug.

lyset af den tidligere trufne beslutning om, at Bulrush skulle overlade det til Pindstrup Mosebrug at investere i lettiske moser.

Som andre steder i Europa skærpes spillereglerne. Fra 2005 er der krav i England om, at 40 pct. af dyrkningsmedierne skal bestå af andet end sphagnum. Bulrush gik derfor i gang med at opføre et nyt blandingsanlæg i Bellaghy. Pindstrup Mosebrug var allerede på det tidspunkt ganske langt fremme med forsøg, der bl.a. tilsætter bark til sphagnum-mediet. Ligesom den britiske miljøbevægelse er den irske – *Friends of the Earth* – meget stærk og aggressiv. Den har arrangeret sultestrejker ved Bellaghy fabrikken, hvor parolen lød: »Stop the production or take the consequences«. Modstanden mod udvinding af mosernes råstoffer har ligesom i Danmark udløst fredningssager. Således blev Bellynahone-mosen fredet i 1995. Det var et tab på 1,6 mio. kubikmeter sphagnum – svarende til 10-15 års produktion. Som et plaster på såret modtog Bulrush senere 12 mio. kr. i erstatning fra myndighederne.[90]

Sotopalacios i Spanien

En dag i 1983 kom en spanier, Alberto Canas, til Pindstrup for at købe sphagnum. Det kom der ingen handel ud af, men et par år senere kom han tilbage med sin engelsktalende søn. Nu havde han stiftet sit eget selskab, men han kunne meddele, at hans tidligere firma, Agroturba, var i vanskeligheder. Det – og dermed dets indvindingsrettigheder i Burgos – var til salg. På et bestyrelsesmøde i 1988 berettede Niels Søe, at Pindstrup Mosebrug havde købt en fabrik, Sotopalacios, i Burgos. Året efter, marts 1989, oplyste han, at man havde erhvervet Agroturbas indvindingsrettigheder og ansat en spansk direktør.[91] Fremstødet havde været godt forberedt, idet Søe og en baggrundsgruppe, der også talte de tre ingeniører, havde tilbragt nogen tid i Spanien, hvor de blandt andet havde taget prøver fra moserne. Den spanske tørv var meget mørk, men af rimelig kvalitet. Kongerslev leverede et produktionsanlæg, og fabrikken stod klar i 1990. Der blev ydet et sparsomt spansk investeringstilskud på omkring en mio. kr.

90 Bestyrelsesprotokol den 9. januar 1995 og Regnskab 1997/98. PMA

91 Det ser unægtelig ud til, at Søe handlede helt på egen hånd og først efterfølgende orienterede bestyrelsen om købet. Afsnittet bygger på Pindstrup Mosebrugs protokoller og en samtale med direktøren i det spanske selskab, Allan Jørgensen den 23. august 2005.

I forbindelse med fremlæggelsen af det første årsregnskab – et underskud på 2,4 mio. kr. – pointerede direktør Søe, at den spanske direktør »ikke var den rigtige«. Der var problemer med styringen af den daglige drift, hvorfor Søe selv overtog den daglige ledelse i en længere periode. Underskuddet steg til 5,4 mio. kr. det andet år, og Pindstrups bestyrelse var stærkt bekymret. Søe fastholdt optimismen og forventede et gennembrud i det tredje år; men den spanske devaluering på 10 pct. i 1992 kom i vejen, og underskuddet det tredje år blev 2,1 mio. kr. ud af en omsætning på 12 mio.

Ved udgangen af 1992 var der i alt investeret 8 mio. kr. i den spanske forretning, og de samlede tab var på næsten 10 mio. kr. Søe greb til analogien fra Bulrush – »Nu er bunden nået – nu kan det kun gå op«.[92] Og vendepunktet indfandt sig virkelig, båret af en række nyansættelser. Der kom danske topledere og udskiftninger i salgsafdelingen. I maj 1993 blev Allan Jørgensen *administrador* – han havde en sprog- og økonomiuddannelse fra Handelshøjskolen i Århus og var spansk gift. I 2001 blev han direktør i det spanske selskab. De unge danske ledere fik skuden vendt med hjælp fra Søe og hans stab, der altid var parat med råd og vejledning. Sidst i 1990erne overgik ansvaret for produktionen imidlertid til en lokal ansat, Jago Santilla, som fortsat var produktionschef i 2005.

Salget af sphagnum har været jævnt stigende, fra 94.000 kubikmeter i 1998 til 136.000 i 2004, svarende til en markedsandel på hen ved 30 pct. Omsætningen er samtidig steget til ca. 40 mio. kr., og overskuddene har ligeledes været betydelige. En af succeserne har været at opdyrke det private marked med 100 liters poser. Den spanske salgsorganisation håndterer endvidere Portugal og den sydlige tredjedel af Frankrig, mens hovedkvarteret tager sig af resten. Det er den mindste del af salget, der fremstilles på den spanske fabrik; det meste stammer fra de lettiske moser. Om få år vil de spanske moser være tømt for sphagnum.

Som tilfældet var i Nordirland, var det en sej kamp at få fodfæste og skabt en profitabel forretning i Spanien. Men etableringen har ikke kun bidraget til koncernens samlede resultat, den har også givet Pindstrup-koncernen et nyt og betragteligt marked.

92 Frans Helm-Petersens erindring fra en firmafest i Pindstrup.

Det baltiske potentiale

Allerede før Sovjetunionens opløsning i 1991 besøgte Niels Søe og Lykke Larsen Estland for at sondere terrænet og finde »råvarer til de næste 200 år«. Esterne var interesserede i et samarbejde, og der blev indgået en kontrakt, hvorefter mosebruget Ramsi modtog maskineri fra Pindstrup mod at levere tørv. Under navnet Estonia Peat Product indgik de to virksomheder i 1992 et fifty-fifty joint-venture, hvor Pindstrup bandt sig til at modtage råvarerne fra Estland, blandt andet til brug i det spanske datterselskab.

For at kunne fremstille ordentligt træ til tørveproduktion og -emballering købte Pindstrup Mosebrug et mindre savværk. En dansk møbelvirksomhed fik øje på den lille virksomhed og foreslog et joint-venture; den havde behov for at få billige halvfabrikata til sin danske produktion. Beskæftigelsen nåede en overgang op på 150 mand. Kontrakten indeholdt en »skilsmisseklausul«, og da partneren bød 9 mio. kr. for Pindstrup-andelen, besluttede mosebruget sig for at sige nej tak – og overtog partnerens aktier for samme beløb. Det skulle snart vise sig, at Pindstrup alvorligt havde fejlvurderet mulighederne i den estiske træindustri. Dan Estonia Timber blev sat til salg, men var endnu ikke solgt i 2005. Den blev drevet med betydelige underskud.

I 1995 var der vidt fremskredne planer om at etablere sig i Kaliningrad-enklaven med et joint-venture bestående af den statslige danske Investeringsfonden for Østlandene og Pindstrup Mosebrug samt tre lokale investorer. Danskerne skulle efter planen have 70 pct. af aktierne; for Pindstrups vedkommende var indskuddet 9 mio. kr.[93] Der var imidlertid talrige problemer forbundet med opstarten. Dels var det vanskeligt at få kontakt med de tre investorer, og dels manglede der dokumentation for, at de formelt havde rettighederne til de omhandlede moser. Endelig betød den noget ustabile politik i Rusland, at investeringer måtte betragtes som ret usikre. Polen blev også undersøgt, men de polske moser forekom ikke Pindstrup-folkene tiltrækkende.

Til gengæld blev Letland det nye værtsland for pindstrupske investeringer. I 1996 blev der sat moseområder til salg i form af mosen Lielsalas ved Talsi. Det er en stor mose på ca. 1000 hektar, og der blev forhandlet med Transporting Loading Service – et svensk-lettisk selskab – om mosen. TLS, der havde udvindingsrettighederne, men manglede knowhow og kapital, foreslog et joint-venture, men Søe afslog. Mosebruget ville selv stå for udvindingen.[94] Den 30. september kunne Niels

93 Bestyrelsesprotokol for Pindstrup Mosebrug A/S den 2. marts 1998. PMA.

94 Afsnittet om Letland bygger på samtaler med direktør Simon Søe den 11-13. marts 2005 i Riga, samt med direktør Janis Cupruns den 13. marts i Talsi.

Søe meddele, at Lielsalas-mosen nu var overtaget formedelst fem mio. kr. Et par år efter overtog Pindstrup Mosebrug samtlige aktier i TLS og gik i gang med renovering og nyetablering af spor, således at råvarerne kunne bringes ud af mosen på effektiv måde. Meget udstyr blev fragtet til Letland for at bringe produktionen op på et tilfredsstillende niveau.

Samme år blev moseselskabet Pia Panbalt privatiseret, og da dets økonomiske situation var elendig, solgte det alle sine aktier til Pindstrup Mosebrug. Det samme skete i 2000 for TLS. Medio 2000 blev den lokalt rekrutterede Janis Cuprun, som nød Søes ubetingede tillid, direktør for både TLS og Panbalt.

Forinden, i juli 1997, havde Mosebruget købt størstedelen af det børsnoterede lettiske selskab Balozi State Joint Stock Co., som man allerede tidligere havde haft øje på, på en privatiseringsauktion.[95] For 2,1 mio. kr. erhvervedes 51 pct. af aktiekapitalen, som dog senere blev reduceret til 49 pct. som følge af den lettiske lovgivning. Balozi fremstillede brændselstørv og producerede ca. 15.000 kubikmeter sphagnum om året. Et vigtigt argument for købet var, at virksomheden havde gode bygninger og lå gunstigt i forhold til udskibningshavnen i Riga.

Pindstrups statsautoriserede revisor, Hammer-Pedersen, havde i sommeren 1996 plæderet for at få vedtaget en fremtidig råvarestrategi – han mente, at en sådan ville gøre diskussionerne i bestyrelsen lettere. På bestyrelsesmødet den 29. august 1997 svarede Søe, at »køb af ressourcer er en langsigtet strategi. Der bør med tiden erhverves op mod 6.000 hektar mose«. Argumentet blev gentaget ved bestyrelsens møde i marts 1998, hvor Søe sluttede sit indlæg med reference til Pindstrups grundlægger: »Man kan den dag i dag takke Pindstrups Mosebrugs stifter – Johs. F. la Cours – fremsynethed for, at Mosebrugt p.t. har tilstrækkelige råvarer«.

Og der blev fulgt op – Pindstrup var i 2005 ejer af fem lettiske moser.[96] Tillige var produktionsanlægget moderne og trimmet. Det skete efter samme mønster som i Kongerslev – den tekniske back-up-gruppe trådte nok en gang i funktion. Der leveres til en lang række markeder. I 2005 blev det besluttet at sammenlægge de tre baltiske selskaber, råvareproducenterne TLS og Panbalt og færdigvareproducenten Pindstrup Latvia. Det fusionerede selskab fik navnet *Sia Pindstrup Mosebrug Latvia.* Selskabet blev dermed det største moseselskab i Letland med Simon Søe og Janis Cuprun som direktører.

95 Bestyrelsesprotokollen for Pindstrup Mosebrug A/S den 30. januar 1998. PMA.
96 Samtale med Janis Cuprun den 13. marts 2005.

Produktionsvirksomhederne i Danmark, Nordirland, Spanien og Letland forsyner en lang række markeder med sphagnumprodukter. Afhængigt af efterspørgslens karakter og logistiske forhold betjenes markederne af den mest hensigtsmæssige produktionsvirksomhed. I 2005 var det nyeste eksportmarked – naturligvis – Kina, hvor der er oprettet et salgsdatterselskab med Sun Zheng Ping som leder. Han ser store forretningsmuligheder i Kina, hvor Pindstrup i det nordlige Kina er »det førende selskab«, mens det er nummer to i det sydlige Kina.[97]

Konklusion

Produkter som brændtørv og sphagnum leder naturligt tanken i retning af tørvetrillere og pæne blomsterbede. Ikke desto mindre er historien om tørv og sphagnum og det markante foretagende Pindstrup Mosebrug fyldt med spænding. Det er historien om, hvordan blot tre direktører over et 100-årigt forløb holdt fast i og udviklede kernekompetencen: at håndtere mosens produkter, så det gav virksomheden overskud og profit. Uanset at vægten skiftede fra brændselstørv til tørvestrøelse og videre til sphagnum, er virksomhedens sjæl – eller mere materialistisk udtrykt: dens DNA – snævert knyttet til udvinding af »mosens guld«. I den forstand kan beretningen siges at være en bekræftelse af den strategiske skole, man kalder *The Ressource Based View*, som netop sætter opbygning og udvikling af kernekompetencer i fokus.

Det ville imidlertid være gået grueligt galt, hvis ikke virksomheden havde evnet at vurdere tendenserne i sin omverden fra tid til anden. Konjunkturer og verdenskrige havde stor betydning for virksomhedens lønsomhed, og i den forbindelse var planlægning værdifuld. Det gjaldt f.eks., da Johannes la Cour netop havde installeret mere produktive systemer i sine moser op til udbruddet af Anden Verdenskrig. Der var dog måske nok mere tale om et lykkeligt tilfælde end om egentlig planlægning. Men i en større sammenhæng var det især evnen til at forudse ændringer i kundebehov og kundegrupper, der betød noget. I 1950erne lukkede tørvebranchen i Danmark stort set ned, men efter en række eksperimenter foretog Pindstrup en sikker positionering af sit nye tørveprodukt hos helt nye kunder. Omlægningen varede stort set 15 år og var vel især Stausholms fortjeneste.

Men selv positioneringsevne og ressourcefokus var ikke tilstrækkeligt. Både Johannes la Cour, Stausholm og Niels Søe var på det rene

97 Sun Zheng Ping: »Brief Report – week 34«. PMA. Interview med Sun Zheng Ping den 30. juli 2005.

med betydningen af at sikre sig de nødvendige råvarer i en langsigtet forsyningsstrategi. De erkendte Pindstrups afhængighed af ressourcer, som tilhørte andre end dem selv. Frem til 1970 var det især danskejede moser, de gik efter at erhverve, i konkurrence med de få andre overlevende danske virksomheder. Selvom disse bestræbelser fortsatte ind i 1990erne, blev internationaliseringen af forsyningen en hjørnesten i virksomhedens strategi fra sidst i 1970erne.

Hånd i hånd med internationaliseringen på input-siden gik internationaliseringen af virksomhedens afsætning. De overtagne udenlandske producenter havde lokale markeder, men efterhånden blev markedsdækningen udvidet også til fremmede kontinenter. Nok blev virksomheden ved sin læst, men læsten blev udvidet ganske kraftigt, og man kom til at gå i større og større sko.

I sammenhængen er det ganske interessant, at den krigskasse, man havde opbygget i de gode tider under og efter Anden Verdenskrig, blev anvendt til både udvikling af tørveprodukter og en række diversifikationer. Ingen af disse var i længde levedygtige, og nogle gav økonomiske lussinger; men kunne ikke afspore sphagnumtoget, da det først kom i fart. Forsøgene på at forlade sin læst blev dyre, men ikke katastrofale.

Et sidste væsentligt punkt, når den samlede strategi skal vurderes, er, at ledelsen hele vejen igennem har været præget af dybt engagement i mosen og dens produkter. Johannes la Cour (fokus og relateret diversifikation), Bertel Stausholm (diversifikation og tørvestrøelse) og Niels Søe (fokus og internationalisering) har vel forskellige profiler, men har én efter én bidraget til et forunderligt fælles fodslag i virksomhedens langsigtede udvikling.

SUMMARY

Pindstrup Mosebrug 1905-2005. A Study in Business Development

Pindstrup Mosebrug, the leading Danish producer of sphagnum, a growing medium for plants, is recognized far beyond Denmark's borders as it serves demand on a global scale from a number of European production sites. This article describes and analyses how the firm acquired its position from a modest start in 1905. The century-long story centres on the exploitation of an increasingly scarce resource, peat.

Johannes la Cour, the founder, owner and manager, was acutely aware of the scarcity of good peat bogs and ceaselessly acquired bogs whenever they were available. His focus was on the use of peat for heating purposes, but all along he saw opportunities for diversification of the resource and actually initiated new lines of business. Peat was by no means an ideal fuel, however, and, as a

result, demand followed changes in the accessibility of coal (and, later, oil). The two world wars predictably offered golden business opportunities to Pindstrup Mosebrug, the war years thus proving highly profitable. The interwar period was a challenge, however: having gone almost bankrupt, the firm was reconstructed. During the Post-World War Two period, the funds accumulated proved insufficient to sustain the company, making it clear that the days of peat as a fuel had come to an end.

In the mid-fifties, Bertel Stausholm, the founder's son-in-law, gradually took over and tried his hand at a variety of related as well as unrelated diversifications, including wood industry and ceramic tiles. What saved the company, however, was the change in the use of peat – from serving as a fuel it became a growing medium used by both private and professional gardeners.

In 1971, a new co-manager, Niels Søe, was appointed, who became the managing director of Pindstrup Mosebrug in 1985. Although the firm had developed international relations over the years, it was due to Søe that the operations of the firm were radically internationalized on both the sourcing and marketing sides. Targeting new customer groups, he initiated continuous product and process development turning peat into a high value material.

This article outlines the development of a company which over a period of a hundred years had merely three CEOs, each of whom represented a distinct strategic profile. The long firm history may be summarized in a fairly simple schedule: Focus – crisis – diversification – crisis – re-focus. Through the stages runs a connecting thread, viz. a penetrating understanding of the substance of bogs.

Translated by Margrethe Petersen

Danidas flagskib

NOAKHALI-PROJEKTET OG PROJEKTBISTANDENS SYMBOLSKE FUNKTIONER

Af

Peter Yding Brunbech

Dansk projektbistand bliver i den offentlige debat ofte reduceret til spørgsmålet om, hvorvidt den virker eller ikke. Skaber den en ikke nærmere defineret »udvikling«, eller stiller den i det mindste enkeltpersoner bedre end før? Jævnligt diskuteres dens succes endog negativt, forstået som fravær af skandaler. En væsentlig succesparameter er således at gennemføre projekter uden nævneværdig korruption, miljøbelastning eller negative konsekvenser for lokalbefolkningen. Helt generelt tages officielle påstande om bistandens basalt set altruistiske karakter som oftest for gode varer.

Som de seneste års historiske forskning har vist, har dansk bistandspolitik dog helt fra begyndelsen haft en række andre politiske og økonomiske dagsordener ud over udvikling og fattigdomsbekæmpelse. Det drejer sig ikke nødvendigvis kun om de mere gustne motiver, der blev diskuteret i 1970'erne, såsom neo-imperialisme eller skjult støtte til dansk erhvervsliv. Snarere tegner der sig et billede af dansk udviklingspolitik som ganske velintegreret med de dele af Danmarks generelle udadvendte politik, der skulle fremme fredeligt internationalt samarbejde og international økonomisk udvikling samt etablere positive bilaterale diplomatiske og økonomiske relationer med landene i den tredje verden.[1]

Hverken de politiske, økonomiske eller for den sags skyld altruistiske motiver kan imidlertid alene forklare, hvorfor Danmark sammen med de øvrige nordiske lande siden 1970'erne har ligget i toppen af de internationale statistikker over bistandens størrelse. Her har forskere

1 Fx Brunbech (2007), Brunbech (2008b), Den Jyske Historiker (2008), Bach m.fl. (2008), Pedersen (2008), Olesen (2008), Olesen & Pedersen (2010).

i stedet peget på, at tanken bag udviklingsbistand korresponderer med den skandinaviske velfærdsstatsmodel og -tankegang, hvor den enkeltes skæbne til dels er et fælles ansvar, og staten spiller en aktiv rolle i fordelingen af velfærdsgoder. Samtidig har velfærdsinstitutioner historisk set været anvendt til at dæmpe klassemodsætninger i samfundet og dermed bidraget til en mere fredelig politisk udvikling, på samme måde som udviklingsbistanden også ofte opfattes som en vej til at mindske internationale modsætninger mellem rige og fattige.[2]

Mens velfærdsstatsideologien utvivlsomt overordnet set har spillet en rolle for de store skandinaviske bistandsbevillinger, er der dog meget væsentlige forskelle på ulandsbistandsydelser og velfærdsstatsoverførsler. Til forskel fra den hjemlige velfærdsstats omfordelingsmekanismer er ulandsbistand et mellemstatsligt fænomen, hvor et lands skatteydere sender penge til modtagere i et andet land. Det betyder, at modtagerne – igen til forskel fra velfærdsstaten – har meget begrænset indflydelse på overførslernes form, størrelse og anvendelsesmuligheder. Ligesom inden for klassisk privat godgørenhed er det giveren, der sætter dagsordenen og nogle gange prioriterer synlige enkeltsager og konkrete initiativer frem for mere institutionaliseret udvikling og omfordeling. Markedet for ulandsbistanden – dvs. de købere, varen skal sælges til – findes således ikke blandt modtagerne i ulandene, men hos giverlandets indbyggere, der skal betale via skat, og som efterspørger godgørenhed. Dette fænomen, hvor efterspørgslen efter godgørenhed bestemmer udbuddet af bistand, er hvad økonomen Martin Paldam har benævnt »altruismens politiske økonomi«, hvor dansk bistand primært udformes for at komme en dansk offentlighed i møde, der efterspørger altruisme.[3]

Bygger man videre på Paldams tese, kan det således hævdes, at handlingen »at give ulandsbistand« vil indeholde et symbolsk element, møntet på at tilfredsstille giveren, der ikke nødvendigvis er i overensstemmelse med modtagerens ønsker og behov. Handlingens symbolværdi, over for enten giveren selv eller en betragtende tredjepart, bliver en væsentlig del af handlingens rationale. Dette betyder ikke, at handlingen er blottet for konkret positiv effekt for modtageren af ydelsen. Ser vi på den symbolske handling at yde bistand for at føle sig »god« eller blive set af andre som gørende »det rigtige«, kan denne forestilling ikke opretholdes, hvis det er almindeligt accepteret, at det man gør, ikke har en positiv effekt på modtageren. Der skal hos giverne og

2 Fx Lumsdaine (1993), Noel og Therien (1995), Stokke (1989).
3 Paldam (1997), særligt pp. 194-205.

betragterne i det mindste være en forventning om en positiv virkning, for at den symbolske værdi kan etableres. Dette forklarer også den store fokus på at undgå fejl, »spild« og korruption i bistands- og nødhjælpspolitik, idet sådanne »afsløringer« effektivt frarøver handlingen dens symbolværdi for giveren. Private givere er prædisponeret til at tro, at netop deres hundredelas er gået til en ubrugelig brønd eller til en korrupt embedsmand, ligesom skatteydere ofte føler, at det netop er deres skattekroner, der er misbrugt på et fejlslagent projekt. Effekten af en donoroffentlighed, der forventer at købe symbolsk altruisme for sine bidrag, må forventes at være, at indsatsen tenderer mod det sikre, mod det synlige og mod det let forståelige.

Mens Paldams tese ikke var formuleret med henblik på bistandspolitikkens historie, men indgik i hans analyse af en række konkrete bistandsindsatser i 1980'erne, vil denne artikel forsøge at applicere den på dansk ulandspolitiks historie siden dens begyndelse i 1949. Her støder man imidlertid på det umiddelbare problem, at tesen stemmer dårligt overens med historieforskningens påpegning af de mange andre udenrigs- og indenrigspolitiske dagsordner, bistanden også tjente.[4]

Artiklen vil derfor søge at påvise, at tesen om altruismens politiske økonomi og ideen om bistandens rolle som leverandør af symbolsk værdi primært har forklaringskraft i forhold til de 25 pct. af den danske bistand, som i perioden frem til Den Kolde Krigs afslutning blev givet som bilateral projektbistand. Dette gøres ved hjælp af en analyse af den bilaterale projektbistands historie frem til omkring 1980. Endvidere skal det vises, at denne symbolpolitiske prægning af politikken havde en række negative konsekvenser for den praktiske udviklingspolitiks effektivitet. Dette demonstreres gennem et casestudie af en af Danidas største projektsatsninger – det såkaldte integrerede egnsudviklingsprojekt i Noakhali i Bangladesh – Noakhali-projektet – som løb fra 1978 til 1992 og kostede ca. 400 millioner kr. Projektet blev på mange områder mindre vellykket, og det ramtes af talrige problemer, hvilket langt hen kan forklares ud fra de symbolpolitiske hensyn, både projektbistanden og den overordnede bistandspolitik var underlagt.

Projektbistand og symbolpolitik 1949-1989

Dansk bistandspolitik fik sin spæde begyndelse i 1949 med Danmarks første bidrag til FN's udviklingsprogram EPTA (det senere UNDP).

4 Er blandt andet beskrevet i Olesen & Pedersen (2010).

Frem til 1962 ydede Danmark næsten udelukkende multilateral bistand, først og fremmest kanaliseret gennem FN. Baggrunden herfor var et ønske om at styrke verdensorganisationen og det internationale samarbejde generelt samt en tro på, at multilaterale organisationer var bedst egnede til at løse den internationale opgave som udvikling af ulandene naturnødvendigt måtte være.[5] Først med vedtagelsen i 1962 af Lov om samarbejde med udviklingslandene blev der for alvor åbnet for muligheden for en bilateral dansk projektbistand. Med loven etableredes et dansk bistandsprogram med flere forskellige ydelsestyper, herunder bidrag til en række internationale programmer i FN- og Verdensbankregi. Desuden påbegyndtes bilaterale danske projekter i en række ulande, ofte administreret af danske NGO'er på grundlag af bevilling fra staten. Herudover etableredes et program, hvor ulandene kunne få billige udviklingslån bundet til køb i Danmark.

1962-loven var kulminationen på en længere politisk diskussion af dansk ulandspolitik i årerne 1959-62. En række ungdomsorganisationer, NGO'er og politikere med statsminister Viggo Kampmann i spidsen ønskede en ny og mere aktiv dansk linje. Ønsket var dels affødt af den internationale debat, hvor internationalt udviklingssamarbejde stod højt på den internationale dagsorden omkring 1960, dels var det et resultat af en dansk interesse i at kunne iværksætte egne bilaterale projekter. Sådanne projekter kunne bl.a. virke som symboler på den danske indsats over for befolkningen.

Helt fra begyndelsen af 1950'erne havde der været tanker fremme om mere højtprofilerede, symbolladede, rent danske projektinitiativer. Både Det Radikale Venstre og Mellemfolkeligt Samvirke var tidlige fortalere for en dansk projektindsats, ikke så meget fordi bilateral bistand ville være mere effektiv, men fordi den ville kunne samle danskerne om opgaven og skabe positive kontakter mellem folk i Danmark og i ulandene.[6] Symptomatisk for ønskerne var diskussionerne om Mellemfolkeligt Samvirkes såkaldte Mysore-projekt, der efter flere års diskussion blev søsat i 1960 og på mange måder kan ses som Danmarks første bilaterale projekt. Projektet hvilede netop på tanken om, at der var en selvstændig værdi i, at udviklingsindsatsen skulle udføres af udsendte danskere. Sigtet med projektet var således dobbelt i den forstand, at »udvikling«, styrkelse af »mellemfolkelighed« samt en deraf affødt

5 Brunbech (2007) og Brunbech (2006).

6 Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger 1951/52 sp. 4055-58, Brunbech (2007) pp. 142-163, Brunbech (2005), Bach et al. (2008) pp. 72-74, Juul (2002) kap. 23 og 28.

oplysningsindsats i Danmark var sidestillede formål. Der lå ligefrem en særlig pointe i foreningen mellem udvikling i modtagerlandet, skabelse af personlige kontakter samt oplysning til danskerne om ulandenes problemer og udfordringer.

Både Mysore-projektet og debatten om den nye bistandslov i 1960-62 viste, at den nye, mere aktive danske ulandsbistandspolitik havde både et udenrigspolitisk og et indenrigspolitisk sigte. Ud over at tjene udenrigspolitiske interesser og skabe udvikling i ulandene, skulle politikken have en folkeoplysende karakter og fungere som afløb for den altruistiske virketrang, der fandtes i mange organisationer og ungdomsbevægelser.[7] Også Kampmann så dansk ulandsbistand som et middel til at oplyse den danske befolkning og måske endog opdrage den til at vende sig bort fra den materialisme, som fulgte med etableringen af velfærdsstaten. Den 25. juni 1960 udtalte han i et interview i *Information*: »I Vest taler man om fjernsyn og biler, mens folk i Østen ligger og dør på gaderne. Det virker kort og godt uhyggeligt på mig. Men desuden vil det danske folk moralsk forhåbentlig have godt af at hjælpe, og derfor skal hjælpen være af en størrelsesorden, der vækker den enkelte af hans sløvhed.« Danskerne skulle altså ikke blot hjælpe for andres skyld – men også for at få det bedre med sig selv.

Symptomatisk for det indenrigspolitiske og symbolpolitiske perspektiv i ulandsbistanden var den store landsindsamling, som fulgte vedtagelsen af 1962-loven. Her blev der under stor offentlig bevågenhed samlet ind til en række projekter, der i langt højere grad var udvalgt grundet deres salgbarhed og appel til danske værdier end som led i en koordineret udviklingsindsats. Der blev samlet ind til højskolelignende initiativer og mejeriudvikling i Indien, skolebygning i Østafrika, oprettelsen af folkebiblioteker i Vestafrika, et uddannelsescenter for kvinder og en fond for udsendelse af unge danske ulandsfrivillige inspireret af Kennedys Peace Corps.[8]

Der var dog nogen uenighed om, hvor højt man burde prioritere det hjemlige aspekt i udviklingsbistanden på bekostning af en mere rationel tilgang til økonomisk udvikling. Udenrigsministeriet havde allerede i 1950'erne været skeptiske over for de mellemfolkelige aspekter i Mysore-projektet,[9] og både i ministeriet og i den nyetablerede bistandsadministration var man i 1962-63 ikke udelt begejstret for denne buket

7 Bach m.fl. (2008) pp. 109-115, Brunbech (2007) pp. 244-252.

8 Indsamlingskampagnen er beskrevet i Brunbech (2007) pp. 260-265, Juul (2002) pp. 472-486, Jørgensen (1977). pp. 50-77.

9 Brunbech (2008b) pp. 202-207, Juul (2002) pp. 322-364.

af mere eller mindre tilfældige indsatser, man var blevet pålagt som følge af landsindsamlingen. Problemet var, at selvom de tog sig godt ud i overskriftform, var de sjældent baseret på mere seriøse overvejelser endsige en samlet udviklingspolitisk eller udenrigspolitisk strategi. Man måtte dog affinde sig med realiteterne, at det var sådanne projekter, der kunne få politisk og folkelig opbakning, hvilket atter understregede den dominerende symbolfunktion i den tidlige projektbistand.[10]

Mens den danske udviklingsbistand i begyndelsen af 1960'erne således havde en klar indenrigspolitisk symbolfunktion, havde den dog også en række udenrigspolitiske funktioner. Danmark fortsatte 1950'ernes politik med at give relativt store bidrag gennem FN-systemet, som både signalerede støtte til FN og var en generel udenrigspolitisk manifestation af betydningen af internationalt samarbejde. Udviklingslånene og projektbistanden kom til at spille en vigtig rolle i Danmarks politiske relationer til en række af de nye lande, som skabtes i afkoloniseringens kølvand. Bistandsprojekter blev hurtigt en del af det internationale diplomatiske sprog og afløste de nipsgenstande, der tidligere var blevet overrakt ved officielle besøg. Foruden den udenrigspolitiske funktion knyttede der sig en naturlig økonomisk interesse til den bilaterale bistand. Ordningen med danske udviklingslåns var blandt andet etableret med henblik på at sikre danske virksomheder fodfæste på de nye markeder i Afrika og Asien.[11]

Jens Otto Krags overtagelse af statsministerposten i 1962 betød, at den af Kampmann iværksatte kraftige udvidelse af bevillinger til udviklingsbistand, blev reduceret til en lavere stigningstakt. Det gik særligt ud over den bilaterale projektbistand, og da der samtidig foruden landsindsamlingsprojekterne også blev iværksat et stort fællesnordisk projekt på politisk initiativ, havde den nyetablerede bistandsadministration relativt få midler til rådighed til selv at iværksætte indsatser. Den ideelle forestilling om en kompetent bistandsadministration, der satte ind med projektbistand på baggrund af saglige og strategiske overvejelser om udviklingsbehov og hjælpemuligheder, lå således et pænt stykke fra den reelle virkelighed.[12]

Mens der således kun blev afsat relativt få midler til dansk bilateral projektbistand i første halvdel af 1960'erne, ændrede dette sig drastisk i årene 1965-67. I disse år slog de internationale procentmål for

10 Brev fra Jens Christensen til FN-ambassadør Hessellund Jensen 9/4-62 i Umark. 104.P.2.a.

11 Brunbech (2007) pp. 345-347 og 351-361.

12 Brunbech (2007) pp. 269-274. Vedrørende Krags og regeringens holdning, se fx: Telegram til FN-missionen med uddrag af møde i økonomiudvalget 5/10-62, Umark. 104.F.1.a.3 pk. 3; Styrelsens møde 19/10-62, Umark. 104.DAN.2/1.

bistandsoverførsler for alvor igennem som det væsentligste pejlemærke for dansk udviklingspolitik. Selvom denne stræben for en overfladisk betragtning kunne synes at være en symbolsk handling rettet mod et internationalt publikum, var det imidlertid først og fremmest en politik, der skulle tilfredsstille et hjemligt krav om at signalere godgørenhed og international ansvarlighed. På sin vis var målopfyldelsespolitikken således også symbolpolitik rettet mod et indenrigspolitisk publikum.

Internationale målsætninger for rige landes bistandsoverførsler blev udviklet i 1960'erne i FN og OECD's bistandskomite DAC. De første målsætninger på 1 pct. gjaldt alle former for økonomiske overførsler, men omkring 1970 udvikledes et særligt bistandsmål på 0,7 pct. af BNP (senere BNI). Normalt formuleredes målsætningerne i FN-regi, mens DAC udgav sammenlignende statistikker over de rige landes forskellige økonomiske overførsler.[13] Det var en sådan DAC-sammenligning, som i 1965 »afslørede«, at Danmark lå nær bunden blandt de rige lande, når det kom til at yde bistand målt som procent af BNP. Set i bredere sammenhæng var dette ikke overraskende. Danmark var en relativt ny bistandsyder, og statistikkerne toppedes af kolonimagter som Frankrig, England, Belgien og Portugal, der havde omfattende politiske og økonomiske interesser i den tredje verden. Snarere end et udtryk for manglende offervilje var den danske placering således et udtryk for landets begrænsede kolonihistorie og manglende storpolitiske aspirationer. I den danske offentlighed blev tallene imidlertid set som et bevis på, at de store ord, den nye danske bistandspolitik var blevet lanceret med i 1962, havde været mundsvejr. Chokket blev så meget desto større, fordi der i Danmark var en tro på, at man stod sig godt i international sammenhæng på grund af de relativt store bidrag til FN.[14]

I årerne 1965-67 udspandt der sig en heftig debat i Danmark om landets internationale bistandsforpligtelser og den dårlige placering i DAC's statistikker. Der var udbredt enighed om, at Danmark ikke levede op til sine internationale forpligtelser, og de socialdemokratiske regeringer så sig nødsaget til at hæve stigningstakten i bevillingerne. Debatten nåede en foreløbig kulmination i 1967, hvor Folketinget pålagde regeringen at fremlægge en plan for, hvordan Danmark kunne nå FN's 1 pct. mål for samlede økonomiske overførsler. i 1970 ændrede det danske mål sig til 0,7 pct. af BNP, men nu i direkte udviklingsbistand. Regeringen fremlagde efterfølgende en plan for, hvorledes målet kunne nås i 1972/73.[15]

13 Brunbech (2007) 77-88, Clemens & Moss (2005).

14 Brunbech (2007) pp. 274-280, DAC (1965).

15 Brunbech (2007) pp. 274-293, Jørgensen (1977) pp. 238-252, Folketingstidende: Folketingets forhandlinger 1966/67 2. samling sp. 4656-4663.

Selvom Danmark ikke nåede målet i 1972/73, indvarslede debatten i 1965-67 en kraftig stigning i bevillingerne til udviklingsbistand. De samlede udgifter voksede fra 61 millioner kr. i 1965 til 462 millioner i 1971, mens udgifterne til bilateral projektbistand voksede fra 16 til 123 millioner kroner årligt i samme periode. I 1978 nåede Danmark 0,7 pct.-målet, og ved Den Kolde Krigs afslutning i 1989 gav Danmark over fem milliarder kroner i bistand eller 0,93 pct. af BNI.[16]

Den kraftige vækst i danske bistandsudgifter faldt paradoksalt nok sammen med dalende international interesse i bistand. Dette understreger de indenrigspolitiske årsagers dominans, når de store danske bistandsoverførsler skal forklares. I Danmark – og måske også i de øvrige skandinaviske lande – udviklede der sig i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne en »volumenfetichisme«, hvor det vigtigste mål for bistandspolitikken blev at sætte ydelserne i vejret. Bistandsoverførsler størrelse blev i den hjemlige debat en målestok for nationens moralske tilstand og folkets accept af et globalt medmenneskeligt ansvar. Der blev gjort store anstrengelser for at få brugt de mange penge på en forsvarlig måde, og begreber som »flaskehalse« og »afløbsproblemer« i administrationen blev hyppigt debatterede udviklingspolitiske problemstillinger.[17]

For at sikre balance inden for bistandspolitikkens felter og for at sikre den brede politiske opbakning bag bistandspolitikken, udviklede der sig i begyndelsen af 1970'erne et kassesystem i dansk bistandspolitik, hvor nærmere fastsatte procentsatser mere eller mindre automatisk gik til forskellige former for bistand. I teorien var der tale om et 50/25/25 system, hvor 50 pct. skulle kanaliseres gennem internationale organisationer, 25 pct. skulle gives i form af udviklingslån bundet til indkøb i Danmark, og 25 pct. skulle gives i form af bilateral dansk projektbistand. I realiteten lå de multilaterale bidrag oftest lidt under det planlagte og beløbene til udviklingslån lidt over, men det uofficielle system opretholdtes stort set uændret frem til 1988.[18]

Indenrigspolitisk set var systemets fordele oplagte, idet det sikrede, at alle interessenter fik udbytte af de stigende bistandsbevillinger. De multilaterale bidrag understøttede Danmarks internationalistiske strategi og styrkede FN-organisationen, som var største enkeltmodtager, mens den bilaterale bistand styrkede Danmarks politiske og

16 OECD.StatExtracts – Tabel »DAC1 Official and Private Flows«, lokaliseret den 24. august 2011 på OECD's hjemmeside: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=TABLE1.

17 Brunbech (2007) pp. 322-337 og 393-398.

18 Bach et al. (2008) pp. 356-359, Pedersen (2008) p. 186ff.

økonomiske kontakter til en række lande. Udviklingslånene var selvsagt populære hos dansk erhvervsliv og de borgerlige partier, mens projektbistanden tilfredsstillede kravet om en synlig indsats, som kunne præsenteres over for befolkningen. Samtidig gav projektbistanden en række organisationer muligheder for at engagere sig aktivt i bistandsarbejdet ved at udføre egne projekter med tilhørende oplysningsindsats, og den gjorde det også muligt for Danmark at markere i sin politik, at man lagde vægt på særlige fokusområder som fattigdom, kvinders vilkår, andelsbevægelse, voksenundervising og sundhed. De 25 pct., der gik til bilateral projektbistand, var så at sige bærere af udviklingspolitikkens sjæl, idet det var her, man kunne skabe den profil, som den samlede indsats skulle identificeres med. Da de 75 pct. af bistanden, der gik gennem internationale organisationer eller til erhvervsvenlige statslån var dårligt egnede til at opfylde den hjemlige symbolpolitiks krav, blev det således i høj grad projektbistanden, der stod tilbage som eneleverandør til det altruistiske hjemmemarked af konkrete indsatser.

Den danske bistandsadministration voksede imidlertid ikke så hurtigt som bevillingerne i 1960'erne og 1970'erne, og for hvert år blev der derfor færre medarbejdere pr. krone, der skulle forbruges. Det betød, at Danida altid var en organisation på udkik efter velegnede projekter og meget gerne store projekter, da disse var relativt billigere i drift for den danske administration. Ser man samlet på de projekter, der blev finansieret via den bilaterale projektbevilling og statslånsordningen i perioden 1962-1975, finder man, at den danske projektbistand var præget af et meget stort antal mikroprojekter, samt et antal (efter danske forhold) meget store projekter, hvor af de fem største af de i alt 400 projekter i perioden forbrugte over 20 pct. af midlerne.[19]

At den danske projektbistand var præget af disse mange små og meget store projekter, skyldtes dels ønsket om at skabe goodwill i mange lande, dels kravet om store projekter, der kunne forbruge mange penge og samtidig økonomisere med administration. Samtidig var de store projekter vigtige symboler for den danske indsats, ligesom de små indsatser gjorde det muligt at imødekomme hjemlige krav om indsats på specialiserede områder, herunder at give småbevillinger til hjemlige enkeltsagsgruppers prioriteter. Som følge af de mange små projekter, og ønsket om spredning, havde Danmark i 1975 iværksat bistandsprojekter i ikke mindre end 54 forskellige lande. Omkring 1970 begyndte man dog at koncentrere den danske projektbistand på grund af effektivitetshensyn. Grundet de nævnte goodwill- og erhvervshensyn

19 Bach et. al (2008) pp. 219-225.

var det ikke muligt at gennemføre en konsekvent koncentration, men i første halvdel af 1970'erne blev der udnævnt fire såkaldte hovedsamarbejdslande: Bangladesh, Indien, Kenya og Tanzania.

Trods de mange dagsordner blev ulandsbistanden i den danske offentlighed helt fra begyndelsen identificeret med godgørenhed og idealisme. Dansk bistand blev næsten per automatik anskuet som fattigdomsorienteret, dels fordi indbyggerne i ulandene jo per definition var fattige, men også fordi projektbistanden til de fattigste leverede de bedste historier til pressen. Her kunne udviklingslån til fabrikker og produktionsvirksomhed i relativt velstående ulande såsom Iran, Egypten, Thailand og Bolivia ikke være med. I 1976/77 gik således 40 pct. af den samlede bilaterale bistand (knap 20 pct. af den samlede bistand) til de mindst udviklede lande, mens andre 40 pct. gik til en lidt større gruppe af fattige ulande, der var bedre stillede end de mindst udviklede lande, fx Indien.[20] Egentligt fattigdomsorienteret i nutidig forstand var projektbistanden også sjældent før 1975. Blandt de største projekter dominerede store fabriksbyggerier og infrastrukturprojekter, der ikke umiddelbart kom de fattige på landet til gode, men snarere bybefolkningen og de bedrestillede bønder. Dette var helt i overensstemmelse med datidens forestilling om en nedsivningseffekt, hvor en vækst i landets samlede økonomi automatisk ville komme alle samfundslag til gode med tiden.

I begyndelsen af 1970'erne kom nedsivningsteorien dog under international kritik, og der kom forøget fokus på at nå de fattige i ulandene direkte gennem den såkaldte *basic needs*-strategi, eller de basale behovs strategi. Hermed introduceredes et socialpolitisk element i udviklingsbistanden, som hidtil ikke havde været særligt fremherskende. Det var nu ikke længere nok, at bistanden kom ulandene til gode. Den skulle også komme de rigtige mennesker i ulandene til gode. I fagkredse og internationale institutioner blev de nye bistandsstrategier stadig diskuteret ud fra deres langsigtede udviklingspotentiale, og de var i deres selvforståelse ikke en omvej til udvikling, men snarere en ny og mere effektiv vej. I offentligheden blev de nye strategier imidlertid synonyme med en bredere opfattelse af fattigdomsorientering. Det blev i stigende grad et succeskriterium for offentligheden at se, at bistanden hjalp de allerfattigste og ikke kun storbønder, middelklassen eller embedsmændene. På den måde steg kravene til symbolværdien i de danske bistandsprojekter, der nu ikke blot skulle vise, at de hjalp de fattigste lande, men også de fattigste mennesker i de fattigste lande.

20 Styrelsens årsberetning 1976/77 p. 28.

Med det sociale sigte og fattigdomsorienteringen i 1970'erne kom de første såkaldte tværgående hensyn ind i dansk bistandspolitik. Det var ikke længere nok, at bistanden skabte vækst. Den skulle også skabe den rigtige form for vækst og bibringe de rigtige samfundsmæssige værdier. I midten af 1970'erne kom kvindeorienteringen til som nyt tværgående hensyn i kølvandet på de hjemlige ligestillingsdiskussioner, og i 1980'erne meldte først miljøhensyn og senere menneskerettigheder og demokratifremme sig på banen.[21]

Fælles for de tværgående hensyn var deres udspring i samfundsudviklingen og debatten i den vestlige verden. I kølvandet på velstandsstigningen i 1960'erne og oliekrisen i 1973 kom det socialpolitiske ind i bistandsdiskussionen. Kvindekampen i 1970'erne satte sig spor på samme måde som miljødebatten i 1980'erne. Emner som demokrati og menneskerettigheder vandt frem i kølvandet på Murens fald og Den Kolde Krigs ophør. De nye hensyn blev for det meste præsenteret som rationelle udviklingstiltag. Hvad betød udvikling, hvis ikke de fattige var med – eller kvinderne? Hvad hjalp vækst, hvis naturgrundlaget forsvandt, og hvad var dens værd, hvis den ikke fulgtes af rettigheder og medbestemmelse? Udviklingspolitikken blev som noget naturligt influeret af disse strømninger, da den i sidste ende var et spejl af giversamfundets egen selvforståelse – i det mindste når den skulle præsenteres for giverlandets befolkning.

De nye bistandspolitiske prioriteter, der kom frem i 1970'erne, var således et resultat dels af udviklingen i den internationale bistandsdebat, dels af en øget fokus på at projicere giversamfundets normer over på bistanden. Det var på en gang en tilpasning af bistanden til de nye tanker og samtidig en forøgelse af bistandens symbolværdi over for den danske befolkning, som i stigende grad efterspurgte synlig, konkret hjælp til konkrete mennesker. Medvirkende til denne tendens var også 1960'ernes, -70'ernes og -80'ernes store mediedækkede hungersnødskatastrofer i Biafra, Bangladesh og Etiopien, der skabte stor fokus i Vesten på ulandenes nødlidende befolkninger.

Da 50 pct. af den danske bistand blev kanaliseret mere eller mindre anonymt gennem internationale organisationer og yderligere 25 pct. bestod af danske leverancer af fabriksanlæg, maskiner og varer under statslånsordningen, betød det, at det kun var projektbistandens 25 pct., som stod tilbage som den potentielle bærer af de nye bistandspolitiske prioriteter. Det var her, man havde frihed til at forfølge de nye dagsordener, og her, man kunne vise befolkningen de rigtige resultater af en

21 Brunbech (2008a) pp. 76-80.

konkret dansk indsats. Ikke desto mindre var der også her et problem, idet bistandsprojekter og bistandssamarbejdet med de enkelte lande planlagdes over en lang årrække, ligesom et projekt kunne være flere år i pipelinen, før det kunne påbegyndes. Derefter gik der så yderligere flere år, før man kunne se resultater.

På det konkrete projektplan var formuleringerne om, at bistanden skulle komme de dårligst stillede befolkningsgrupper til gode, derfor knap slået igennem i midten af 1970'erne. Det var her stadig de teknisk avancerede projekter, der dominerede, selvom man i stigende grad begyndte at planlægge og implementere landdistriktsudvikling og basale sundhedsindsatser som fx forbedret vandforsyning. I flere tilfælde havde landdistriktindsatserne og vandforsyningsprojekterne dog karakter af simpel sektorstøtte eller bistand til internationale organisationers arbejde, som eksempelvis en bevilling på 80 millioner kroner til at dække Tanzania Rural Development Bank's kapitalbehov eller 30 millioner til materialer til et UNICEF-administreret brøndboringsprojekt i Bangladesh.[22] Selvom sådanne bevillinger gik til konkret arbejde i ulandene, opfyldte de ikke formålet med projektbevillingen, som var at igangsætte og udføre danske projekter – ikke at levere materialer til andres. De var også dårligt egnede til at tilfredsstille den danske befolknings ønsker om konkrete indsatser af symbolsk værdi. Når sådanne store bevillinger blev givet, var det dels ud fra rationelle udviklingsovervejelser i bistandsadministrationen, dels en måde at få brugt mange penge hurtigt uden at belaste det danske administrative system. Konsekvensen var dog et forøget pres på den resterende del af projektbevillingen til at levere de krævede symbol- og identitetsladede initiativer.

På papiret var Danmarks nye store integrerede egnsudviklingsindsats i Noakhali til gengæld ideel til at indarbejde de nye prioriteter i bistandsarbejdet, samtidig med at det var en chance for Danida til at give sig i kast med en større samlet udviklingsindsats i landdistrikterne. Her var alle de rette elementer: Andelsbevægelse, sundhed og undervisning – og en koncentreret indsats i et af de fattigste områder af verden, hvor kvinder levede undertrykte i et patriarkalsk muslimsk samfund. Her var der mulighed for at vise danskerne, at Danida tog kvinde- og fattigdomsorienteringen alvorligt og kom ud til nogle af de allermest udsatte befolkningsgrupper. Danida anså helt fra den tidligste del af planlægningsfasen Noakhali-projektet som en pionerindsats for dansk bistand inden for egnsudvikling og *basic needs*, og også derfor blev det

22 Styrelsens årsberetning 1976/77 pp.103 og 129.

besluttet, at Noakhali-projektet skulle være det flagskib, som en stor del af Danidas fremtidige oplysningsindsats skulle bygges op omkring. Her var så at sige manuskriptet til en stor fortælling om den danske ulandsbistand, fri for kedelige råvareleverancer og kønsløse indbetalinger til Verdensbanken.

Noakhaliprojektets baggrund

Noakhali-projektet var helt fra sin begyndelse en central komponent i Danidas selvforståelse, og det blev brugt til at definere dansk bistand udadtil. Projektet var det første større forsøg på at skabe et *Rural Development*-projekt – på dansk blev det til »egnsudvikling« – som kunne indarbejde *basic needs* og en mere direkte fattigdomsorientering i dansk bistand. På de indre linjer var man i Danida fascineret af projektets størrelse og potentiale, og det blev allerede inden projektstart besluttet, at der skulle satses stort på PR.[23]

Valget af Bangladesh som hjemsted for Danidas flagskib havde rod i landets korte, men omtumlede, historie siden uafhængighedskrigen mod Pakistan i 1970/71. Helt fra Pakistans oprettelse i 1948 havde der været modsætninger mellem Det Pashtun-dominerede Vestpakistan og det bengalsk-dominerede Østpakistan, der var adskilt af over 1000 kilometer indisk territorium. Trods et lidt mindre befolkningstal var den vestlige del næsten totalt dominerende i den pakistanske stat, og den var hjemsted for såvel centralregering som militæret. Det mere moderat muslimske Østpakistan havde relativt tætte bånd til Indien, ikke mindst på grund af den fælles etnicitet med det indiske Bengalen. Krav om øget autonomi fra Vestpakistan, der havde et meget konfliktfyldt forhold til Indien, blev undertrykt i 1950'erne og -60'erne, og da det østpakistanske parti Awami-ligaen opnåede absolut flertal i det fællespakistanske parlament i 1970 på en dagsorden om øget selvstændighed, forsøgte det vestpakistansk dominerede militær at slå bevægelsen ned med magt. Resultatet blev en blodig borgerkrig på Østpakistansk grund, som endte med indisk intervention til fordel for Østpakistan og den efterfølgende dannelse af et selvstændigt Bangladesh i 1971.

Bortset fra Nixon-administrationen, der talte Pakistan blandt sine centrale allierede i Asien, var der generelt i den vestlige verden en udtalt sympati for Østpakistan/Bangladesh og en vis forståelse for den indiske intervention. Medvirkende til sympatien var også den store oversvømmelseskatastrofe, som havde ramt Østpakistan i 1970 og kostet op

23 Brunbech (2008a) pp. 89-90.

mod 500.000 mennesker livet. Danmark var ingen undtagelse, og den danske regering var fra begyndelsen positivt indstillet over for Østpakistan/Bangladesh og blandt de første vesteuropæiske lande til at anerkende den nye stat.[24]

I perioden 1971-75 modtog Bangladesh godt 200 millioner kr. i dansk katastrofe- og genopbygningsbistand og var dermed den næststørste – efter Tanzania – modtager af dansk bistand i perioden. Sympatien for Bangladesh var stor, og internt i Danida blev der arbejdet aktivt på at få gjort Bangladesh til hovedsamarbejdsland på grund af landets store fattigdoms- og udviklingsproblemer. Dette skete i 1975, da Bangladesh blev det fjerde og fattigste af Danmarks fire hovedsamarbejdslande. Som hovedsamarbejdsland blev Bangladesh prioriteret højt i tildelingen af bilaterale projektmidler, der blev etableret en bistandsmission i Dhaka, og bistanden til Bangladesh blev langtidsplanlagt som en del af de såkaldte løbende femårsplaner. I perioden 1976-80 var det således planlagt, at Bangladesh skulle modtage små 300 millioner kr. eller 15 pct. af al dansk projektbistand.[25]

Behovet for bistand var da også udtalt i Bangladesh. I begyndelsen af 1970'erne kæmpede landet med tilbagevendende natur- og hungersnødskatastrofer, politisk uro og en katastrofal generel ernærings- og sundhedstilstand. Sammen med de store ødelæggelser, som krigen og oversvømmelserne havde forvoldt, fik tilstanden Henry Kissinger til at fælde sin berømte dom over landet som »an international basket case« – et håbløst tilfælde. Det betød også, at det, Bangladesh først og fremmest efterspurgte, var fødevarer og vareleverancer, som kunne mindske landets kroniske valutaproblemer. Sådanne leverancer dominerede da også dansk bistand i første halvdel af 1970'erne. Selvom de ofte blev bogført som »projekter« af Danida, var der i realiteten tale store uledsagede leverancer af fiskeriudstyr, sprøjtemidler, sojaolie og kunstgødning – som oftest produceret og leveret af danske virksomheder.

Meget af den danske bistand var således en art generel budgetstøtte til Bangladesh, i det omfang den var i overensstemmelse med, hvad Bangladesh efterspurgte. Det var den til en vis grad, selvom leverancerne af danske fiskeskibe, og senere også færger og togvogne, nok også afspejlede hjemlige danske beskæftigelseshensyn. En populær tommelfingerregel dengang var, at sådanne »bundne« bistandsleverancer generelt var ca. 20 pct. dyrere, end hvis modtagerlandet fik pengene til at købe ind for på verdensmarkedet. Danmark leverede da også

24 Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn 10/12-71, 20/1-72 og 29/2-72.
25 Styrelsens årsberetning 1975/76 p. 85.

i perioder kunstgødning, der var både dyrere og af en bedre kvalitet, end hvad Bangladesh selv mente at have brug for. Men da det nu engang var det Superfos kunne levere, måtte Bangladesh affinde sig med det fordyrende element. Det var jo trods alt en gave.[26]

På lidt længere sigt var vareleverancerne imidlertid et problem for Danida, ikke mindst efter Bangladeshs udnævnelse til hovedsamarbejdsland i 1975. Projektmidler afsat til Bangladesh skulle helst bruges til langsigtede udviklingsprojekter og ikke til danske vareleverancer. Dertil havde man statslånsordningen, som Bangladesh også nød godt af. Det blev derfor en prioritet i det danske bistandssamarbejde med Bangladesh, at indsatsen gradvist skulle vendes fra vareleverancer over mod egentlige udviklingsprojekter.[27] På bistandsmøder med repræsentanter for den bangladeshiske regering i midten af 1970'erne blev det aftalt, at udviklingssamarbejdet skulle udvikles efter den af danskerne ønskede kurs, men implementering af beslutningen blev gentagne gange udskudt, da Bangladesh ikke så sig i stand til at efterspørge de ønskede projekter og stadig havde et stort behov for råvareleverancer. På et møde i 1975 blev Danmark imidlertid opfordret til at bidrage til Bangladeshs eget egnsudviklingsprogram, og det aftaltes at foretage en forundersøgelse af mulighederne for et sådant dansk bidrag.[28] I løbet af de næste år udformedes ideen til Noakhali-projektet i et samarbejde mellem Danmark og Bangladesh, hvor Danmark dog var hoveddrivkraft.

Det bangladeshiske egnsudviklingsprogram, som Noakhali-projektet skulle være en del af, var baseret på den såkaldte »Comilla-model«. Modellen var opkaldt efter det Østpakistanske Comilla-distrikt, hvor man i 1950'erne og -60'erne havde haft en vis succes med integreret egnsudvikling. Den var baseret på et system med centralt oprettede kooperativer, der fordelte kapital og knowhow til bønderne. Samtidig hermed iværksattes større infrastrukturarbejder, som dels etablerede veje og vandingskanaler, dels skabte beskæftigelsesmuligheder for husmænd og jordløse. Succesen i Comilla-disktriktet hang til en vis grad sammen med områdets relativt velstående karakter og den store opmærksomhed delstatsregeringen gav indsatsen. »Comilla-modellen« blev så populær, at den af den nye bangladeshiske regering blev udnævnt til landdistriktsudviklingsstrategi for hele Bangladesh. Da Bangladesh imidlertid manglede midler til at implementere strategien,

26 Styrelsens møde 13/1-88, Umark. 104.DAN.2/1.
27 Notits til Styrelsens møde 22/1-76, Umark. 104.DAN.2/1.
28 Styrelsens møde 24/4-75 og 26/6-75, Umark. 104.DAN.2/1.

søgte man i midten af 1970'erne udenlandsk bistand til dens gennemførelse, og en række donorer fik overdraget thana'er (storkommuner), hvor de skulle finansiere gennemførelsen af projektet – populært kaldet en »rent-a-thana«-tilgang. Verdensbanken påbegyndte således et projekt, der dækkede syv thana'er, Den Asiatiske Udviklingsbank fire, og det danske projekt skulle dække tre thana'er i Noakhali-distriktet.

Comilla-modellen var i sin essens ikke et socialt program, men et program til kapitaltilførsel til etablerede bønder, udbygning af fysisk infrastruktur og beskæftigelse af overskydende arbejdskraft. Kernen var produktionsfremmende, idet vandingskanaler og kapital skulle sætte bønderne i stand til at effektivisere landbrugsproduktionen, blandt andet gennem brugen af nye højtydende afgrøder, der krævede mere effektiv vanding og gødskning. Comilla-modellen var således et moderniseringsprogram for landbruget, der ikke direkte sigtede mod at forbedre de umiddelbare sundheds- og levevilkår for de fattigste endsige udjævne indkomstforskelle.

Mens Verdensbankens og Den asiatiske udviklingsbanks tankegang lå mere på linje med Comilla-modellens produktionsfremmende kerne, ønskede Danida fra starten et mere socialt og fattigdomsorienteret projekt i overensstemmelse med de nye danske prioriteter. De tidligste danske tanker skitserede derfor et stort anlagt projekt med en række komponenter, lige fra sundhedsklinikker og skoler til landbrugskonsulenttjenster, kooperativ rådgivning, vejbyggeri og vandingskanaler. I en foreløbig skitseform projekteredes der med 150 millioner over fem år til de tre thanaer. Med et samlet indbyggertal på ca. 900.000 mennesker var det over 150 kroner pr. individ, et meget stort beløb i bistandssammenhæng.[29]

Planlæggerne i Danida var entusiastiske vedrørende den nye projektidé. Den syntes at indfri en gammel drøm om at få frie hænder til at planlægge en stor og bred, men geografisk koncentreret, indsats, hvor de enkelte indsatser skulle integreres, så de virkede gensidigt forstærkende, og man så at sige kunne omforme et simpelt samfund i et klart afgrænset laboratorium. Midler var ingen hæmsko, da der var store beløb afsat til bistand til Bangladesh, som det var svært at finde fornuftig anvendelse for. Den indledende planlægning foregik stort set uden inddragelse af den bangladeshiske side, men da denne endelig blev involveret, viste den sig utilbøjelig til at acceptere mange af de vidtløftige danske planer. Projektet skulle gøres mindre og orienteres nærmere mod Comilla-modellen. Man kunne ikke acceptere, at så

29 Brunbech (2008a) pp. 84-86.

mange penge blev brugt på så få mennesker, når mange andre områder af Bangladesh ikke fik bistand til egnsudvikling.[30] Medvirkende var måske også, at midler til Noakhali-projektet ville gå fra den varebistand, som det til stadighed lykkedes Bangladesh at få forhandlet på plads med Danmark i betydeligt omfang.

Resultatet blev et noget »slankere« projekt, hvor de sociale komponenter var udvandet til fordel for de mere produktionsorienterede. I det endelige forslag på godt 90 millioner kr. over fem år var det infrastruktur- og jordbrugsproduktionselementerne, der dominerede, mens de sociale indsatser, såsom forbedret undervisning og sociale indsatser over for kvinder, var reduceret til mindre pilotprojekter. Eneste undtagelse var en relativt stor sundhedskomponent, der skulle etablere en række lokale sundhedscentre i området. Den implementerende institution skulle ikke være Danida, men Bangladeshs *Integrated Rural Development Programme* (IRDP), som stod for gennemførelsen af egnsudviklingsprogrammet over hele Bangladesh.[31]

Over for den danske befolkning blev Noakhali-projektet ofte markedsført, så man fik indtryk af, at det var et dansk projekt, men på papiret var det altså et bangladeshisk projekt, der gennemførtes af Bangladesh med økonomisk bistand og rådgivning fra Danmark. Projektet var dog i vidt omfang konciperet og planlagt i Danmark, hvilket ikke mindst de store planlagte udgifter til eksperter viste tydeligt. Ikke mindre end 40 pct. af de samlede udgifter til projektet endte med at gå til danske eksperter og til Danidas styringsenhed i København.[32] 12-14 fuldtidseksperter skulle sendes ud fra begyndelsen, flere sammen med deres familier, og derudover skulle der tilknyttes seks medicinstuderende til projektet som såkaldte *junior doctors*. Den store mængde ekspertbistand var så meget mere iøjnefaldende, fordi alle eksperter – på papiret – kun havde rådgivende funktioner og ikke selv skulle implementere projektkomponenterne.

Det lå de danske planlæggere meget på sinde, at der skulle være tale om en integreret indsats, hvor projektkomponenterne gensidigt støttede hinanden. Dette skulle sikres gennem et sindrigt system af komiteer, som skulle koordinere de forskellige bangladeshiske administrationsgrene og IRDP's arbejde fra lokalt plan og helt op på centralt regeringsniveau i Dhaka. I alt blev der planlagt ikke mindre end fire

30 Se fx brev fra Danida til bistandsmissionen i Dhaka 23/6-77, brev fra missionen i Dhaka til Danida 1/7-77 og notits til Styrelsens møde 20/10-77, alle i Umark. 104.Bangladesh.27.

31 Danida (1977).

32 Danida (2001) pp. 41-42.

niveauer med komiteer, de fleste med danske eksperter tilknyttet som rådgivere. Forventningen var, at dette komitesystem kunne løse de samarbejdsvanskeligheder mellem de forskellige bangladeshiske administrationsgrene, der måtte opstå undervejs.

Det dansk-bangladeshiske projekt var veltilrettelagt i den forstand, at mange danske eksperter og specialister havde givet deres besyv med i formuleringen, foruden at et lokalt konsulentfirma havde foretaget en omfattende socioøkonomisk survey af indsatsområdet. Ikke desto mindre var projektet meget dårligt forberedt på den virkelighed, det mødte i Bangladesh. Baggrunden herfor var dels, at de danske planlæggere overså en række faresignaler, da de konciperede projektet, dels at projektets dobbeltkarakter, som både dansk og bangladeshisk projekt, gjorde det svært at finde ud af, om hovedformålet var implementering af konkrete projektkomponenter eller støtte til mere langsigtet bangladeshisk institutionsopbygning. Ét spørgsmål, nemlig om det væsentligste var at gennemføre projektet på trods af den bangladeshiske administration eller tværtimod at hjælpe samme administration til at gennemføre projektet så godt som muligt, blev aldrig endelig besvaret, hvilket prægede projektet gennem hele dets levetid.

Blandt de faresignaler Danida enten overså eller valgte at overse, var den almindelige kaostilstand i Bangladesh. Bangladesh var et af verdens allerfattigste og tættest befolkede lande. Størstedelen af embedsmændene og de øvrige offentlige administratorer havde før 1971 været vestpakistanere, som forlod Bangladesh efter opdelingen. Oversvømmelser og hungersnød var tilbagevendende fænomener, som atter og atter tvang den nye stat til at tænke i kortsigtet katastrofekontrol snarere end langsigtet udvikling. Folk døde af sult og sygdom på gaderne i byerne, og Bangladesh var, trods sin korte eksistens, præget af en tilsyneladende kronisk politisk ustabilitet. 79 pct. af befolkningen levede under fattigdomsgrænsen og fik ikke tilstrækkeligt at spise, og hele 42 pct. var decideret underernærede.[33] Befrielseshelten Mujibur Rahman, som også blev landets første folkevalgte præsident, viste sig hurtigt ikke at slå til som skaber af en ny velfungerende stat. I begyndelsen af 1975 omskabte han Bangladesh til et etpartistyre for at komme de politiske uroligheder til livs. Kort tid efter blev han imidlertid myrdet og efter en periode med kup og modkup blev Bangladesh et de facto militærdiktatur i november 1975 under general Ziaur Rahman, som gjorde landet mere vestligt orienteret og liberaliserede dele af øknomien. Det var således et militærdiktatur i et overbefolket, katastroferamt og politisk

33 Baagø (1975) p. 27.

ustabilt land på fallittens rand med en meget begrænset administrativ kapacitet, som Danmark ønskede skulle gennemføre det største og mest komplicerede udviklingsprojekt i Danidas historie.

Et andet faresignal, som Danida ikke reagerede på, var Comilla-modellens – og hele den bangladeshiske kooperative bevægelses – tvivlsomme egnethed til at udjævne indkomstforskelle eller hjælpe de fattigste. Kooperativtankegangen var populær i udviklingssammenhæng i 1960'erne og 1970'erne, både i mange giverlande og i mange ulande. Til forskel fra de nordiske andelsbevægelser blev kooperativer i Bangladesh imidlertid, som i en række andre ulande, iværksat og dirigeret fra centralt hold, de voksede ikke frem selvstændigt på lokalt plan. Når et land som Bangladesh skulle have en andelsbevægelse, blev det således vedtaget på regeringsplan, og derefter oprettedes niveauerne regionalt og lokalt. En sådan organisering gav naturligvis en langt mindre grad af ejerskab hos de menige medlemmer, og kooperativerne fungerede ofte primært som legitimering af eksisterende magtstrukturer eller som kanaler til distribution af midler til den lokale elite.

At Comilla-modellen ikke nødvendigvis var velegnet som basis for en fattigdomsorienteret udviklingspolitik, var Danida allerede klar over inden igangsættelsen af Noakhali-projektet. Ikke desto mindre mente man at kunne imødegå denne tendens ved øget dansk opmærksomhed og særlige tiltag for at inddrage de fattigste. Samtidig valgte man at se stort på de hidtidige erfaringer fra Pakistan. Man havde her måttet udfase et kooperativt udviklingsprojekt i slutningen af 1960'erne, da den eksisterende »bevægelse« netop viste sig at være en statsligt initieret topstyret skal. Der havde ikke været hold i regeringens påstande om, at man lagde stor vægt på udvikling af den kooperative sektor.[34]

Der var således endog mange gode grunde til ikke at påbegynde et stort og kompliceret kooperativt projekt i Bangladesh, men det fik ikke Danida til at ryste på hånden. Noakhali-projektet var en mulighed, man ikke ville lade gå fra sig, og såvel i administrationen som i Danidas styrelse skabte de mulige vanskeligheder snarere en oprømt stemning, hvor netop den store udfordring arbejdet repræsenterede, blev set som nærmest et argument for at komme i gang.[35] Kun ved at give sig i kast

34 Brunbech (2008a) pp. 84-87, Brunbech (2007) pp. 350-351, Styrelsens møde 3/5-68 (Om Pakistan) Umark. 104.DAN.2/1, »Notits: Beretning fra udvalget nedsat af Styrelsen på mødet den 20. oktober d.å. [1977]« Umark. 104.Ban.27 pk. 4.

35 Brunbech (2008a) p. 89, »800.000 mennesker...« artikel i Jyllandsposten 17/1-78 pp. 6f., Interview med styrelsesformand Christian Kelm-Hansen i *Aktuelt* 11/1-78 p. 22, »Notits: Beretning fra udvalget nedsat af Styrelsen på mødet den 20. oktober d.å. [1977]« Umark. 104.Ban.27 pk. 4.

med at hjælpe de fattigste af de fattige kunne Danmark vise sine gode og reelle hensigter.

Noakhali-projektets forløb

Danidas store flagskib fik en start, der ikke kan betegnes som andet end katastrofal. Da det store danske ekspertteam med familier ankom til Noakhali, var så godt som ingen af de aftale forberedelser blevet gennemført på bangladeshisk side. Den lokale stab var ikke udpeget, der var ikke købt bygninger til administration, og flere lokale embedsmænd anede simpelthen ikke, hvad danskerne skulle i området. Selv efter at man i løbet af det første halve år var kommet i gang med flere af komponenterne, fortsatte problemerne. Den udvidelse af IRPD's bemanding, regeringen havde stillet i udsigt, blev kun langsomt og gradvis imødekommet. Først i oktober 1980 blev der således ansat en fuldtids direktør for projektet. Dansk udstyr til eksperterne kunne strande i op til et halvt år hos toldmyndighederne i Bangladeshs største havneby Chittagong. En del af problemerne hang sammen med en manglende formel godkendelse af projektet på regeringsniveau, som vanskeliggjorde snart sagt alle bangladeshiske beslutninger vedrørende projektet. I sig selv var det en absurd situation, at Folketingets finansudvalg havde bevilget 90 mio. kr., og Danida havde sendt et stort eksperthold ud til at bistå Bangladesh med at gennemføre et projekt, de bangladeshiske planlægningsmyndigheder ikke havde godkendt. Først i maj 1980, næsten to år efter projektets start, forelå den endelige officielle godkendelse. Indtil da havde projektet måttet overleve på en række ad hoc-aftaler.[36]

Den væsentligste direkte årsag til dette var naturligvis de kaotiske forhold i den bangladeshiske statsadministration, hvor det mindre end ti år gamle land kæmpede med store problemer. Imidlertid var det også et eksempel på, at Danida fejlvurderede, på hvilke områder de største hindringer for en effektiv udviklingsindsats lå. Mens man således havde gjort sig relativt mange overvejelser om de problemer, man kunne støde på »i felten«, havde ingen af Danidas planlæggere tilsyneladende taget den situation i betragtning, at selve den bangladeshiske administration skulle blive den største hindring for projektets gennemførelse.

Trods det begrænsede engagement fra bangladeshisk side og de problemer, dette medførte, kom de fleste af projektets komponenter

36 Danida 1983, pp. 135-155.

dog så småt i gang i løbet af det første års tid eller to. De store infrastrukturarbejder blev påbegyndt, og en række bygninger og markedspladser blev opført i området, ligesom der etableredes flere småveje til ellers afsondrede landsbyer. Grundene til, at der kom skred i dette bygge- og anlægsarbejde, var blandt andet, at ideen om eksperterne som »rådgivere« hurtigt forsvandt; i stedet indtog de en udførende rolle. På denne måde udvandedes ideen med at bistå bangladesherne med at udføre arbejdet selv. På den anden side betød det også, at der rent faktisk blev bygget noget. Efter nogle år blev problemet så til gengæld at formå Bangladesh til at stå for vedligeholdelsen, hvilket er et tilbagevendende problem i alt ulandsarbejde. Det gælder ikke mindst i et land som Bangladesh, hvor hyppige naturkatastrofer havde vænnet folk til generelt at forvente en kort levetid for fysiske anlæg.

Etableringen af kunstvandingskanaler var et vigtigt element i projektets bestræbelser på at forøge landbrugsproduktionen i området. På det område led projektet imidlertid skibbrud, fordi man atter en gang havde taget bangladeshiske forsikringer for gode varer. De hovedkanaler og overordnede planer for kunstvanding i det sydlige Bangladesh, som regeringen havde stillet i udsigt, og som projektkomponenten var delvist afhængig af, løb ud i sandet, og samtidig var hele komponenten plaget af korruption. I løbet af Noakhali-projektet blev kunstvandingsdelen gradvist neddroslet.[37]

En planlagt støtte til etablering af simpelt dambrug i nogle af områdets søer og damme havde en vis succes. Det samme gjaldt et mindre undervisningsprojekt, der var tænkt som en støtte til de lokale landsbyskoler, men hurtigt blev omformet til et projekt, der skulle etablere *feeder schools* for at gøre flere fattigere børn skoleklare og også bidrage med voksenundervisning. Et problem var dog, at selv i det omfang børnene blev skoleklare, havde det etablerede skolesystem ikke kapacitet til at optage dem. Også her skete fremskridtene primært, fordi danske eksperter trådte ud af rollen som rådgivere og påtog sig at få sat initiativer i gang og få dem gennemført.

Hvad angik støtten til andelsbevægelsen, lykkedes det at støtte IRDP's udbygning af Comilla-modellens lokale andelsforeninger og også at udvide og støtte IRDP's indsats i området via etablering af træningscentre m.v. Også her var udviklingen dog langsommelig på grund af de mange administrative problemer. Det lykkedes heller ikke at løse problemet med, at de lokale andelsforeninger reelt set var et led i et centralt etableret system til fordeling af goder til den lokale elite. Det

37 Danida (2001) pp. 101-111.

viste sig også snart, at foreningernes medlemmer tit var dårlige betalere af afdrag og renter på de midler, de lånte gennem foreningerne. Ofte var de lidt bedre stillede bønder de dårligste betalere, og det var ikke ualmindeligt, at foreningernes formænd var de allerdårligste. IRDP syntes ikke at have viljen til at reformere systemet, men så det snarere som sin rolle at udbrede det mest muligt.

Sundhedskomponenten, som skulle udbygge den lokale sundhedstjeneste og adgangen til familieplanlægningsrådgivning, var den største »sociale« komponent i Noakhali-projektets første fase og en af de få, der var direkte rettet mod kvinderne og de fattigste. Ikke desto mindre blev den en af første fases største fiaskoer. Ikke mindre end otte danske eksperter var sendt ud til at støtte komponenten: en læge, en sygeplejerske samt seks medicinstuderende, som skulle fungere som såkaldte *junior doctors*. Ideen om lokale sundhedscentre, der kombinerede behandling og familieplanlægning, lå som udgangspunkt fint i overensstemmelse med bangladeshisk politik, der netop ønskede en integration af disse to områder. Imidlertid stod det relativt hurtigt klart, at beslutningen var ren deklarationspolitik, og at der fra bangladeshisk side ikke blev sat meget ind på at gennemføre den i praksis. Sundhed og familieplanlægning hørte under to forskellige grene af det administrative system, som på grund af sin byzantinske karakter havde endog meget vanskeligt ved at samarbejde på tværs af institutionelle grænser. Hertil kom, at Sundhedsministeriet både centralt og lokalt i lang tid var direkte afvisende over for at tage projektkomponenten alvorligt og gang på gang måtte informeres om dens eksistens og formål. Resultatet blev yderst dårlige arbejdsbetingelser for de udsendte eksperter – ikke mindst for junior-lægerne, der ofte blev stationeret langt fra de øvrige danske eksperter med den hovedopgave at assistere et projekt, der ikke eksisterede. Hertil kom også en skepsis fra bangladeshiske lægekredse over, at danske medicinstuderende, som dog var på sidste år af studiet, var tiltænkt en rolle som rådgivere for uddannede læger i Bangladesh. De mange problemer med de lokale myndigheder førte til slut til, at Danmark de facto trak sig ud af sundhedskomponenten i slutningen af projektets første fase.[38]

Noakhali-projektets rolle som Danidas flagskib førte naturligvis til en vis interesse for projektet i Danmark, ansporet af Danida gennem udsendelse af informations- og undervisningsmateriale m.v. Allerede i 1979 arrangerede Danida den første presserejse til området for at rapportere om den danske indsats. Trods de store problemer, projektet

38 Styrelsens møder 15/4-81, 13/5-81, 23/6-82 Umark. 104.DAN.2/1; Danida (1983).

på dette tidspunkt kæmpede med, gik pressedækningen ikke direkte Danida imod. Generelt tegnede avisartiklerne efter turen et billede af et område med næsten uoverstigelige fattigdomsproblemer, hvor Danida og de danske eksperter kæmpede en ædel og vanskelig kamp for blot at opnå små forbedringer i befolkningens livsvilkår.[39] Danida forsøgte næppe direkte at skjule problemer med projektet og talte også åbent om visse af dem. Men bistandsprojekter, der er direkte involveret i lokalområdet, er altid leveringsdygtige i gode historier om fattige, der får det bedre, og det krævede og kræver en meget hårdhjertet journalist at skrive kritiske artikler om mennesker, man besøger, som ofrer år af deres liv på et hårdt arbejde i en af klodens fattigste egne.

Et større problem end avisartiklerne var Rigsrevisionens kritik af Noakhali-projektet og en række andre projekter i Danmarks hovedsamarbejdslande i 1980. Kritikken var sammenfaldende med den danske såkaldte »Myrdal-debat«, foranlediget af den verdensberømte svenske udviklingsøkonom Gunnar Myrdal, som kritiserede den hidtidige vestlige bistandsindsats for at være stødt på grund på de ineffektive bureaukratiske og administrative systemer i ulandene. Fælles for Myrdals generelle og rigsrevisionens specifikke kritik var en fokus på ulandenes/Bangladeshs ineffektive administration, som syntes at være den væsentligste hindring for effektiv projektgennemførelse. Rigsrevisionen kritiserede de store forsinkelser i Noakhali-projektet, men pegede også på, at målgruppen – dvs. de svageste – kun i meget begrænset omfang syntes at nyde godt af Danidas indsats.[40]

Danida og Styrelsen for internationalt udviklingssamarbejde var generelt afvisende over for Rigsrevisionens kritik, som man fandt afspejlede manglende forståelse for ulandsbistand i almindelighed og arbejdsforholdene i marken i særdeleshed. Den ineffektive bangladeshiske administration var netop et produkt af landets katastrofale tilstand og derfor en af hovedårsagerne til, at Danmark burde fortsætte sin bistand. Det var således to forskellige verdener, der talte sammen, når Rigsrevisionen kritiserede Danida. Hvor Rigsrevisionen krævede effektiv projektstyring, krævede Danida forståelse for ulandenes håbløse situation. Mest åbenbart kom forskellene til udtryk i synet på behovet for den midtvejsevaluering af Noakhali-projektet, som var forudsat i den oprindelige dansk-bangladeshiske aftale. Mens Danida havde udskudt evalueringen på grund af de mange forsinkelser i de forskellige komponenter, mente Rigsrevisionen, at netop problemerne og forsinkelserne

39 En række avisartikler fra rejsen er samlet i Danida (1979).
40 Thorning (2002) pp. 21-29.

gjorde en hurtig evaluering så meget mere påkrævet.[41]

Kritikken af projektets manglende evne til at nå de fattigste kom også til udtryk i danske ekspertkredse i Danmark og ved selve Noakhali-projektet. I Danmark kom kritikken blandt andet til udtryk i tidsskriftet Den Ny Verden, hvor også indsatsen for at nå kvinderne blev kritiseret for manglende succes. I Noakhali var der i perioder stor frustration i dele af det danske ekspertteam, dels over de store forsinkelser, dels over de bangladeshiske samarbejdspartnere – i særdeleshed IRDP – som af flere eksperter blev set som den største hæmsko for en effektiv, fattigdomsorienteret indsats. Til forskel fra folkene i marken var der i Danida i København – og i den danske bistandsmission i Dhaka – en større forståelse for den bangladeshiske regerings synspunkter og problemer og et mere positivt syn på mulighederne for projektet på sigt.[42]

Den hjemlige kritik af den danske projektbistand, herunder også af flagskibet i Noakhali, gjorde det endnu mere påtrængende for Danida, at projektet skulle blive en succes, hvilket også blev indskærpet over for de udsendte i Bangladesh.[43] På længere sigt viste kritikken imidlertid også, at netop Noakhali-projektets meget sammensatte karakter gjorde det delvist immunt over for kritik. Når en komponent blev kritiseret, kunne der altid fremvises en anden, som var inde i en positiv udvikling og kunne bruges som argument for, at projektet måtte videreføres. På sin vis var Noakhali-projektet en miniature-udgave af den samlede danske projektbistand, hvor der også altid fandtes et delaspekt, hvis positive virkninger kunne fremhæves, eller som talte til en specifik interessegruppe.

Trods vanskelighederne og kritikken af projektet forlængedes projektperioden i 1982 med to år frem til 1984, hvor projektet blev videreført i en anden fase, som skulle løbe frem til 1990. I projektets anden fase blev budgettet firdoblet til 350 millioner kroner samtidig med, at projektområdet udvidedes til et område med 4 millioner indbyggere mod første fases 900.000. Faktisk var netop vanskelighederne og de mange forsinkelser blandt hovedargumenterne til både udvidelsen af første fase og vedtagelsen af anden fase. I Danida var der en klar holdning

41 Talepunkter om Noakhaliprojektet til brug for Styrelsesformanden under pressekonference 30/6-81, i Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 12; Thorning (2002) pp. 21-25.

42 Arn (1981), Christensen, Lars et. al. (1982), Thorning (2002) pp. 29-38. Vedr. de udsendte eksperters holdninger se dokumenter i Umark. 104.Bang.52, eks. Fællesbrev fra Project Advisory Team til DANIDA missionen 26/11-80, Umark. 104.bang.52 pk. 11, samt nr. af projektgruppens interne blad »Noakhali Nyt« sammesteds.

43 Fx personlige breve fra kontorchef i Danida til Chefrådgiver og ambassadepersonale, begge 1/5-79 i Umark. 104.Bang.52 pk. 5.

gående ud på, at projektet, på grund af forsinkelserne, ikke havde haft en ordentlig chance for at vise sit værd, og at man burde sørge for, at de oprindeligt planlagte tiltag blev gennemført. Medvirkende til dette standpunkt var dog med stor sandsynlighed også de store beløb, som Danida havde budgetteret med skulle tilflyde Bangladesh i de løbende femårsplaner, og som det ville blive meget vanskelig at bruge på en fornuftig måde, hvis Noakhali-projektet måtte indstilles.

Trods de store beløb, der blev afsat til Bangladesh, vedblev det at være et problem at finde tilstrækkeligt med egnede projekter, man kunne engagere sig i. Samtidig pressede Bangladesh til stadighed, og med en vis succes, på for at få omsat så meget som muligt af bistanden til vareleverancer. Det var her først og fremmest store mængder af dansk kunstgødning fra Superfos, som Danmark leverede. Indførsel af kunstgødning var en væsentlig forudsætning for den bangladeshiske landbrugsproduktion – ikke mindst hvis denne skulle orienteres over mod mere effektive dyrkningsmetoder. Varebistanden havde således et klart udviklingsperspektiv, men kom samtidig til at fungere som egentlig ubunden budgetstøtte til den bangladeshiske regering, som på denne måde sparede fremmed valuta på en vare, der ellers skulle have været importeret. Regeringen fik penge direkte i statskassen, da det var de centrale myndigheder, der videresolgte gødningen til landbrugerne. Vareleverancerne blev af Danida generelt betragtet som mindre ideelle, men nødvendige, *gap-fillers*, der skulle få bistandsforbruget op på et acceptabelt niveau.

Foruden problemerne med at finde egnede projekter blev der problemer med flere af Danidas allerede igangværende projekter i Bangladesh. En stor, moderne danskstøttet fiskerihavn i havnebyen Chittagong havde både forrentnings- og ledelsesproblemer. Havnen sandede ofte til grundet en uhensigtsmæssig placering, og det var vanskeligt at få de bangladeshiske myndigheder til at tage ansvar for oprensning. Desuden havde havnen vanskeligt ved at tiltrække fiskerbåde fra den private fiskerisektor. Et bådebygningprojekt sammesteds formåede efter en del vanskeligheder at producere et stort antal fiskerbåde, som også blev anvendt af de lokale fiskere. Værftet viste sig dog ude af stand til at køre videre, efter Danida havde overladt det til Bangladesh, og forsøgene på at få kanaliseret bådene ud til de fattigere fiskere gennem subsidiering og ejerfællesskaber mislykkedes stort set.[44] De øvrige danske indsatser i Bangladesh fik på denne måde Noakhali-projektets moderate succeser til at fremstå i et mere positivt lys.

44 Styrelsens møder 14/11-79, 16/1-80, 14/5-80, 23/6-82, 10/8-83, 12/12-84 og 14/8-85 Umark. 104.DAN.2/1; »Notits: Dansk/bangalske halvårsforhandlinger i Dhaka, december 1983« Umark. 104.P.3.Bang pk. 13.

I betragtning af Noakhali-projektets små, men reelle succeser og de kraftigt stigende bistandsbevillinger i anden halvdel af 1980'erne, som satte stadig større beløb af til de fire hovedsamarbejdslande, syntes det en given sag, at projektet skulle udvides med en fase 2. En fælles dansk-bangladeshisk undersøgelsesmission anbefalede da også i 1982, at en række af aktiviteterne videreførtes, selvom den påpegede overordnede problemer med projektet. Blandt andet blev det nævnt, at integrationen mellem de forskellige komponenter, der havde været en central del af projektets ide, syntes at være slået fejl. I Danidas styrelse så man dog mere positivt på projektet og udskød en egentlig evaluering, indtil den nu udvidede første fase var tilendebragt, på trods af at Rigsrevisionen havde ønsket en evaluering snarest. Derudover blev det fra flere sider fremhævet, at integrationsperspektivet ikke måtte opgives, og at man skulle være åben over for igangsættelse af også andre initiativer end de anbefalede. Man var således åben og positiv over for en forlængelse og udvidelse – også til trods for, at Danida næppe troede, Bangladesh ville kopiere projektet i andre områder grundet dets meget koncentrerede karakter. Bangladesh officielle ønske om at videreføre Noakhali-projektet blev dog opfattet som et tegn på »en reel vilje til at gennemføre en socialt afbalanceret udviklingsstrategi i landdistrikterne«, hvilket nok må karakteriseres som en smule blåøjet, når man tager de problemer Bangladesh havde påført projektudførelsen i betragtning.[45]

Da det imidlertid i løbet af efteråret 1982 stod klart, at Bangladesh ikke bare ønskede en videreførelse af Noakhali-projektet, men en udvidelse til hele Noakhali-distriktet – med 4,5 millioner indbyggere mod det oprindelige områdes 900.000 – var der dog visse betænkeligheder i Styrelsen. De gjaldt gjaldt bl.a., om man nu bandt sig til et nyt projekt, før man havde set en egentlig evaluering af det gamle. Baggrunden for det bangladeshiske ønske var ikke nødvendigvis en stor begejstring for projektet, men en principbeslutning om, at egnsudviklingsprojekter skulle dække mindst ét helt distrikt, hvilket diskvalificerede Noakhali-projektet i dets oprindelige form. Trods betænkeligheder valgte Danida at gå med på en gradvis udvidelse, men besluttede samtidig, at en egentlig ny projektfase helst først skulle påbegyndes, når der forelå en evaluering.[46]

Evalueringen var imidlertid endnu ikke færdiggjort, da det nye projektforslag, udarbejdet af Danmark og Bangladesh i fællesskab, forelå

45 Styrelsens møde 11/8-82, Umark. 104.DAN.2/1.
46 Styrelsens møde 17/11-82, Umark. 104.DAN.2/1.

i sommeren 1983. Noakhali-projektet blev derfor stort set videreført i sin oprindelige form i den anden fase, dog med omformning af visse komponenter og en øget fleksibilitet i planlægningen. Udvidelsen til hele distriktet måtte Danida godtage trods betænkeligheder, og trods de store problemer i samarbejdet med IRDP, og den begrænsede tro på denne organisations gennemslagskraft, skulle også anden fase udføres gennem IRDP's arvtager »Bangladesh Rural Development Board« (BRDB). Danida havde en vis succes med at opprioritere indsatsen for de fattigste, men overordnet set var Noakhali-projektet stadig et Comilla-model-inspireret, produktionsorienteret projekt, hvor infrastruktur, landbrugsproduktion og kooperativer var i højsædet.

Da evalueringen af Noakhali-projektets første fase endelig forelå, var den stærkt kritisk over for dele af projektet, herunder det store antal af komponenter, som også fandtes i projektets anden fase. Til trods for, at man formelt set opretholdt ideen om, at videreførelse af projektet var betinget af en tilfredsstillende evaluering, var projektets anden fase stort set færdigforhandlet, da den kritiske evaluering endelig forelå. Det var derfor begrænset, hvor meget man kunne inkorporere af kritikken, når alting samtidig skulle forhandles på plads med det stive bangladeshiske embedsapparat.[47]

At Noakhali-projektet under alle omstændigheder burde fortsættes, antydedes også i en notits fra bistandsmissionen i Dhaka fra februar 1984 om korttidsudsigterne for bistandssamarbejdet med Bangladesh. Her forudså missionen, at den administrative decentralisering, som Bangladeshs nye præsident (og de facto militærdiktator) var ved at gennemføre, måske nok ville vise sig gavnlig på længere sigt, men i løbet af det næste års tid måtte forventes at resultere i øget forvirring og korruption. Dette ville gå ud over eksisterende projekter, der ville kunne forventes at komme i krise. Da regeringen i Bangladesh imidlertid samtidig skar ned på antallet af nye projekter, ville det blive vanskeligt for donorerne at finde nye projekter at igangsætte. Ikke mindst af denne grund var det for missionen væsentligt, at Danmark søgte at beholde det forspring, man havde inden for store socialt orienterede projekter. Ydermere kunne manglen på projekter foranledige andre donorer til at kanalisere pengene hen til eksisterende projekter som fx de danske, og Danmark kunne muligvis derved få større indflydelse på bistandspolitikken i landet. Der var ingen tvivl om, at det her var

47 Styrelsen møder 10/8-83, 14/12-83 og 11/4-84, Umark. 104.DAN.2/1. »Agreed Minutes« fra og »Notits« vedr. halvårlig dansk/bangalsks bistandsforhandlinger december 1983, Umark. 104.P.3.Bangladesh pk.13.

Noakhali-projektet, man havde i tankerne, og det var endnu en grund til, at projektet skulle opretholdes, idet der sandsynligvis ikke ville være andet at sætte i stedet end stærkt forøgede vareleverancer.[48]

Projektets stort anlagte anden fase skulle efter planen påbegyndes i sommeren 1984, men blev ligesom første fase forsinket og oplevede generelt en lang række af de samme problemer som under den første opstart. Som ved begyndelsen af første fase var Bangladesh yderst langsommelig til at gennemføre de tiltag, man havde bundet sig til. Hertil kom, at den i forvejen stærkt underbemandede afdeling af Bangladeshs finansministerium, som stod for at formidle kontakten til de skandinaviske bistandsmissioner, pludselig fik sin chef forflyttet, uden at der blev ansat nogen ny i stedet. Denne situation var meget problematisk for Danida, men i virkeligheden kun symptomatisk for et samarbejde, der prægedes af de kaotiske bangladeshiske administrationsforhold, hvor beslutninger og aftaler syntes placeret i et vakuum og sjældent gav sig udtryk i konkret handling fra Bangladeshs side. Som ved første fase trak den endelige godkendelse i Bangladesh regerings økonomiudvalg ud med de samme medfølgende forsinkelser på regionalt og lokalt plan. Da godkendelsen endelig kom i august 1985, skete det med et forbehold om, at projektets mandskabsforbrug skulle undersøges nærmere, hvilket fik de lavere instanser til at indføre et ansættelsesstop ved projektet, som naturligvis havde store negative konsekvenser for de nye komponenter, der skulle sættes i gang. Samtidig viste de fleste af de samarbejdsproblemer, man havde haft med IRPD i første fase, at flytte med over i anden fase og samarbejdet med BRDB.[49]

Den forsinkede opstart af projektets anden fase faldt sammen med, at det forholdsvis positive billede af samarbejdet med Bangladesh, man hidtil havde opretholdt i Danida i København og Danidas styrelse, nu hurtigt begyndte at krakelere. Allerede ved Styrelsens møde i december 1984 kunne formanden konstatere, at det store engagement i Bangladeshs fiskerisektor nu var under afvikling, blandt andet på grund af manglen på en generel bangladeshisk fiskeripolitik, som Danida ellers havde tilbudt at støtte udviklingen af, og som ville være en forudsætning for en succesfuld indsats på dette område.[50] I begyndelsen af

48 »Notits – Bistandssamarbejdet med Bangladesh: Korttidsudsigter« 5/2-84, Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 13.

49 »Opdatering af projektaktiviteter« Danida-missionen til Danida Kbh. 4. marts 1986, Brev til bistandsmissionen i Dhaka 13. marts 1986 begge i Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 14. Brev fra ambassaden i Dhaka til projektadministrator i Kbh. 25. juli 1985 og brev fra ambassaden om samtale med Director-general BRDB begge i Umark. 104.Bang.90 pk. 1.

50 Styrelsens møde 12/12-84, Umark. 104.DAN.2/1. Baggrundspapir til samme

1985 blev det canadiske North-South Institutes rapport *Rural Poverty in Bangladesh* færdiggjort. Rapporten var bestilt af de skandinaviske lande samt Holland og Canada, der ønskede et studie af fattigdomsproblemerne i Bangladesh. *Rural Poverty in Bangladesh* fik stor betydning for donorernes syn på fattigdomsproblemerne i Bangladesh. Den konkluderede, at mens landet trods alt havde undergået en beskeden økonomisk vækst siden selvstændigheden, var fattigdommen og marginaliseringen i landdistrikterne faktisk blevet forværret. Den primære årsag til dette var Bangladeshs egen politiske og administrative kultur, som var ineffektiv og primært beskæftiget med at sikre, at de få ressourcer, der var til rådighed, kom eliten og de bedre stillede til gode. Den store ulandsbistand til Bangladesh havde imidlertid heller ikke afhjulpet dette forhold og havde endog til en vis grad styrket de eksisterende magtstrukturer i landet og bidrog på denne måde til at hindre nødvendige politiske reformer.[51]

Kritikken var dog en del mildere i forhold til de forskellige *Rural Development*-indsatser, herunder Noakhali-projektet. Det blev fremhævet, at alle disse projekter var blevet forsinkede grundet administrative vanskeligheder, at de havde sat sig for høje mål, samt at de var for komplicerede. Herudover var ingen af dem endnu blevet evalueret på en sådan måde, at der kunne siges meget om deres konkrete virkninger. Dog blev det også fremhævet, at deres seneste faser viste tegn på den nødvendige forenkling. Meget var gået til infrastrukturudbygning, selvom det ikke nødvendigvis var hensigtsmæssigt, at mindre områder fik stærkt forbedret infrastruktur, mens andre områder uden et program intet fik. Trods resultaterne var der store problemer med tilbagebetaling af de leverede kreditter til kooperativerne, og i det hele taget syntes for megen energi at være brugt på etablering af kooperativer snarere end at styrke de eksisterende, hvilket måtte prioriteres højest. Der kunne også spores en vis begrænset succes i projektområderne med at inddrage de fattigere grupper i kooperativerne. Det største problem for *Rural Development*-projekterne var dog det bangladeshiske bureaukrati, som krævede reformering, hvis integrerede indsatser skulle lykkes. Her var det begrænset, hvad donorerne kunne gøre, andet end at bidrage ved at forenkle deres projekter så meget som muligt og satse på at styrke BRDB, som var svagt og ineffektivt. Af de få succeser, rapporten fremhævede på dette område, var blandt andet Noakhali-projektets initiativer inden for kooperativ træning samt uddannelsesprogrammet

møde dat. 5/12-84 i Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 13.

51 Hossain (1985).

Mass Education Programme (MEP). Rapporten konkluderede, at *Rural Development*-programmerne på ingen måde var nogen mirakelmedicin i fattigdomsbekæmpelsen, men at deres potentiale for at fremvise positive resultater i fremtiden retfærdiggjorde en fortsættelse, hvor man lærte af hidtidige fejltagelser.[52]

Rural Poverty-rapporten blev ikke umiddelbart offentliggjort, men til gengæld debatteret ivrigt i både Verdensbanken, København og Dhaka og fik en vis gennemslagskraft på donorernes generelle syn på mulighederne i Bangladesh.[53] Dette gjaldt ikke mindst i Danmark, hvor formanden for Danidas styrelse på et styrelsesmøde udtalte, at situationen i Bangladesh nu gav anledning til »kvalificeret pessimisme«, og at man måtte overveje, om Bangladesh var et land, som det var håbløst at hjælpe effektivt. Meget sigende tilføjede han dog umiddelbart herefter, at man dog naturligvis ikke blot måtte give op. Ingen erklærede sig principielt uenige med formandens negative vurdering, selvom netop Noakhali-projektet blev fremhævet som »i nogen grad et lyspunkt«.[54] Projektet fremstod i højere og højere grad som »det mindst ringe« ved Danmarks indsats i Bangladesh.

Det negative billede af udviklingsmulighederne i Bangladesh, som nærmest fra den ene dag til den anden slog igennem i Danida, blev forstærket i anden halvdel af 1980'erne af en række andre faktorer. Ud over de fortsatte økonomiske og administrative problemer i landet skyldtes det også et skift i fokus i den vestlige verden og i Danmark på, hvad der var både ønskeligt og acceptabelt i de lande, der modtog bistand. Ideen om fattigdomsorientering i projektbistanden blev stadig mere afgørende for ikke mindst de skandinaviske lande, hvilket gjorde *Rural Poverty*-rapportens påvisning af den øgede ulighed i Bangladesh særlig problematisk. I den danske offentlighed var 1970'ernes sympati for det krigs- og katastroferamte land gradvis ved at blive afløst af en stigende skepsis over for det åbenlyst korrupte system, hvor det ene diktatur (i perioder i demokratisk forklædning) afløste det andet.

Hertil kom de nye prioriteter i dansk udviklingsbistand i 1980'erne, hvor særligt menneskerettighedsaspektet havde en negativ indflydelse på synet på Bangladesh. Selvom Bangladesh var en etnisk set meget homogen stat, boede der i landets sydøstlige del et buddhistisk, ikke-bangalsk stammefolk, som ofte var ofre for overgreb og interne fordrivelser

52 Hossain (1985) pp. 177-187.

53 Se fx »Notits – Møde i Verdensbankens Aid Group vedr. Bangladesh, Paris 9.-10. maj 1985« og »Notits – Dansk/banglaske årsforhandlinger i København 10.-12. juni 1985« begge i Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 14.

54 Styrelsens møde 14/8-85, Umark. 104.DAN.2/1.

af bangladeshiske sikkerhedsstyrker. I løbet af 1980'erne kom der stigende fokus på overgrebene i området, hvilket dog ikke i første omgang blev anskuet som det store problem i Danida. Sigende for den afslappede holdning til menneskerettighedsovergreb i begyndelsen af 1980'erne blev det anført af Danida, at Danmark ikke havde nogen projekter i området, og at dansk bistand blev givet til befolkningen og ikke til regeringer. Mod slutningen af 1980'erne blev menneskerettighedskrænkelserne imidlertid mere og mere problematiske for Danida, og de bidrog således til det overordnede negative billede af Bangladesh. Ved den kolde krigs afslutning førte den forøgede fokus på demokratifremme i dansk bistand til yderligere problemer for samarbejdet med Bangladesh.[55]

Trods den stigende skepsis over for Bangladesh som modtagerland fortsatte den store opbakning til Noakhali-projektet imidlertid. Dette skyldtes ikke, at projektet nu pludseligt gik godt, idet det trods visse fremskridt kun var uddannelsesprogrammet MEP, der fremstod som en virkelig succes. Snarere var det positive syn et resultat af, at det i takt med de mange problemer i det generelle samarbejde med Bangladesh mere og mere fremstod som »det mindst ringe« – billedlig talt som glasuren på en lidt tør og trist kage. Hertil kom, at der, trods den stigende skepsis over for udviklingen i Bangladesh, stadig var sat endog meget store – og stadigt stigende – beløb af til projektbistand til landet i de rullende femårsplaner. Samtidig faldt Bangladeshs kapacitet til at gennemføre projekter imidlertid gradvis, og det blev vanskeligere og vanskeligere at finde nye egnede projektindsatser for dansk bistand. Dette løstes, som der var tradition for, med øgede vareleverancer, men også disse blev i stigende grad upopulære i Danida i slutningen af 1980'erne, hvilket gjorde den skæve fordeling i bistanden til Bangladesh yderligere problematisk. I en situation, hvor stadig stigende bevillinger skulle bruges stadig mere fornuftigt i et land med stadig mindre projektkapacitet, voksede Noakhali-projektet stedse i betydning som det sted, hvor man i det mindste kunne komme af med en del af de danske midler på en fornuftig måde, som i hvert fald til dels var i overensstemmelse med de bistandspolitiske prioriteter.

Stoltheden over projektet var der imidlertid ikke meget tilbage af, hvilket også prægede pressearbejdet. Presserejser blev stadig organiseret, men mens det i projektets første år var blevet anset for et mål at

55 »Notits: Situationen i Chittagong Hill Tracts og dansk bistand til Bangladesh« 21/11-85 i Umark. 104.P.3.Bang pk. 14. Vedr. generel fokus på demokratifremme og menneskerettigheder i dansk bistand se: Midtgaard (2008).

få de samme journalister til at besøge projektet flere gange, for at de kunne dokumentere fremskridtene, var man i 1985 nærmest nået til det modsatte synspunkt. Som det lakonisk blev konstateret i et internt Danida-papir, var det fordi: »nogle af de problemkomplekser, der har præget Noakhali I [første fase], fortsat er meget tydelige. En gruppe udelukkende sammensat af veteraner ville derfor indebære den risiko, at resultatet kunne blive en række sammenligninger med situationen i 1982, som vel vil kunne interessere et begrænset publikum, men ikke give en bred information«.[56] Flagskibsidentiteten havde projektet mistet for længst.

I tradition med den hidtidige politik og på grund af Noakhali-projektets centrale rolle i bistanden til Bangladesh, gik man allerede tidligt i gang med at overveje projektets tredje fase, og man mente endda en overgang internt i Danida, at det kunne blive nødvendigt at tvinge Bangladesh til at fortsætte projektet. Udviklingen i den generelle danske bistandspolitik i almindelighed og forholdet til Bangladesh i særdeleshed betød dog, at den tredje fase aldrig blev gennemført. I stedet blev anden fase forlænget til 1992 for at kunne afslutte de igangværende aktiviteter.[57]

Afviklingen af Noakhli-projektet før tid – i den forstand at den planlagte tredje fase blev opgivet – må ses som et resultat af flere forskellige faktorer. Den stigende skepsis over for samarbejdet med Bangladesh spillede ind, sammen med en øget fokus på sektorbistand, som var i direkte modstrid med Noakhali-projektets tanker om lokal integration af et stort antal sektorer. Men også en mere direkte erkendelse af Noakhali-projektets problemer spillede ind. Trods det, at gentagne rapporter kunne pege på i det mindste delvist succesfulde delindsatser, fremstod det samlede projekt i stigende grad som en stor, kompliceret kolos, der savnede intern sammenhængskraft og opbakning i den bangladeshiske administration, som i teorien skulle have ansvaret for projektgennemførelsen. Den meget komplicerede projektstruktur, som skulle have understøttet et integrationsperspektiv – der aldrig blev realiseret – var en stadig hæmsko for en fornuftig forfølgelse af de mere direkte mål. Samtidig betød de mange danske eksperter måske nok, at der var en kerne af engagerede og dygtige medarbejdere ved projektet, men dette bidrog på den anden side til yderligere at reducere det

56 »Notits – Dansk presserejse 1985: Bangladesh (Nepal ?)« sep. 1985 i Umark. 104.Q.38 pk. 2.

57 »Notits til DB-chefen – Dansk-bangalske bistandsforhandlinger december 1987: Forhandlingsmandat« i Umark. 104.P.3.Bangladesh pk. 15. Danida (2002) pp. 47-48.

bangladeshiske ejerskab til projektet, ikke mindst da danskerne ofte i højere grad spillede rollen som projektledere end rådgivere. Både officielle og uofficielle rapporter pegede på, at en forenkling af projektet og færre danske eksperter var en nødvendighed for en fornuftig videreførelse.[58] Hertil kom skuffelse over tiltag fra centralt politisk hold i Bangladesh, som fx beslutningen i 1991 om at sløjfe alle mindre gældsposter i de lokale andelsforeninger. Hermed slog den bangladeshiske regering med et slag bunden ud af 10 års danske bestræbelser på at få kooperativerne til at fungere som troværdige leverandører af lokal kredit, som blev betalt tilbage til tiden. Men regeringens beslutning var naturligvis populær blandt bønderne, hvilket givetvis også var hensigten.[59]

Skepsissen over for bistandssamarbejdet med Bangladesh slog omkring 1990 også mere generelt igennem i både Danida og i Danmark. Mens Danidas årsrapport så sent som i 1988 stadig kunne opremse de mange problemer, Bangladesh kæmpede med, uden at skyde skylden på nogen herfor, var man allerede året efter klar til at pege på regeringen i Dhakas »helt utilstrækkelige prioritering af økonomien og fejlagtige prioriteringer« som hovedårsagen til den katastrofale tilstand. To år senere, i 1991, var man endnu mere klar i mælet og skrev nu direkte, at der var en betydelig afstand mellem regeringens erklærede mål om fattigdomsbekæmpelse og den konkret førte politik, samt at administrationen generelt var ineffektiv og savnede vilje og engagement. Den konklusion var man, som nævnt tidligere, allerede nået til internt i Danida i midten af 1980'erne – det nye var kun, at man nu sagde det højt. Selv i denne periode, hvor desillusioneringen blev officiel, fortsatte de bevillinger, der blev afsat til Bangladesh, med at stige, og i 1988 var det planen, at bistanden skulle udgøre 275 millioner kr. Det konkrete forbrug af penge faldt dog i disse år på grund af mangel på egnede projekter, og der blev således kun brugt 220 millioner i 1988. I 1990 lykkedes det dog at nå op på 335 millioner og i 1991 på 365 – først og fremmest på grund af nye store leverancer af kunstgødning, togvogne og udstyr til færgebyggeri – men samtidig blev det slået fast, at sådanne vareleverancer ikke kunne forventes i fremtiden. I 1992 blev det besluttet, at bistanden til Bangladesh skulle stabiliseres omkring 300 millioner om året og således ikke fortsætte med at stige

58 Se fx Chief Project Advisers »confidential appendix to final report for 1984-86« i Umark. 104.Bang.90.a (Chefrådgiverrapporter) pk. 1.

59 Danida (2001) pp.130 og 230.

automatisk, som den havde gjort i to årtier. Både i Danmark og i de internationale donorkredse var tålmodigheden med Bangladesh ved at være opbrugt.[60]

Konklusion

Dansk bilateral projektbistand var i perioden fra slutningen af 1960'erne og frem til afslutningen af Den Kolde Krig et relativt fast defineret område af dansk udviklingspolitik. Ca. 25 pct. af dansk bistand skulle som tommelfingerregel gives som bilateral projektbistand. Baggrunden herfor var ikke udviklingspolitisk og knap nok udenrigspolitisk. Snarere var der tale om et system, der skulle sikre en vis balance mellem de forskellige komponenter i dansk bistandspolitik, så de forskellige bistandspolitiske interessegrupper blev ligeligt tilgodeset.

Projektbistanden var primært eksperternes og offentlighedens domæne. Det var her, den danske udviklingsfaglige viden havde det frieste spillerum, i modsætning til multilaterale bevillinger og de danske statslån og vareleverancer. Det var altså her, man havde størst mulighed for at planlægge indsatser i forhold til udviklingsfaglige ekspertiser og danske prioriteter. På den anden side var den bilaterale projektbistand også det primære udstillingsvindue over for den danske offentlighed, som i sidste ende skulle betale regningen. For mange mennesker, dengang som nu, var projektbistanden og de udsendte eksperter, der arbejdede under kummerlige vilkår i fjerne egne af verden, selve indbegrebet af det at give ulandsbistand. Det gav den bilaterale projektbistand en dobbeltrolle, som ikke altid var lige nem at udfylde.

Jagten på de internationale målkvoter for udviklingsbistand på den ene side og projektbistanden på den anden var de primære bærere af symbolværdi i dansk ulandsbistandspolitik under Den Kolde Krig. De store danske udgifter til ulandsbistand fungerede over for befolkningen som bevis på, at Danmark tog sit internationale ansvar alvorligt. Vellykkede bistandsprojekter udført i fattige ulande var så de synlige beviser på, at de penge, man brugte, gjorde en forskel. Procentjagten var en form for fælles national altruisme, som voksede frem i samme periode, som velfærdsstaten tog form, og på sin vis indeholdt mange af de samme kerneværdier.

60 Styrelsens årsberetninger 1987 p. 98, 1988 pp. 82-84, 1989 pp. 86-89, 1990 pp. 89-91, 1991 p. 84 og 1992 p. 74.

Noakhali-projektet var på mange måder et resultat af projektbistandens dobbeltrolle som ekspertisens og offentlighedens domæne. Projektet udsprang af et ekspertønske om at omsætte de nye udviklingspolitiske strategier fra den internationale debat i konkret praksis i dansk bistandspolitik. Men også en stigende interesse i befolkningen for at se hjælpen komme de fattigste og kvinderne direkte til gode lå bag. Valget af Bangladesh talte til både ekspertsiden, der ønskede udfordringer, og til offentligheden, fordi man her gik direkte til de fattigste af de fattige. Projektet blev allerede før igangsættelsen udpeget til flagskib for Danida på grund af de åbenlyse storytelling-perspektiver, der var i projektet.

Som det blev slået fast i indledningen, ville symbolpolitikkens indre logik tilsige, at man satsede på det sikre, synlige og letforståelige. Noakhali-projektet levede i det mindste op til de to sidste krav. Synligheden var ikke til at komme uden om, og projektet var letforståeligt i den forstand, at den historie, der blev fortalt om projektet i Danmark, om danske eksperter, der skulle hjælpe i et af de fattigste områder i verden, var letforståelig, selvom den også var forsimplet. Det vil imidlertid være forkert at sige, at Danida med Noakhali-projektet satsede på »det sikre«. Det var en stor kompliceret og hidtil uprøvet indsats, man forsøgte at gennemføre. Årsagen var projektbistandens dobbeltrolle som både offentlighedens og bistandsfaglighedens område. Der var i 1970'erne en stor entreprenør-energi i Danida og en stor interesse for at omsætte de nye bistandsfaglige teorier til praksis. Noakhali-projektet var for mange i Danida et storstilet, ambitiøst og spændende projekt, som måske ville kunne nå store resultater. Iværksætterånden var så fremtrædende, at de mange problemer, man kunne forudse ved at gennemføre projektet i et land som Bangladesh, næsten blev betragtet som argumenter for at komme i gang snarere end argumenter for ikke at gennemføre projektet.

Projektet led den skæbne at være datidens måske mest velforberedte projekt, men samtidig at være uforberedt på de virkelige problemer, der viste sig ved implementeringen. Det minutiøst planlagte organisatoriske set-up og de mange praktiske overvejelser om bygninger, brøndboringer m.v. kom til kort over for den virkelige udfordring: Et bangladeshisk samfund og en bangladeshisk stats- og lokaladministration, der både var uforberedte på og mistroiske over for den danske projektinvasion. De mange startvanskeligheder og vanskelighedernes nærmest kroniske karakter gennem hele projektperioden var på overfladen først og fremmest et produkt af manglende bangladeshisk kompetence og

politisk vilje til at leve op til indgåede aftaler. Under overfladen var det imidlertid snarere et resultat af en række systemiske svagheder i den danske bistandspolitik, hvoraf flere var skabt af dens symbolpolitiske karakter. Projektet var på overfladen et meget dansk projekt med fokus på danske værdier, dansk styring og et stort antal danske eksperter. Over for den danske offentlighed blev projektet altid præsenteret som et dansk forsøg på at hjælpe de fattigste i Bangladesh. I teorien var det imidlertid et bangladeshisk projekt, som Bangladesh ønskede udført ved hjælp af dansk økonomisk bistand og danske rådgivere. Imidlertid var Danida og Danmark til næsten enhver tid mere interesserede i projektet, end Bangladesh var, en skizofreni, projektet led under i hele sin levetid.

Projektets størrelse og dets rolle som flagskib gjorde det yderst sårbart over for de symbolpolitiske krav til bistanden. I realiteten var projektet fra begyndelsen *too big to fail*, da de politiske omkostninger ved at erklære det for mislykket ville have været endog meget store. Derfor skulle projektet blive en succes – eller i det mindste undgå at blive en fiasko. Uviljen i Danida mod at lade projektet evaluere for tidligt var et udtryk herfor. Det samme gælder udvidelsen med en anden fase, før første fase var evalueret samlet. Med den holdning, Danida viste over for projektet i begyndelsen af 1980'erne, er det svært at forestille sig, at nogen form for evaluering kunne have standset udvidelsen. Selvom projektet løb ind i talrige problemer, havde det imidlertid også positive sider og succeser. Flere af uddannelsesindsatserne var vellykkede, og i forhold til resten af det internationale donorsamfunds bistand til Bangladesh i 1980'erne stod Noakhali-projektet og de øvrige egnsudviklingsindsatser som et af de få områder, hvor man kunne spore en vis tro på, at det måske kunne nytte. Samtidig viste projektet sig også at have en utilsigtet styrke på grund af sin meget sammensatte karakter. Mens de mange forskelligartede komponenter bidrog til at gøre projektet uhåndterligt som bistandsprojekt, bidrog de også til at vaccinere det mod kritik, idet der altid kunne findes et vellykket delprojekt, man kunne pege på, når helheden skulle forsvares.

Iværksættelsen af en dansk indsats, der ikke måtte slå fejl, gav et stort fokus på selve »projektet« snarere end på de langsigtede mål, som bistanden egentlig skulle søge at nå. I Danida opfattede man det som et held, at man havde fået fingre i et projekt af denne størrelse. Det var en fordel, man ikke sådan lige kunne kaste over bord. Det førte til en vedvarende støtte til IRPD/BRDB trods den store danske utilfredshed med organisationerne. Når Danmark til stadighed over for Bangladesh

insisterede på opnormering af den bangladeshiske stab ved projektet, krævede man faktisk en del af den begrænsede talentmasse, der var i den bangladeshiske administration, forflyttet til et udkantsområde og ansat i en organisation, man selv havde begrænset tiltro til.

Et andet symbolorienteret niveau i den danske bistandspolitik, jagten på de internationale bistandsmålsætninger, havde også en negativ indflydelse på projektet. Da der først var afsat store og stigende beløb til projektbistanden til Bangladesh i 1970'erne, skulle de også bruges fornuftigt, og der var derfor også en vis travlhed med at komme i gang med Noakhali-projektet. Travlheden tog helt pusten fra de bangladeshiske samarbejdspartnere. Afløbsproblemerne gav sig også udtryk i en »stort er godt«-tankegang, hvor der nærmest ingen grænser var for, hvor mange forskelligartede indsatser, man mente det hensigtsmæssigt at stable oven på hinanden. Helt indtil slutningen af 1980'erne overvejede man på intet tidspunkt seriøst, om projektet skulle udfases eller afvikles. Det skyldtes simpelthen, at det på en relativt fornuftig måde forbrugte midler, man ikke ellers vidste, hvordan man skulle slippe af med. Først med hele den reorganisering af den danske bistandspolitik, der skete ved udgangen af Den Kolde Krig, var projekttypen ikke mere forenelig med de overordnede principper for den danske indsats, hvorfor ideerne om yderligere forlængelser blev skrinlagt.

Analysen af projektbistandens historie og Noakhali-projektets forløb viser, hvorledes dansk udviklingspolitik under Den kolde krig havde mange overlappende dagsordner, herunder naturligvis også at skabe udvikling og bedre levevilkår for befolkningerne i modtagerlandene. Samtidig var det imidlertid til en vis grad en symbolorienteret politik henvendt til et hjemligt publikum, som ville se konkrete indsatser og et højt pengeforbrug. Det symbolorienterede aspekt producerede en række uhensigtsmæssigheder i den danske politik, som næppe var unikke for Danmark, men ikke desto mindre havde en negativ indflydelse på bistandspolitikkens muligheder. I sidste ende var der et skisma mellem politikkens ideelle og reelle formål. Mens den på papiret skulle skabe »udvikling« for verdens fattigste, skulle den samtidig vedligeholde et salgbart billede af denne politik over for den danske befolkning samt bruge så mange penge, at Danmark kunne opnå den eftertragtede position i de internationale sammenlignende bistandsstatistikker. Modtagernes dagsordner, hvad enten det drejede sig om ulandenes regeringer eller indbyggere, var langt fra altid identiske med den danske regerings (og i sidste ende de danske skatteyderes) dagsordner. I et system, hvor det var de sidstnævnte, der betalte regningen, er det ikke

overraskende, at deres indflydelse også var størst. Men analysen heraf illustrerer nogle af de faldgruber, der opstår for en politik, der skal løse yderst komplicerede problemstillinger på den anden side af jorden og samtidig imødekomme og tilfredsstille bidragsydernes forestillinger og forventninger.

Noakhali-projektet blev efter sin afslutning lidt af et traume for Danida, og det blev længe opfattet som en indsats, der på det helt overordnede plan var slået fejl. En ekstern såkaldt *ex-post impact*-evaluering fra 2001 rehabiliterede imidlertid projektet delvist og påviste, at man ti år efter projektets afslutning kunne iagttage en række positive resultater af projektets mange indsatser.[61] Spørgsmålet, om disse så var pengene værd, lod evalueringen stå åbent, og det lader sig da også kun vanskeligt besvare, om overhovedet. Danida er i dag stadig engageret i det tidligere projektområde i Noakhali og bygger til dels videre på de sidste 30 års erfaringer med indsatser i området. Sigende for den nye måde at give ulandsbistand på havde Danida kun én udstationeret ekspert i området i 2009, som end ikke var dansker. Mange lokale har dog hørt om »Danida« og forbinder det med noget positivt.[62] Under Muhammed-krisen i 2005-6 var Noakhali-området ifølge de lokale et af de få steder i den muslimske verden, hvor der ingen grund var til at fjerne diverse danske flag fra bygninger m.v. Så stor var styrken i det danske *brand*, der var opbygget, hvilket er et godt eksempel på utilsigtede positive bivirkninger af internationalt udviklingssamarbejde.

Litteratur:

Arn, Ann-Lisbet (1981): »Kvindeprojekter i Bangladesh – i Noakhali perspektiv«, *Den Ny Verden*, bd. 15, nr. 3, pp. 85-95

Bach, Christian Friis, Thorsten Borring Olesen, Sune Kaur-Pedersen & Jan Pedersen (2008): *Idealer og realiteter – Dansk udviklingspolitiks historie 1945-2005*, København.

Brunbech, Peter Yding (2008a): »Noakhali – Drømmen om det store projekt« i *Historier om dansk udviklingsbistand*, temanummer af *Den Jyske Historiker* (nr. 120), pp. 73-93.

Brunbech, Peter Yding (2008b): »Early Danish development assistance policy, 1945-1962«, i Helge Ø. Pharo & Monika Pohle Fraser (red.): *The Aid Rush: Aid regimes in Northern Europe during the Cold War*, bd. 1 pp. 285-315, Oslo.

61 Danida (2001).

62 Forfatteren besøgte Bangladesh og Noakhali-området i 2009.

Brunbech, Peter Yding (2007): *Dansk udviklingspolitik 1949-71. En analyse af den tidlige udviklings- og bistandspolitik over for ulandene og dens funktion i dansk udenrigspolitik*, upubliceret ph.d.-afhandling, Det Humanistiske Fakultet, Århus Universitet.

Brunbech, Peter Yding (2006): »SUNFED? Ja tak - men ikke uden dollars!« i L.H. Rasmussen m.fl. (red.): *Omverdenen trænger sig på*, Odense.

Brunbech, Peter Yding (2005): »Da verden skulle på højskole«, i *Kontur* nr. 12, pp. 5-14, http://www.hum.au.dk/cek/kontur/pdf/kontur_12/peter_yding_brunbeck.pdf.

Baagø, Kaj (1975): *Bangladesh – en økonomisk og politisk oversigt*, Udenrigsministeriet/Danida.

Christensen, Lars m.fl. (1982): »Bistand til Bangladesh – modsat rettede strømninger«, *Den Ny Verden*, bd. 16, nr. 2, pp. 30-54.

Clemens, Michael A. & Todd J.Moss (2005): *Ghost of 0.7%: Origins and Relevance of the International Aid Target*, Working Paper 68, Center for Global Development, Washington DC.

DAC (1965): *Development Assistance Efforts and Policies of the Members of the Development Assistance Committee: review*, Paris, OECD.

Danida (1977): *Appraisal Report on an Integrated Rural Development Project in Noakhali*, 2 bd.

Danida (1979): *Presserejsen til Noakhali og Chittagong*, artikelsamling.

Danida (1983): *Report of a Mission to Evaluate the Noakhali Integrated Rural Development Project in Noakhali, Bangladesh*, 2. bd.

Danida (2001): *Evaluation. In the wake of a flagship. Ex-post impact study of the Noakhali Rural Development Project in Bangladesh. Main report.*

Hossain, M. m.fl. (1985): *Rural Poverty in Bangladesh. A Report to the Like-Minded Group*, The North-South Institute, Ottawa.

Juul, Kjeld (2002): *Mod nye grænser. Fra europæisk genopbygning til u-landssamarbejde*, Mellemfolkeligt Samvirke, København.

Jørgensen, Klaus (1977): *Hjælp fra Danmark. En studie i dansk u-landspolitik 1960-71*, Odense.

Lumsdaine, David Halloran (1993): *Moral Vision in International Politics. The Foreign Aid Regime, 1949-1989*, Princeton, N.J.

Midtgaard, Kristine (2008): »Menneskerettigheder og dansk udviklingsbistand i 1970'erne og 1980'erne« i *Historier om dansk udviklingsbistand*, temanummer af *Den Jyske Historiker* (nr. 120) pp. 93-110.

Noel, A. & J.P. Therien (1995): »From Domestic to International Justice. The Welfare State and Foreign Aid«, *International Organization* no. 49, pp. 523-553.

Olesen, Thorsten Borring (2008): »Between words and deeds. Denmark and the NIEO agenda, 1974-1982«, i Helge Ø. Pharo & Monika Pohle Fraser (red.): *The Aid Rush: Aid regimes in Northern Europe during the Cold War*, bd. 1, pp. 145-183, Oslo.

Olesen, Thorsten Borring & Jan Pedersen (2010): »On the side of the angels: Altruism in Danish development aid 1960-2005«, *European Review of History*, bd. 17, pp. 881-903.

Paldam, Martin (1997): *Dansk u-landshjælp. Altruismens politiske økonomi*, Århus.

Pedersen, Jan (2008): »Denmark's bilateral aid, 1962-1991«, i Helge Ø. Pharo & Monika Pohle Fraser (red.): *The Aid Rush: Aid regimes in Northern Europe during the Cold War*, bd. 1, pp. 183-223, Oslo.

Stokke, Olav (1989) (red.): *Western Middle Powers and Global Poverty. The Determinants of the Aid Policies of Canada, Denmark, the Netherlands, Norway, and Sweden*, Uppsala.

Styrelsen for Internationalt Udviklingssamarbejdes årsberetninger 1976/77 ff, Udenrigsministeriet.

Thorning, Peder (2002): *Som ringe i vandet ... Noakhali-projektet og bistandsdebatten 1975-1995*, Dansk Institut for Internationale Studier.

Arkivmateriale:

(Umark.): Udenrigsministeriets arkiv i Rigsarkivet (Arkivnr. 02, 1945-72 og 1973-88), journalgruppe 104 (internationalt udviklingssamarbejde) samt referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn (journalnr. 3.E.92).

(Økonomiudvalget): Økonomiministeriets arkiv. »Dep.chef Kurt Hansens embedsarkiv – materiale vedr. Regeringens økonomiudvalg. Herunder referater af møder i regeringens økonomiudvalg«.

SUMMARY

Danida's Flagship.
Noakhali and the Symbolic Functions of Bi-lateral Aid Projects

Recent years' research on the history of Danish development aid has amply demonstrated the influence on this field from various other areas of domestic and foreign policy. The motives involved transcend the declared purpose of promoting development in poor countries and are – in some cases – less than fully compatible with it. Based on these results it may seem misleading to characterize aid from Denmark as solely an »altruistic« enterprise.

Nevertheless, the present article attempts to demonstrate that Danish bilateral project aid – that until the beginning of the 1990s constituted some 25 pct. of the total aid budget – can in fact be partly explained on the basis of economist Martin Paldam's proposition that aid is inscribed in a »political economy of altruism«. The article shows that an important function of the aid system in that period was to serve as a signpost, systematically displaying symbols and messages intended to influence and convince a Danish public who craved altruistic commitment and aid appropriations to match.

Further, by means of a detailed analysis of one of the biggest Danida projects ever – a costly, protracted, problem-ridden rural development project in the Bangladeshi district of Noakhali – it is shown that the concessions to symbolic representation had several negative consequences for the practical, instrumental side of the aid effort.

Da Statens Arkiver blev effektive

Af

Liselotte J. Christensen

> Det kræver held at få penge til nye magasiner. Men det forudsætter også, at bevilgende myndigheder er overbevist om, at arkiverne lever op til forventningerne om, at der bliver økonomiseret med de ressourcer, der skal anvendes i forbindelse med bevaringen.[1]
>
> Rigsarkivar Johan Peter Noack, 2006

Når en hvilken som helst offentlig eller privat instans er i aktion, bliver der produceret mening – mening, der efterlader sig spor, som vi har brug for af praktisk-administrative, juridiske, forskningsmæssige og identitetsfilosofiske grunde. Det er derfor, vi har arkiver.

Men hvad er det for spor, vi har til vores rådighed, og hvilken del heraf vil vi efterlade til vore efterkommere? Denne artikel vil argumentere for, at Statens Arkiver de sidste 15 år har fulgt en bevarings- og kassationspolitik, som udspringer af en tankegang med konstant fokus på målbare resultater. Høje kassationsprocenter er blevet et attraktivt middel til at nå disse mål, og reduktion er kommet i centrum, ikke bare i forhold til arkivaliers fysiske omfang, men i alle aspekter af arbejdet med bevaring og kassation (herefter: b/k). Tankegangen udspringer af et behov for at handle og rydde op. I det officielle Danmark bliver der derfor i dag bevaret efter mindstemål. Der kasseres så langt ind til benet af, hvad der er forskningsmæssigt forsvarligt, at grænsen for forsvarligheden bør diskuteres.[2]

1 Johan Peter Noack 2006, »Kortfattede svarbemærkninger«, Arkivforeningens kassationsseminar 2. november 2006, s. 4 (tidligere tilgængelig via www.arkivforeningen.dk); et eksemplar af dokumentet beror hos Arkivforeningen).

2 I bemærkningerne til lovforslaget til den danske arkivlov 1992 hedder det: »Der skal kasseres indtil grænsen for, hvad der er forsvarligt...« (*Folketingstidende* 1991-1992, tillæg A, bind III, s. 4069).

Danmark bugner af information, og der er hverken økonomi eller politisk vilje til at bevare det hele. Mange har ment, at problemet bliver løst med overgangen til digitale medier, men også elektronikken frembyder udfordringer, som ingen havde forudset. Diskussionen handler ikke om totalbevaring, for det ville være for omfattende at bevare det hele, både når det gælder papir og elektroniske arkivalier. Det er et spørgsmål om, hvad der skal bevares, hvor meget og hvorfor.

Denne artikel bygger på en undersøgelse, jeg har foretaget under mit praktikophold på Københavns Stadsarkiv. Jeg har analyseret, hvilke tanker der ligger til grund for den bevarings- og kassationspolitik, der bliver og er blevet ført i Statens Arkiver, og jeg har set på, hvilke konsekvenser den førte politik har. For at begrænse undersøgelsens omfang har jeg fokuseret på behandlingen af sygehusenes patientjournaler. Patientjournaler blev udvalgt, fordi de udgør et enestående arkivmateriale, der kan bruges til at dække mange forskellige aspekter, som rækker langt ind i det danske samfund. De kan ikke kun vise sygdommes forløb og behandlingsformer, men også sociale sammenhænge, sygdomsopfattelser og normative handlingsmønstre, ligesom de afspejler politiske, økonomiske og sociale tiltag. Ikke kun læger, men også faggrupper som historikere og sociologer har stor gavn af denne arkivaliegruppe. Fordi patientjournaler har denne unikke karakter, har de i høj grad været genstand for b/k-diskussioner i Statens Arkiver, og man får derfor et særligt godt indtryk af de holdningsændringer, der er sket i arkivvæsnet, ved netop at fokusere på denne gruppe.

I 2006 udgav arkivforeningen *At vogte kulturarven eller at slette alle spor – om arbejdet med den danske bevaringsstrategi* i to bind. Bidragyderne er fortrinsvis medarbejdere i Statens Arkiver og stadsarkivarer, men også andre forskere, herunder læger, har bidraget. Bøgerne giver en oversigt over dansk b/k-strategi især i nyere tid, og de indeholder tillige debatartikler, som til dels forholder sig kritisk til Statens Arkivers nuværende b/k-politik. Det er især den høje kassationsprocent og bevaring efter et såkaldt repræsentativt udsnit efter fødselsdato, som er genstand for kritik, både i forhold til b/k-politikken generelt, men også specifikt i forhold til patientjournaler.[3]

I Norge har man foretaget en omfattende undersøgelse af bevaring og kassation i norsk lokalforvaltning, hovedsagelig dækkende perioden 1850-1999. Projektdeltagerne, Synøve Bringslid, Ivar Oftedal, Maria

3 Bd. 1 redigeret af Elisabeth Bloch og Christian Larsen, bd. 2 af Arkivforeningens bestyrelse. Se bl.a. artiklerne af Anders Sode-Pedersen bd. 1, s. 11, Henrik D. Gautier og Asbjørn Hellum, bd. 2, s. 29, og Ib Søgård, bd. 2, s. 91.

Press og Torkel Thime er alle arkivarer i det norske arkivvæsen. Bogen *»Ti der var papir overalt«* fra 2009, som er en sammenfatning af undersøgelsen, giver en gennemgang af, hvordan kassationsarbejdet generelt har været tænkt og praktiseret gennem tiderne inden for både arkivvæsnet og statsforvaltningen. I den sammenhæng bliver blandt andet forskellige kassationsmetoder og argumenter for samme analyseret.[4]

I forbindelse med min undersøgelse har jeg set på forskellige bestemmelser for bevaring og kassation af arkivalier og på nogle af de betænkninger, som lægger op til bestemmelserne, samt forskellige interne vejledninger for b/k, herunder *Den Hemmelige Rapport. Bevarings- og kassationsarbejdet i Rigsarkivet* fra 2002.[5] Jeg har tillige læst sammendrag af seminarer afholdt i Statens Arkiver om b/k. Statens Arkiver har i flere omgange igangsat store undersøgelser, som skulle danne grundlag for b/k-bestemmelser på sygehusområdet. I den forbindelse har Rigsarkivet været meget hjælpsomme med at identificere to sæt sagsakter og stille dem til min rådighed. Sagerne indeholder blandt andet korrespondance, overvejelser, notater og opmålinger, der fører op til de b/k-forslag, som blev offentliggjort i 1989, 1996 og 2003.[6] Jeg har læst forskellige artikler om b/k bragt i fag- og dagblade og ført samtaler med personer ansat i Rigsarkivet og Region Hovedstaden.[7] Til sidst har jeg foretaget en rundringning til forskellige hospitaler for at få et indtryk af, hvordan b/k-bestemmelserne bliver fulgt i praksis i dag.

På baggrund af dette materiale, vil jeg i denne artikel vise, hvordan arkivvæsnets tanker flyttede sig fra at have fokus på arkivaliers anvendelsesmuligheder til fokus på hyldemetre, kassationsprocenter og ressourcebesparelser. Jeg vil desuden sammenholde den førte bevaringsstrategi med den bevaring af patientjournaler, der faktisk foregår på sygehusene i dag.

4 Synøve Bringslid, Ivar Oftedal, Maria Press og Torkil Thime 2009, *»Ti der var papir overalt«. Bevaring og kassasjon av arkiver i norsk lokalforvaltning på 18- og 1900-tallet.* Riksarkivarens skriftserie nr. 31.

5 *Den Hemmelige Rapport* var ikke hemmelig, men fik navnet af de arkivarer, som ikke deltog i møderne i forbindelse med rapportens tilblivelse (s. 4).

6 Journalsagerne 1992-233-4 og 2001-3422-001, Rigsarkivet.

7 Fra Rigsarkivet har jeg talt med chefkonsulent Jan Kanstrup og chefkonsulent og leder af Sektionen for digital arkivering (DIARK) Jan Dalsten Sørensen, foruden arkivar og seniorforsker Erik Gøbel og specialkonsulent Mette Hall-Andersen. Jeg kontaktede også forhenværende rigsarkivar Johan Peter Noack for at diskutere mine resultater med ham, men da han nu er pensioneret, foretrak han ikke at mødes. Jeg har haft møde med projektleder og it-arkitekt Mikael Zebbelin Poulsen, Region Hovedstaden, om de nye e-patientjournaler.

Den undersøgende periode

Johan Hvidtfeldt, landsarkivar i Viborg fra 1948, var rigsarkivar 1963-1978 – en tid, hvor det voksende antal hyldemetre begyndte at blive et problem. Der var ikke noget nyt i hverken at kassere eller at tale om at kassere, men Hvidtfeldt var den første, som for alvor beskæftigede sig med systematiske bevarings- og kassationsplaner. Ifølge ham var den store udfordring for arkivet i første omgang, at få et overblik over, hvad der eksisterede af arkivalier. Først derefter kunne man tage fat på kassationsspørgsmålet.[8] Overblikket manglede blandt andet, fordi arkivalierne hos myndighederne blev henlagt kronologisk, dvs. sagerne blev gemt i den rækkefølge, de blev registreret, uden hensyn til deres indhold eller betydning.[9] J. Hvidtfeldt ville væk fra det system og i stedet indføre en systematisk emneopdeling af sagerne.[10] I hans optik var den første store opgave derfor at få et samarbejde i gang med myndighederne om deres arkiveringssystem.[11]

B/k-problematikken blev angrebet fra to vinkler. For det første blev der i 1963 oprettet en sektion direkte under Rigsarkivaren, bestående af to arkivarer, der skulle tage sig af udarbejdelse og godkendelse af journalplaner og kassation.[12] For det andet blev der opmuntret til diskussion om emnet. Herudfra skulle der skabes et overblik over feltet med henblik på at kunne vælge de mest velegnede kassationsmetoder.[13]

Inspireret af den amerikanske historiker og arkivar T. R. Schellenbergs teorier om bevaring og kassation af arkivalier tog diskussionerne i 1970'erne udgangspunkt i arkivaliernes genanvendelsesværdi, som indeholdt to aspekter, det processuelle og det informative.[14] Det processuelle aspekt sigter for det første til arkivaliernes konkrete ophavssituation og den umiddelbare dokumentation af kildens tilblivelse. For det

8 Johan Hvidtfeldt 1966, »Tanker om kassation«, *Arkiv* bd. 1, s. 6; Harald Jørgensen 1981, »Et landsarkiv og dets opgaver. Nogle erindringsblade fra det sjællandske landsarkiv 1962-77«, *Nordisk Arkivkundskab* nr. 10, s. 28; *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1956-1960*, København 1961, s. 67.

9 Kassation og bevaring af arkivalier, intern vejledning 1979, Rigsarkivets 2. afdeling, s. 40.

10 Kassation og bevaring af arkivalier 1979, s. 42; Else Hansen 2006, »Principper for bevaring og kassation. Diskussionen i Danmark efter 1966«, *At vogte kulturarven*, bd. 1, s. 53; Jørgensen 1981, s. 28.

11 *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1961-1965*, København 1968, s. 67.

12 Else Hansen 2006, s. 53.

13 *Kassation af arkivalier. Arkivforeningens seminar III, Søhus Højskole, 9.-11. maj 1969*, København 1970, s. 3; Else Hansen 2006, s. 51f.

14 Theodore R. Schellenberg 1956, »The Appraisal of Modern Public Records«, *Bulletins of the National Archives*, nr. 8, s. 239, 254; Kassation og bevaring af arkivalier 1979, s. 17f.; Anders Sode-Pedersen 2006, « Tekstreduktion og historiesyn. Et forsøg på dekonstruktion af den klassiske danske kassationsdiskurs«, *At vogte kulturarven* bd. 1, s. 18.

andet sigter det til arkivaliernes belysning af den administrative proces og myndighedernes håndtering af opgaverne. Det informative aspekt sigter til de informationer, som ligger uden for den administrative proces, dvs. samtlige områder af arkivaliernes dokumentationsmuligheder, omfattende både den arkivskabende myndigheds virke og trådene herfra ud i samfundet.[15] Forenklet sagt kan denne skelnen sammenlignes med historikeren Kristian Erslevs klassiske opdeling af kilden som levn og beretning.

Uden at gå for dybt ind i de teoretiske overvejelser, som prægede den arkivfaglige debat i 1970'erne, er vi, for at kunne forstå den b/k-politik, som bliver ført i dag, nødt til at se på, hvad diskussionerne grundlæggende handlede om.

Diskussionerne i 1970'erne

Både arkivfaglige og historiefaglige synspunkter prægede 1970'ernes debat om bevaring og kassation. Synspunkterne blev bl.a. fremsat på et historikermøde i Odense 1969. I de år var historiefaget meget påvirket af kvantitative undersøgelsesmetoder.[16] Disse kom til at stå stærkest i diskussionerne, blandt andet fordi der fremkom konkrete forslag, som var overskuelige og gav store kassationsmuligheder.

Arkivarerne ville væk fra de subjektive vurderinger over til mere objektive udvælgelseskriterier. De informationer, som lå i de processuelle aspekter, blev diskuteret indgående, mens diskussionen om de informative aspekter især kom til at dreje sig om repræsentativitet.[17] Det var netop i den periode, at det repræsentative udsnit blev præsenteret som en kassationsmetode.[18]

Et repræsentativt udsnit blev betragtet som tilstrækkeligt ved bevaring af enstypesager/personsager.[19] Enstypesager kan defineres som sager, der alle behandler samme emne, men adskiller sig fra hverandre ved at omhandle forskellige personer, steder eller ting. Som eksempel kan nævnes kommunale sociale sager, byggesager eller patientjournaler. De er ofte udformet i skemaform. Man ville gennem et repræsentativt udsnit kunne opnå høje kassationsprocenter af disse sager, fordi

15 *Den Hemmelige Rapport*, s. 6, 76f. På grund af begrebsforbistring valgte deltagerne i møderne omkring Den Hemmelige Rapport at opfinde nye begreber, men da Schellenbergs begreber stadig bruges indimellem, har jeg valgt at holde fast i hans skelnen.

16 Else Hansen 2006, s. 58.

17 Else Hansen 2006, s. 57.

18 *Kassation af arkivalier* 1970, s. 23; Helle Linde 1971, »Kassation i personsager«, *Arkiv* bd. 4, s. 321-327; Anders Sode-Pedersen 2006, s. 31.

19 *Kassation af arkivalier* 1970, s. 23; Linde 1971, s. 322.

man kun behøvede at bevare dele af primærmaterialet. Resten kunne kasseres, hvis helheden var blevet registreret på grundlag af statistisk valide kriterier.

Der blev præsenteret forskellige udvælgelsesmetoder og procentsatser. Et udsnit efter udvalgte årgange, som for eksempel hvert femte eller hvert tiende år – også kaldet periodiske udvalg – blev foreslået, men betragtet som problematisk, fordi de mellemliggende år ville gå helt tabt.[20] Et andet forslag var at udvælge et geografisk område, hvor man totalbevarede data – også kaldet intensivdataområde – men også den metode blev kritiseret for den svaghed, at der intet overhovedet blev bevaret fra områder, som ikke blev udvalgt.[21] På den måde risikerede man også her at kassere hele sektioner af arkivalier, der måske senere kunne få værdi. I stedet valgte man at give udvalg efter fødselsdato megen opmærksomhed, en metode, som især kom i fokus oven på indførelsen af personnummeret i 1968.[22]

Udvælgelse efter fødselsdato kunne ske efter forskellige procentsatser. Valgte man for eksempel alle personer ud, som var født den 1. i hver måned, ville bevaringsprocenten blive ca. 3,3 %. Valgtes de ud, som var født på datoerne den 1. og den 11. i hver måned, ville procenten blive ca. 6,6 %. Tre datoer ville give ca. 10 % og seks datoer ca. 20 %.[23] Men allerede ved den første præsentation af denne metode ved b/k-seminaret i 1969, var man opmærksom på, at den havde sine svagheder. Nogle arkivarer mente rent ud, metoden kunne ødelægge lokal- og socialhistoriske punktundersøgelser.[24] I 1970'erne blev især det repræsentative udsnits størrelse, set i forhold til populationsstørrelse, diskuteret indgående. Svagheden ved metoden er, at jo lavere bevaringsprocenten er, jo større skal den undersøgte population være for at sikre en høj grad af sandsynlighed for en stikprøves repræsentativitet.[25] I 1990'erne kom endnu et argument i spil. Det blev nu påpeget, at udvælgelse af sager efter et tilfældigt kriterium som fødselsdatoen

20 Linde 1971 s. 323; Jørgensen 1981, s. 46. Dette princip har været anvendt på forskellige arkivaliegrupper, for eksempel kommunernes selvangivelser, hvoraf man bevarer hver 10. årgang.

21 Princippet har været anvendt i kombination med anden bevaringsform. Dette vil blive gennemgået senere i artiklen.

22 Asbjørn Romvig Thomsen 2006, »Da folkeregistreringen blev elektronisk – oprettelsen af CPR«, *Ny viden – gamle ideer. Elektroniske registres indførelse i centraladministrationen*, Odense, s. 68.

23 Linde 1971, s. 325f.

24 *Kassation af arkivalier* 1970, s. 27.

25 Linde, 1971; Harry Christensen 1974, »Hvor repræsentative er repræsentative udsnit?«, *Arkiv* bd. 5, s. 12f; Poul Thestrup 1974, »Om kassationsprincipper for persontypesager«, *Arkiv* bd. 5, s. 80; Kassation og bevaring af arkivalier 1979, s. 50ff.

ikke er tilstrækkeligt dækkende, fordi forskere ofte arbejder med systematiske udvalg af sager.[26]

I løbet af 1970'ernes diskussion blev der fra både de arkivskabende myndigheder og fra arkivarerne selv presset på for at få generelle retningslinjer for bevaring og kassation.[27] I 1973 blev en intern vejledning om bevaring og kassation af arkivalier sendt rundt i Rigsarkivets 2. afdeling, den nuværende b/k-afdeling. Den fik ikke rigsarkivarens godkendelse og var således ikke retningsgivende for landsarkivernes bevarings- og kassationsvurderinger. Dokumentet forblev blot vejledende, og i forhold til sygehusene manglede der konkrete forslag til, hvordan man skulle kassere i specifikke arkivalier. I første omgang kom der altså ikke noget konkret ud af diskussionerne i 1970'erne, og så længe der manglede retningslinjer, var forvaltningerne nødt til at totalbevare.

Allerede i 1902 blev det vedtaget, at offentlige myndigheder og institutioner ikke måtte kassere uden at have konsulteret arkivvæsnet først, hvilket tillige gjaldt kommunale arkivalier fra 1945 og frem.[28] Det var i sidste ende rigsarkivarens ansvar at få gjort noget ved problemet. Bestemmelserne har altid været tænkt som minimumsbestemmelser, og det har derfor altid forholdt sig sådan, at hvis en kommune eller et sygehus vælger at bevare mere, må de gerne det. De skal så bare selv skabe plads og midler til den valgte ekstrabevaring, da arkivvæsnet normalt kun er villig til at modtage de arkivalier, som er omfattet af bevaringsbestemmelserne.

I J. Hvidtfeldts periode som rigsarkivar var det faglige fokus altså på at danne sig overblik, både i forhold til den konkrete arkivaliesituation i landet, men også i forhold til teoretiske forestillinger vedrørende bevaring og kassation.

Den kvantitative metode forfines

Den hidtidige leder af erhvervsarkivet i Aarhus, Vagn Dybdahl, tiltrådte som rigsarkivar i 1979, og samme år kom en revideret udgave af den interne vejledning om bevaring og kassation fra 1973. Selvom den fortsat var et internt redskab i Rigsarkivets 2. afdeling, forblev denne vejledning i mange år den mest grundige gennemgang af principielle

26 Referat af kommunekassationsseminar på Odense rådhus d. 28.4.1995, Arkivforeningens Arkiv, Rigsarkivet. Docent Per Boje, Odense Universitet, gav her en meget præcis beskrivelse af problematikken (s. 8).

27 Hvidtfeldt 1966, s. 8; *Kassation af arkivalier* 1970, s. 2, 4.

28 Hvidtfeldt 1966, s. 4.

retningslinjer for b/k.[29] Den store forskel på vejledningen fra 1973 og den reviderede udgave i 1979, er tilføjelsen af et stort afsnit, som detaljeret viser, hvad et repræsentativt udsnit kan og ikke kan. Historiker og arkivar, senere museumsleder Poul Thestrup var forfatteren bag indlægget, hvori han fremstillede forskellige procentsatsers validitet i forhold til populationsstørrelse. Det blev understreget, at hvis en population opdeles på tilstrækkeligt små delpopulationer, er en 3,3 procents stikprøve uanvendelig. Problemet er, at en særligt afgrænset *del* af en stikprøve vil være mindre repræsentativ end stikprøven i sin helhed. Såfremt den udvælgelsesprocent, som er blevet brugt til at skille de bevarede fra de kasserede poster, ikke er høj nok, kan de fremtidige forskningsresultater blive skævvredet i forhold til det originale materiales fordeling. Ifølge Thestrups beregninger bør en stikprøve typisk være på cirka 10 %, hvis man skal lave en undersøgelse af en delpopulation med tilstrækkelig validitet – men igen kommer det an på, hvor stor delpopulationen er.[30] Der var altså i vejledningens reviderede udgave en opmærksomhed – som foregreb senere diskussioner – på repræsentationsudtagningens fordele, men også dens begrænsninger set i forhold til størrelsen af en population.

I 1981 indførtes det repræsentative udsnit efter fødselsdato for udvalgte arkivalier i den bekendtgørelse, der kom om kassation i kommunernes arkivalier.[31] Det repræsentative udsnit blev indført på udvalgte arkivaliegrupper med enstypesager. Tanken var, for det første, at man gennem bevaring efter fødselsdatoer, kan bruge udsnittet til at underbygge en statistisk analyse, og for det andet, at man kan følge den samme person gennem de forskellige forvaltningsmæssige instanser.[32] Bestemmelsen byggede på, at man på grund af pladsproblemer var nødt til at kassere i arkivalierne, men nødig gjorde det. Denne tilgang bliver understreget i Vagn Dybdahls bog *Arkiverne i samfundet.* Han præsenterer her problemet med den voldsomt voksende arkivdannelse i Danmark som noget, der skal løses gennem anskaffelse af mere magasinplads. Løsningen på pladsproblemerne bliver dermed ikke tænkt i kassationer, men i merbyggeri.[33] Det, som springer mest i øjnene, når man læser vejledningen af 1981, er, at alle arkivaliegrupper blev

29 Else Hansen 2006, s. 51. Først i 2002 udkom *Den Hemmelige Rapport*, som kan ses som et forsøg på at opdatere principper omkring b/k.

30 Kassation og bevaring af arkivalier 1979, s. 50ff.

31 Indenrigsministeriets bekendtgørelse nr. 201 af 29. april 1981 om kassation i kommunernes arkivalier.

32 Kassation og bevaring i kommunearkiver: En vejledning, 1981, Rigsarkivet, s. 7.

33 Vagn Dybdahl 1987, *Arkiverne i samfundet. Artikler og foredrag*, København, s. 13-30.

kvalitetsvurderet hver for sig. Der var forskellige kassationsprocenter, alt efter hvilken værdi en given arkivaliegruppe blev tildelt, og en del arkivalier skulle totalbevares.[34] Nogle arkivalier blev bevaret efter andre metoder, som for eksempel periodiske udvalg. Ved en gennemgang af forslagene fandt jeg kun forslag til 3 procents bevaring i to tilfælde[35] – resten af bevaringsprocenterne lå på henholdsvis 10 %, 20 %, eller 100 %.[36] Man valgte dermed at følge Poul Thestrups estimater af, hvor stor procentsatsen bør være, hvis der skal kunne laves valide undersøgelser af delpopulationer.[37]

Den konstaterede tendens til, at man på grund af pladsproblemer var nødt til at kassere i arkivalierne, men nødigt gjorde det, vil vi se går igen, når vi tager patientjournalerne op til nærmere undersøgelse.

Der må ske noget

I 1992 blev rigsarkivar-embedet overtaget af Johan Peter Noack, tidligere leder af Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa. Der herskede i midten af 1990'erne den opfattelse i Rigsarkivet, at der ikke var blevet opnået særlig mange konkrete mål i de år, der lå forud for Noacks ansættelse.[38] Ser vi på, hvad der var blevet gennemført i forhold til denne artikels primære eksempel, sygehusarkivalierne, er det sandt. Som den senere gennemgang vil vise, var der endnu ikke på det tidspunkt blevet gennemført noget konkret, som sygehusene kunne forholde sig til, på trods af, at man i midten af 1990'erne havde været opmærksom på pladsproblemerne omkring patientjournaler i mere end 20 år.

Der lå tillige mange arkivalier ude på forvaltningsstederne, som længe havde været afleveringsmodne, dvs. Statens Arkiver måtte forholde sig til et meget stort afleveringsefterslæb.[39] Desuden var det blevet et mål at styrke samarbejdet med de kommunale forvaltninger og få gjort arkivalier mere tilgængelige. På trods af udfærdigelsen af kommunebekendtgørelsen fra 1981, var det et faktum, at der i 1990'erne længe

34 Kassation og bevaring i kommunearkiver 1981, s. 9-30

35 Kassation og bevaring i kommunearkiver 1981. S. 11 omtales tre procents bevaring for personalesager, som ikke er chefstillinger, og s. 15 tilsvarende for socialt materiale, som vedrører pension.

36 Kassation og bevaring i kommunearkiver 1981, se for eksempel s. 13, 15, 21.

37 Kassation og bevaring af arkivalier 1979, s. 48-52.

38 Johan Peter Noack 2006, *Kortfattede svarbemærkninger*, s. 4.

39 Johan Peter Noack 2007, »Kvantitetens omslag til kvalitet. Oplæg til debat om kassationens politik«, John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.), *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen*, København, s. 552.

havde manglet retningslinjer for bevaring og kassation af arkivalier både generelt, men i særdeleshed i forhold til sygehusarkivalier.

Som ny rigsarkivar greb Noack problemerne dynamisk an. Det første, han gjorde, var at ansætte en økonomichef. Rigsarkivets 2. afdeling blev tillagt to små afdelinger for privatarkiver og Forsvarets arkiver og fik navneskift til Bevarings- og Kassationsafdeling. Hvidtfeldts lille journaliserings- og kassationssektion med to ansatte, blev efter indførelsen af resultatkontrakterne fra 1995 udvidet med adskillige personer.[40]

Der var i sig selv ikke noget nyt i, at man var opmærksom på, hvad der manglede at blive udrettet i Statens Arkiver. Det nye var tilgangen til problemerne: Den blev meget mere struktureret og fokuseret på gennemførelsen af målsætninger. Målsætningerne blev bundet op på en resultatkontrakt mellem Statens Arkiver og Kulturministeriet.

En resultatkontrakt er ifølge Den Danske Ordbog en »aftale mellem et (bevilgende) ministerium og en (modtagende) offentlig institution hvori en række mål og krav til institutionen fastlægges for en bestemt periode«.[41]

Resultatkontrakter blev et almindeligt fænomen i forholdet mellem staten og diverse institutioner op gennem 1990'erne,[42] og i Statens Arkiver blev kontrakterne et etableret og tilbagevendende arbejdsredskab. Den første blev formuleret i 1994 og er siden blevet fornyet cirka hver fjerde år.[43] Kravene fra politisk side blev mere resultatorienterede end tidligere, hvilket også gjorde Statens Arkiver mere resultatorienteret som institution.

På et internt seminar i Statens Arkiver i 1996 holdt Noack et oplæg til debat om kassationspolitik i talen »Kvantitetens omslag til kvalitet«. Talen blev offentliggjort ti år senere, hvor Noack fastholdt sine synspunkter og lod sine tidligere ord trykke uden ændringer.[44] Resultatfokuset står som en grundlæggende præmis, bærende for alle argumenter. Hvor han for eksempel taler om samarbejdet med myndighederne, er det resultaterne i form af vejlednings- og informationskampagner og udarbejdelsen af konkrete bestemmelser, der bliver fremhævet.[45] Taler han om forholdet til regeringen, er fokuset helt og holdent på Statens

40 Else Hansen 2006, s. 50; *Hof og Stat. Kongelig Dansk Hof- og Statskalender. Statshåndbog for Kongeriget Danmark* 1995, s. 588f; samme 1998, spalte 1167; samtale med Jan Kanstrup.

41 *Den Danske Ordbog*, søgeord: resultatkontrakt, www.ordnet.dk/ddo.

42 Poul Olsen »Råd og resultater. Statens Arkiver som resultatkontraktstyrelse«, *Arkiv* 1997 (bd. 2 i ny serie), s. 70; »Kritik af resultatkontrakter«, lokaliseret d. 22. august 2011 på http://www.dr.dk/Nyheder/Penge/Jobliv/2008/03/25/110624.htm?rss=true.

43 Noack 2007, s. 551; www.sa.dk, søgeord »resultatkontrakter«.

44 Noack 2007, s. 439.

45 Noack 2007, s. 541.

Arkivers forpligtelse i forhold til opfyldelse af målsætningerne i kontrakten.[46] I forbindelse med forskningens interesser, bliver det fremhævet, at Statens Arkiver er nødt til at overholde sine forpligtigelser i form af udstedelse af bestemmelser og ved at overholde bevaringsomfanget.[47] Det hedder, umisforståeligt:

> Med andre ord, til bevaring hører kassationer. Det bebudes, at kravet om kassationer kan betyde, at vi ikke får bevaret dækkende dokumentation for alle aspekter. Det må vi se i øjnene.[48]

Noack siger dermed, at ikke alle forskningsbehov kan imødekommes ud fra de kassationsmål, der er blevet sat. Udgangspunktet er opfyldelse af målsætningen – hensynet til arkivaliernes forskningsmæssige værdi bliver af en sekundær karakter.

Noack refererer i 1996 til resultatkontraktens målsætning om at nå en kassationsprocent på 80 %[49] af den samlede offentlige arkivproduktion – et procenttal, der blev anset for at være meget højt, men ikke umuligt at nå.[50]

I 1996 kom der nye retningslinjer for bevaring og kassation af kommunale arkivalier. På størstedelen af enstypesagerne blev der nu indført bevaring efter tre procents-princippet. Det skete ikke uden modstand, som mundede ud i en mindretalsudtalelse i den betænkning, der gik forud for bestemmelserne.[51] Uenigheden blev fulgt op på et kommunekassationsseminar afholdt på Odense Rådhus i 1995. Diskussionerne omkring de foreslåede ændringer i bevaringen af kommunale arkivalier var intense. Der blev argumenteret lidenskabeligt imod både den foreslåede 3 procents bevaring og en primær udtagning efter

46 Noack 2007, se for eksempel s. 542 og s. 544 og s. 551

47 Noack 2007, s. 542.

48 Noack 2007, s. 543.

49 Det er vigtigt at skelne mellem procentsatserne vedrørende dels den samlede arkivalietilvækst, dels enstypesager.

50 Noack 2007, s. 544, 551.

51 Kommunekassationsudvalget: Bevaring og kassation af kommunale arkivalier. Betænkning afgivet af Udvalget til udarbejdelse af udkast til bekendtgørelse om primærkommunernes arkiver. Intern betænkning, Statens Arkiver 1995, s. 59-66. Kommunekassationsbetænkningen kom til at have stor indflydelse på de følgende års arbejde med bevaring og kassation, bl.a. fordi princippet om bevaringslister blev indført. Betænkningen nævner det, som skal bevares, resten kasseres. Tidligere havde man fulgt den praksis at nævne det, som skulle kasseres, og lade resten bevare. Den nye løsning gav øget kassationsmulighed.

fødselsdato,[52] men det blev dog i sidste ende de økonomiske argumenter og hensyn, der løb af med sejren.[53]

I sin tale til Arkivforeningens kassationsseminar november 2006 redegjorde rigsarkivaren for sin opfattelse af Rigsarkivets b/k-politik:

> Disse første års samtaler [med fremtrædende politikere og højtstående embedsmænd] gav mig det indtryk, at der måtte ske noget nu. Det gjaldt ikke blot bevarings- og kassationspolitikken, men meget tydeligt også den. Det var et gennemgående ønske, at beslutningsdygtigheden og effektiviteten blev øget. Jeg ved ikke, om det var elvte time, men jeg sporede utålmodighed. Blev det ikke bedre, ville vi gå drøje tider i møde. Der kunne gå nogle år, men så skulle resultaterne vise sig.[54]

Indførelsen af resultatkontraktsystemet var altså ikke blot en formalitet. I 2005 kom en redegørelse om bevaring og kassation fra Kulturministeriet, formuleret af Statens Arkiver og i overensstemmelse med institutionens holdning.[55] Ifølge redegørelsen måles resultaterne af Statens Arkivers aktiviteter gennem angivelse af dels omfanget af kassationer, dels omfanget og kvaliteten af de arkivalier, der bliver afleveret til Statens Arkiver.[56]

Udarbejdelse af bestemmelser og indhentning af afleveringsefterslæb var blevet to af hovedmålene. En høj kassationsprocent var blevet attraktiv, både fordi den konkret kunne måles gennem de mængdeandele, som ifølge bevaringsbestemmelserne skulle hentes hjem til Statens Arkiver; og fordi den gjorde det lettere at indhente afleveringsefterslæbet. Jo mere der måtte kasseres, jo færre arkivalier skulle hentes hjem til Statens Arkiver. Reduktion var derfor både direkte og indirekte kommet på dagsordenen. Efter resultatkontraktsystemet blev indført, skete der altså en grundlæggende ændring i Statens Arkivers fokus og holdning i forhold til arkivalier.

52 Referat af kommunekassationsseminar på Odense rådhus d. 28.4.1995, Rigsarkivet, Arkivforeningens Arkiv pk. 17, Foreningsmateriale 1992-2005.

53 Noack 2007, s. 550. Udtagning efter udvalgte årgange var et af de alternativer, som var blevet fremsat som et ønske frem for udtagning efter fødselsdato. Men udregninger viste, at denne metode ikke egnede sig til alle typer af sociale personsager, fordi disse sager kunne strække sig over mange år. Se RA, Notat angående: Kommunebevaringscirkulæret: totalbevaring af sociale personsager for udvalgte år, 20.05 1995, Arkivforeningens arkiv, pk. 17.

54 Noack 2006, s. 2.

55 Noack 2006, s. 1.

56 Statens Arkiver 2006, »Redegørelse om bevaring og kassation af offentlige arkivalier og om Statens Arkivers virke i forbindelse hermed«, *At vogte kulturarven*, bind 2, s. 17, 26.

I *At vogte kulturarven* peger arkivar, seniorforsker Else Hansen på den udvikling, der skete i b/k-diskussionerne fra 1966 til i dag, og viser, at »diskussionernes udgangspunkt er blevet forskubbet fra det faglige til et mere politisk niveau i en tid, hvor de politiske krav til arkiverne er blevet stadig mere eksplicitte«.[57] Det var altså ikke kun den praktiske tilgang til arkivalierne, der havde ændret sig. Selve kassationsdebatten havde også ændret fokus over mod de krav, der nu blev stillet fra omverdenen. Konsekvensen af dette skift blev, at den tidligere tilgang, der havde udgangspunkt i en vurdering af arkivaliernes genanvendelse, blev overskygget af målsætningen om at opnå resultater. Høje kassationsprocenter var blevet et væsentligt til at nå målene.

Jeg vil ud fra ovenstående gennemgang argumentere for, at der fra midten af 1990'erne skete et paradigmeskift i Statens Arkiver, idet tanken om reduktion blev dominerende. Dette udsprang af et fokus på politiske krav om målbare resultater. Når arkivalier efter indførelsen af den første resultatkontrakt i 1994 skulle vurderes, blev det derfor især med udgangspunkt i reduktion. Denne påstand vil jeg underbygge ved min gennemgang af behandlingen af patientjournalerne.

Det økonomiske argument

> Spørgsmål om kassationer er jo først og fremmest et spørgsmål om penge [...] Det er også vor pligt at undgå unødvendige udgifter for den danske stat.[58]

Sådan argumenterede J. Hvidtfeldt, da han i 1966 berørte emnet kassation. Den eneste grund til at kassere i arkivalier er, at det ville blive for dyrt at bevare det hele. Dette er og har været udgangspunkt for alle de kassationer, der er blevet foretaget gennem tiderne, og på den måde er økonomiske hensyn en helt grundlæggende præmis i forbindelse med bevaring og kassation. Men hvor J. Hvidtfeldt i forbindelse med det økonomiske argument fastholdt, at kassationer kun må ske under forudsætning af, at de gældende grundprincipper bliver opretholdt,[59] så bliver det økonomiske argument i J.P. Noacks taler kædet sammen med pres fra Kulturministeriet og nødvendigheden af vidtgående kassationer.[60]

57 Else Hansen 2006, s. 64.
58 Hvidtfeldt 1966, s. 4.
59 Hvidtfeldt 1966, s. 4.
60 Se for eksempel Noack 2007, s. 543f; J.P. Noack 1995, »Indledning til kassations-

I sommeren 2005 blev der i Kristeligt Dagblad bragt forskellige kritiske indlæg om Statens Arkivers b/k-politik. Som svar på kritikken af den høje kassationsprocent brugte Noack økonomien som det bærende argument. Økonomien kom til at fungere som en undskyldning, man ikke kan modsige. Det økonomiske argument er blevet brugt igen og igen, når Statens Arkiver skal forklare og forsvare den førte b/k-politik.[61]

Men kigger man på, hvad kravet har været fra politisk side, ser det ikke ud til, at det økonomiske pres har været helt så markant. I resultatkontrakten af 1994 blev kravet om kassation af arkivalier sat til 80 %.[62] Dette blev som sagt anset for at være et meget højt mål.

På trods af at kassationsprocenten senere blev hævet til 85 %, har der, ifølge chefkonsulent Jan Kanstrup, Statens Arkiver, ikke været noget økonomisk pres på Rigsarkivet i forbindelse med udarbejdelsen af bestemmelserne i 1996.[63] Han udtaler at:

> De 15 % bevaring var i overensstemmelse med en bred (kvalitativ) arkivarkonsensus om, »hvad vi plejede at tage med hjem«.[64]

Kravet om en kassationsprocent på 85 % udsprang altså af, hvad der rutinemæssigt blev kasseret i Statens Arkiver – det var ikke et tal, Kulturministeriet pressede igennem.[65] Kassationsprocenten for papirarkivalier blev i slutningen af 1990'erne opgjort til cirka 89 %.[66] Også kravet om en kassationsprocent på 85 % blev altså overgået, hvilket ikke kunne stamme fra et politisk pres. I Statens Arkiver var man klar over, at den høje kassationsprocent stammede fra Statens Arkiver selv. En intern rapport fra maj 2002 gør opmærksom på det ekstra råderum, der reelt eksisterer.[67]

seminar i RA 21. marts 1995«, kopi i forf.s arkiv; Noack 2006, s. 2ff; Morten Mikkelsen, og Morten Pedersen, 2005, »Der skal skæres ind til benet«, *Kristeligt Dagblad* 9. juni 2005, s. 2.

61 Mikkelsen 2005, s. 2; Noack 1995, s. 1; Noack 2006, s. 2; Noack 2007, s. 556; Indstilling om bevaring og kassationsbestemmelser for arkivalier fra kommuner og regioner efter 1. januar 2007, s. 10, lokaliseret d. 6. august 2011 på http://www.sa.dk/media(3140,1030)/Afrapportering.pdf.

62 Noack 2006, s. 2; Noack 2007, s. 551.

63 Jan Kanstrup 2005, »Kronik giver et uretvisende billede af Statens Arkiver«, *Kristeligt Dagblad* 18. juni 2005; Christensen 2010, bilag 1. s. 2; samtale med Jan Kanstrup.

64 Christensen 2010, bilag 1. s. 2.

65 Christensen 2010, bilag 1. s. 2.

66 Jan Kanstrup 2009, »B/K-arbejdet i de nordiske lande«, Nordiske Arkivdage 2009, s. 7, lokaliseret d. 6. august 2011 på http://www.nordiskearkivdager.no/index.php?page_id=878

67 Mikkelsen 2005, s. 2.

Det økonomiske argument var stærkt og blev brugt, når de høje kassationsprocenter skulle forsvares, men i realiteten endte kassationsprocenten altså med at blive endnu højere end kravet fra politikernes side. Spørgsmålet er hvorfor. Ifølge Jan Kanstrup udsprang det af en konsekvent bevaringsvurdering, men jeg må her anføre en anden mulig resultatorienteret motivation for at presse kassationsprocenten op. J. P. Noack har givet udtryk for, at Statens Arkiver kunne opnå bevillinger til et eftertragtet magasinbyggeri gennem fremvisning af gode resultater i form af besparelser. Opfattelsen var altså den, lader det til, at det, som Statens Arkiver ville få ud af at vise gode resultater, ikke bare var politikernes tilfredshed og velvilje, men en mulighed for at opnå øgede bevillinger.[68] Det er en form for bonus. En af de ting, som stod øverst på Statens Arkivers ønskeliste, var at få bevillinger til magasinbyggeri.

Det politisk-økonomiske argument blev sat sammen med den førte b/k-politik på trods af, at presset ikke som sådan lå der. Men tanken om det økonomiske pres var med til at etablere, knæsætte og retfærdiggøre de høje kassationsprocenter både inden for og uden for Statens Arkiver. Staten har oprindelig været villig til at betale for en bevaring på 20 %. At bevaringsprocenten kom helt ned på 11 %, havde ikke direkte noget med et økonomisk pres at egøre.

Bevarings- og kassationsmetoder

Som vi har set, blev den repræsentative udvalgsmetode efter fødselsdato introduceret i 1960'erne og -70'erne. Metoden favoriserer data til kvantitative undersøgelser, og den kræver en vis populationsstørrelse som undersøgelsesfelt. Udvalgsmetoden blev anset for værende mere objektiv end tidligere anvendte metoder, og det var netop et ønske at bevæge sig væk fra subjektive udvælgelseskriterier.[69]

Den kvantitative metode, specielt med udtagning efter fødselsdato, hverken var eller er imidlertid de eneste tanker, man har gjort sig vedrørende b/k i Statens Arkiver. Allerede ved b/k-seminaret i 1969 blev der sat spørgsmålstegn ved udtagning efter fødselsdato, men især de lidenskabelige diskussioner, der fandt sted i forbindelse med kommunekassationsudvalgets betænkning fra 1995, viser, at der herskede uenighed. *Den hemmelige rapport* fra 2002 er ligeledes et forsøg på at diskutere, udvikle og inspirere til nye tilgange til b/k. Rapporten viser, hvor vanskeligt det er at få etableret et fælles diskussionsmiljø, fordi

68 Noack 2006, s. 3; Noack 2007, s. 553.
69 Else Hansen 2006, s. 58.

udgangspunktet for arkivarerne er meget forskellige. Der bliver jævnt hen tænkt og præsenteret nye teoretiske tilgange i forhold til b/k,[70] men det synes ikke umiddelbart at have påvirket den praksis, der er i brug i forhold til patientjournaler. Nedenstående gennemgang viser, at der fortsat bliver bevaret efter den kvantitative metode.

I praktisk forstand var bevaringen efter fødselsdato tiltrækkende nok. Den var overskuelig, og man bevarede arkivalier fra alle steder og alle tider. Ingen geografisk enhed eller tidsperiode ville på den måde blive snydt. Metoden var let at overskue for det personale, der skulle sortere arkivalierne på selve sygehusene, og som tidligere nævnt kunne man få kassationsprocenten meget højt op.

Statens Arkiver giver udtryk for, at den førte b/k-politik ikke udspringer af noget bestemt historiesyn,[71] men dette synes kun til dels at være rigtigt.

Ved så konsekvent at læne sig op ad en bevaringspolitik, der favoriserer kvantitative undersøgelser af store populationer, foretager man også et historiefagligt valg. Når en lav bevaring af for eksempel enstypesager bliver anset for at være tilstrækkelig, må denne tilstrækkelighed forstås i forhold til *noget*. Som jeg har vist, kan dette *noget* være påvirket af et ydre pres i form af et krav om målbare resultater, men det må samtidig finde begrundelse i en bestemt faglig holdning. Arkivalier bliver bevaret ud fra vurderingen af deres genanvendelsesværdi – og genanvendelsesværdien bliver vurderet ud fra en stillingtagen til, hvilke informationer der kan anset for tilstrækkelige til belysning af det danske samfund.

Det er Statens Arkiver, som vurderer, hvad der er fagligt forsvarligt,[72] men tolkningen af, hvad der er forskningsmæssigt forsvarligt, ændrede sig radikalt op gennem 1990'erne. Et repræsentativt udsnit på tre procent af enstypesager blev indført med det argument, at det var tilstrækkeligt til belysning af større populationer uden stor varians.[73] Det har netop hele tiden været påpeget, at populationen skulle være stor, hvis bevaringsprocenten skulle være lav, men hvor det før blev anset for værende problematisk med så lav en bevaringsprocent, blev det nu uden

70 Se for eksempel Else Hansen 2006b, »What is past is Prologue« – et oplæg holdt 19.01.2006 ud fra den canadiske arkivar Terry Cooks teorier om arkivering. Talen kan rekvireres hos Else Hansen, Rigsarkivet.

71 Kanstrup 2005; Kanstrup 2009; Christensen 2010, bilag 1; samtale med Jan Kanstrup.

72 Bemærkninger til lovforslaget til den danske arkivlov 1992, *Folketingstidende* 1991-1992, tillæg A, bind III, sp. 4068.

73 Gautier og Hellum 2006, s. 37.

reservationer anset for at være tilstrækkeligt. Grænserne for metodens anvendelighed blev udvidet i takt med behovet for at skrue kassationsprocenten op, og dermed blev synet på, hvad der kan anses for fagligt tilstrækkeligt, også revideret.

Det faktum, at Statens Arkiver i så udstrakt grad vælger at læne sig op ad én bevaringstype er også udtryk for et metodevalg. Som nævnt er der mange praktiske fordele ved at udvælge en enkelt bevaringsmetode, men man vanskeliggør samtidig andre undersøgelsesmetoder. Professor Per Boje, Syddansk Universitet, påpegede ved seminaret om kommunekassationsbetænkningen i 1995, at mange undersøgelser tager udgangspunkt i et systematisk – ikke i et tilfældigt – udsnit. Med systematiske udsnit mener han: »alle de personer, der opfylder bestemte kriterier – fx tilhører samme erhvervsgruppe eller har samme familiemæssige eller etniske baggrund«.[74] Der kan gives et utal af eksempler på undersøgelser, som ville have været vanskeliggjort eller helt umulige at gennemføre, om man kun havde haft et tilfældigt repræsentativt udsnit på 3 % til rådighed. Her skal blot nævnes to. Professor Anne Løkke, Københavns Universitet, bruger for eksempel i sin doktordisputats *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark i 1800-1920* både en kvantitativ og en kvalitativ metode. I den kvalitative del analyserer hun blandt andet præsters indberetninger om fødsler, foruden anden medicinsk litteratur. Da hun netop laver en sammenligning af forskellige holdninger til spædbørnsdødelighed forskellige steder i landet, og dermed laver en sammenligning af delpopulationer, ville et 3 procents udsnit ikke have givet tilstrækkeligt valid datakvalitet. Jeg havde selv ikke kunnet gennemføre min undersøgelse af neurastheni-patienter, hvis jeg ikke havde kunnet se på *alle* indlagte med den diagnose på Kommunehospitalet i de tre årgange, som blev udvalgt. Grunden er, at antallet af indlagte med den sygdom var så få – cirka 50 patienter alt i alt på de tre udvalgte årgange – at det ville have været umuligt at klarlægge tendenser ud fra et mindre udsnit baseret på en smal stikprøve trukket fra den totale patientpopulation.[75]

Der er lavet mange udmærkede kvantitative undersøgelser gennem tiden, og sigtet her er ikke at kritisere metoden i sig selv. Problemet opstår, når forskere ikke længere har mulighed for at variere deres forskning gennem et eget valg af metode og populationsstørrelse. Valget af bevaringsmetode er et valg af, hvilke historier det ifølge projektleder

74 Se note 26.

75 Undersøgelsen er beskrevet i artiklen »Da nerverne blev elektriske«, i *1066 Tidsskrift for Historie*, 39. årgang, nr. 3, september 2009.

ved Statens Arkiver, Anders Sode-Pedersen »bliver muligt for fremtidens historikere at binde folk på ærmet«.[76] Statens Arkiver vælger dermed de spor, fremtidens forskere har mulighed for at udtale sig ud fra. Ved så konsekvent at fokusere på én bestemt bevaringsmetode favoriserer Statens Arkivers med sin b/k-politik et bestemt historiesyn. Anders Sode-Pedersen mener, dette historiesyn blandt andet bunder i en forestilling om, at forvaltningerne i Danmark lever op til Max Webers idealtypiske bureaukrati, og om, at administrationshistorie og politisk historie er historikerens vigtigste virkefelt.[77]

Men en historiefaglig tilgang, som favoriserer kvantitative undersøgelser, nødvendiggør ikke i sig selv en høj kassationsprocent, og en høj kassationsprocent nødvendiggør ikke en bestemt kassationsmetode. Det kan med andre ord ikke være de historiefaglige synspunkter, der i sig selv har været drivkraften for den meget konsekvente bevaringspolitik. Jeg må derfor atter pege på, at behovet for at producere målbare resultater lader til at være den overordnede drivkraft. Det skal dog tilføjes, at den førte bevaringspolitik historiefagligt bedst kan forsvares, hvis man hierarkisk placerer kvantitative undersøgelser og administrationshistorie og politisk historie i toppen.

B/k-retningslinjer for sygehusenes arkivalier – første forsøg

I det følgende skal det vises, hvilken betydning den førte bevarings- og kassationspolitik helt konkret har haft for håndteringen af patientjournaler.

Sygehusene led allerede i slutningen af 1960'erne af pladsproblemer på grund af de store mængder af patientjournaler, der blev produceret, og de var selv de første til at presse på for at få nogle generelle retningslinjer at kassere efter.[78]

I januar 1970 nedsatte J. Hvidtfeldt et udvalg med deltagelse af ham selv og landsarkivar Harald Jørgensen, foruden lægelige og amtskommunale repræsentanter.[79] Formålet var at få udarbejdet en fælles journalplan for sygehusene, men der opstod uenighed, primært om, hvordan en egentlig sagsdannelse skulle foregå.[80] Hospitalernes patientjournaler blev på det tidspunkt henlagt og sorteret efter meget

76 Anders Sode-Pedersen 2006, s. 12.
77 Anders Sode-Pedersen 2006,, s. 24.
78 *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1966-75*, Rigsarkivet 1978, s. 409.
79 Sst.
80 Sag 1992-233-4, læg:1969-udvalg betænkning, Notat af 07.07.1987, s. 1f.

forskellige kriterier. Nogle sygehuse henlagde denne arkivaliegruppe efter udskrivningsdato, andre efter indskrivningsdato, andre igen efter journalnumre eller fødselsdato. Patientjournaler blev af Statens Arkiver anset for at være forskningsmæssigt de værdifuldeste,[81] og da man ikke var i stand til at finde et enkelt systematisk grundlag at vurdere ud fra, ville man slet ikke tage stilling til b/k-bestemmelser i denne sammenhæng. Hele initiativet blev opgivet i 1976.[82] »Nu får sagen nok gå sin skæve gang«, som Hvidtfeldt sagde efter det mislykkede forsøg.[83]

Det faglige fokus i forhold til patientjournaler var altså i denne periode lagt an på at finde et fælles journaliseringssystem, så der med udgangspunkt heri kunne udformes kassationsbestemmelser. Uden et fælles journaliseringssystem for sygehusene mente man ikke at kunne tage stilling til, hvordan der skulle kasseres i en arkivaliegruppe, der blev tillagt så stor en værdi, som tilfældet var.

B/k-retningslinjer for sygehusenes arkivalier – andet forsøg

På trods af, at patientjournaler flere gange blev benævnt enstypesager eller personsager,[84] blev de ikke behandlet som sådan. I begyndelsen af 1980'erne var der stadig totalbevaring på denne journalgruppe, da der endnu ikke var vedtaget b/k-bestemmelser for sygehusarkivalier.[85] Amtsrådsforeningen foranstaltede efter anmodning fra Rigsarkivet i 1980 en spørgeskemaundersøgelse af bevaringsbestanden af patientjournaler ved amtssygehusene. Man var, som i Hvidtfeldts tid,[86] optaget af, om udskrivningsbreve – også kaldet »epikriser« – kunne erstatte patientjournaler. Det tiltrækkende ved udskrivningsbrevene var, at de, som en sammenskrivning af patientens hospitalsophold, kun fyldte en eller to sider. En komplet patientjournal kunne til sammenligning fylde fra 10 til 180 sider, eller »blade«, som det kaldes i den sammenhæng.[87] Men udskrivningsbreve var så kortfattede, at de manglede detaljer og

81 *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne* 1978, s. 410.

82 Sag 1992-233-4, læg:1996-udvalg betænkninger, Notat af 07.07. 1987, s. 1f; Jørgensen 1981, s. 47.

83 Sag 1992-233-4, læg:1996-udvalg betænkninger, Notat af 07.07. 1987, s. 2.

84 Se for eksempel Linde 1971, s. 321; Anna Thestrup 1974 »Kassation i Personsager og familiesager«, *Arkiv* bd. 5, s. 248.

85 Sag 1992-233-4, læg: Interne notater, Notat af 4/3 1987, Notat ved. Bevaring/Kassation Af Patientjournaler Fra Sygehuse, s. 1,.

86 *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne* 1978, s. 410 f.

87 Sag 1992-233-4, læg: Indlån fra Gentofte, Indlånte sygejournaler, s. 11/10-1988, s. 4ff.

historik,[88] og en række overlæger udtalte, at de ikke kunne erstatte originale patientjournaler. Overlægernes udtalelser var medvirkende til, at Rigsarkivet igen indstillede arbejdet med at finde frem til tilfredsstillende kassationsregler for patientjournaler.[89]

B/k-retningslinjer for sygehusenes arkivalier – tredje forsøg

I slutningen af 1980'erne var situationen på nogle sygehuse blevet så desperat, at arkivvæsnet frygtede for ulovlige kassationer.[90] Fordi der endnu ikke var vedtaget bestemmelser på området, var det stadig påbudt at totalbevare alt arkivmateriale, og hospitalerne var ved at drukne i papir. Rigsarkivet var tvunget til at forholde sig til problemet, og i 1987 blev der derfor indledt en undersøgelse af forholdene omkring sygehusarkivalier med henblik på at lave nogle gældende kassationsregler. Kassation kunne ikke længere undgås.

Overarkivar Erik Stig Jørgensen blev leder for en afdeling, som hovedsagelig tog sig af den store b/k-undersøgelse af sygehusjournaler i 1987, og man gik nu mere praktisk til værks end tidligere, når b/k af patientjournaler skulle vurderes. Undersøgelsen gennemgik mange forskellige aspekter af sygehusenes papirproduktion. Der blev målt hyldemetre, og man diskuterede også denne gang om patientjournalernes udskrivningsbreve kunne erstatte patientjournaler. Igen blev ideen afvist med den begrundelse, at de ikke indeholdt nok information til forskningsbrug.[91]

Enstypesager blev i 1981 udvalgt til at skulle bevares efter fødselsdato i bekendtgørelsen for kommunearkivalier. Dette var slet ikke på tale i diskussionerne om bevaringen af patientjournaler. Denne arkivaliegruppe blev betragtet med en aura af betydningsfuldhed og fik ikke samme behandling som andre enstypesager.[92] Et vidtgående hensyn til den historiske og samfundsvidenskabelige forskning – ikke kun den medicinske – var udgangspunktet for den bevaringsform, man ønskede at indføre for patientjournaler.[93] Kassationer af sygehusarkivalier var

88 Se blandt andet: Sag 1992-233-4, læg: SST, brev af 30.06.1988 til medicinaldirektør Palle Juul-Jensen, s. 2, og sag 1992-233-4, læg: SLF, brev af 6/10 1987 til Vagn Dybdahl, s. 2 f, og sag 1992-233-4, læg: SLF, brev af 9. marts 1987, bilag 1, s. 3.

89 Sag 1992-233-4, læg: SLF, brev af 9. marts 1987, bilag 1, s. 3.

90 Sag 1992-233-4, læg: SST, brev af 30.06.1988 til Medicinaldirektør, s. 2, og sag 1992-233-4 læg: Aktuelle henvendelser fra forskellige sygehuse, Notat af 01.061988.

91 Sag 1992-233-4, se for eksempel i læg: SLF, Udvalgskommentar 1987.06.10, s. 2 eller i læg: SST, brev fra Dybdahl 30.06.1988, s. 2.

92 Sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus, Karen Hjort, 20.3.1995, »Sygehussagen«, s. 3.

93 1992-233-4, læg: Interne Notater, Notat af 19/6 1989, s. 4.

blevet en tvingende nødvendighed, men udgangspunktet i kassationsarbejdet var ikke spørgsmålet om, hvor meget man kunne tillade sig at kassere. Det var spørgsmålet om, hvor meget man økonomisk kunne tillade sig at bevare, der dominerede. Et eksempel herpå er diskussionerne om, fra hvilket årstal, man skulle begynde at kassere. Med andre ord, hvor langt kunne man tillade sig at totalbevare til? Hvidtfeldts forslag havde skæringsåret 1920, men i 1980'erne blev det anset for at ligge for tidligt. Der blev foretaget undersøgelser af, hvor mange hyldemetre, der ville blive tilføjet for hvert årti, man lagde til, og i diskussionerne rakte totalbevaringen frem til 1960/70. Men målinger viste, at den tidsramme ville kræve for mange hyldemetre, så i stedet blev 1950 sat som skæringsår for, hvor langt man økonomisk kunne forsvare at totalbevare patientjournaler.[94]

På et møde den 21. juni 1989 mellem Sundhedsstyrelsen, Statens Lægevidenskabelige Forskningsråd og Rigsarkivet, repræsenteret ved Vagn Dybdahl, Erik Stig Jørgensen og arkivar og senere seniorforsker Erik Gøbel, blev der opnået enighed om retningslinjer for bevaring og kassation af patientjournaler.[95] Patientjournaler skulle bevares efter følgende regler:

1) Alle patientjournaler ældre end 1950 totalbevares.

2) Fra 1950 og frem bevares et 10 procents repræsentativt udsnit af hele sygehuses eller afdelingers journaler. (Det vil sige, at der skulle totalbevares på udvalgte steder svarende til 10 % af den samlede kommunale[96] patientjournalmasse i Danmark).

3) Alle journaler bevares på sygehusene i op til 25 år, inden der må kasseres i dem.[97]

4) Rigshospitalets patientjournaler bevares totalt.[98] Også psykiatriske patientjournaler totalbevares.

94 Sag 1992-233-4, læg: Interne Notater, Notat af 15.06.1988, til Sagen, s. 2, og sag 1992-233-4, læg Interne Notater, 10. august: Referat af lands- og overarkivarmøde i Rigsarkivet den 14. juni 1988, s. 3.

95 Sag 1992-233-4, læg: Interne Notater. Til landsarkivarerne og overarkivaren for 2. afdeling, 21.06 1989, s. 1.

96 På det tidspunkt blev de fleste hospitaler drevet i kommunalt regi. De blev senere til amtshospitaler, senere igen regionshospitaler. Rigshospitalet og Finseninstituttet er statslige institutioner.

97 Sag 1992-233-4, læg: Interne notater, brev af 21.06.1989 s. 1 ff. Efter lægeloven skulle patientjournaler kun bevares 10 år efter sidste indførsel, men Rigsarkivet satte dette op til 25 år af hensyn til forskningen.

98 Reglerne for Rigshospitalet gjaldt også for Finseninstituttet. I 1980'erne blev instituttet integreret i Rigshospitalet og dets arkivalier dermed omfattet af bestemmelserne om Rigshospitalets arkivalier.

Tankerne bag disse regler var, at man gennem totalbevaring på udvalgte steder bedst kunne tilgodese forskellige former for forskning,[99] og man trøstede sig allerede på dette tidspunkt med, at arkivalier i digitalt format i fremtiden vil gøre det muligt at totalbevare.[100]

Bevaringsbestemmelserne blev formet ud fra, at man her skulle forholde sig til en forskningsmæssigt vigtig arkivaliegruppe, som man på grund af pladsproblemer var nødt til at kassere i. Udgangspunktet var altså hensynet til patientjournalernes bevaringsværdi. Der har naturligvis været en afvejning af pladshensyn, men det overordnede fokus var tanken om patientjournalernes genanvendelsesværdi, og hvor meget man økonomisk kunne tillade sig at bevare.

Der var endelig taget beslutning om, hvordan b/k-reglerne skulle se ud for sygehusarkivalier. Det eneste, der manglede, var at udvælge de sygehuse og afdelinger, hvor der skulle totalbevares. Men inden det blev vedtaget, blev Rigsarkivar-embedet som sagt overtaget af Johan Peter Noack i 1992.

B/k-retningslinjer for sygehusenes arkivalier – fjerde forsøg

Allerede samme år som Noack tiltrådte, blev der oprettet et sygehusudvalg,[101] hvis opgave var at komme med en redegørelse for b/k af arkivmateriale for sygehuse.[102]

Udvalget fortsatte ikke det arbejde, der foregik under den tidligere rigsarkivar, men forholdt sig til b/k af sygehusjournaler på ny. Begrundelsen for ikke at følge det foreliggende forslag var, at det ville blive for omfattende at skulle udvælge specifikke sygehuse til totalbevaring.[103] Også dette udvalg var tiltrukket af tanken om at lade udskrivningsbreve erstatte patientjournaler, men igen blev konklusionen, at det ikke ville være fagligt forsvarligt.[104]

99 Sag 1992-233-4, læg: Interne Notater, Notat af 19/6 1989, s. 4.

100 Offentliggørelsen af det endelige forslag skete i Erik Gøbel, »Danske sygehuses patientjournaler. Et kassationsforslag«, *Nordisk Arkivnyt* bd. 34, 1989, nr. 3-4, s. 50f.

101 Udvalget bestod af: landsarkivar Grethe Ilsøe, seniorforsker Erik Gøbel, arkivsekretær Ingelise Rahn, landsarkivar Chr. R. Jansen, læge og medlem af Etisk Råd Kirsten Rasmussen og stadsarkivar Henrik Gautier, Københavns Stadsarkiv.

102 Sag 1992-233-4 henlagt under sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus, Brev til Viborg 5/1 – 1993, s. 5.

103 Sag 1992-233-4 henlagt under sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus og derefter læg: SMO, Brev til Viborg 5/1 – 1993, s. 8f.

104 Sag 1992-233-4 henlagt under sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus og derefter læg: SMO, Brev til Viborg 5/1 – 1993, s. 7, og sag 1992-233-4, læg: Diverse, brev til Rigsarkivet fra Grethe Ilsøe af 16. juni 1987, s. 2.

Forskellen mellem forslagene fra 1989 og 1993 ser således ud:

1) Afleveringstidspunktet til Statens Arkiver sættes op fra 25 år til 40 år (der måtte dermed heller ikke kasseres i materialet før 40 år efter sidste indførsel).

2) Bevaringsprocenten på 10 % bevares, men skal nu opnås gennem bevaring efter fødselsdatoer (alle patienter født den 1., 11., og 21. i en måned) – ikke ved udvalg af sygehuse og afdelinger.

3) Der skelnes ikke mellem patientjournaler fra somatiske og psykiatriske hospitaler.

4) Alt materiale fra sygehuse søges nu inddraget – ikke blot patientjournaler, men også det administrative.[105]

5) Totalbevaring på Rigshospitalet er stadig et faktum.

Det nye var, at patientjournalerne nu blev bevaret på samme måde som kommunale enstypesager i og med, at de nu skulle bevares efter et repræsentativt udsnit på grundlag af fødselsdato. På den måde mistede de deres aura af betydningsfuldhed. Bevaring efter tre datoer vidner om, at man bibeholdt bevaringsprocenten fra det tidligere forslag på 10 %. Fordelingen blev nu bare af en mere demokratisk natur. Holdningen var, at alle sygehuse skulle bevare lidt, i stedet for, at nogle sygehuse skulle bevare meget. Men på trods af en anden udvælgelsesmetode havde sygehusudvalget de samme grundlæggende tanker om, at en 10 procents bevaring var en nødvendighed, foruden muligheden for at forske i totalbevaret materiale gennem Rigshospitalets arkivalier.

Ændringen i bevaringsformen medførte, at man nu anskuede patientjournaler som én arkivaliegruppe ud af mange. De mistede deres særstatus og blev behandlet på linje med kommunale enstypearkivalier. Det nye forslag byggede på en ensretning af al b/k af enstypesager, både i forhold til forvaltningerne og i forhold til arkivaliegrupperne.

Reduktion

Man havde med forslaget fra 1993 bevæget sig over i at tænke bevaringen af patientjournaler mere kvantitativt, men de regler, som blev vedtaget, og som kom til at gælde, så helt anderledes ud end udvalgets forslag. Bestemmelserne i 1996 fik denne udformning:

105 Sag 1992-233-4 henlagt under sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus og derefter læg SMO, Brev til Viborg 5/1 – 1993, s. 5.

1) Alle patientjournaler afsluttet d. 31. december 1949 totalbevares.

2) Alle patientjournaler, som er afsluttet i perioden 1950-76, og som vedrører personer, der er født den 1. i en måned, bevares (tre procents bevaring).

3) Alle udskrivningsbreve afsluttet i perioden 1950-76 bevares.

4) Bevaring af sager med principiel karakter samt administrativt materiale.

5) Totalbevaring på Rigshospitalet.

6) Ti års kassationsfrist (der må kasseres i arkivalier efter ti år).[106]

Det endelige forslag blev altså reduceret, for så vidt angår det repræsentative udsnits størrelse. Bevaring efter én dato, den såkaldte 01-bevaring som dækkede cirka 3, 3 %, var ikke blot blevet indført på sygehusenes arkivalier, men som nævnt også på størstedelen af de kommunale enstypesager.[107] Denne ændring var radikal, men det mest overraskende er, at der blev indført bevaring af sygehusenes udskrivningsbreve. Ovenstående gennemgang har netop vist, hvordan patientjournalernes udskrivningsbreve siden 1980'erne igen og igen blev afvist som havende selvstændig forskningsmæssig værdi. Selv udvalget af 1993 afviste udskrivningsbrevene, fordi de, som tidligere nævnt, er så kortfattede, at de ikke indeholder historik og detaljer.

I 2003 blev bestemmelserne af 1996 revideret, og der blev nu skåret endnu noget ned i bevaringen af patientjournaler. 01-bevaringen af papirjournaler er bibeholdt, men man bevarer i dag ikke længere udskrivningsbreve efter 1976. I stedet læner man sig op ad de statistiske oplysninger, der findes i Landspatientregisteret. Elektroniske patientjournaler bliver ikke bevaret. Der bliver dog bevaret indscannede papirjournaler, hvis de er gemt i et korrekt dokumentformat. 01-bevaring er også blevet indført på Rigshospitalet, så totalbevaring ikke længere er påkrævet nogen steder i landet.[108] Afskaffelse af totalbevaringen på Rigshospitalet betyder, at der ifølge bestemmelserne nu skulle reduceres kraftigere ved at undlade at bevare efter flere forskellige metoder.

Der skete altså en væsentlig nedskæring i bevaringen af patientjournaler med 1996-bestemmelserne i forhold til tidligere tiders forslag, en nedskæring, som fik endnu en stramning i 2003.

106 *Ministerialtidende* 1996, hæfte 5, s. 71f.

107 Kommunekassationsudvalget: Bevaring og kassation af kommunale arkivalier 1995, s. 33 ff. Foruden patientjournaler blev forslaget om at bevare efter forskellige principper for skadesjournaler, sygeplejejournalernes stamkort, dagslister for skadestuer og administrative arkivalier bibeholdt.

108 *Bekendtgørelse nr. 575 af 16. juni 2003, bilag 6, s. 12;* Bevaring og kassation af arkivalier i amtskommunerne, vejledning 2003, s. 6.

Reduktionsspiral

Ved at følge udviklingen omkring nogle konkrete beslutninger vil jeg vise, hvordan de tilgrundliggende tanker flettede sig ind i og evaluerede de foregående tanker ud fra en tilgang, som hele tiden tager udgangspunkt i størst mulig besparelse. Jeg kunne nævne flere eksempler, men vil af pladsmæssige hensyn holde mig til at følge den proces, der vedrører udskrivningsbrevene.

Udskrivningsbrevene var som sagt i arkivarernes søgelys, fordi de fyldte meget lidt i forhold til en komplet patientjournal. Op gennem 1970'erne, 1980'erne og helt frem til 1993 blev de igen og igen afvist som indeholdende tilstrækkelig information til forskningsbrug. Men på trods af det er udskrivningsbrevene taget med i bestemmelserne af 1996. 1992-udvalget var klar over, at nogle læger anså bevaring af udskrivningsbreve som tilstrækkelig, fordi de ikke lagde så meget vægt på patientjournalernes forskningsmæssige værdi, men udvalget valgte at se bort fra det synspunkt.[109] I »Redegørelse for bevaring og kassation« refererer Statens Arkiver til nogle udtalelser fremsat af epidemiologer i forbindelse med udformningen af 1996-bestemmelserne. Ifølge disse læger er udskrivningsbrevene tilstrækkelige til medicinsk forskning, men der angives ingen begrundelse for synspunktet.[110] Valget af argument viser dog, at det er den medicinske forskning, der nu overordnet bliver taget hensyn til, når arkivaliers genanvendelsesværdi skal vurderes.

Vi kan kun gisne om, hvorfor Statens Arkiver ændrede strategi og pludselig valgte at lytte til de stemmer, som taler for udskrivningsbreves selvstændige værdi. Da bevaringen af udskrivningsbreve falder sammen med indførelsen af tre procents bevaringen af patientjournaler, kan man forestille sig, at en ekstraordinær lav bevaringsprocent på den arkivaliegruppe blev mere acceptabel ved samtidig at kunne præsentere en delbevaring af samtlige patientjournaler. Vi kan som sagt ikke vide hvorfor, men faktum er, at accepten af udskrivningsbreve, er et udtryk for, at man nu tillagde dem en værdi, de ikke tidligere blev anset for at have.

I 2001 var det udvalg i Rigsarkivet, som skulle revidere 1996-bestemmelserne – herunder dem om sygehusarkivalierne – bemandet med

109 Sag 1992-233-4 henlagt under sag 2001-3442, pk. 1, læg: sygehus og derefter læg: SMO, Brev til Viborg 5/1 – 1993, s. 7; Bevaring og kassation af kommunale arkivalier (jf. note 107).

110 Statens Arkiver 2006, »Redegørelse om bevaring og kassation af offentlige arkivalier og om Statens Arkivers virke i forbindelse hermed«, *At vogte kulturarven*, bind 2, s. 21.

nye personer.[111] Det problem, de blandt andet skulle tage stilling til, var, at udtagningen af udskrivningsbreve var meget ressourcekrævende.[112] Man vendte sig derfor mod Landspatientregisteret (LPR), der siden 1976 har opsamlet oplysninger om patienter. Specialkonsulent Mette Hall-Andersen gennemfører i *Ny viden – gamle ideer* en analyse af udviklingen af sygehusstatistikkerne fra det papirbaserede indberetningssystem, som har eksisteret siden 1875 til 1985, hvor Landspatientregisteret ifølge Hall-Andersen, havde været i drift i fem år.[113] LPR er et register, som indeholder korte statistiske oplysninger om den enkelte patient, hvor det er muligt at få et overblik over indlæggelser og diagnoser.[114] Først i 1985 blev LPR landsdækkende, og ifølge arkivfuldmægtig Ingelise Rahn skal vi frem til år 2000, før databasens kvalitet synes tilfredsstillende.[115] Oplysninger om den enkelte patient er fra registerets start til nuværende tidspunkt løbende blevet udvidet.[116] Endelig er det tankevækkende, at kassationer af udskrivningsbrevene trådte i kraft, før LPR for alvor dækkede de tabte informationer.

2001-udvalget lavede sammenligninger af de oplysninger, der fandtes i LPR, med oplysningerne i patientjournalernes udskrivningsbreve, og i forbindelse hermed blev forskellige lægers holdninger inddraget i diskussionerne. Tilkendegivelser fra lægelig side rummede modsatrettede holdninger. To overlæger fra henholdsvis Aalborg og Aarhus ønskede en fortsat bevaring af udskrivningsbreve frem til 1995, fordi de blev anset for at indeholde mere information, end LPR havde i de tidlige år.[117] De to lægers holdninger blev ikke afvist, men 2001-udvalget valgte at læne sig op ad et notat, hvor professor i klinisk epidemiologi Thorkild I.A. Sørensen[118] hævder, at LPR fra 1977 kan erstatte

111 Projektet har titlen: *Det amtskommunale fællesprojekt* og er journalsag 2001-3422. Medlemmer af udvalget var Jan Dalsten Sørensen (projektleder) samt arkivarerne Jesper Thomassen, Leif Hansen Nielsen, Lone Hedegaard Liljegreen, Annette Østergård Schultz, Ingelise Rahn og Peter Edelholt.

112 Sag 2001-3422-0001-43, pk. 2, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (II) referat af 29. april 2002, s. 4.

113 Mette Hall Andersen 2006, »Sygehusstatistik og Landspatientregister«, *Ny viden – gamle ideer. Elektroniske registres indførelse i centraladministrationen*, s. 150 .

114 Mette Hall Andersen 2006, s. 184f. Se også Sundhedsstyrelsens rapport fra 2003: *Landspatientregisteret gennem 25 år, 1977-2002*, s. 3, lokaliseret d. 6. august 2011 på http://www.sst.dk/publ/tidsskrifter/nyetal/pdf/2003/21_03.pdf.

115 Sag 2001-3422-001-181, pk. 3, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (VI) og derefter læg: Mails vedr. udarbejdelsen af bestemmelser, mail 21. oktober fra Ingelise Rahn.

116 *Landspatientregisteret gennem 25 år* 2002, s. 6.

117 Sag 2001-3422-0001-215, pk. 3, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (VI), mail af 13. nov. 2002 kl. 16.36, og sag 2001-3422-0001-231, pk. 4, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (VII) Afrapportering, s. 25.

118 Daværende direktør for Dansk Institut for Klinisk Epidemiologi, DIKE.

udskrivningsbreve. En undersøgelse af datavaliditeten i LPR, blev også medtaget i argumentationen.[119] 2001-udvalget lænede sig altså op ad de holdninger, der repræsenterer størst besparelse. På trods af, at informationsniveauet blev anset for at være højere i udskrivningsbrevene end i LPR's tidlige år, vedtog udvalget, at informationsniveauet i LPR var tilstrækkeligt allerede fra 1977. Det er ikke bare den løsning, som giver de største besparelser, men også den løsning, som ligger tættest på kanten af, hvad der er fagligt forsvarligt, fordi LPRs oplysningsniveau stadig var under udvikling i de tidlige år.

Udskrivningsbrevene gik altså fra først at blive betragtet som utilstrækkelig information til dernæst at blive betragtet som tilstrækkelig information til endelig at blive betragtet som indeholdende mere information end nødvendigt. På trods af, at de blev kategoriseret som indeholdende mere information, end hvad der var at finde i LPR fra 1977, blev udskrivningsbrevene alligevel fravalgt med den begrundelse, at oplysningsniveauet var tilstrækkeligt.

Forløbet viser, hvordan der med udgangspunkt i størst mulig reduktion og ressourcebesparelse skete en omdefinering af, hvad der er fagligt forsvarligt.

Det digitale format

Lige siden J. Hvidtfeldts tid har tanken om, at elektronisk datalagring skulle overtage papirudgaven af journalerne, eksisteret. Jo længere vi kommer op gennem 1970'erne og 1980'erne, jo stærkere bliver tanken om, at problemet med de mange papirer snart bliver løst.[120]

Elektroniske patientjournaler bevares ikke i dag, eftersom hospitalerne kører med mange forskellige elektroniske systemer, og det ville blive for omfattende at vedligeholde dem alle med henblik på bevaring.[121] Man har derfor i Statens Arkiver ventet på, at udviklingen af et fælles patientoplysningssystem ville løse problemet.[122]

119 Sag 2001-3422-001-181 pk. 3, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (VI), mail 22 oktober kl. 14.39, og sag 2001-3422-0001-231, pk. 4, læg: Fællesprojekt Amtskommunerne (VII) Afrapportering, s. 25.

120 Se for eksempel: Hvidtfeldt 1966, s. 13; *Kassation af arkivalier* 1970, s. 10f; Sag 1992-233-4, læg: Sundhedsministeriet, brev af 19.07.1989 til Sundhedsministeriet, s. 3; Inge Bundsgård 2006, »The Question of Access: The Right to Social Memory versus the Right to Social Oblivion«, *Archives, Documentation and Institutions of Social Memory*, Ann Arbor, s. 117.

121 Bevaring og kassation af arkivalier hos amtskommunerne 2003, s. 6.

122 Samtale med Jan Dalsten Sørensen.

Det fælles system, som i øjeblikket har størst tilslutning og informationsrigdom, er e-journal med det tekniske navn SUP (Standardiseret Udtræk af Patientjournaler). SUP blev oprettet i forbindelse med strukturreformen i 2006, hvor sygehuse i højere grad end tidligere fik behov for at se data på tværs af de gamle amtsgrænser. SUP/e-journal er således oprettet med det formål, at man kan slå en patient op, som har været indlagt på et andet sygehus, gennemlæse behandlingsforløbet og viderebehandle ud fra dette.[123] Regionerne er den arkivansvarlige instans, men SUP/e-journal drives og videreudvikles i dag af MedCom, et samarbejde mellem myndigheder, organisationer og private firmaer med tilknytning til den danske sundhedssektor.[124]

I april 2010 kom Statens Arkiver med et forslag til nye b/k-bestemmelser for blandt andet sygehusarkivalier. Man ville afskaffe bevaringen af alle papirpatientjournaler og scannede patientjournaler efter 2001.[125] Tanken var, at man fra 2001 ville læne sig op ad de oplysninger, der er samlet i SUP. Problemet ved denne løsning er, at de tidligste poster i SUP er fra år 2000. Selvom alle regioner i dag er tilsluttet databasen, er der forskellige starttidspunkter for, hvornår et sygehus overfører data, og kun et beskedent antal sygehuse har sendt oplysninger til SUP, som går helt tilbage til 2001. Fra databasens start og frem til i dag har det været sådan, at sygehusene selv bestemmer, hvor mange og hvilke oplysninger der skal sendes til SUP. Nogle hospitaler sender kun statistiske oplysninger af sted, mens andre videregiver alle de oplysninger, de har. På den måde er det meget tilfældigt, hvilke oplysninger der forefindes i SUP helt frem til 2010. Materialet er dermed meget ujævnt og sporadisk og viser nogle af de problematikker, man møder ved elektroniske arkivalier.

Forslaget til nye bestemmelser blev ændret i løbet af juli måned 2010. Det blev her vedtaget, at SUP først skal erstatte papirpatientjournaler og scannede patientjournaler fra det tidspunkt, hvor et sygehus overfører *alle* deres patientoplysninger til databasen.[126] Det er virkelig en stor ændring, som betyder, at bevaring af patientjournaler vil blive opretholdt som hidtil, indtil det pågældende sygehus laver en komplet

123 Korrespondance med Mette Hall-Andersen.

124 Journalnummer: 2007-321-05263: Notat af 22 februar 2008 af M. Hall-Andersen, Rigsarkivet, s. 4, og Journalnummer: 2008-009007, Referat b/k afdelingen af 18. januar 2010, s. 2; samtale med IT-arkitekt M. Z. Poulsen, Region Hovedstaden.

125 Indstilling om bevaring og kassationsbestemmelser for arkivalier fra kommuner og regioner efter 1. januar 2007, s. 8f.

126 Bekendtgørelse om bevaring og kassation af arkivalier hos sygehuse og hospitaler trådte i kraft 1. september 2010.

overførsel af informationer til SUP. Der vil dermed være kontinuitet i bevaringsformen for patientjournaler fra 1950 og indtil det punkt, hvor SUP tager over. Fra det tidspunkt, hvor landets sygehuse og hospitaler overfører alle oplysninger til SUP, vil der være tale om totalbevaring af patientoplysninger i Danmark. Ifølge mine oplysninger kan der dog stadig gå ti år, før man kan tale om en komplet database med total informationsoverførsel fra alle sygehuse.

På samme måde som med LPR var Statens Arkiver i forhold til SUP lige ved gøre sig afhængige af en digital database på et så tidligt tidspunkt, at kvaliteten af informationsniveauet kan diskuteres.

Spørgsmålet, er om de nye bestemmelser er et tegn på, at Statens Arkiver er ved at ændre fokus i sit syn på arkivalier generelt, eller om man kun er blevet opmærksom på de problemer, der har rejst sig i forhold til patientjournaler.[127]

Bevaringsarbejdets virkelighed

Jeg foretog en rundringning til forskellige sygehuse og hospitaler for at finde ud af, hvordan der konkret bliver kasseret i patientjournaler i dag. Vi må huske, at de retningslinjer, som Statens Arkiver giver, kun er et krav om, hvad der som minimum skal bevares. Hvis en kommune eller et hospital ønsker at bevare mere, må de gerne det, men de skal selv bekoste og arrangere at få opbevaret de ekstra arkivalier.

Min rundspørge viste, at fem ud af tolv hospitaler kasserer efter Rigsarkivets retningslinjer, og de resterende syv har en vilje til at totalbevare.[128] De hospitaler, som totalbevarer patientjournaler, anser denne arkivaliegruppe som alt for værdifuld til at blive kasseret i. Mange gav udtryk for, at der tit bliver spurgt efter de gamle journaler, og efterspørgslen kommer især fra forskere. Rigshospitalet har på trods af de ekstra omkostninger, det har givet, valgt at totalbevare deres patientjournaler. Det samme gælder for Aalborg Sygehus, som på grund af pladsproblemer i 1980'erne hørte til et af de hospitaler, der pressede på for at få b/k-regler for patientjournaler.[129] Da reglerne kom i 1996,

127 Ændringerne blev vedtaget efter, at jeg sendte resultaterne af denne undersøgelse til Statens Arkiver i juni 2010. Min rapport indeholdt en kritisk analyse af SUP's informationsniveau fra databasens start frem til i dag – det kan kun glæde mig, hvis disse argumenter har haft nogen indflydelse på behandlingen af sagen.

128 Christensen 2010, bilag 2, s. 1f.

129 Sag 1992-233-4, Læg: Sundhedsministeriet, brev til Sundhedsstyrelsen af 05.10.1988, s. 1, og sag 1992-233-4, læg: Aktuelle henvendelser fra sygehuse, brev fra Rigsarkivet af 6. september 1989.

blev der kasseret efter de nye principper, men det har sygehuset besluttet ikke at gøre igen. De fleste af de sygehuse, som totalbevarer, kører efter den model, at de scanner papirjournalen ind, før den bliver smidt væk. I modsætning til papirarkivalier skal de indscannede journaler bevares. De hospitaler, som har valgt at totalbevare patientjournaler på papir, bevarer kun for deres egen skyld. I samme øjeblik et sygehus lukker eller får en styrelse, som beslutter at skaffe sig af med arkivalierne, er der ikke nogen officiel instans til at tage sig af de ekstra bevarede journaler. Statens Arkiver har jo som sagt ikke pligt til at modtage mere, end hvad bevaringsbestemmelserne angiver.

Det mest overraskende er, at elleve ud af de tolv sygehuse stadig kører med papirjournaler.[130] På trods af, at mange bruger elektroniske systemer til at indføre resultater og notater, bliver samtlige indførelser printet ud og samlet i én papirjournal.[131] Grunden er, at en elektronisk patientjournal er fragmentarisk bygget op i den forstand, at man for eksempel har ét system til at skrive notater i, et andet til at indhente prøveresultater, et tredje til temperaturmålinger, osv. Derfor er det mere overskueligt at have det hele samlet i papirform.

Flertallet af de adspurgte hospitaler anser altså patientjournaler for at være en så vigtig arkivaliegruppe, at de sætter ekstra resurser af til at bevare mere end det anbefalede. Desuden læner næsten alle sygehuse sig stadig op ad papirjournaler i det daglige arbejde, fordi de elektroniske systemer er meget fragmentarisk bygget op. På den måde er hospitalernes holdning til b/k og brug af patientjournaler helt anderledes end det, Statens Arkiver lægger op til skal bevares for eftertiden.

Kritik

At så mange sygehuse gerne vil totalbevare patientjournaler, tyder på, at de ikke mener, der bevares tilstrækkeligt materiale efter de gældende retningslinjer. Men ikke kun sygehusenes valg af bevaring indikerer uenighed. Der er mange eksempler på forskellige typer af forskere, som offentligt har tilkendegivet at være alarmeret over de nuværende regler.[132] I Kristeligt Dagblad blev der i 2005 trykt flere artikler, der

130 Christensen 2010, bilag 2, s. 1f.

131 Christensen 2010, bilag 2, s. 1f.

132 Se eksempelvis: *At vogte kulturarven* 2006 bind 1 og 2: Anders Sode Pedersen: »Tekstreduktion og historiesyn«; Henrik D. Gautier og Asbjørn Hellum: »Uden for murene«; Birgit Kirkebæk: »Pointen ligger (også) i detaljen«; Ib Søgåaard: »Bevar patientjournaler«. Se også: Tina Kold Jensen og Axel Skytthe, »Vi spiller Hasard med Fremtidens Forskning«, *Jyllands-Posten* 24. dec. 2009; Morten Mikkelsen, »Medicinsk forskning mister

henleder opmærksomheden på forskningsprojekter, som ikke havde kunnet lade sig gøre på grundlag af arkivalier udtaget efter nuværende bevaringsbestemmelser.[133] Selv læger, som arbejder med registerforskning, henleder opmærksomheden på, at denne metode ikke bør stå alene.[134]

Sygehusenes handlinger, og den omfattende kritik fra både læger og historikere, som tillige indbefatter arkivarer, burde give stof til eftertanke. Problemet i forhold til patientjournaler er ikke så meget selve bevaringsmetoden, men det ensidige fokus. Andre bevaringsmetoder har også deres begrænsninger.[135] Problemet er, at der primært bliver bevaret efter én metode, og at den metode er reduceret så kraftigt, at en forsker næsten er tvunget til at lave landsdækkende undersøgelser for at have data med en vis validitet. Der er som sagt ikke noget galt med landsdækkende kvantitative undersøgelser, men ved så konsekvent at følge ét bevaringsprincip har man netop valgt denne forskningsmetode som eneste mulige ved brug af patientjournaler som kilde. Man udelukker dermed muligheden for varieret forskning.

I de andre nordiske lande bliver der i langt større grad bevaret efter forskellige bevaringsprincipper. Det er tankevækkende, at et fælles træk ved både norsk, svensk og finsk bevaringsstrategi er, at de foruden at have retningslinjer for generelbevaring også har intensivbevaring på udvalgte steder. Det afskaffede man for Danmarks vedkommende i forhold til patientjournaler, da man afskaffede totalbevaring på Rigshospitalet. I Norge benyttede man sig frem til 1980'erne primært af periodiske udvalg, men senere blev et bredere spektrum af udvalgsmetoder taget i brug, som for eksempel valg af intensivdata-områder og repræsentative udsnit.[136] At bevare efter et repræsentativt udsnit blev dog med tiden mødt med så megen kritik, at det efter 1996 blev afskaffet som metode i Norges b/k-bestemmelser.[137]

Det er tillige tankevækkende, at de andre nordiske lande har en bevaringsprocent på papirarkivalier, der ligger på omkring 20 % eller endnu mere.[138]

vigtige data«, *Kristeligt Dagblad* 11. juni 2005; Morten Petersen og Peter Henningsen, »Når ræven vogter gæs«, *Kristeligt Dagblad* 13. juni 2005; Morten Mikkelsen, »Skarp norsk kritik af dansk arkivpolitik«, *Kristeligt Dagblad*, 13. juni 2005.

133 Mikkelsen 2005; Petersen og Henningsen 2005, jf. note 132.

134 Povl Munk-Jørgensen, »Forståelig begejstring – men registerforskning kan kun sjældent stå alene«, lokaliseret d. 6. august 2011 på www.sst.dk/Indberetning%20og%20statistik/Landspatientregisteret/LPR_25_jubi/Professor_psyk_hospital.aspx.

135 Linde 1971, s. 323; nærværende artikels afsnit om »Diskussionerne i 1970'erne«.

136 Bringslid 2009, s. 146f.

137 Bringslid 2009, s. 118.

138 Kanstrup 2009, s. 7. Der skal dog tages det forbehold, at grundlaget for selve udregningen af bevaringsprocenten kan variere fra land til land.

Statens Arkiver har opnået mange resultater i løbet af de sidste 15 år. Det meget store afleveringsefterslæb blev indhentet, og arkivaliernes tilgængelighed har aldrig været bedre. Der blev oprettet en it-sektion, og der er for nylig blevet bygget nye store magasiner på Kalvebod Brygge. Effektiviteten har betydet, at der i dag bliver bevaret meget, som let kunne være gået tabt, såfremt Statens Arkiver ikke havde fået indhentet afleveringsefterslæbet. Foruden mange terabytes gemt i elektronisk sags- og dokumenthåndterings-systemer (ESDH) har Statens Arkiver modtaget 5-10 kilometer arkivalier per år.[139] De høje kassationsprocenter er derfor kun én del af det, der er blevet arbejdet med på Statens Arkiver. Ikke desto mindre er denne artikels spørgsmål relevante at diskutere: Ligger 11 procents grænsen for bevaring i virkeligheden under grænsen for, hvad der er fagligt forsvarligt. Er bevaring efter primært én metode optimal? Er man ikke gået for langt i bestræbelserne på at producere let målbare resultater? Paradigmet i Statens Arkiver fokuserer på reduktion, men er det ikke nødvendigt at sigte i en anden retning nu?

Konklusion

Bevaring og kassation blev først et selvstændigt emne i 1960'erne, hvor forvaltningernes arkivalier for alvor begyndte at fylde op. På sygehusene var det først og fremmest de omfangsrige patientjournaler, det var svært at finde plads til, og Statens Arkiver nedsatte ad flere omgange forskellige udvalg, som skulle finde ud af, hvilke retningslinjer man skulle kassere efter. Men det var svært at blive enige, blandt andet fordi patientjournaler som arkivaliegruppe blev anset for at have en meget høj forskningsmæssig værdi. Der skulle flere tilløb til, og mange år gik, før de første konkrete retningslinjer tog form – men stadig, i første omgang, uden at kunne omsættes til praksis. Patientjournaler skiftede i den periode fra at blive behandlet som en unik arkivaliegruppe med særlig høj værdi til i 1993 at blive opfattet på linje med andre enstypesager med høj værdi. I forhold til både forvaltningerne og arkivaliegrupperne bevægede man sig i retning af at ensrette tilgangen til bevaring og kassation af enstypesager.

139 Kanstrup 2005, s. 10; Noack 2006 s. 3; Statens Arkiver 2006, »Redegørelse om bevaring og kassation af offentlige arkivalier og om Statens Arkivers virke i forbindelse hermed«, *At vogte kulturarven*, bind 2, s. 20, 26.

Efter 1993 fandt et paradigmeskift sted i Statens Arkiver. Med indførelsen af et resultatkontraktsystem i 1994 mellem Kulturministeriet og Statens Arkiver, fik tilgangen til bevaring og kassation et resultatorienteret fokus. Det tidligere udgangspunkt i en vurdering af arkivaliernes genanvendelse, blev overskygget af målsætningen om at gennemføre resultater, hvor høje kassationsprocenter spillede en vigtig rolle. Dette resultatorienterede fokus fik stor betydning for, hvordan Statens Arkiver tilrettelagde sin bevarings- og kassationspolitik fremover.

Resultaterne lod ikke vente på sig. I 1996 kom de første bestemmelser for bevaring og kassation af sygehusarkivalier. Set i forhold til tidligere forslag blev der skåret drastisk i omfanget af bevarede arkivalier ikke bare på sygehusområdet, men også på det kommunale område. Patientjournaler blev nu bevaret efter retningslinjer, der tidligere blev anset for at være utilstrækkelige. Tanken om besparelser og reduktion blev videreført i 2003-bestemmelserne med det resultat, at der blev strammet endnu noget op i forhold til patientjournaler.

På trods af, at det økonomiske argument har været et stående refræn i Statens Arkivers b/k-politik, var det ikke økonomien, som i udgangspunktet pressede kassationsprocenten op. Det var derimod behovet for at vise målbare resultater og evne til at gennemføre en meget konsekvent bevaringspolitik. Store økonomiske besparelser var en ekstra gevinst i denne sammenhæng, ikke det nødvendige udgangspunkt. Men det økonomiske argument var stærkt. Det kunne lukke munden på selv den mest ihærdige kritiker og blev ofte brugt som forklaring på de høje kassationsprocenter.

Der er to problemer ved den bevaring af patientjournaler, som er en realitet i Statens Arkiver i dag. For det første bliver der primært bevaret efter én metode, og for det andet er denne metode reduceret så kraftigt, at en forsker næsten er tvunget til at lave landsdækkende undersøgelser for at få data med en vis validitet. Det er ikke metoden i sig selv, der er noget galt med, men det ensidige fokus og den lave bevaringsprocent. Tanken om reduktion og ressourcebesparelser medførte, at man accepterede laveste fællesnævner i forbindelse med nye bevaringstiltag. Dette gjaldt antallet af udvælgelsesmetoder såvel som bevaringsprocenten. Den konsekvente stikprøvemetodik med tilfældige udvalg har sat en grænse for, hvilke former for undersøgelser, det er muligt at foretage, hvis man forsker i materiale efter 1950. Det lader sig her ikke gøre at bygge på patientjournaler udvalgt efter særlige kriterier, medmindre disse kriterier dækker en stor relativ andel af det oprindelige materiale.

Et politisk pres udefra i form af krav om målbare resultater satte nogle mekanismer i gang, så Statens Arkiver som organisation ændrede tilgang og holdning i forhold til sygehusarkivalier. I dag kasseres der derfor så tæt på grænsen af, hvad det er forskningsmæssigt forsvarligt, at man burde diskutere, om det faktisk *er* forsvarligt. På trods af omfattende kritik af den førte bevaringspolitik og på trods af, at nogle sygehuse vælger selv at totalbevare patientjournaler, har Statens Arkiver ikke ændret holdning til bevaringsomfanget af denne arkivaliegruppe.

Det hævdes fra Statens Arkivers side, at hensynet til kontinuitet i bevaringspraksissen har bevirket, at tiden er forpasset med hensyn til et muligt paradigmeskift i forhold til papirarkivalier.[140] Men er det overhovedet nogensinde for sent med et paradigmeskift?

SUMMARY

Streamlining the State Archives

Appraisal and transfer of records – in other words: the complementary processes of preserving and scrapping archival material – did not become a real issue until the nineteen sixties, when the growth of public archives accelerated on an unprecedented scale. In health service institutions – specifically: hospitals – case files became increasingly difficult to store, and the director of the Danish State Archives appointed several committees who successively drafted guidelines on how to proceed. However, it proved difficult to establish consensus, let alone implement anything in practice. At the root of this lay the fact that medical case files are very important for research purposes. As time went on, the mood shifted from seeing hospital case records as a unique archival group to a more standardizing approach: all records that were structurally uniform, but concerned individual cases, ought to be handled according to the same principles.

In 1993, a paradigm shift took place in the State Archives. Following the introduction of a new system of appropriations based on so-called result contracts between the Ministry of Culture and the State Archives, the appraisal strategy changed. The erstwhile focus on how to consolidate material kept in registries for best possible future use tended to wane. Instead, clearly specified targets came to the fore, an important one being the scrapping rate. It ought to be as high as possible within the limits of the overall purpose: to preserve the historical and cultural heritage embodied in records – and, concurrently, to dispose of all material that was *not* required for that purpose.

Results were not long in coming. In 1996, the first actual regulation regarding hospital records became effective. The share of case files to be preserved was set on a level deemed insufficient during the deliberations of earlier years. The same approach dominated new instructions issued in 2003; on that occasion, the rules on hospital files were actually tightened a bit more.

140 Kanstrup 2009, s. 8.

In spite of frequent invocations of economic necessity, this consideration did not *per se* determine appraisal policy. Rather, it was the principle of quantified target setting that raised the scrapping rate. The demand for a firm hand and consequent administration was essential. Monetary savings was an extra benefit – most welcome indeed, but not a necessary point of departure. It proved forceful as an argument, though, silencing even persistent critics who confronted management with the problems high scrapping rates would incur.

Two major problems haunt the way hospital case records are currently preserved. First, selection criteria are not sufficiently variegated; secondly, archives from individual institutions are so severely reduced that researchers find themselves more or less obliged to perform nationwide studies – instead of being able to rely on local sources – in order to establish representative, unbiased dataset. The chosen procedure of random selection is by itself all-right, but is carried out too uniformly in method and too fragmentarily in scope, without due consideration of the need for covering special types of cases that may be important even though they do not occur very frequently.

External political pressure for measurable results activated a mechanism of changing attitudes and approaches towards medical case files. The Danish State Archives may not actually overstep the bounds of what is defensible in order to secure adequate material for future research, but the path followed is so close to the brink that a debate about the question is justified.

Diskussion

At handle i tid og rum

ET SOCIALKONSTRUKTIVISTISK HISTORIEBEGREB

Af

Bernard Eric Jensen

Ved Dansk Historikermøde 2003 fremlagde jeg en analyse af danske faghistorikeres historiebegreb, der efterfølgende blev trykt i Historisk Tidsskrift.[1] Det affødte kun en kort debat med Carsten Due-Nielsen,[2] og i et forsøg på at få igangsat en bredere debat herom vil jeg nu skitsere, hvad der for mig udgør et frugtbart og velbegrundet alternativ til den fremherskende opfattelse – et historiebegreb, der kan betegnes som socialkonstruktivistisk.

Rivaliserende historiebegreber

Jeg fremstillede ikke dansk faghistorie som en monolitisk traditionsdannelse, men pegede på, at den fremherskende opfattelse sætter lighedstegn mellem begreberne 'historie(n)' og 'fortid(en)'. Historie defineres følgelig som en videnskab om det fortidige (på tysk Vergangenheitswissenschaft)og faghistorikere som fortidsspecialister, og dermed etableres der et metodisk-teoretisk skel mellem at udforske fortidige og nutidige sagforhold – en grænsedragning, som den britiske historiker Raphael Samuel har søgt at indfange ved hjælp af en rammende metafor:

1 B. E. Jensen, »Faghistorikeres historiebegreb. Baggrund, kendetegn og virkninger«, Historisk Tidsskrift 104:2004, s. 179-207.

2 C. Due-Nielsen, »Forsvar for fortiden«, Historisk Tidsskrift 104:2004, s. 208-217, B.E. Jensen, »Et utidssvarende historiebegreb«, sst., s. 406-410 og C. Due-Nielsen, »Tidsånd eller døgnflue«, sst., s. 411-413.

> (...) the Chinese wall between past and present (...) is one of the chief legacies of the Rankean revolution in historical scholarship and (...) has been powerfully reinforced in more recent times.[3]

Det er på sin plads at gengive et par af spidsformuleringerne i vort fags arkiv, da de viser, at Samuels karakteristik ramte helt i plet. I sine forelæsninger over 1700-tallets danske historiografi sagde Caspar Paludan-Müller det bl.a. på denne måde:

> Historieskrivning har kun det afsluttede til Gjenstand, en Nutidshistorie er, ret beset, en Selvmodsigelse.[4]

Små hundrede år senere blev en lignende formulering brugt af Aksel E. Christensen i indledningen til *Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk baggrund* (1969):

> Principielt omfatter historien hele menneskehedens fortid uden nogen form for begrænsning, og begrebet 'forhistorie' er en baade sproglig og logisk urimelighed. (...) I parentes bemærket er det ligesaa ulogisk, at man i bestræbelserne for at føre historien mest muligt à jour har indført betegnelsen 'samtidshistorie', eftersom begrebet historie er uforeneligt med begrebet samtid.[5]

Jeg ville i min analyse ikke kun indkredse, hvad der udgør den fremherskende opfattelse blandt danske faghistorikere. Jeg gik også videre og ville både forklare, hvorfor det er blevet den dominante historieforståelse, og vurdere kvaliteten af de argumenter, der er fremlagt til fordel for en sådan opfattelse.

To faghistorikere, der videnskabsteoretisk stod ganske langt fra hinanden, valgte at afgrænse vort fag på næsten helt samme måde. Fagligt var Caspar Paludan-Müller især rundet af en historistisk-hermeneutisk tradition, hvorimod Aksel E. Christensen – som profileret Arup-elev – mere var præget af en positivistisk tilgang. Deres fælles fodslag i den sag indikerer, at det ikke har været videnskabsteoretiske argumenter, der har ligget bag det at definere historie som et fag, der alene skal beskæftige sig med det fortidige. Det har snarere været motiveret af et ønske

3 R. Samuel, »History Workshop Methods«, History Workshop Journal, 9:1980, s. 168.
4 C. Paludan-Müller, »Dansk Historiografi i det 18. Aarhundrede«, Historisk Tidsskrift, 4:1883, s. 46.
5 A.E. Christensen, Vikingetidens Danmark, 1969, s. 11.

om at håndhæve retten til et bestemt fagligt territorium. Men ses der på de fremførte argumenter, kan de ikke – som jeg vurderer det – stå for en nærmere saglig prøvelse.

Carsten Due-Nielsen har ikke sat spørgsmålstegn ved holdbarheden af min empiriske hovedkonklusion, nemlig at danske faghistorikere sætter lighedstegn mellem begreberne 'historie(n)' og 'fortid(en)'. Men han stiller sig kritisk afvisende til, at det kaldes et fortidsfikseret historiebegreb, og han mener egentlig ikke, at der er grund til at bruge fagligt krudt på at drøfte den sag:

> (...) de fleste danske historikere har taget det for givet, at historikernes emne var menneskehedens fortid.(...) [De] har betragtet det som en naturlig ting, et udgangspunkt som ikke krævede nogen forklaring.[6]

Men 'historie' er i dag et omstridt begreb, også blandt historikere af fag. Skal jeg gøre rede for de rivaliserende historiebegreber, må det medtænkes, at der ikke findes en teorineutral position, hvorfra det er muligt at beskrive, hvad denne strid drejer sig om. Den kan indkredses på flere måder, jeg nøjes dog med en enkelt. Det er bl.a. en strid om, hvilket afsæt der skal bruges, når man skal definere, hvad historie er – dvs. det, der i computersprog kaldes standardindstillingen (default position).

I den etablerede tradition gøres det ved at analysere, hvad fagfolk gør, når de udforsker fortidige forhold. Det fører gerne til en såkaldt hvad-er-historie-bog – dvs. en indføring i historiefagets grundlag, kendetegn og metode(r). Det er her let at forstå, hvorfor der sættes lighedstegn mellem 'historie(n) og 'fortid(en)'. Det er en følge af det valgte afsæt.

Fagfolk, der tænker anderledes herom, gør brug af et helt andet afsæt. Deres startpunkt er ikke en fremstilling af, hvordan fagfolk udforsker noget fortidigt; de analyserer derimod, hvordan historie (i betydningen historisk-sociale processer)frembringes – dvs. hvad der på engelsk betegnes 'making history' og på tysk 'Geschichte machen'. Udgør dette ens udgangspunkt, er det ikke længere sagligt forsvarligt at sætte lighedstegn mellem 'historie' og 'fortid'. I stedet må historie vedrøre det sagforhold, at vi mennesker lever og virker i tid og rum.

Der findes ikke i faglitteraturen hævdvundne betegnelser for disse rivaliserende historiebegreber. Men de kan benævnes henholdsvis observatør- og aktørhistorie, idet mennesker kan forholde sig til noget

6 C. Due-Nielsen, »Forsvar for fortiden«, Historisk Tidsskrift 104:2004, s. 209 & 214.

fortidigt på en meget forskellig måde. De kan anskue det fortidige i et distancerende og udforskende observatørperspektiv, men også i et indgribende aktørperspektiv, og de tilgange vil være styret af en forskellig historieinteresse.[7]

Alternative historieteoretikere

En del fagfolk har søgt at udmønte et alternativ til det fremherskende historiebegreb, men jeg nøjes med at skitsere, hvordan to af disse har arbejdet hermed.[8] Den første vil være kendt af mange danske faghistorikere, hvorimod den anden – så vidt jeg kan skønne – er forholdsvis ukendt. Den første er den tyske historiker Reinhart Koselleck (1923-2006)[9], den anden den amerikanske filosof David Carr (f. 1940).

Koselleck og Carr har – set i fugleperspektiv – deres intellektuelle rødder i og en og samme tradition: den hermeneutisk-fænomenologiske. Men ser man nærmere efter, drejer det sig om forskellige forgreninger af den tradition. Carr har især udmøntet sin historieteori i kritisk dialog med Edmund Husserls forfatterskab, hvorimod Koselleck har søgt at revidere og videreudvikle Martin Heideggers filosofiske analyse af menneskers eksistensvilkår – Heidegger, der havde været en af Husserls assistenter, men som sidenhen distancerede sig fra sin lærer.

Koselleck og Carr er i øvrigt bekendt med hinandens arbejde med historieteori. Det var fx Carr, der skrev en indgående anmeldelse af den engelske oversættelse af Kosellecks *Vergangene Zukunft* fra 1985 i tidsskriftet History and Theory.

Når Koselleck i dag er kendt blandt historikere, skyldes det især hans begrebshistoriske forfatterskab, hvorimod hans historieteori ikke har tiltrukket sig større opmærksomhed.[10] Koselleck hæftede flere betegnelser på sin historieteori, den kaldes bl.a. for en historik. Det er en teori om menneske- og samfundslivets historicitet, og hermed ville han godtgøre, at der ikke findes en, men flere historiske tider. Begrebshistorie er hos Koselleck et sekundært, men samtidigt vigtigt forskningsfelt: Det

7 Den skelnen er brugt i B.E. Jensen, Hvad er historie, 2010.

8 Skulle en tredje og en fjerde være inddraget, ville den franske filosof Paul Ricœur (1913-2005) og den tysk-amerikanske filosof Hannah Arendt (1906-1975) have været oplagte kandidater.

9 Koselleck er søgt indplaceret i en historistisk-hermeneutisk tradition i B.E. Jensen, »Historisme«, F. Collin & S. Køppe (red.), Humanistisk videnskabsteori, 2003, s. 171-198. For danske introduktioner til Kosellecks forfatterskab, se også Begrebshistorie, (= Slagmark nr. 48), 2007.

10 Den karakteristik gælder også efter udgivelsen af H. Joas & P. Vogt (udg.), Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks, 2010. Af de 19 bidrag handler kun et specifikt om Kosellecks historik. Det er S.-L. Hoffmann, »Zur Anthropologie geschichtlicher Erfahrungen bei Reinhart Koselleck und Hannah Arendt«, sst., s. 191-204.

er på grund af menneskelivets historicitet, at begrebshistorie må udgøre et kerneelement i enhver velfunderet historieforskning.

Koselleck fik aldrig udarbejdet en større systematisk fremstilling af sin historieteori; den må derfor i dag stykkes sammen med afsæt i hans mange afhandlinger herom. De foreligger nu i flere samlebind: (i) *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979), (ii) *Zeitschichten. Studien zur Historik* (2000), (iii) *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (2006) og (iv) *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten* (2010).[11]

Carr har derimod affattet en systematisk redegørelse for sin historieteori. Men inden han nåede frem til den, havde han beskæftiget sig indgående med Edmund Husserls alderdomsværk *Die Krisis der europäischen Wissenschaften* (1936), hvor Husserl var begyndt at medtænke historie som erfarings- og forskningsfelt inden for rammerne af sin fænomenologiske filosofi. Carrs arbejde hermed førte til udgivelsen af bogen *Phenomenology and the Problem of History. A Study of Husserl's Transcendental Philosophy* (1974).

I det systematiske værk *Time, Narrative, and History* (1986) gik Carr dernæst videre i et forsøg på at overvinde begrænsningerne i Husserls forståelse af og tilgang til historie. Han har siden videreudbygget sin historieteori i flere afhandlinger. De vigtigste er: (i) *Phenomenology and Historical Knowledge* (1998),[12] (ii) *Place and Time: On the Interplay of Historical Points of View* (2001),[13] (iii) *Time Zones: Phenomenological Reflection on Cultural Time* (2004)[14], (iv) *The Reality of History* (2006)[15] og (v) *Phenomenology of Historical Time* (2006)[16].

Reinhart Kosellecks historik

Det var formentlig først i 1970, at det gik op for mange af Kosellecks fagfæller, at han var færd med at søsætte et ambitiøst teoriprojekt.[17] Det

11 Enkelte af disse afhandlinger er oversat til dansk – jf. R. Koselleck, Begreber, tid og erfaring, 2007.

12 Trykt i E.W. Orth & C.-F. Cheung (eds.), Phenomenology of Interculturality and Life-world, 1998, s. 112-130.

13 Trykt i History and Theory, Theme Issue 40, 2001, s. 153-167.

14 Trykt i D. Carr & C. Chan-Fai (eds.), Space, Time, and Culture, 2004, s. 3-13.

15 Trykt i T. Rockmore & J. Margolis (eds.), History, Historicity and Science, 2006, s. 121-136.

16 Trykt i M.S.C. Schback & H. Rubin (eds.), The Past's Presence, 2006, s. 7-23.

17 Hans arbejde hermed gik dog længere tilbage – jf. R. Koselleck, »Im Vorfeld einer neuen Historik«, Neue Politische Literatur 6:1961, s. 577-588. Jf. også N. Olsen, »Mellem Carl Schmitt og Martin Heidegger – Reinhart Kosellecks søgen efter en historieontologi i kølvandet på Anden Verdenskrig«, Slagmark 43:2005, s. 45-62.

år talte han ved det tyske historikermøde om *Wozu noch Historie?* og tog her afsæt i den krise, som historiefaget da befandt sig i. Skulle der findes en farbar vej frem – påpegede han – fordrede det, at faghistorikere besindede sig på deres fags teoretiske grundlagsproblemer.

Ud fra en retrospektiv betragtning er det slående, hvor mange af Kosellecks historieteoretiske temaer der allerede var i spil i *Wozu noch Historie?* Han gjorde fx gældende, at historikere havde meget at lære af Heideggers analyse af menneskelivets tidslighed (Zeitlichkeit) og historicitet (Geschichtlichkeit) – ja, han gik så vidt som til at hævde, at enhver faghistoriker burde kunne honorere følgende metodiske fordring:

> [Die] Geschichtlichkeit des Daseins [gehört] zu den Voraussetzungen unserer Wissenschaft, sie zu reflektieren ist daher ein methodisches Gebot.[18]

Skulle historiefagets behov for teori indfris, måtte historikere begynde at beskæftige sig med de former for tidslighed, der er indlejret i historisk-sociale processer (Temporalität geschichtlicher Ereignisse). Fagets centrale teoridannelse ville følgelig blive en om historiske tider (Theorie der historischen Zeiten).

En hel del af Kosellecks fagfæller har formentlig været noget i vildrede, medens de påhørte hans programmatiske foredrag i 1970, idet hans tilgang til historieteori var forskellig fra den, de kendte fra historikermiljøet. De fik imidlertid snart mulighed for at stifte nærmere bekendtskab med den. I 1972 blev bogen *Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts* udgivet, og heri havde Koselleck et bidrag med titlen *Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft*, hvor teserne fremlagt ved historikermødet i 1970 blev foldet videre ud. Og igen indtog begrebet 'historicitet' en nøgleposition:

> Wie die Geschichtlichkeit die Bedingungen der Möglichkeit von Geschichten überhaupt umreißen soll(...), so ist die Geschichtswissenschaft heute zu einem Begriff der Geschichtlichkeit gelangt, der zugleich der Möglichkeit von Geschichte überhaupt wie auch der Geschichtswissenschaft im engeren Sinne umschreibt.[19]

18 R. Koselleck, »Wozu noch Historie?«[1971], Vom Sinn und Unsinn der Geschichte, 2010, s. 45.

19 R. Koselleck, »Über die Theoriebedürftigkeit ...«[1972], Zeitschichten, 2000, s. 300.

Denne tese udgør et kerneelement i Kosellecks teori, men det var ikke en opfattelse, flertallet af hans fagfæller delte. Begrebet 'historicitet' har hidtil ikke indtaget nogen central plads i de normsatte historieteorier inden for historiefaget, hvilket kan forklare, at det heller ikke optræder som et af fagets nøglebegreber i Stefan Jordans *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe* (2003).[20]

Kosellecks tese må derfor ikke udlægges som en beskrivelse af, hvordan der faktisk blev tænkt inden for historiefaget i 1970erne, den repræsenterede snarere Kosellecks ønsketænkning – dvs. en angivelse af, i hvilken retning han ønskede at omprofilere sit fag. At det drejede sig om noget helt afgørende, fremgik også af en anden af hans teser i teoriafhandlingen fra 1972:

> (...) mit der Geschichtlichkeit (...) [kann] der Blick freigelegt werden auf eine Historik, auf eine Metahistorie, die nicht die Bewegung, sondern die Beweglichkeit untersucht, nicht die Veränderung im konkreten Sinne, sondern die Veränderlichkeit.[21]

Koselleck hæftede flere betegnelser på sin historieteori, da han ikke kunne forlige sig med den traditionelle sprogbrug og derfor følte sig tilskyndet til at udmønte en ny. Han kaldte den for en historik, men også for en historieontologi (Ontologie der Geschichte) – altså en redegørelse for, hvad der kendetegner den væren, der i sit væsen er historisk (dvs. tidslig). Han kaldte sine nøglebegreber for formale eller metahistoriske kategorier og understregede, at det overordnede sigte var at udmønte en teori om mulighedsbetingelserne for historie som sådan og dermed også for de mulige historier.

Jeg vil straks føje enkelte præciseringer til for at forebygge misforståelser. Når han talte om »Möglichkeit von Geschichte überhaupt«, drejer det sig ikke om det velkendte kollektivsingular: 'historien', men derimod en 'historie' og flere 'historier'. Han havde i detaljer udforsket, hvordan sprogbrugen om 'historien som sådan' var blevet etableret og brugt, men abonnerede ikke selv på forestillingen om historien

20 Der skal gives endnu et par eksempler på, at faghistorikere har en 'blind plet', når det drejer sig om begrebet 'historicitet'. I Angelika Epples analyse af Kosellecks historik glimrer begrebet aldeles ved sit fravær – jf. A. Epple, »Natura Magistra Historiae? Reinhart Kosellecks transzendentale Historik«, Geschichte und Gesellschaft 32:2006, s. 201-213. Begrebet er ligeledes fraværende i S.L. Hoffmanns førnævnte analyse fra 2010, jf. note 9.

21 R. Koselleck, »Über die Theoriebedürftigkeit ...«[1972], Zeitschichten, 2000, s. 299-300.

som én stor sammenhængende proces. Af samme grund er han kaldt en 'partisan for historier i flertal'.[22]

Når han talte om »Bedingungen der Möglichkeit von Geschichten«, refererer det til historie forstået som et sæt igangværende processer. Det drejer sig altså om de levede historier og ikke om eftertidens fremstilling heraf eller historikeres fortællinger herom.

Når Koselleck talte om mulighedsbetingelser for historie og metahistoriske kategorier, er det af Angelika Epple blevet udlagt, som om det skulle dreje sig om en transcendental – i betydningen: en overhistorisk – teoridannelse.[23] Koselleck har dog selv afvist en sådan udlægning. Han var bevidst om den teoretiske faldgrube, som en transhistorisk historieontologi vil udgøre (og som bl.a. Heidegger til dels faldt i), og han pegede derfor også på, at alle metahistoriske kategorier har et historisk ophav.

Kosellecks historieteori gør ikke krav på at være transhistorisk, kun på at være transepokal – dvs. som havende gyldighed for de tidsperioder, hvor det moderne menneske (dvs. homo sapiens) har levet og virket. Den tager afsæt i en antropologisk udlægning af Heideggers analyse af menneskers væren (og er dermed noget, Heidegger næppe selv ville have gouteret). Sagt med andre ord: Kosellecks historieteori søger at sætte menneskers historiske og sociale natur på begreb og identificere den indlejrede dynamik, der gør sig gældende i menneskers levede historier.

Et af hovedtemaerne i Kosellecks teori om historicitet (og dermed om historiske tider) er forsøget på at indkredse artskendetegn ved det moderne menneske – kendetegn, der udgør rammerne for ethvert menneske- og samfundsliv. Det forklarer, at hans historik til dels har karakter af en historieantropologi (Anthropologie der Geschichte). Han gør det samtidigt klart, at en historik er afgørende forskellig fra historie som empirisk videnskab, den har snarere karakter af en teoretisk videnskab:

> Die Historik befasst sich als theoretische Wissenschaft im Unterschied zu empirischen Historie nicht mit den Geschichten selber, deren vergangene, gegenwärtige und vielleicht künftige Wirklichkeiten von den Geschichtswissenschaft thematisiert und

22 J. Taubes, »Geschichtsphilosophie und Historik. Bemerkungen zu Kosellecks Program einer neuen Historik«, i R. Koselleck & W.-D. Stempel (red.). Geschichte – Ereignis und Erzählung, 1973, s. 493.

23 Jf. note 20.

> untersucht werden. Die Historik ist vielmehr die Lehre von den Bedingungen möglicher Geschichten.[24]

Teorien foldes især ud på to analyseniveauer. Det første drejer sig om redegørelsen for de såkaldte mulighedsbetingelser for historie. Det drejer sig følgelig om en særdeles almen og abstrakt analyse, der ikke siger noget specifikt om, hvordan konkrete historisk-sociale processer faktisk forløber. Det andet vedrører analysen af specifikke historisk-sociale processer, og her undersøger han, hvordan mulighedsbetingelserne faktisk er blevet opfyldt og udfyldt inden for rammerne af specifikke forløb.

Da mulighedsbetingelserne for historie skal kunne forklare menneske- og samfundslivets historicitet, må det dreje sig om åbne, dynamiske og formbare kendetegn ved mennesker som art – dvs. et sæt egenskaber, der vil kunne forklare forandring og dermed åbner op for muligheden af vedvarende og – har det vist sig – også accelererende forandringer. Flere dimensioner indgår heri.

Der findes (i) rekurrerende mønstre i ethvert menneske- og samfundsliv (Koselleck taler bl.a. om Wiederholungsstrukturen), der så at sige rammesætter historisk-sociale processer. De mønstre er dog ikke kun rekurrerende, men også (ii) dynamiske og formbare, hvilket også muliggør kvalitative forandringer. Det er dog ikke muligt at slutte fra de almene antropologiske rammebetingelser til, hvordan historisk-sociale processer faktisk forløber, eftersom der tillige vil indgå (iii) person- og situationsspecifikke betingelser, og derfor har historisk-sociale processer karakter af (iv) delvis åbne processer.

At oparbejde indsigt i de rekurrerende og dynamiske mønstre – siger Koselleck – udgør den nøgle, der gør det muligt for os at dechifrere de levede historier – dvs. det er det, der gør, at vi kan forstå og forklare historisk-sociale processer.

I et menneske- og samfundsliv findes der en lang række fysisk-kemiske og biologiske rammebetingelser. Mennesker må fx til stadighed ilte deres blod og indtage væske og føde, såfremt de skal leve og virke. Koselleck har dog især interesseret sig for de socio-kulturelle rammebetingelser.

Et af hans mest kendte forsøg på at identificere et sæt socio-kulturelle rammebetingelser blev foldet ud i afhandlingen *'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' – zwei historische Kategorien* fra 1976. Den centrale tese formuleres således:

24 R. Koselleck, »Historik und Hermeneutik« [1985], Zeitschichten, 2000, s. 99.

> Es handelt sich um Erkenntniskategorien, der die Möglichkeit einer Geschichte begründen helfen. Anders gewendet: es gibt keine Geschichte, ohne dass sie durch Erfahrungen und Erwartungen der handelnde oder leidenden Menschen konstituiert worden wäre. Damit ist über eine jeweils konkrete vergangene, gegenwärtige oder zukünftige Geschichte noch nichts ausgesagt.[25]

Menneskers erfaringer og forventninger – understreger Koselleck – udgør et sæt konstituerende (dvs. uomgængelige) rammebetingelser for historisk-sociale processer, og det er en følge af, at en handlingsteori indgår i grundlaget af hans historieteori. Det fremgår af afhandlingen om *Time and History* fra 1983:

> Historical times can be identified if we direct our view to where time itself occurs or is subjectively enacted in humans as historical beings: in the relationship between past and future, which always constitutes an elusive present. The compulsion to coordinate past and future so as to be able to live at all is inherent in any human being.[26]

I en levet nutid – siger Koselleck – indgår såvel en erindret fortid som en forventet fremtid. Men han føjer dernæst til, at fortid og fremtid er nærværende i det levede liv på en væsensforskellig måde.

> (...) die Präsenz der Vergangenheit [in der Gegenwart ist] eine andere als die Präsenz der Zukunft.[27]

Der er indbygget et indre spændingsforhold i de måder, hvorpå menneskers opsamlede erfaringer og opstillede forventninger former og præger deres levede historier. Når det drejer sig om historisk-sociale processer, vil folks morgendag aldrig være en helt igennem tro kopi af deres gårsdag. Der sker hele tiden forandringer – de kan dog være ganske minimale, men også meget betydelige.

Selvom samspillet mellem menneskers opsamlede erfaringer og udmøntede forventninger udgør en uomgængelig og rekurrerende

25 R. Koselleck, »'Erfahrungsraum' ...« [1976], Vergangene Zukunft, 1979, s. 351.

26 R. Koselleck, »Time and History« [1983], The Practice of Conceptual History, 2002, s. 111.

27 R. Koselleck, »'Erfahrungsraum' ...«[1976], Vergangene Zukunft, 1979, s. 356.

rammebetingelse for historisk-sociale processer, betyder det ikke, at forholdet mellem folks erfaringslagre og fremtidsforventninger vil være konstant og dermed uforanderligt. Tværtimod har det – understreger Koselleck – karakter af et historisk foranderligt forhold.

Han skelner mellem flere slags tid. Der findes (i) en fysisk-astronomisk tid, hvor tid har karakter af en kontinuerlig række nu'er (Zeit als Jetztfolge). Der er ligeledes (ii) de biologiske tidsrytmer, der ofte har cyklisk karakter (fx det såkaldte biologiske ur). Endelig findes der (iii) historisk tid defineret ved, hvordan mennesker håndterer samspillet mellem deres erfaringslagre og fremtidsforventninger.

> (...) die geschichtliche Zeit (...) [ist] eine mit der Geschichte sich wandelnde Größe, deren Veränderung sich aus der sich ändernden Zuordnung von Erfahrung und Erwartung ableiten ließe.[28]

Kosellecks historieteori opererer – som før nævnt – på to analyseniveauer: både et alment-abstrakt og et konkret-specifikt. Skiftet fra det almene til det specifikke sker ved at fæstne opmærksomheden ved de specifikke erfaringer og forventninger, som bestemte mennesker har og gør brug af på et bestemt tidspunkt i en bestemt sammenhæng.

> Im Medium von bestimmten Erfahrungen und von bestimmten Erwartungen zeitigt sich die konkrete Geschichte.[29]

Koselleck brugte sine begrebshistoriske undersøgelser bl.a. til at udforske, hvordan historisk tid forandrer sig over tid. Det er derfor, at hans bog *Vergangene Zukunft* (1979) har undertitlen *Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* Begrebshistorie bruges til at indkredse de forskellige betydninger, som historisk tid har fået tilskrevet gennem tiderne.

Jeg nøjes med et enkelt eksempel: undersøgelsen af *Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit* fra 1968,[30] hvor han påviste, hvordan (lærde) europæeres fremtidsvisioner blev kvalitativt forandret mellem 1500 og 1800. De forventninger, der florerede ved indgangen til 1500-tallet, havde mestendels karakter af religiøse profetier – forestillinger om, hvornår Dommedag ville indtræffe. I tiden frem mod år 1800 kom to nye slags forventninger mere og mere i brug. Det drejede sig dels

28 Sst., s. 354.
29 Sst., s. 353.
30 Optrykt i Vergangene Zukunft, 1979, s. 17-37.

om rationelle prognoser vedrørende politiske forhold. Det drejede sig desuden om de sekulære historiefilosofier, hvori der indgik såvel prognoser som mere spekulative fremtidsfremskrivninger. Den tilgrundliggende antagelse er, at mennesker agerer forskelligt alt efter, hvilken slags fremtidsforventning de gør brug af.

Kosellecks teori om menneske- og samfundslivets historicitet er dermed også et forsøg på at tidsliggøre historie (Verzeitlichung der Geschichte) og generere indsigt i, hvad han benævner histories egen tidslighed (Zeitlichkeit der Geschichte). På et bestemt tidspunkt kan der i et samfund findes flere hinanden overlappende historiske tider, og dermed giver det også god mening at tale om det usamtidiges samtidighed (Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen).

Kosellecks forsøg på at afdække histories egen tidslighed går dog videre end som så. Hans ambition var at udmønte en tidsteori, der på samme tid kan operere på flere forskellige niveauer. Den kaldes en tidsteori med flere lag (mehrschichtige Zeittheorie), og det er den, der blev søgt foldet ud i *Zeitschichten* (2000).

Et eksempel herpå drejer sig om menneskers brug af verbalsprog. Ser man på folks faktiske sprogbrug (den pragmatiske dimension), vil den i høj grad være situationsbestemt og udvise enestående træk. Når det derimod drejer sig om den semantiske dimension, ændrer den sig, men betydeligt langsommere end den pragmatiske. Ser man endelig på verbalsprogs grammatiske og syntaktiske dimension, ændrer den sig også over tid, men endnu langsommere end den semantiske.

Et andet af de eksempler, som Koselleck ofte brugte, vedrører Tysklands samling i 1990. Der var tale om en rimelig hurtig forandring, når det drejede sig om den forfatningsmæssige og politiske genforening af de to Tysklande. Når det derimod drejede sig om den sociale og økonomiske integration, har forandringstakten været betydelig langsommere. Og når det gælder de forskellige befolkningsgruppers tænke- og handlemåder, vil den formentlig strække sig over et endnu længere tidsrum. Det afgørende er følgende tese:

> Der Gewinn einer Zeitschichtentheorie liegt (...) darin, verschiedene Geschwindigkeiten messen zu können, Beschleunigungen oder Verzögerungen und damit verschiedene Veränderungsweisen sichtbar zu machen, die von größer temporaler Komplexität zeugen.[31]

31 R. Koselleck, »Zeitschichten« [1995], Zeitschichten, 2000, s. 22.

En af historiefagets vigtigste opgaver – siger Koselleck – er at afdække og forklare de forandringsprocesser, der ikke bemærkes af aktørerne, fordi de forløber i en langsommere takt eller er så komplicerede, at aktørerne har vanskeligt ved at opdage dem. Det vil samtidig generere indsigt i menneske- og samfundslivets historicitet. Genbruges begrebsparret fra indledningen, kan man sige, at Koselleck efterstræber virkeliggørelsen af en historieforskning, der sammentænker aktørhistorie og observatørhistorie.

At kunne generere indsigt i menneske- og samfundslivets historicitet udgør for Koselleck det vigtigste formål med at studere historie. Den pointe formulerede han i *Zur anthropologischen und semantischen Struktur der Bildung* fra 1990 på følgende prægnante måde:

> Bewusst reflektierte Sprache, also Sprachlichkeit, bewusst reflektierte Geschichte, also Geschichtlichkeit, bewusst reflektierte Religion, also Religiosität, und bewusst reflektierte Kunst, also Ästhetik – dies sind die schlagwortartigen Kürzel, deren gemeinsamer Nenner auf ‚Bildung' verweist.[32]

David Carrs historiefænomenologi

Det var tidligere ganske let at overse den formative indflydelse, som Heidegger havde øvet på udformningen af Kosellecks historik, idet han fx i *Vergangene Zukunft* (1979) kun nævnes en enkelt gang og det i en fodnote. Men da Carr anmeldte den engelske oversættelse af dette værk i tidsskriftet History and Theory, havde han som filosof blik for vigtigheden af Heideggers historicitetsanalyse. Det er således denne, der forklarer, at Kosellecks historieteori især udfoldes i en begrebshistorisk ramme. Men han pegede samtidigt på, at Kosellecks tilgang er en historikers snarere end en filosofs – casestudiet står i centrum, ikke den systematiske analyse.[33] Her vil jeg dog føje til, at Koselleck arbejdede mere alment-systematisk end de fleste af hans fagfæller.

Når vi vender os mod Carrs historieteori, er den primære inspirationskilde Husserl, om end Carr også er i løbende dialog/debat med andre nøglefigurer fra den hermeneutisk-fænomenologiske tradition – især Dilthey og Heidegger. Men hvor Husserl og Heidegger især kredsede om, hvordan det enkelte individ forholder sig til det fortidige, har

32 R. Koselleck, »Zur anthropologischen ...« [1990], Begriffsgeschichten, 2006, s. 147.

33 D. Carr, »Review Essay: Futures Past«, History and Theory, 16:1987, s. 197-204.

Carr søgt at videreudvikle deres tilgange, således at de også er brugbare i en kollektiv sammenhæng. Det skal ligeledes nævnes, at han også positionerer sig i forhold til en aktuel historieteoretisk debat – fx i forhold til Paul Ricœur og Hayden White.

Carr hæfter selv etiketten 'historiefænomenologi' (phenomenology of history) på sin historieteori[34] – dvs. en fænomenologisk analyse af den historiske dimension, der er indbygget i ethvert menneske- og samfundsliv – og den svarer til Kosellecks historieontologi og historieantropologi. Afsættet hos Carr er ikke: hvad er historie? – hvis det tolkes som et spørgsmål om: hvordan får vi viden om historie? Det drejer sig om et andet sæt spørgsmål, og de præsenteres i afhandlingen *Phenomenology of Historical Time* (2006) på denne måde:

> The phenomenological approach to history (...) want[s] to know what it means to be a 'historical being', (...) and in what sense we are intertwined with history. [It] want[s] to know how history is encountered, how it enters our lives, and in what forms of consciousness and experience, it does so.[35]

Den brugte metafor skal tages på ordet. Mennesker er – hævder Carr – flettet ind i eller vævet sammen med det historiske. En analyse af menneske- og samfundslivets historicitet kredser følgelig om det at være historie – dvs. noget formbart og foranderligt. Historie/det historiske er derfor heller ikke et objekt, der kan betragtes oppefra og udefra. Tværtimod må afsættet være:

> We are in history as we are in the world: it serves as the horizon and background for our everyday experiences.[36]

Hvordan skal det forstås? Mennesker i almindelighed har – fremhæver Carr – et forhold til det fortidige på en mere almen og grundlæggende måde end den, der gør sig gældende, når historikere af fag forsker i emnet. Afsættet er derfor menneskers hverdagsagtige (dvs. før-teoretiske og ikke-italesatte) forhold til det fortidige, men her føjes det til, at en sådan tilgang også udgør en del af fundamentet for faghistorisk virksomhed. Det siges i *Time, Narrative, and History* (1986) på denne måde:

34 Jf. »Phenomenology and Historical Knowledge«, i E.W. Orth & C.-F. Cheung (eds.), Phenomenology of Interculturality and Life-world, 1998, s. 112-130. Den kaldes også 'a phenomenology of historical existence'.

35 I M.S.C. Schback & H. Rubin (eds.), The Past's Presence. 2006, s. 7.

36 D. Carr, Time, Narrative and History, 1986, s. 4.

> (...) we have a connection to the historical past, as ordinary persons, prior to and independently of adopting the historical-cognitive interest (...). What I am saying is that in a naïve and prescientific way the historical past is there for all of us, that it figures in our ordinary view of things, whether we are historians or not. We have what phenomenologists call a non-thematic or pre-thematic awareness of the historical past which functions as background of our present experience, or our experience of the present.[37]

En af Kosellecks hovedteser er – som før nævnt – at nøglen til at afkode, hvad historisk(e) tid(er) er, skal findes i en analyse af, hvordan folks erfaringslagre sammenkobles med deres fremtidsforventninger i deres historiefrembringende handlinger. I Carrs *Time, Narrative, and History* findes der en mere detaljeret og dybdeborende analyse af dette sagforhold – en, der bygger videre på Husserls fænomenologiske gennemlysning af menneskers indre tidsbevidsthed.

I en indre tidsbevidsthed er der tre indbyrdes forbundne elementer: 'retention' (det fortidsrettede), 'attention' (det nutidsorienterede) og 'protention' (det fremtidsrettede), og det at sammenflette noget fortidigt, nutidigt og fremtidigt udgør et kendetegn ved menneskers erfaringsdannelse. Det siges tilspidset på denne måde:

> We can no more conceive of an experience empty of future than one empty of past (...) without past and future there can be no present and thus no experience at all.[38]

Det drejer sig imidlertid ikke kun om et kendetegn ved erfaringsdannelsen, kendetegnet gælder også menneskers handlinger, om end eftertrykket nu vil være lagt på det fremadrettede og dermed det fremtidige:

> (...) in acting we protend or intend the future goal, (...) there is a sense in which it occupies the centre of our concern in action and reflects back upon and determines the present and past. (...) [Therefore] the agent, says Heidegger, is always *sich vorweg*, ahead of himself. (...) Human existence, he says, is characterized by its *Entwurfcharakter*: its projective character.[39]

37 Sst., s. 2-3.
38 Sst., s. 29.
39 Sst., s. 38-39.

Når Carr bruger termen 'det narrative' i titlen på sin bog, er forklaringen, at han har sat sig for at indkredse grundlaget for en narrativ antropologi og samfundsteori – en, hvor et af de styrende teoremer er: »everyday reality is permeated with narrative«.[40] Han ser sig i stand til at komme fra samspillet mellem fortid, nutid og fremtid til en narrativ antropologi ved hjælp af to teser. Den første er:

> The narrative organization of time (...) is simply the *way* we experience and the *way* we act.[41]

Den anden er:

> Narrative structure (...) is the organizing principle not only of experience and action but of the self who experiences and acts.[42]

Disse udsagn om det narrative vedrører menneskers (hverdags)liv, og de bliver først i anden omgang forstået som narratologiske udsagn – dvs. udsagn om fortællinger om det levede liv. De angår med andre ord menneske- og samfundslivets ontologi.

Hvor Koselleck taler om historisk(e) tid(er), dér taler Carr om 'mennesketid(er)'(human time eller human temporality), de forskellige termer refererer dog til et og samme sagforhold, herunder at denne form for tid er afgørende anderledes end fysisk-astronomisk tid.

> To exist humanly is not merely to be in time but to encompass it. (...) Human reality is a kind of temporal 'reach' or 'stretch'.[43]

Mennesketid bliver noget, der er udstrakt, fordi den indoptager og dermed vil omfatte fortid, nutid og fremtid. Carr peger endvidere på, at mennesketid er en bearbejdet og dermed også en formet tid (configured time) – noget, der formes af de erfaringer, mennesker gør, og de handlinger, de udfører.

> Human existence and action (...) consist (...) in shaping and forming [time]. Human time in our sense is configured time.[44]

40 Sst., s. 91.

41 Sst., s. 68. Senere har Carr modificeret sin position en smule, så det nu i stedet skulle formuleres som følger: 'one of the ways we experience'.

42 Sst., s. 73.

43 Sst., s. 94-95.

44 Sst., s. 89.

Er man kun vant til at tænke tid som urtid (clock-time, dvs. en objektiv og kontinuerlig række nu'er – fx som det vises af et digitalt ur), er der en betydelig mental barriere, der må overvindes, hvis man vil forstå tid som noget, der også kan formes af mennesker.

Mennesketid er den levede og oplevede tid – det er tolkningen af den tid, der fungerer som en del af den ramme, inden for hvilken mennesker lever og virker. Det er følgelig også en tid, der løbende får tilskrevet betydning(er), og det forklarer, at mennesketid tillige må blive en formet tid (configured time).

Vi er hermed ved det punkt, hvor det bliver helt tydeligt, at Carrs tilgang konvergerer fint med Kosellecks teoridannelse om historisk(e) tid(er), men at tankegangen er udfoldet en hel del mere systematisk og dybdeborende hos Carr end hos Koselleck.

> Human subjectivity instantiates a special sort of relationship to time. (...) The Now is a vantage point from which I survey a kind of temporal field encompassing past and future. Memory and expectation make possible an ongoing experience through which past and future form the horizon or background from which the present stands out; together they give meaning to the present moment in which I experience and act. (...) The future I have before me is not merely anticipated or expected but also projected and affected by the actions in which I am engaged. Present and past are not merely passively given but actively construed and interpreted as a situation conducive to and calling for certain actions. Like space, then, time is a practical field.[45]

At udforske mennesketid bliver aldeles afgørende, idet den er med til at definere de handlerum, i hvilke mennesker lever og virker. Og det pointeres derfor også, at en tolket fortid samtidig er med til at begrænse menneskers handlerum:

> Many of our plans go awry (...) because we make mistakes about the past, about what happened and what we have done. The past does constrain us.[46]

Det er altså først i lyset af den erfarede og oplevede tid, at fortidige og

45 D. Carr, »Phenomenology of Historical Time«, i M.S.C. Schback & H. Rubin (eds.), The Past's Presence. 2006, s. 8-9.

46 D. Carr, Time, Narrative, and History, 1986, s. 99.

nutidige aktørers handlinger vil kunne forstås og forklares på adækvat vis. Og til et handlerum hører også aktørernes forestillinger om de mulige indgreb, der vil kunne gøres i den pågældende sammenhæng:

> Attention to what 'might be' is the essence of the agent's point of view in history. To act is to envisage certain outcomes, whether or not those outcomes actually followed.[47]

Det svarer helt til Kosellecks fremhævelse af, at historikere må betragte historiske forløb under synsvinklen 'forgangen fremtid' (Vergangene Zukunft) – altså medtænke den åbenhed, som aktørerne havde blik for og handlede efter. Da det drejer sig om en tid, der tilskrives betydning(er), har den tillige karakter af en kulturtid (cultural time),[48] og dermed bliver den en særdeles formbar størrelse.

På samme måde som der findes former for menneskетid (= den erfarede og oplevede tid) – understreger Carr – findes der også, hvad der kan benævnes menneskerum (altså experienced space = place) – dvs. de erfarede og oplevede rum, hvor mennesker lever og virker.[49] Og de rum må ligeledes medtænkes, hvis vi skal forstå og forklare menneskers handlinger på adækvat vis.

Carrs udgangspunkt er – som før nævnt – at mennesker har et forhold til det fortidige på en mere almen og grundlæggende måde end den, der gør sig gældende, når faghistorikere udforsker det. Men Carr er på ingen måde ude på at problematisere historie som faglig virksomhed, tværtimod bruger han sine analyser til at forsvare historie som videnskab. Det er bl.a. den argumentation, der foldes ud i *The Reality of History* (2006).[50] Der er her tale om et treleddet forsvar.

Første led består i – som det er fremgået – at påvise, at en del af faghistoriens grundlag skal findes i en mere grundlæggende hverdagssammenhæng – dvs. i historie som livsverden.[51] Andet led er en påpegning af, at historiefaget som mål har at nå frem til en virkelighedserkendelse – dvs. at faget er forpligtet på en erkendelsesrealistisk tilgang og tænkemåde. Det sker ved at forsvare en såkaldt kontinuitetstese, der i

47 D. Carr, »Place and Time«, History and Theory, Theme Issue 40, 2001, s. 161.

48 Jf. D. Carr, »Time Zones: Phenomenological Reflections on Cultural Time«, i D. Carr & C. Chan-Fai (eds.), Space, Time, and Culture, 2004, s. 3-13.

49 Se især de i note 45 og 47 nævnte analyser.

50 Trykt i T. Rockmore & J. Margolis (eds.), History, Historicity and Science, 2006, s. 121-136. Den har tidligere været trykt i tysk oversættelse i K.E. Müller & J. Rüsen, (red.), Historische Sinnbildung, 1997.

51 Samme styrende antagelse lagde jeg til grund for B.E. Jensen, Historie – livsverden og fag, 2003.

sin korteste form lyder: »historical narration derives from the narrative structure of human existence«.[52]

Det er her, Carr tager et opgør med den postmoderne historieteori, som bl.a. Hayden White har været eksponent for. Den teori hævder, at det narrative blot udgør en litterær form, som historiske forløb efterfølgende iklædes, når historikere modellerer deres fremstilling i overensstemmelse med foreliggende litterære troper. Dens centrale antagelse er, at der er et misforhold – en diskontinuitet – mellem historiske forløb og en narrativ fremstilling heraf. I modsætning hertil vil Carr med sin kontinuitetstese godtgøre følgende tese:

> Far from being merely the literary form (...) narrative is found at the level of human events themselves. (...) This theory thus affirms a continuity, rather than a disparity, between historical reality and historical narrative.[53]

Tredje led i Carrs forsvar er fremhævelsen af, at historie som videnskabsfag bidrager med noget andet og mere end de former for historisk erkendelse, der allerede gør sig gældende i et før-videnskabeligt hverdagsliv. I historie som fag kan en anden erkendelsesinteresse gøre sig gældende end den, der dominerer i livsverdenen. Hvor sidstnævnte mestendels har et praktisk sigte og dermed bliver fremtidsrettet, kan en mere rendyrket kognitiv interesse være den fremherskende, når det drejer sig om historie som videnskabsfag.

Faghistorikere skal – understreger Carr – håndtere en dobbeltopgave. På den ene side må de betragte historiske forløb under synsvinklen 'forgangen fremtid' – dvs. anlægge en aktørsynsvinkel på de levede historier. Dette kan i sig selv være en særdeles krævende opgave, da det vil fordre, at fagfolk prøver at se bort fra alt det, de godt ved med afsæt i bagklogskabens klare lys.

Faghistorikere må på den anden side også udnytte, hvad Carr beskriver som »history's unique cognitive advantage, that of hindsight«.[54] De vil dermed kunne generere indsigt i mulige misforhold mellem de tilsigtede og utilsigtede konsekvenser af menneskers mangfoldige projekter. Og dermed når Carr frem til følgende konklusion vedrørende historie som videnskabsfag:

52 D. Carr, »The Reality of History«, T. Rockmore & J. Margolis (eds.). History, Historicity and Science, 2006, s. 125. Carr fremhæver her, at ikke alle former for erfaringsdannelse har en narrativ karakter.

53 Sst., s. 122.

54 Sst., s. 132.

> Any account that would restrict [history's] role to that of repeating the narratives of historical agents would overlook the most important thing: history has its *own* story to tell; its purpose is to generate a narrative which is different from and goes beyond the narratives it may incorporate. (...) To put it crudely, the historian is interested in events *as* they were lived and described by the participants, but with a view to contrasting those descriptions with events as they 'really were', that is as they are now viewed by the historian and integrated into his or her own narrative.[55]

Genbruges begrebsparret fra indledningen, kan man sige, at også Carr plæderer for et historiefag, der på en reflekteret og målrettet måde søger at sammentænke en aktørhistorisk med en observatørhistorisk tilgang.

Socialkonstruktivistisk historieteori

Jeg har gjort rede for centrale dele af Kosellecks og Carrs historieteorier i et forsøg på at skitsere et afsæt (default position), der kan bruges af de fagfolk, der fremover kunne tænke sig at definere historie på en anderledes måde – altså folk, der er på udkig efter et alternativ til den fremherskende opfattelse, der sætter lighedstegn mellem begreberne 'historie(n)' og 'fortid(en)'.

Hvor faghistorikere er tilbøjelige til at anskue det fortidige i et udforskende og distancerende observatørperspektiv, tager Koselleck og Carr deres afsæt i en analyse af, hvordan historie (i betydningen historisk-sociale processer) frembringes – hvad der på engelsk beskrives som 'making history' og på tysk som 'Geschichte machen'. Koselleck og Carr anlægger således i første række et indgribende aktørperspektiv på historisk-sociale processer – de tager altså afsæt i det, jeg kalder aktørhistorie.

Det er dog ikke alene det aktørhistoriske afsæt, der gør forskellen. Koselleck og Carrs historieteorier er ligeledes baseret på et delvis andet virkelighedssyn end det, der har været det fremherskende i dansk faghistorie. Deres tilgange hører – teorihistorisk set – hjemme inden for et paradigme med rod i en socialkonstruktivistisk antropologi og samfundsteori.[56]

55 Sst., s. 133-134.

56 Jf. B.E. Jensen, »Fra materialistisk samfundshistorie til socialkonstruktivistisk kulturhistorie – en status«, Historie, 2009, s. 73-88.

Da der findes flere konkurrerende varianter af socialkonstruktivisme, skal det straks nævnes, at jeg her alene beskæftiger mig med de varianter, der forsvarer en erkendelsesrealisme, og som ontologisk skelner mellem naturprocesser(uorganisk og organisk natur) og kulturprocesser (betydningsdannende praksisser).

Et af de felter, hvor et socialkonstruktivistisk paradigme har et markant fortrin, er i forståelsen og behandlingen af tid(er). Den britiske kulturhistoriker Bill Schwarz har peget på, at den fremherskende form for historievidenskab, der blev etableret i løbet af 1800-tallet, gør brug af et abstrakt, 'homogeniseret' og 'tomt' tidsbegreb:

> The intellectual practice of history, in its emergent forms, was (...) striving to establish the principles of historical time as the definite component of temporality. In this scheme of things, subjective time, the time of everyday and of the self, memory included, could appear only as dysfunctional, working to interrupt the clear geometrical abstractions of the time of history.[57]

Tages der afsæt i et objektivt tidsbegreb, lægges der samtidig op til en objektivistisk tilgang til historie – en, hvor historie betragtes som en uforanderlig størrelse (dvs. historie = fortid). En sådan forståelse af tid vil – mere eller mindre systematisk – lægge op til en problematisering af de oplevelser og konstruktioner af tid, som folk gør brug af i deres hverdagsliv. Schwarz gør tillige gældende, at selv hos Ferdinand Braudel, der arbejdede med en flerstrenget tidsteori, sker der en konsekvent nedvurdering af menneskers oplevelser og konstruktioner af tid.

> Subjective time, memory included, cannot be accommodated within a theory of historical time that is based only on a conceptualization of time as external and objective. (...) Thus (from a Braudelian perspective) interior time could become the object of history, in much the same way as, say, witchcraft or shamanism has become a staple of historical study. But the temporal logics inscribed in interior time could never, from this perspective, contribute to historical analysis – to our understanding of the historical world – because interior time defies the temporal regime of objective social time, reaping confusion where the historian must impose order.[58]

57 B. Schwarz, »Memory, Temporality, Modernity«, i S. Radstone & B. Schwarz (red.), Memory. Histories, Theories, Debates, 2010, s. 43. Jf. også B. Schwarz, »History« og »Memory«, i T. Bennett m.fl. (red.), New Keywords, 2005, s. 156-159 & 214-217.

58 B. Schwarz, »'Already the Past'. Memory and Historical Time«, i S. Radstone & K. Hodgkin (red.), Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition, 2006, s. 141.

På det punkt bryder Koselleck og Carrs historieteorier afgørende med en etableret historiefaglig tradition. Forskellen viser sig ikke kun i en differentieret forståelse af de tider, der indgår i et menneske- og samfundsliv, men især deri, at folks oplevelser og konstruktioner af tid tildeles en virkelighedsformende og dermed historiefrembringende effekt. Og det er i den sammenhæng, at begrebshistoriske analyser bliver helt centrale for at kunne afkode, hvordan aktører har erfaret og oplevet de(n) tid(er) og de(t)rum, hvor de lever og virker.

Megen nutidig tidsteori opererer med flere slags tid, men peger samtidig på, at de forskellige slags tid ikke kan tænkes sammen til én sammenhængende og modsigelsesfri teoridannelse.[59] Et vigtigt skel er det mellem ydre tid, dvs. den objektive og tomme fysisk-astromoniske tid, og indre tid, dvs. de erfarede, oplevede, subjektive menneskетider.[60]

Indre tid vil fx altid være nogens tid, det er en tolkning af tidserfaringer, som nogen gør i bestemte sammenhænge. Hermed får den indre tid tilskrevet betydning(er) og bliver dermed også noget, som folk kan være mere eller mindre fælles om. En fælles tolkning af indre tid udgør således en vigtig del af grundlaget for menneskelige fællesskaber.

Når der således tages afsæt i en socialkonstruktivistisk antropologi og samfundsteori, gøres menneskетid (human temporality) til et både integreret og formende moment i historisk-sociale processer. Hverken Koselleck eller Carr har dog gjort brug af betegnelsen 'socialkonstruktivisme', når de har skullet beskrive deres historieteoretiske positioner. Men begge er de rundet af den tradition – den hermeneutisk-fænomenologiske – som også har dannet arnested for en erkendelsesrealistisk udgave af socialkonstruktivismen.

Her tænkes på den tradition, der går tilbage til Alfred Schütz' *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie* (1932) – en tilgang, der blev videreudbygget af hans elever Peter L. Berger og Thomas Luckmann i *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge* (1967). Det drejer sig om et teorikompleks, der har sat sig for at udrede sammenhængen mellem tre indbyrdes forbundne forhold:

> Society is a human product. Society is an objective reality. Man is a social product.[61]

59 Jf. R. Koselleck, »Zeit«, i S. Jordan (red.). Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe, 2003, s. 331-335. Jf. også J. Frow, »Time«, i T. Bennett m.fl. (red.), New Keywords, 2005, s. 351-353.

60 Jf. B.E. Jensen, »Tid og historie«, temp – tidsskrift for historie 1:2010, s. 198-203.

61 P.L. Berger & T. Luckmann, The Social Construction of Reality, 1967, s. 79.

Det er derfor også en teoridannelse, der ikke alene har sat sig for at udforske og besvare følgende spørgsmål: »How is it possible that subjective meaning become objective facticities?«,[62] men som gør det ved at anlægge et såkaldt førstepersonsperspektiv herpå (dvs. som anskuet med afsæt i et bestemt jeg og/eller vi).

Det er følgelig et teorikompleks, der fæstner opmærksomheden ved, at en historisk-social virkelighed også består og formes af de betydningsuniverser (Sinnprovinzen, provinces of meaning), der til stadighed bruges og genbruges i et menneske- og samfundsliv.

> (...) phenomenological sociologists insist that we must not downplay the role of individual subjectivities. Social reality cannot be reduced to relations between individual subjects; yet without the latter – that is intersubjectivity – there is ultimately no social reality.[63]

Selvom Koselleck og Carr ikke selv har beskrevet deres positioner som socialkonstruktivistiske, gør de brug af formuleringer, der ligger helt på linje med en socialkonstruktivistisk sprogbrug:

> Es gibt keine Geschichte, ohne dass sie durch Erfahrungen und Erwartungen der handelnden oder leidenden Menschen konstituiert worden wäre.[64]
>
> The narrative activity (...) is practical before it becomes cognitive or aesthetic in history and fiction. (...) Narration in our sense is constitutive not only of action and experience but also of the self which acts and experiences. (...) I am the subject of a life-story which is constantly being told and retold in the process of being lived.[65]

62 Sst., s. 30.

63 S. Overgaard & D. Zahavi, »Phenomenological Sociology: The Subjectivity of Everyday Life«, i M. Hviid Jacobsen (red.), Encountering the Everyday. An Introduction to the Sociologies of the Unnoticed, 2009, s. 93.

64 R. Koselleck, »'Erfahrungsraum' ...« [1976], i Vergangene Zukunft, 1979, s. 351. Se endvidere Kosellecks pointerede formulering i »Historik und Hermeneutik« [1985]: »Die Wirklichkeit, die sich eingestellt hat, indem die Menschen sie produziert haben«, Zeitschichten, 2000, s. 117.

65 D. Carr, »Narrative and the Real World: An Argument for Continuity«, History and Theory 26:1986, s. 126.

Verbet 'at konstituere' og adjektivet 'konstitutiv' bruges ofte i socialkonstruktivistiske skrifter og signalerer noget afgørende og vidtrækkende.[66] Hvis et X siges at være konstitutivt, angiver det ikke alene, at X indgår som væsentligt element heri, men også at X er med til at gøre X til, hvad det er.

Koselleck hævder altså, at historie er noget, der frembringes, så snart mennesker gør brug af deres erfaringslagre og fremtidsforventninger, når de handlende bearbejder eller blot udholder deres foreliggende livsvilkår. Og Carr hævder, at menneskers identiteter (deres jeg'er og vi'er) er noget, der frembringes gennem menneskers narrative virksomhed – fx ved at blive en del af et narrativt fællesskab.

En indkredsning af de indsigter, der ligger til grund for socialkonstruktivistisk antropologi og samfundsteori, kan ske ved at inddrage et par værker af den canadiske filosof Charles Taylor. I *Sources of the Self. The Making of Modern Identity* (1989) bliver flere af de centrale indsigter præsenteret på denne måde:

> To ask what a person is, in abstraction from his or her self-understanding, is to ask a fundamentally misguided question, one to which there couldn't in principle be an answer. So one crucial fact about a self or person (...) is that it is not like an object in the usually understood sense. We are not selves in the way we are organisms, or we don't have selves in the way we have hearts and livers. We are living beings with these organs quite independently of our self-understandings (...). The self is partly constituted by its self-interpretations. (...) One is a self only among other selves. A self can never be described without reference to those who surround it.[67]

Taylors fremstilling er baseret på tre styrende teoremer. Det første peger på, at der er en afgørende forskel mellem biologiske (fx iltning af blod, stofskifte) og kulturelle processer (fx dannelse af menneskers identiteter). Det andet fremhæver, at et menneskes identitet(er) dannes gennem en kommunikativ interaktion med andre mennesker, hvilket vil sige, at dannelse af identitet(er) sker inden for rammerne af

66 Om denne sprogbrug, se også B.E. Jensen, »Fra materialistisk samfundshistorie ....«, Historie, 2009, s. 78ff.

67 C. Taylor, The Sources of the Self, 1989, s. 34-35. Om dette værks historie- og samfundsteoretiske signifikans, se C. Calhoun, »Morality, Identity, and Historical Explanation: Charles Taylor on the Sources of the Self«, Sociological Theory 9(2):1991, s. 232-263.

bestemte betydningsnetværk og -universer. Det tredje teorem peger på, at menneskers identitet(er) til dels formes af deres selvforståelse(r), og Taylor beskriver derfor mennesker som selvfortolkende dyr (self-interpreting animals).

Når mennesker fremstilles som selvfortolkende dyr, bruges termen 'selvforståelse' som et skalabegreb – dvs. et, der dækker hele skalaen fra en implicit og ikke-italesat til en tematiseret og italesat selvforståelse. Børn vil fx have en implicit forståelse af sig selv som brugere af dansk sprog, men uden at de vil have italesat sig selv som danske sprogbrugere. En af de sammenhænge, hvor tesen om mennesker som selvfortolkende dyr, forekommer åbenbar, er i forbindelse med menneskers fællesskaber – især hvis Benedict Andersons begreber om 'forestillede fællesskaber' (imagined communities) gives en klar socialkonstruktivistisk tolkning.[68] Sådanne fællesskaber lever og fungerer i kraft af deres fællesskabsforestillinger.[69]

Tesen om mennesker som selvfortolkende dyr har Taylor udbygget i bogen *Modern Social Imaginaries* (2004), der for en del er en socialkonstruktivistisk udlægning af, hvordan en vestlig modernitet er opstået og har ændret sig. Men bogen indeholder også en redegørelse for hans nye nøglebegreb 'social imaginary' – en term, som her oversættes som 'social forestillingsverden'.

For så vidt som mennesker er selvfortolkende dyr, bliver det aldeles afgørende at få udforsket deres (implicitte og eksplicitte) selvforståelser, såfremt deres handlinger skal kunne forstås og forklares på adækvat vis. Taylors definition af 'social forestillingsverden' er som følger:

> By social imaginary, I mean (...) the ways people imagine their social existence, how they fit together with others, how things go on between them and their fellows, the expectations that are normally met, and the deeper normative notions and images that underlie these expectations. (...) the social imaginary is that common understanding that makes possible common practices and a widely shared sense of legitimacy.[70]

Kosellecks tese om historisk(e) tid(er) og Carrs om mennesketid – lived and experienced time – og menneskerum – lived and experienced

68 Jf. B.E. Jensen, »Re-Imagining a People: Towards a Theory of Peoplehood as Social Imaginary«, i M. Bøss (red.), Narrating Peoplehood amidst Diversity, 2011 (u.u.).

69 Jf. B.E. Jensen, »Danmarkshistorier som identitetspolitik«, Historie 2008, s. 150-156.

70 C. Taylor, Modern Social Imaginaries, 2004, s. 23.

space = place – udgør helt afgørende delelementer i en teori om sociale forestillingsverdener, herunder forestillinger om, hvad der vil være muligt/ønskeligt at gøre i en bestemt sammenhæng.

Begrebet 'social forestillingsverden' har den forklaringsstrategiske styrke, at det omfatter såvel deskriptive (dvs. opfattelser af, hvordan den historisk-sociale verden faktisk er indrettet og fungerer) som normative forestillinger (dvs. opfattelser af, hvordan den verden burde/ikke burde fungere). Det mest afgørende er dog, at en social forestillingsverden indgår som hjørnesten i enhver adækvat praksisteori – dvs. en redegørelse for, hvordan menneskers historisk-sociale praksisser fungerer. Det formuleres således:

> (...) what we see in human history is ranges of human practice that are both at once, that is, material practices carried out by human beings in space and time, and very often coercively maintained, and at the same time, self-conceptions, modes of understanding. (...) The self-understandings are the essential condition of the practice making the sense that it does to the participants. Because human practices are the kind of thing that makes sense, certain ideas are internal to them.[71]

Taylors praksisteori medtænker, at der altid indgår materielle-organiske dimensioner i menneskers praksisser, men det, der gør den til en socialkonstruktivistisk teoridannelse, er tesen om, at en sådan praksis også vil være meningsfuld og dermed en betydningsbærende aktivitet – dvs. at de, der udøver den praksis, selv tilskriver den betydning og derfor som oftest vil kunne redegøre for, hvorfor de gør, som de gør. Betydningsuniverser indgår følgelig som uomgængelige og konstituerende momenter i menneskers praksisser og fællesskaber.

Der er intet epokegørende i en historieteori, der tager afsæt i en praksis- eller handlingsteori. Og set i det lys fremstår et socialkonstruktivistisk historiebegreb mestendels som en videreførelse af en velkendt tilgang inden for historiefaget. Men samtidig må det føjes til, at der er tale om en ganske betydelig omprofilering af den tilgang. Den handlingsteoretiske tilgang foldes nu mere detaljeret og mere konsekvent ud, end hvad der hidtil har været normen.[72]

71 Sst., s. 31-32.

72 At der i dag er et tydeligt opbrud undervejs, vidner fx Dansk Velfærdshistorie, bd. 1, 2010 om – jf. J.H. Petersen & K. Petersen, »Dansk velfærdshistorie. Et projekt og dets teoretiske ramme«, Historisk Tidsskrift 110:2010, s. 210-224.

Den anderledes forsknings- og forklaringsstrategi viser sig, så snart man skal indholdsbestemme, hvad der forstås ved at handle i tid og rum. Socialkonstruktivistisk historieteori tilskriver såvel mennesketid (dvs. de(n) af aktørerne erfarede og oplevede tid(er)) som menneskerum (dvs. de(t) af aktørerne erfarede og oplevede rum) en mere vidtgående forklaringskraft, end hvad der hidtil har udgjort normen inden for et historiefag forpligtet på et fortidsfikseret historiebegreb. Det er en ligefrem følge af det forhold, at mennesketid- og -rum nu forstås som en virkelighedsformende og historiefrembringende faktor i historisk-sociale processer.

Der sker alt i alt en markant opprioritering, hvad angår udforskningen af de betydningsuniverser, inden for hvilke aktører i fortid og nutid har levet og virket – altså de sociale forestillingsverdener, der må medtænkes for at kunne udmønte en adækvat form for aktørhistorie. Når det drejer sig om observatørhistorie, fæstnes opmærksomheden også ved, hvordan menneskers subjektivitet og intersubjektivitet ikke kun har taget sig forskelligt ud i forskellige kulturelle rum, men også hvordan disse sider af et menneske- og samfundsliv har forandret sig afgørende over tid. Her ligger i øvrigt en væsentlig del af den nøgle, der vil kunne afkode menneske- og samfundslivets historicitet.

Konflikt og konsensus i kommunen

OM NIELS CLEMMENSENS DISPUTATS

Af

Gunner Lind

Kommunerne er blevet en hovedhjørnesten i dansk samfundsliv. En økonomisk omsætning på hundreder af milliarder, ansatte i hundredtusindvis, omfattende myndighedsbeføjelser, og en helt central ideologisk placering i forestillingen om det 'folkelige' Danmark. Helt så meget glans og herlighed havde de ikke i de første snese år, som bliver lagt på dissektionsbordet i Niels Clemmensens disputats om det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede.[1] Til gengæld er disse år interessante på grund af deres centrale placering i succeshistorien. Forudsætningen for kommunernes succes i dag har været succes med at etablere sig som legitimt politisk organ og som effektiv forvaltning. Og her må opmærksomheden samle sig om den periode, hvor den traditionelt urbane selvforvaltningsmodel blev indført på landet, og repræsentative demokratiske former blev introduceret.

Disputatsen står ikke alene. I nogle tiår har der været en del historisk interesse for kommuner og for lokale magtforhold generelt. Som de fleste disputatser har denne haft en lang tilblivelsestid, så den har kunnet inddrage resultater fra de værker, der er kommet siden 1990erne.[2]

Blandt disse værker afviger afhandlingen på et centralt punkt. Præses interesserer sig egentlig slet ikke for landkommunerne. Det fremhæves i både indledning og konklusion. Landkommunerne rykker ind

1 Niels Clemmensen: Konflikt og konsensus i kommunen. Det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede, København 2011, Museum Tusculanums Forlag. Afhandling antaget af Københavns Universitet til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Nærværende diskussion er en omskrevet udgave af anden officielle opponents indlæg ved forsvaret d. 18. marts 2011.

2 Her kan nævnes Harry Christensen: Bonden, kommunen og demokratiet. Det lokale selvstyres etablering på landet i Danmark 1842-1867, bd. 1-2, Viborg 1997; Jan Kanstrup og Steen Ousager (red.): Kommunal opgaveløsning 1842-1970, Odense 1990; Erik Nørr: Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899, København 1994; Annette Østergaard Schultz: Pligtarbejde og lystarbejde. Historie om at bryde nye veje i Nordvest- og Midtjylland 1842-1855, Viborg 2000.

i interessefeltet, fordi de er et element i to andre problemstillinger. Den ene drejer sig om godsejerne: Asymmetrien mellem de store jordejeres marginalisering i den nationale politik under Junigrundloven og deres fortsatte prestige og autoritet i det kommunale selvstyre. Den anden drejer sig om den danske politiske kultur. Den defineres efter Peter Aronsson med hovedvægten på beboernes participation og interaktion i den kommunale beslutningsproces, hvor beboerne selv forstås som aktører og skabere af den politiske kultur. Sagt på en anden måde: Det handler om praksis på deltagerniveau, om mønstre i praksis, og om samtidens tolkninger af disse mønstre.

Det er for at besvare disse spørgsmål, at disputatsen rummer en analyse af udvalgte sognekommuners praksis på deltagerniveau; og fordi der er tale om to konfliktfelter, bliver de centrale begreber fremhævet helt ud på omslaget: Konflikt og konsensus. Hvad adskilte, og hvad bandt sammen i den kommunale praksis? – bliver der spurgt. Hvilke var de centrifugale og hvilke de centripetale kræfter? Undersøgelsen af praksis på deltagerniveau i kommunerne fokuserer på to felter, deres valg af formand og anker over skatteligningen, netop fordi de burde være egnede til at belyse de to overordnede problemstillinger. De væsentligste andre temaer fokuserer direkte på landspolitiske konflikters gennemslag i kommunerne. Her behandles – meget målrettet – husmandssagen i 1840erne, den politiske uro 1848, og provisorietiden.

I praksis kan vi ikke undgå at få fremdraget materiale, der kan kaste lys over andre problemstillinger. Det gælder især i analysen på mikroplan af sager og forretningsgang i to sognekommuner, Bårse-Beldringe og Kousted-Råsted, beliggende henholdsvis på Sjælland og i Østjylland. Men set som helhed er der ikke mange svinkeærinder. Det bidrager til at give bogen en usædvanlig slankhed, sammenlignet med de fleste nyere disputatser. Det betyder også, at der stort set ikke er nogen dialog med den øvrige forskning i kommunernes forhold. Den inddrages som kilde til viden, gerne til bekræftelse af, at observerede forhold også kan observeres andre steder. Men diskussionen af tolkninger i den øvrige forskning i kommunerne er beskeden og gemt væk rundt omkring i bogen, fordi den styrende dagsorden er en anden.

Styringen fra de to overordnede problemstillinger kommer igen i undersøgelsens metodik. Det eneste, der fremstilles i en national ramme, er den relevante lovgivning, og det sker kort som en baggrund for det øvrige. Den egentlige undersøgelse er fokuseret på to amter, Randers og Præstø amt, hvor det er muligt at komme tættere på praksis. Amterne er valgt ud fra deres karakteristika i forhold til det store

landbrug. I Præstø amt var der mange og store godser, herunder flere af enevældens len, og de fleste gårdmænd var stadig fæstere ved periodens begyndelse. I Randers amt var hovedgårdene gennemsnitligt mindre og langt de fleste gårdmænd selvejere. Inden for hvert amt er der som nævnt en mikroundersøgelse af praksis i en kommune, men de fleste analyser gennemføres på amtsplan. Det virker velvalgt. Der er, som det fremhæves, ikke tale om nogen statistisk repræsentativitet, hvad der heller ikke er nogen meningsfuld tankegang i forhold til de fåtallige amter, men der er klart nok tale om repræsentativitet i en anden forstand, nemlig en gennemtænkt udvælgelse.

Undersøgelsen af sogneforstanderskabernes formandsvalg er i hovedsagen kvantitativ, og koncentreret om en statistisk fordeling af formændene på fem sociale grupper – det store hartkorns godsejere og forvaltere, præster, lærere, bønder, samt andre. Her, som i øvrigt, vises der metodisk sikkerhed og en overordentlig omhu. Oplysningerne om formændene, som det må have kostet stor møje at bringe til veje, udnyttes næppe til bunds. De anekdotiske oplysninger, der bringes, tyder i hvert fald på, at de indsamlede data kunne have båret systematiske undersøgelser af kontinuitet på personplan og på socialt plan (hvor for eksempel præst efterfulgte præst). Det ville måske også have været muligt at skelne mellem situationer, hvor godsejere selv var aktive kommunalpolitikere, og andre, hvor det store hartkorn blev repræsenteret af forvalteren.

Undersøgelsen og de overordnede spørgsmål

Undersøgelsen af kommunerne er altså motiveret af spørgsmål i en anden ramme – en, der opfordrer til at kaste blikket langt ud over undersøgelsesperioden. Det store hartkorns lokale magt er en årtusindgammel historie. Den folkelige poliske kultur på landet er også en historie, der strækker sig over århundreder. De tidlige sognekommuner kan ses som én i en lang følge af sociale strukturer af samme art, nemlig lokale magtorganer med nogle kilometers aktionsradius. Indførelsen af sognekommunerne kan naturligvis også ses som et led i en større proces i rum, nemlig som en del af de store ændringer i herskabs- og legitimitetsformer, der generelt fandt sted i 1800-tallet.

I forhold til denne vide ramme skæres der nådesløst af. På titelbladet står der »det 19. århundrede«, men egentlig undersøges årene 1842-72, 31 år. En delanalyse føres op til 1880ernes slutning. Så er vi oppe på et halvt århundrede. Men så er det også slut. Det er naturligvis legitimt,

at undersøgelsen af sognekommunernes praksis begrænser sig til en kortere periode. Men undersøgelsens resultater burde have været indplaceret i den store sammenhæng, som problemstillingen lægger op til. En omfangsrig forskningslitteratur burde gøre det muligt. Vi får ikke en gang en ordentlig diskussion af forskelle og ligheder mellem praksis i sogneforstanderskaberne og i de skole- og fattigkommissioner, der var deres umiddelbare forgængere, og som er grundigt analyseret i Erik Nørrs disputats *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841* (1981). Ligeledes mangler en systematisk diskussion af opfattelser i den øvrige kommunalhistoriske litteratur. Denne tilbageholdenhed bidrager til, at afhandlingen er slank i forhold til den svulmende norm. Lige netop her, hvor undersøgelsens væsentligste pointer skal udmøntes, er imidlertid det forkerte sted at spare.

Godsejerne

Afhandlingen bringer en konklusion på de to hovedproblemstillinger. Den er især klar i forhold til spørgsmålet om godsejernes stilling. Her opstilles den »tese, at kommunalpolitikken var præget af sin egen lokale dagsorden, der kun i begrænset omfang reflekterede de konflikter, der blev tematiseret i storpolitikken« (s. 280). Tesen ses bekræftet i valganalysen, i skatteklagerne – for så vidt de kaster lys over spørgsmålet – og i analysen af de to enkeltkommuner, der bliver taget ud til særlig behandling. Først op i de ophedede provisorie-1880ere bliver godsejerne og deres forvaltere stemt ud af sognerådene og i særdeleshed af formandsstolene. I den kamp går man så langt som til valglistemisbrug, udsmidning af valgobservatører fra mindretallet og pres på fattige husmænd og landarbejdere. Men – siger præses straks – hvor vigtige var disse sager egentlig? Selv for disse års vedkommende bliver konklusionen: »Det kommunale system forblev relativt uanfægtet af de storpolitiske brådsøer« (s. 291). Undtagelserne kom, når der var provokationer udefra, eller når partiernes tillidsmænd var aktive i en kommune. Kort sagt, bare fordi man svindler med valglisterne, behøver det vel ikke være så alvorligt.

Konklusionen fortsætter: »De mange tilløb til symbol- og demonstrationspolitik skal altså ikke fordunkle billedet af en kommunal praksis, der på alle niveauer blev håndteret som lokalpolitik af de kommunale aktører.« Denne praksis var først og fremmest pragmatisk, »fordi sagerne nu engang drejede sig om løsningen af en række konkrete

problemer i dagligdagen, og kommunens beboere havde en fælles interesse i selv at tilvejebringe dem« (s. 291). Her var mændene fra de store landbrug en ressource. Veluddannede og vante til skriftlig forvaltning. Men bortset fra det, så var det »kommunens store skatteydere, der var sat til at vogte over kommunens midler, og så betød det mindre, om de store skatteydere var godsejere eller gårdmænd« (s. 289). De kunne let nå til enighed om serviceniveauet, hvad enten det drejede sig om fattighjælpen eller skolebygningen, selv om der kunne være konflikter om byrdefordelingen. Der gives altså en argumentation med tre elementer: Vigtigst er, at der var et anderledes værdisæt i den lokale politik, orienteret mod pragmatik og ikke symboler. Og i dette rum fandtes to synspunkter, der gjorde det interessant at vælge mænd fra det store landbrug, dels et praktisk forvaltningsmæssigt, dels et skatteydersynspunkt.

Det er jo næsten tautologisk, at der har været en lokal dagsorden, når lokale og nationale forhold ikke fulgtes ad. Det er også overordentlig sandsynligt, at det store landbrugs mænd kunne være dygtige og vel ansete som personer, og skatteyderperspektivet synes at have stået på side 1 i den landkommunale katekismus. Men man kan problematisere selve formuleringen af spørgsmålet såvel som aspekter af forklaringen.

Spørgsmålet først. I provisorietiden var der altså en relativ uafhængighed. Det er som bekendt blevet en stabil tilstand, netop hvis man ser på valgene, som står centralt i analysen i afhandlingen. Ethvert kommunevalg bekræfter *som gennemsnit* de tendenser, der gør sig gældende i landspolitik, selv om den til enhver tid tabende partiformand altid benægter det. Men der er også altid kommuner, hvor det går helt modsat, fordi de landspolitiske tendenser trumfes af stærke lokale dagsordener. Som det også bemærkes i afhandlingen, kan det aflæses som uafhængighed, når man ser resultatet lokalt. Men aflæst på landsplan ophæver de lokale afvigelser hinanden. De bliver til en støj, der svækker tendenserne uden at ophæve dem.

Hvad afhandlingen synes at vise, men ikke udsiger, er at denne bløde, men konsekvente, kobling blev *etableret* i løbet af perioden. Det vender det oprindelige spørgsmål på hovedet. Det bliver ikke den kommunale dagsordens uafhængighed, men etableringen af en relativ *afhængighed*, der skal forklares.

Koblingen i dag er let at forstå. I løbet af 1900-tallet er det blevet en central del af landspolitikken at give love for den social- og servicepolitik og den regulering af dagligdagen, som kommunerne fører ud i livet. Her er en kobling naturlig, både med henblik på specifikke dele og det totale omkostningsniveau.

De landspolitiske konflikter i 1800-tallet drejede sig imidlertid mest om forfatningens indhold og tolkning. Det berørte ikke i det fjerneste sognekommunens arbejde. Tilsvarende kan siges om Slesvig, forsvaret, toldbeskyttelsen, tvangsafvikling af fæstegodset, ja stort set alt, hvad der var partidannende i landspolitik. Det ligger altså i den landspolitiske dagsorden, at dannelsen af en kobling langtfra var nogen selvfølge.

Når den relative afhængighed alligevel opstod, skyldtes det ganske givet, at valgene af kommunale repræsentanter og formænd på et metaplan kunne ses som den samme dagsorden som valget af rigsdag og konstitueringen af en regering. Det dokumenterer afhandlingen i høj grad. Svaret på det omvendte spørgsmål bliver altså, at koblingen mellem landspolitik og lokalpolitik blev etableret, *før* man skulle forvente på grund af provisorietidens ekstreme politiske spændinger, der dagsordensatte et metaspørgsmål om tillid.

Det kan man meget vel kalde symbolpolitik. Tillid er imidlertid et politisk grundspørgsmål. Derfor er det ikke så mærkeligt, at provisorietidens modsætninger kunne belaste forholdet mellem store og små bønder i lokalpolitik, mens tidligere modsætninger af andet indhold mellem de samme grupper ikke gjorde det. Det var altså ikke (udelukkende) på grund af forskellig vægtning af det pragmatiske og det symbolske lokalt og nationalt, at den lokale dagsorden var en anden. Der eksisterede ikke tidligere en landspolitisk dagsorden, der kunne have lokalpolitisk relevans på den måde, som undersøges i afhandlingen.

Denne omvending af spørgsmålet forhindrer ikke, at de mekanismer har eksisteret, som præses udpeger som forklaring på, at mænd fra det store landbrug ganske ofte blev valgt til sogneforstanderskaberne – også efter at de største af dem i 1855 mistede deres fødte medlemskab – og at de ikke sjældent blev valgt til formænd. Der er således ikke tvivl om, at de gennemsnitligt hørte til de bedst kvalificerede i landkommunerne, når det gjaldt løsningen af forvaltningsopgaver. Hvis evnen til at løse skriftlige forvaltningsopgaver var en meget vigtig faktor, er det imidlertid svært at forklare, hvorfor andelen af formænd fra det store landbrug var klart stigende i Præstø amt og næsten stabil i Randers amt 1842-68. Bøndernes evne til skriftlig administration har været afhængig af deres skolegang. Skolelovgivningen var som bekendt ændret, blandt andet med langt større vægt på skrive- og regnekyndighed, i 1807 for Sjælland og 1814 for det øvrige land. Aldersgruppen, der var uddannet under de nye vilkår, var i 1842 omkring 40 år og i 1868 i 60erne. Det vil sige, at kvalifikationsniveauet netop i undersøgelsesperioden er gået markant op blandt de mænd af bondestand, der var relevante i

sogneforstanderskaberne. Behovet for at støtte sig til andre i den lokale forvaltning har altså været faldende.

Det er mere plausibelt, at et skatteyderfællesskab kom til at overskygge forskelle i penge og livsform. Gårdmændene havde reelt ingen interessemodsætninger til godsejerne, hvis de ikke var deres fæstere. I de to amter var henholdsvis tre fjerdedele og en tredjedel af gårdene selvejergårde ved periodens begyndelse. Fæstevæsenet var i tilbagegang, og stigende statslig regulering begrænsede konfliktfladerne. Inde i hovederne må følelsen af forskel have været faldende i takt med, at bøndernes dannelsesform kom nærmere på de dannedes, og selvejet i forbindelse med folkestyrets reformer gjorde store og små juridisk ens. Der er god grund til at vente en lokal parallel til den forståelse, som landspolitisk ledte til 1860ernes samarbejde mellem de store og små bønder. Man får demonstreret, at den sociale og kulturelle modsætning mellem store og små på landet ikke var identisk med den partipolitiske modsætning mellem provisorietidens Højre og Venstre, selv om de var forbundne.

Hvis man skal nå længere i forståelsen af valgene i kommunerne, kan opmærksomheden måske med fordel vendes fra vælgernes præferencer til de mulige kandidater. Her springer det i øjnene, at der intet nationalliberalt borgerskab var på landet – netop fordi det var på landet. Naturligvis var der proprietærer og præster, som ikke var konservative, men de indgår i undersøgelsen under deres sociale kategorier, og de var få. På landsplan var Junigrundlovens år karakteriseret af akademikeres og erhvervsdrivende borgeres høje politiske aktivitet og store iver efter at blive valgt. Det har i sig selv medvirket til at skubbe andre i baggrunden. Godsejernes svage landspolitiske repræsentation i disse år, som er afhandlingens udgangspunkt, kan altså delvis skyldes det udbud, vælgerne havde at tage stilling til. Som i provisorietiden ser man en speciel *landspolitisk* dagsorden, eller rettere en konjunktur i politisk aktivitet, hvor en revolutionær bevægelse dagsordensætter sig selv.

Udbuddet kan også på andre måder have spillet en rolle i kommunerne. Ganske vist kunne de fødte medlemmer indtil 1855 ikke unddrage sig valg til formand, og derefter, som andre, ikke fuldstændigt. Men graden af vilje til i det mindste ikke at modsætte sig valg må have spillet en rolle i normale situationer. Det giver rum til, at fænomener på udbudssiden kunne indvirke. Det kunne være immaterielle fordele som status og anseelse. Eventuelt negativt formuleret: Hvis godsejeren personligt gav møde, så var det nok underligt, hvis han ikke var formand. Det kunne også være pligtfølelse og ansvarsbevidsthed, eventuelt i et

kristent perspektiv. Kommunernes hovedanliggender var jo de kristne hjertesager, kirke og skole. Der er et slægtskab med filantropien, som lige siden 1700-tallet havde været et centralt felt for de højere klasser.[3] Endelig kunne fravær af hinder spille en rolle. Hvem havde bedst tid, og hvem risikerede mindst økonomisk ved at være formand? Det kan have været en hovedgrund til, at der generelt blev valgt 'opad', også inden for gårdmændenes kreds. Kort sagt, formandsvalget kan på mange måder være formet af udbuddet af (nogenlunde) villige og ikke alene af vælgernes præferencer.

Den politiske kultur

Forestillingen om den særlige lokale dagsorden former også de svar, der gives om kommunernes placering i udviklingen af en ny politisk kultur. Også her er der nogle ganske klare teser om indholdet af den lokale dagsorden. De kan opsummeres under tre punkter.

A: Den kommunale struktur introducerede en ny form for formaliseret konfliktløsning, der stillede nye krav om individualiseret adfærd fra bønderne. Deres historiske forudsætninger bundede ellers i *kommunalismens* traditionelle adfærdsnormer. Disse beskrives i afhandlingen ud fra Peter Blickles arbejde med det tysksprogede område, Steinar Imsens med Norge og Peter Aronssons og Harald Gustafssons med Sverige. Sammenfattende er det en korporativ politisk kultur baseret på participation og fælles værdiforestillinger, og med historiske rødder, der kan følges tilbage til senmiddelalderen. Centralt stod normer om, at beslutninger skulle træffes i enighed uden brug af formaliserede procedurer. I stedet for åben accept af interessekonflikter trådte forestillinger om et fælles bedste, fundet ved konsensus, i praksis gennem stærk social kontrol indadtil og fast sammenhold udadtil (s. 12-13). I den periode, afhandlingen behandler, blev der brudt med kommunalismen, dog ikke radikalt. Antallet af kollektive skatteklager gik markant tilbage, uden at de forsvandt. I de kollektive klager var kommunalismens tankegange i nogle tilfælde klart synlige i formuleringer og konkrete forslag, der viste tilbage til 1700-tallets bondeprotester. Der er således et element af, hvad præses kalder usamtidighed (s. 11, 12, 16, 292).

3 Her kan nævnes Juliane Engelhardt: Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814, Kbh. 2010 (efter afhandling 2004); Birgitta Jordansson og Tinne Vammen (red.): Charitable women – philanthropic welfare 1780-1930. A Nordic and interdisciplinary anthology, Odense 1998.

B: Internt i kommunestyret opstod en praksis, der kan karakteriseres som pragmatisk og konsensussøgende. Som tidligere citeret, det drejede sig om konkrete problemer i dagligdagen, som kommunens beboere havde fælles interesse i at løse. Den kommunale praksis videreførte dermed kommunalismens konsensusideal. Samtidig med at den kommunalistiske arv tabte terræn, når bondestandens medlemmer agerede *over for* kommunen (eller andre myndigheder), fik den nyt liv *inden for* kommunens beslutningsproces. Konsensusidealet kunne dog også skabe konflikt, når mindretal følte sig udelukket, eller beslutninger var upopulære.

C: Enevældens kommunalreform var en visionær modernisering af den offentlige sektor, der foregreb liberale styringsteknikker i velfærdssamfundet. Det drejede sig om at skabe ansvarlighed. I afhandlingen anlægges et Foucault-inspireret perspektiv om internalisering af bevidstheden om egne grænser og ansvarlige valg også med hensyn til finansiering. Vægten kunne dermed flyttes fra statslig styring fra oven til selvforvaltning inden for statsligt bestemte rammer. De nye landkommuner var med til at introducere en individualisme, bøjet ind under det almene af selvforvaltningens disciplinerende kraft, og i stigende grad ordnet af økonomisk betingede klasseskel (s. 291-92).

Kommunalisme og konsensus

Afhandlingen har en del gode argumenter for alle tre konklusioner. Det smager ganske afgjort af en kommunalistisk handlingslogik, når 45 husmænd og indsiddere i Præstø Amt i 1855 klager over deres skatteligning og indbygger et ønske om at få fastsat en maksimalpris for korn. Det gælder især, når de i deres skrivelse til amtsrådet appellerer til »en vis og retfærdig regering, der vist efter bedste evne vil beskytte sine undersåtter« (s. 131). Stræben efter enighed og harmoni i den kommunale praksis er tydelig i mikroanalyserne af beslutningsprocesser i denne afhandling og andre kommunalhistoriske arbejder. Ansvarlig selvbestemmelse er det centrale punkt i hele det kommunale projekt, og da det var en så udpræget succes, må tankegangen jo have slået an. Men jeg har også mine reservationer.

For det første kan det være interessant at se nøjere på kommunalismen, eller rettere på afhandlingens beskrivelse af den som kultur. Begrebet 'kultur' defineres ikke, men forstås tydeligt nok på en gængs måde som tilvante forestillingsmønstre, som den ureflekterede, faste praksis.

Kommunalismen som idealtype er dannet over en social konfiguration fra længe før afhandlingens tid. Det var dengang, hvor der virkelig var forskel på folk, hvor ethvert møde fokuserede på, hvem der var øverst, for det skulle vise sig i tiltaleform og kropslig attitude. I særdeleshed fandtes der forestillinger om forholdet mellem herre og tjener som en eksistentiel forpligtelse, ikke en kontraktligt afgrænset skyldighed. Forpligtelsen kan beskrives med den udbredte edsformular at »være tro, huld og lydig, [herrens] gavn og bedste med højeste flid befordre, skade og fordærv af yderste evne hindre og afværge«.[4] Når man skylder den form for lydighed, er formerne for protest specielle. At have egen vilje er jo forræderi. Deraf det ekstremt kollektive: Kun hvis alle holder sammen i protest, bliver det umuligt at udsondre skyldige. Deraf endvidere appellen til nåde og til overordnede principper. Begge dele repræsenterer en søgen efter legitimering af det illegitime.

Kollektivismen kan naturligvis konsolideres som kulturtræk, men den er altså egentlig respons på en helt konkret magtkonfiguration. I afhandlingen kan man se, at graden af kollektivitet er markant højest et sted, nemlig blandt husmænd i det godsprægede Præstø Amt, og det er også der, de mest markante kommunalistiske formuleringer kan findes. Det kunne jo skyldes, at husmænd stadig var undergivet deres jorddrot som husbond, og også juridisk skyldte ham lydighed. Som Anette Faye Jacobsen skriver i et værk, som det næppe har været muligt at anvende i disputatsen, opfattede førende jurister godsejerens retlige relation til sine husmænd helt på linje med husbonds relation til sit tyende.[5] Husmændene var måske nok usamtidige i deres ordvalg, men ikke i deres basale attitude. De måtte tilpasse sig, at de lovgivningsmæssigt var et andet sted end gårdmændene. For deres vedkommende var herskabselementerne jo helt væk for selvejerne og stærkt svækket for fæsterne.

Min væsentligste anke mod kommunalismen, som den fremstilles i afhandlingen, er imidlertid, at den ikke beskriver væsentlige sider af de gamle kollektiver under feudale vilkår. Hvis vi ser på Hans Henrik Appels studier af et lokalsamfund i 1600-tallet med herredstinget i centrum, så finder vi en del, der kan kaldes kollektivisme eller beslutning gennem konsensus. Men vi finder sandelig også individualisme, konfliktvillighed og nidkær varetagelse af egen interesse, især økonomisk. Internt var modus operandi altså ikke den samme som over for højere magter.[6]

4 Her efter de 32 mænds ed (Oluf Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* VI, Kbh. 1892, s. 441).

5 Anette Faye Jacobsen: Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920. København 2008, s. 230.

6 Hans Henrik Appel: Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet, Odense 1999.

Herredstinget mistede sin placering som lokal arena for konfliktløsning i løbet af 1700-tallet; men lokal selvforvaltning forsvandt jo ikke totalt. Det lidt, vi ved om for eksempel bylaget, tyder på ingen måde på, at individuelle prioriteringer og åbne konflikter var forsvundet mellem bønderne.[7] I disse ældre lokale magtorganer havde konsensus en meget specifik rolle. Konsensus mildnede savnet af en egentlig eksekutivmagt. Stærk vilje til at udgrænse regelbryderen kunne reducere behovet for, at naboer eller oldermænd måtte på ubehagelige ekspeditioner, eller at der måtte gøres appel til et muligvis fjernt og uvilligt herskab. Her var sognekommunerne anderledes stillet. De var et statsligt organ, og de kunne trække på en lokal politimyndighed, der nok var spinkel, men dog eksisterede og havde stærk støtte oppefra. I forhold til enkelte beboere synes sognekommunerne da heller ikke at være konfliktsky, at dømme efter skatteklagerne.

Når konsensus var det normale i sogneforstanderskabernes beslutningsproces, må der være tale om helt andre mekanismer. Alle, der har siddet i et kollektivt organ, vil kende mindretallets næsten automatiske registrering af, at det er et mindretal, og deraf følgende forsøg på at få nogen indflydelse gennem kompromis, snarere end at tabe alt ved principfasthed. Lige så almindelig er flertallets vilje til at give noget af hensyn til organets langsigtede funktionsdygtighed, som er betingelsen for deres egen magt. Det gælder ikke mindst, hvis der ikke er klart forudsigelige partidannelser.

Konsensus som operativt princip i kollektive organer er således noget andet end konsensus som sammenholdende princip for sårbare mennesker i protest eller aktion, og igen noget andet end tilbageholdenhed over for potentielle personlige konflikter i det nære miljø. Overklassens iagttagere var tilbøjelige til at bunke de forskellige former sammen i beskrivelser af bønderne og netop fremstille dem som kultur – som en essens, den enkelte ikke kunne frigøre sig fra. I afhandlingen markeres der skepsis over for den slags beskrivelser (s. 37-38). Mig forekommer de også overfladiske, opsatte på at sammenfatte almuen i en karikatur, beslægtede med kolonialisters naive konstruktion af 'den indfødte'.

Uanset disse kilders tvivlsomme anvendelighed er det meget muligt, ja sandsynligt, at søgen efter konsensus og fordømmelse af åben konflikt var en selvstændig kulturværdi blandt bønderne, eller nærmere

7 Martin Rheinheimer: Die Dorfordnungen im Herzogtum Schleswig. Dorf und Obrigkeit in der frühen Neuzeit, Stuttgart 1999, bd. 1, s. 92-94, 109-13; Poul Meyer: Danske bylag. En fremstilling af det danske landbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer, Kbh. 1949, s. 343-64, 407-17.

betegnet: En habituel indlejring af erfaringer med en funktionelt betinget trang til at søge konsensus i en række almindelige situationer. Ændrede vilkår kan imidlertid hurtigt sætte en kulturværdi under pres; og her skal man ikke undervurdere den menneskelige evne til at omstille sig. Her er det vigtigt at fastholde den indre differentiering mellem forskellige former for konsensus, betinget af forskellige forhold i forskellige situationer. En sådan tolkning, væk fra det essentialistiske billede af uforanderlig kultur – som et sted i afhandlingen også udnævnes til dansk kultur – passer faktisk bedre med afhandlingens dokumentation af, at håndteringen af konflikt og konsensus ændrede sig forskelligt på forskellige felter i og omkring kommunerne.

Individualisme, ansvarlighed, accept af grænser

Forudsætningen for sognekommunerne var en forventning til, at den nødvendige sans for det almene, individuel forståelse af personligt ansvar, og respekt for de juridiske og økonomiske grænser, var til stede. Skepsis var hele tiden mærkbar hos lovgiver, især under enevælden. Den blev imidlertid regelmæssigt gjort til skamme. Alle ændringer gik i retning af øget ansvar og mere frihed for kommunerne. Det kan kun tolkes som en registrering af, at der var dannet en politisk kultur i kommunerne, der fik dem til at fungere efter hensigterne.

Denne politiske kultur omfattede ikke nødvendigvis store dele af befolkningen. Det, der kan registreres, er dannelsen af et lag af politisk aktive, en process, som strækker sig hen over perioden og videre frem. Afhandlingen viser, men reflekterer ikke samlet over, hvem der var aktivistlagets administrative og politiske hovedrival. Det var ikke godsejeren, men præsten. Det er soleklart på lovgivningens plan, og det gælder også i formandsvalgenes praksis, såvel som i den praksis, der afdækkes i mikrostudiet af de udvalgte kommuner.

Præsten sættes altså i forbavsende ringe grad i centrum af analysen. Det lader sig dog forstå, for det har han allerede været i andre historikeres arbejder.[8] Men indtil 1867 er det ikke helt forkert at sige, at kommunalordningen stort set drejede sig om at indføre valgte medhjælpere i stedet for udpegede i præstens forvaltning af de ældgamle kirkelige anliggender, skoler og fattige. Præsten var den eksekutive myndighed og det mest almindelige valg som formand, ja helt dominerende, så

8 Bl. a. Erik Nørr i anførte arbejde og Gunhild Nissen i Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910, Christiansfeld 1973.

længe han var født medlem af sogneforstanderskabet. Han var jo også på andre måder en vigtig myndighedsperson. Kirkelige handlinger som konfirmation og bryllup var af fundamental civil betydning. Præsten førte skudsmålsbøger og udstedte attester. Til sammenligning var almindelige godsejeres vigtigste forvaltningsroller for længst afskaffet, og grevers og baroners særlige rettigheder forsvandt i 1849.

I afhandlingen kombineres godsejer og præst ofte som de traditionelle magtpersoner. Det er berettiget nok i visse sammenhænge. Men i forholdet til befolkningen var deres roller grundlæggende forskellige. Den ene havde stort set ikke offentlige opgaver og valgte selv sine ansatte og til en vis grad sine fæstere. Den anden havde et bredt spektrum af embedsopgaver, var henvist til sin menighed, og var i sin gerning som præst meget afhængig af et godt forhold. En konflikt var ubehagelig for menigheden, men kunne dårligt blive andet end en katastrofe for præsten. Også i det små var det den naturlige ambition for præsterne at arbejde for harmoni i menigheden og mellem præst og menighed, både for sin egen skyld, og fordi et uselvisk sindelag og en sagtmodig omgangsform er vigtige kristne idealer.[9]

I stedet for at se en konsensus-kultur fra almuen kunne man pege på præsten som en naturlig og magtfuld advokat for harmoni og kompromis. Også på andre måder kan præsten have sat sit præg på den politiske kultur i sogneforstanderskaberne. Bureaukratiske idealer om regelrethed og hensyn til det almene var centrale for ham, for præsten var embedsmand. Akademiske idealer om principielle værdier og gennemtænkte meninger var ligeledes vigtige, for han var akademiker. Og et syn på arbejdet med børn, gamle og syge som en del af det kristne ansvar for næsten, ikke bare en påtvunget opgave, gav sig selv. Hvis sogneforstanderne havde en lærer i ansvarlighed og forståelse af opgavens pligter og grænser, så var det præsten.

Det bragte præsten på kollisionskurs med en anden side af sogneforstanderskabernes politiske kultur. Skatteyderne var jævnt hen mere negative end præsterne over for at smide penge efter fattige og skoler. Selve arbejdet med udgiftsbudget og skatteligning har også været en lektion, hvis budskab demonstreres udførligt i afhandlingen, uden at det rigtig når frem til konklusionen. Aktivlaget lærte om politik, at det handler om den autoritative fordeling af ressourcerne, som det hedder i Robert Dahls berømte definition af selve det politiske. De aktive fik

9 Dette er senest gjort klart synligt i punktstudierne i Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: Når det regner på præsten. En kulturstudie om sognepræster og sognefolk 1550-1750, Højbjerg 2009.

førstehåndserfaring med systematisk magtudøvelse af almen karakter. De fik også jævnligt erfaring med magtmisbrugets muligheder. Afhandlingens udforskning af anker til amterne giver muligvis et for stærkt billede af hyppigheden af magtmisbrug. Ikke desto mindre fremtræder individualiseringen i bogen nok så meget som udtryk for afprøvning af muligheder for egen fordel end som en accept af ansvarlighed og hensyn til det almene vel.

Demokrati i kommunerne?

Et specielt træk ved afhandlingen er den beskedne rolle, der tildeles begrebet demokrati. Det stilles ikke centralt i diskussionen af den nye politiske form og politiske kultur.

Kigger man nøjere efter, kan man se, at ordet 'demokrati' flere gange bliver brugt på en usædvanlig måde. For eksempel står der, at »gårdmændene ikke udnyttede kommunalreformen til en gennemgribende demokratisering af formandsposten« (s. 108). Hermed menes, at de kun i begrænset omfang skaffede sig af med formænd fra de kredse, som før reformen var fødte medlemmer. Det er den betydning af ordet demokrati, som Venstre anlagde i forfatningskampens år: Den sociale egalisering af personvalget.

I den betydning var sognekommunerne ikke meget præget af demokrati. Valgreglerne havde en oligarkisk drejning, som blev forstærket af praksis. Men selve valgets faktum etablerede demokrati efter Karl Poppers berømte minimumsdefinition: at de regerende kan fjernes uden blodsudgydelse. Selv om valgret i det mindste symbolsk var begrænset til skatteyderne, var de regelmæssige valg levende demonstrationer af princippet om folkesuverænitet.

Afhandlingen kan siges implicit at slutte sig til Max Webers standpunkt, nemlig at valgte og udpegede embedsmænd nok er forskellige på nogle punkter, men at det bliver overskygget af, at begge slags er spundet ind i den legale styreforms legitimeringsprincipper og bureaukratiske praksis.[10] Altså at referencen til lov og konstitution er vigtigere for legitimiteten end referencen til folkevalget.

Den position er svær at holde fast ved i dag. De demokratiske princippers hegemoni er blevet stadig stærkere gennem det sidste århundrede. Selv de mest tyranniske stater opretholder en fiktion om valg.

10 Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen 1922 eller senere, del III, § 21.

De demokratiske stater har genkommende problemer med fuldt ud at anerkende en ikke demokratisk regerings ret til at være beskyttet af en stats suverænitet. Og på dansk grund kan man iagttage, hvordan Folketing og regering i forholdet til kommunerne meget sjældent benytter den ret til diktat, som Grundloven giver dem. I stedet bliver der forhandlet. Det sker mellem ulige parter, naturligvis, men forhandlingen er dog et tegn på respekt over for kommunernes besiddelse af en magt, der er udgået af et uafhængigt folkeligt valg.

Det er velkendt, hvilken bølgegang princippet om folkesuverænitet, demonstreret i let forståelig praksis gennem valgene, fremkaldte i dansk landspolitik, da man først havde haft en generation til at absorbere det. Det ville være mærkeligt, om det ikke også havde sat et aftryk på den politiske kultur i og gennem kommunerne.

Slutbemærkninger

Denne afhandling er ikke så let at kritisere. Den har en stram, sammenhængende opbygning fra problemstilling til konklusion. Den lokker også ustandseligt en kritiker i baghold gennem sin klassiske narrative form – en form, hvor det generelle underordnes det konkrete i fremstillingen, og væsentlige generelle betragtninger kan være puttet væk midt på en side som element i en diskussion af en konkret sag. Så står det, man tror mangler, pludselig alligevel i bogen. Formen viser takt, god tone, og beskedenhed i forhold til den trutten i trompeten, som er blevet standard, når man præsenterer egne resultater. Men det kræver en læser, som er godt inde i tingene på forhånd, og som gør sig overordentlig umage for at fange alle aspekter af analysen.

Den stramme økonomi med siderne er i krig med de meget vidtrækkende perspektiver i den overordnede problemstilling. De ville kun kunne foldes ud i en grundig diskussion med anden forskning, og den bliver der ikke afsat plads til. Når man kommer med én håndfuld brikker til et stort puslespil, men har ambitioner om at genvurdere hele motivet, så mangler der simpelthen et trin. Det ville have truet bogens klædelige slankhed lidt, men gjort den meget mere værdifuld.

Den konsekvente systematik i undersøgelsen er heller ikke altid befordrende. Afhandlingen undersøger for eksempel præstens ansvarsfelt for at kaste lys over godsejerne. Det lykkes sådan set, men kaster tavshedens kappe over de fleste af de konklusioner, der kunne være draget om kommunerne med præsten i fokus. Metodikken bliver også rigeligt styrende i fremstillingen i forhold til problemstillingerne. Der

arbejdes med omhyggelig fremlæggelse af systematiske resultater i stedet for angreb på problemerne med fleksibel indsats af, hvad der passer til dem og står til rådighed – også fra andres forskning. Det er så meget desto mere ærgerligt, fordi problemstillingerne er så gode!

Konsekvensen er en afhandling, der lukker sig mere om sine perler end godt er. Det skal dog ikke skygge for, at perlerne findes, og at der er leveret en indsats, som bringer forskningen fremad.

Krigen i 1864

SLAGTEBÆNK DYBBØL OG DOMMEDAG ALS

AF

JES FABRICIUS MØLLER

I betragtning af den betydning, som 1864 tillægges i den kollektive erindring, er der udkommet forbavsende lidt om emnet målt i forhold til fx et emne som besættelsestiden. Historien om følgerne af krigen i 1864 for den danske nationale bevidsthed og dansk udenrigspolitik er blevet gentaget så ofte, at den nærmest har karakter af kliché, mens begivenhederne selv ikke har nydt nær samme opmærksomhed i litteraturen. Meget sigende er standardværkerne om krigen og dens forudsætninger stadig Niels Neergaards *Under Junigrundloven*, der blev afsluttet i 1916, og Erik Møllers *Helstatens Fald* i to bind fra 1958. Hertil føjer Tom Buk-Swienty nu to bind specifikt om henholdsvis slaget ved Dybbøl den 18. april og slaget på Als den 29. juni 1864.[1]

Slagtebænk Dybbøl har sin titel efter den betegnelse, som soldaterne havde givet det belejrede forsvarsværk. Bogen er bygget op som en montage af øjenvidneskildringer fra soldater, politikere, officerer, pårørende og civile observatører på begge sider. I centrum står oplevelsen af krigsskuepladsen. Hermed lægger forfatteren sig i forlængelse af en tendens i den krigshistoriske forskning, hvis fokus er forskudt fra generalstabskortets ofte forlorne overblik til »slagmarkens tilrøgede kaos af omkringflyvende metal«.[2]

I fem kapitler følges disse personer i en fra journalistikken velkendt brudt kronologisk orden. Første kapitel skildrer dagen før slaget, andet kapitel springer tilbage til baggrunden og forudsætningerne, tredje kapitel skildrer belejringen, fjerde kapitel selve stormen, mens femte kapitel gør tabene op. Bogen er meget kildenær, uden noter, men med fyldestgørende henvisninger i et afslutningskapitel. Krigsoplevelsen

1 Tom Buk-Swienty: *Slagtebænk Dybbøl*, Kbh. 2008; *Dommedag Als*, Kbh. 2010.

2 Peter Englund, »Om ett besök i Poltava«, i *Förflutenhetens landskap*, Stockholm 1993, s. 74. Claus Bjørn: *1848 – Borgerkrig og revolution*, Kbh. 1988, er et af de få tidligere eksempler på, hvordan den dansk-tyske konflikt kan ses som et parallelforløb.

står som bogens centrale, bærende element, og de politiske omstændigheder angives kun som støttefunktion for forståelsen af situationen.

I Dommedag Als genbruger Buk-Swienty sit greb fra den første bog, idet han følger en række aktører og iagttagere fra begge sider, men samtidig gør han mere ud af de politiske, diplomatiske og strategiske overvejelser, der blev gjort på begge sider. Kronologisk er den bygget op på samme måde. Første kapitel udgør en nedtælling til slaget, andet og tredje kapitel lægger forudsætningerne frem, fjerde og femte kapitel skildrer nederlaget og fredsforhandlingerne. Også denne bog er i vid udstrækning bygget på kildestudier.

Denne lidt tørre redegørelse for indholdet yder sådan set slet ikke disse velkomponerede og velskrevne bøger nogen litterær retfærdighed. Foruden at være uddannet historiker er Buk-Swienty en erfaren reportagejournalist, og det mærkes. Begge bøger er meget læseværdige, og de har fuldt fortjent vundet adskillige priser og et meget stort publikum.

Slagtebænk Dybbøl er blevet til som resultat af en gammel interesse hos forfatteren. Han har leget på Dybbøl Banke som dreng, og det er denne umiddelbare fascination af emnet, som Buk-Swienty så elegant har omsat i den første bog. Imidlertid er det under arbejdet gået op for ham, at slaget ved Dybbøl trods sin ikoniske status i den kollektive nationale erindring ikke var så afgørende i militær forstand som slaget på Als senere samme år, der derfor fik sin egen bog. Det noget patosfyldte udtryk »Dommedag Als« er ikke fra samtiden, men tydeligvis valgt som titel for at signalere, at bind to rummer det samme som etteren, bare mere.

Det er da også tydeligt, at Slagtebænk Dybbøl oprindelig er konciperet uden tanke på, at der skulle komme et efterfølgerbind. Bogen tager udgangspunkt i slaget den 18. april som krigens helt centrale begivenhed. Dens åbenlyse forudsætning er, at læseren ved, at det ender i nederlag, men alligevel lykkes det at dramatisere begivenheden, så den bliver medrivende. I Dommedag Als gentages plottet, nu blot med den 29. juni som den centrale begivenhed. Det er nok ikke helt tilfældigt, at det er Gyldendals skønlitterære og ikke faglitterære redaktion, der står for udgivelsen.

Hermed er det ikke meningen at antyde, at der skulle være nogen modsætning mellem bøgernes litterære kvaliteter og deres faglige lødighed eller at der er nogen ideologisk implikation af denne »mode of emplotment«, som angivet af Hayden White.[3] Valget af form afspejler

3 Se Jan Pedersens introduktion til Whites teori om den litterære læsning af historiske værker i *HT*, 6. rk., 15. bd., 1991, s. 526-534.

imidlertid altid indholdet, og pointen er, at det ikke er muligt ikke at vælge en form. Det, der adskiller Buk-Swientys valg af form fra så mange andres, er, at den også har en litterær kvalitet.

Dramaet udspiller sig inden for rammerne af den klassiske diskussion om skyld og skæbne, som man kan sige med en hul efterklang af den patos, med hvilken 1864 ikke længere lader sig omtale. Kunne noget være gjort for at undgå krigens tragiske forløb? Neergaards fremstilling af sagen placerer den tungeste skyld på nationalliberale skuldre. Især handler diskussionen om vurderingen af regeringen Halls råderum i årene op til krigen. Møller derimod placerer ansvaret bredere blandt hjemlige politikere, men hans grundsynspunkt er, at krigen ikke kunne være undgået, kun muligvis forhalet. Buk-Swientys fremstilling ville nok have vundet ved, at han lidt mere eksplicit havde taget livtag med Møller-Neergaard diskussionen.[4]

I Slagtebænk Dybbøl findes Møller slet ikke på litteraturlisten, og Neergaards synspunkt dominerer i karakteristikken af den førte danske politik, men samtidig fastholdes indtrykket af begivenhedernes skæbnekarakter. I Dommedag Als er Møller kommet med på litteraturlisten, og Buk-Swienty former på den ene side – med større dramatisk effekt – en fortælling om det uundgåelige nederlag, men fastholder på den anden side også muligheden af, at det kunne være gået anderledes. Buk-Swienty indbygger i sin fremstilling, at den preussiske generalstab bestemt ikke var så sikker på succes. Med erfaringen fra 1940 in mente har det fra dansk side været almindeligt at tale om fjendens store overmagt, men der var bestemt ikke tale om en *walk-over*, og den tyske lettelse over sejrene er påfaldende.

Det er fristende at føre de kontrafaktiske spekulationer videre end Buk-Swienty gør det. Hvad ville der være sket, hvis Dybbøl var blevet rømmet i tide, det vil sige både før stormen og den allerede annoncerede fredskonference i London? Danskerne ville have kunnet forhandle på baggrund af en styrket flankeposition på Als og overherredømmet til søs. Samtidig spillede generalløjtnant Hegermann-Lindencrones 4. division kispus med fjenden i Nørrejylland. Hans taktiske retræte blev i offentligheden betragtet som fejhed, og derfra stammer skældsordet »røven af 4. division«, det vil sige de foragteligste af de foragtelige, men hans kampagne var set fra et militært synspunkt vellykket.[5]

4 Møller diskuterer heller ikke Neergaard eksplicit. Diskussionen ses udfoldet i anmeldelserne af Helstatens fald, Viggo Sjøqvist i *Jyske Samlinger*, Ny række, bd. 5, 1958, s. 97-103, og Povl Bagge i *HT* 11. rk., bd. 6, 1960, s. 105-110.

5 Helge Kroon og Knud Rasmussen, *Paradokset: 4. division*, Kalundborg 2006.

I stedet blev Als mangelfuldt befæstet og Fredericia uforklarligt rømmet.[6] Den danske forhandlingsposition efter slaget på Als var stærkt forværret.

Da Dommedag Als udkom i 2010, havde den allerede nydt omfattende foromtale, ikke mindst fordi den fortalte historien om, at Christian IX under fredsforhandlingerne efter 1864 havde foreslået Danmarks optagelse i Det tyske Forbund for at redde helstaten. Politiken offentliggjorde et stort interview med Buk-Swienty den 18. august. Historien fyldte hele forsiden med rubrikken »Hemmeligt arkiv: Kongen tilbød Danmark til tyskerne efter 1864«. Et redigeret sammendrag var i forvejen sendt ud via Ritzau, så alle medier samme dag kunne berette, at Danmark havde været tæt på at blive »en tysk delstat«. Forvarslingen via Ritzau er almindelig praksis, hvis en redaktion vurderer, at de har en god historie, fordi der er en vis prestige for en avis i at blive citeret af andre, og det lykkedes til fulde for Politiken. Alle store og mange små dagblade samt ikke mindst nøgleredaktionerne på de elektroniske medier tog historien.[7]

Selv om der var tale om en nyhed i den forstand, at redaktionerne tydeligvis ikke havde hørt historien før, er der ikke tale om et nyt forskningsresultat. I sin kritiske gennemgang af pressedækningen påstår Claus Møller Jørgensen ikke, at der er tale om en bevidst vildledning af offentligheden fra forlagets og forfatterens side, men han kommer tæt på: »Buk-Swienty har ikke gjort meget for at rive aviserne ud af deres uvidenhed«.[8]

Jørgensen giver forlaget og forfatteren en meget stor del af ansvaret for den pressedækning, bogen fik, men undervurderer den egendynamik, som en sådan historie får, især når den cirkulerer som citathistorie og mellemregningerne forsvinder. Buk-Swienty har faktisk i flere interviews og i bogen gjort omhyggeligt opmærksom på, at historien ikke er ny, men samtidig understreget sin egen forundring over, at Christian IX »var tæt på at begå højforræderi« (Dommedag Als, s. 437). Denne stærke forundring over en tildragelse, som kun ganske få kendte til i forvejen, er i pressen blevet fortættet til, at der simpelthen var tale om en nyhed i egentlig forstand.

Buk-Swienty er nu ikke selv helt uden skyld i nogle af misforståelserne, der nåede offentligheden. I sin litteratur- og kildegennemgang henviser

6 Erik Housted, *Fredericias Fæstnings Historie*, bd. 3, Fredericia 2010, s. 93ff.

7 Radioavisen kl. 7.00, TV2 Nyhederne kl. 19.00, TV-avisen kl. 21.00, alle 18. aug. 2010.

8 Anmeldelse af Dommedag Als i *Temp* nr. 1, 2010, s. 185-197.

Buk-Swienty fornuftigvis til Erik Møller. Buk-Swienty citerer (Dommedag Als, s. 436) en passage fra Møller (Helstatens Fald, bind II, s. 167) om, at kongen havde sendt prins Hans ud i sonderende diplomatisk ærinde og fortsætter med at konstatere, at Møller ikke nævner »de senere faktiske forsøg under selve forhandlingerne i Wien på at afsøge mulighederne for, at Danmark blev indlemmet i det tyske rige«. Bortset fra anvendelsen af den misvisende betegnelse »det tyske rige« for det løse forbund af tyske lande i 1864 overser Buk-Swienty, at Møller faktisk har hele historien med på de følgende sider (Helstatens Fald, II, s. 169-174), herunder et ordret citat af den centrale instruks, som Buk-Swienty regner som sin egen opdagelse (Dommedag Als, s. 382). Buk-Swienty anerkender, at Roar Skovmand i sit bind af Politikens Danmarkshistorie nævner kongens forslag, men skriver videre, at Skovmand ikke behandler »instrukserne under selve forhandlingerne.« Det gør Skovmand imidlertid, om end meget kort.[9] Buk-Swienty konkluderer, at danske historikere »nærmest har fortrængt et af de mest opsigtsvækkende aspekter af krigen 1864« (Dommedag Als, s. 437) Det er jo rigtigt, at kongens forslag ikke hører til almindelig paratviden, og at det ikke er at finde i alle værker om emnet. Man kan jo ikke udelukke, at kongetroskab eller andre motiver har spillet ind, som Buk-Swienty foreslår, men man kan ikke tale om en egentlig fortielse. Kongens forslag omtales fx i Politikens etbinds Danmarkshistorie.[10]

Kongens forslag var usædvanligt, men ikke uforståeligt, og det kan kun vanskeligt karakteriseres som »højforræderi«. Kongen havde faktisk vidtrækkende kompetencer ikke mindst i udenrigspolitikken, så formelt stod det i hans magt at fremsætte det. Af samme grund må man jo faktisk også taget forslaget mere alvorligt, kan man som advokat for Buk-Swientys synspunkt sige. Kongens mål var en bevarelse af helstaten, men det var også klart, at den mulighed var ret hypotetisk, for spørgsmålet i sommeren 1864 var ikke så meget, om hertugdømmerne var gået tabt, som om hvorvidt Nørrejylland også var det. Regeringens første prioritet var opretholdelsen af en suveræn dansk nationalstat. »Om end dette Maal kun kan opnaas ved store Offre, kan den Kongelige Regjering dog ikke uden en uovervindelig Nødvendighed forsone sig med den Tanke, at Territorier, som bebos af dansktalende og dansksindede Befolkninger, for bestandig løsrives fra Danmark og

9 Roar Skovmand, *Folkestyrets fødsel*, Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, 3. udg., Kbh. 1978, s. 492.

10 Grethe Jensen og Benito Scocozza, *Danmarkshistoriens hvem, hvad og hvornår*, Kbh. 1994, s. 243.

undergives en tydsk Regjering«, som det hedder i instruktionen til de kongeligt befuldmægtigede ved fredsforhandlingerne i Wien, godkendt i Geheimestatsraadet 21. juli 1864.

Som alternativ mulighed angaves i instruksen en personalunion mellem kongeriget og en slesvig-holstensk stat, men den havde tydeligvis ikke regeringens opbakning. Forhandlerne instrueredes om uofficielt at sondere potentialet i en dansk optagelse i det tyske forbund, men helt klart som en tredjeprioritet, hvis formål var »ikke at lade noget Punkt uundersøgt, der muligvis kunde aabne Danmark Udsigt til en lykkeligere Fremtid«.[11] Det var denne mulighed, der blev holdt åben til det sidste, men stadig med samme rent hypotetiske karakter og i politisk forstand formuleret som et hensyn til kongens helstatsambitioner snarere end som et udtryk for en realistisk vurdering af mulighederne.

Buk-Swienty har derfor på en måde ret i at fremhæve kongens forslag som overraskende eller kontroversielt. Men skulle man endelig fremhæve kongen som en skurk, måtte det grunde i, at han var med til at blokere for den nationale løsning, nemlig delingen af Slesvig, der antagelig ville have bragt en fredeligere ende på konflikten meget tidligere. Christian IX's politik flugtede ikke særlig godt med den nationalstatslige danske selvforståelse, som fandt sine ambitioner opfyldt med Genforeningen i 1920. På den anden side er det jo velkendt, at Christian IX var helstatsmand, og som sådan kan det ikke overraske, at han måtte afsøge alle muligheder. Ideen om udvidelsen af det holstenske medlemskab af forbundet til at omfatte hele riget havde dog ingen gang på jorden hverken taktisk eller strategisk. Forslaget kunne ikke bruges til at drive en kile ind mellem de allierede fjender. Bismarck vidste, hvad han ville have, og det var ikke en dansk helstat som medlem af Det tyske Forbund. Hvis man følger denne tolkning, får man også indirekte forklaringen på, at omtalen af forslaget har været nedtonet i litteraturen. Det er af eftertiden blevet betragtet som urealistisk.

Den danske nationalstat er resultatet af 300 års veltilrettelagte militære nederlag, som Uffe Østergaard har bemærket. Historikere finder iagttagelsen sjov, fordi vi i denne rammende formulering genkender den defaitistiske selvtilfredshed, som har domineret dansk historieskrivning de seneste 150 år. Tom Buk-Swienty skriver sig ikke for alvor ud af defaitismens skygge, og han tager ikke livtaget med erindringspolitikken. Bøgerne tjener først og fremmest som en stærk påmindelse om, at krig er en blodig og menneskefjendsk affære og anfægter dermed ikke grundlaget for det, der var den danske selvforståelse

11 *Statsraadets Forhandlinger*, udg. af Harald Jørgensen, bd. X, Kbh. 1972, s. 53f.

fra 1864 til og med Den kolde Krig.[12] I dag har danskerne vænnet sig af med forestillingen om, at krig er nyttesløs. Skiftende danske regeringer har i de sidste 20 år med stor folkelig opbakning – i hvert fald i de indledende faser – sendt væbnede styrker i kamp på Balkan, i Irak, Afghanistan, Det indiske Ocean og Libyen med den klare forventning, at det nytter. At nationalismen i dag ikke spiller nær den samme rolle som for 150 år siden, har ikke berøvet krigsfortalerne deres styrke. Det hænger ikke mindst sammen med, at det i stigende omfang er blevet klart, at krig trods sin åbenlyse grusomhed også er meningsfyldt – også for den enkelte deltager. Soldaterne kommer ikke kun hjem »fattigere på erfaring«, som en af krigens store kritikere, Walter Benjamin har formuleret det.[13] Der er dem, for hvem krigen er »den eneste virkelige verden, frigjort og let, hinsides godt og ondt«.[14] Spørgsmålet er naturligvis, hvordan en ny tolkning af 1864 kan give mening i begyndelsen af det 21. århundrede.

Hvorom alting er, leverer Buk-Swientys bøger et værdifuldt og sagligt bidrag til selve krigens historie, ikke mindst fordi det er lykkedes at gøre det i en form, der har sat et historisk emne, som ikke knytter sig til 2. verdenskrig, højt op på den offentlige dagsorden. Det kan man som historiker kun glæde sig over.

12 Carsten Jahnke & Jes Fabricius Møller (red.): *1864 og historiens lange skygger*, Husum 2011.

13 Walter Benjamin, *Kulturkritiske essays*, Kbh. 1998, s. 19.

14 Thomas Dinesen, *No Man's Land*, Kbh. 1965, s. 186.

Nekrologer

SVEND AAGE HANSEN

4. april 1919 – 5. september 2009

En af Danmarks store og internationalt kendte økonomiske historikere, professor, dr.polit. Svend Aage Hansen er død, 90 år gammel. Svend Aage Hansen (SAH) blev på sit felt en pioner, der introducerede statistiske metoder og analyser – herunder ikke mindst nye dataserier – i historieforskningen. Det skete med en sådan effekt, at den historiske del af de økonomiske historikere i årevis var lamslåede, mens økonomerne greb modellen og anvendte hans hovedværk i undervisningen på økonomi. Også i forskningen var det et hovedværk, som man har henvist til gennem mange årtier. *Økonomisk vækst i Danmark* 1-2, udgivet første gang i henholdsvis 1972 og 1974, var da også en bred og sammensat historiebog om dansk økonomisk historie gennem 250 år.[1]

SAH's virkefelt var omfattende. Udgangspunktet var statistikken, med betydelige kompetencer opbygget i Det Statistiske Departement, hvor han blev ansat straks efter sin cand.polit.-eksamen i 1946. I Departementet blev han kontorchef i 1958 og fortsatte i denne stilling, indtil han fik et professorat på Københavns Universitets Økonomiske Institut i 1966. Samme år startede jeg på polit.-studiet og lærte ham at kende gennem fagene Danmarks statistik og Økonomisk historie. Han udviste enestående gode pædagogiske egenskaber, og vi huskede hans undervisning mange år efter.

De primære områder, professoren engagerede sig i, var for det første Danmarks industrialisering, med penge og kredit som nødvendig underlægningsmusik, for det andet socialhistorie, og for det tredje den brede økonomiske historie, især Danmarks.

SAH var flittig, og han havde alle de egenskaber, der skal til for at forme en forsker med gennemslagskraft. Han var produktiv, effektiv

1 Jf. Ole Hyldtofts retrospektive anmeldelse i »Århundredets danske bøger«, *National-økonomisk Tidsskrift* bd. 138, 2000, s. 152-154.

og sparsommelig, som det så smukt udtrykkes i grundprincipperne for forvaltningsrevision. Disse nøgleord blev udmøntet på forskellig vis. Produktiviteten ses alene af publikationslisten, der i de centrale biblioteksbaser løber op i godt 30 titler.

Han var effektiv i sine krav til os undervisningsassistenter og lektorer. Da jeg i 1972 mødte op til lærermøde som nyansat ekstern lærer på Institut for Økonomisk Historie, hvor man havde samlet økonomer og historikere under samme tag, var kravet straks: »I kan kun være her, hvis I skriver«. Effektiv var han også som rollemodel, der selv producerede i bredt mål. Sparsommelighedsaspektet viste sig mere indirekte, nemlig gennem hans dybe engagement i sparekassebevægelsen. Om denne og om penge og finansiering generelt producerede han artikler såvel som større videnskabelige værker.

Møder om undervisningen var der mange af på den tid: Koordinationen og kvaliteten skulle sikres. Professor, dr.polit. Svend Aage Hansen og hans lektor Gunnar Viby Mogensen havde samlet en trofast skare af økonomer omkring sig, som alle trak på professorens energi og engagement. Lærergruppen talte personer som lektor Jørgen Peter Christensen, lektor Ingrid Henriksen, forskningschef Henrik Christoffersen, forskningschef på SFI, senere afdelingsdirektør i Danmarks Statistik Niels Ploug, og dertil Lars Eskesen, der blev sparekassedirektør og – til nogen fortrydelse for SAH – senere også bankdirektør. Der var mange flere, herunder jeg selv, direktør i Håndværksrådet og senere administrerende direktør i Ældre Sagen. Lærerkredsen fik motivationen til at holde af økonomisk historie og inspirationen til at bidrage med betydelige økonomisk-historiske værker. Det viste sig at være et dynamisk og produktivt udpluk af medarbejdere, som SAH fik tømret sammen til et team. Medlemmerne af gruppen fik fremtrædende positioner i samfundet på forskellige områder, men blev alle stærkt prægede af den økonomiske historie.

Inden for områderne penge og kredit samt det danske industrielle gennembrud og den videre industrialiseringsproces – SAH's første store interesseområder – fik han tidligt skrevet tre betydningsfulde værker. I 1960 kom Fyens Stifts Kreditforenings jubilæumsbog *Pengevæsen og kredit 1813-1860* og otte år senere opfølgningen: *Dansk pengehistorie 1818-1914*, der udgjorde første bind i Nationalbankens store værk om pengehistorie. Foruden SAH bidrog Knud Erik Svenden til dette bind.

I 1970 udgav SAH det lille, men meget effektfulde bidrag *Early Industrialisation in Denmark*, en senere tilføjelse til Rondo Camerons undersøgelse af finansieringen af den tidlige industrialisering. De skandinaviske lande var ikke med i Camerons oprindelige undersøgelse fra

1967, men SAH gjorde sit til at rette op på denne uorden. Det var i denne publikation, han for første gang analyserede industrialiseringen i Danmark og fandt, at investeringerne og især væksten i dansk industri var særlig kraftig i 1890'erne, hvorfor han rettede søgelyset mod den periode.

Opdagelsen var opsigtsvækkende og kontroversiel i økonomisk-historiske kredse. SAH kunne ægge til debat, og fejden om dansk industrialisering ville næsten ingen ende tage. Så sent som i 2010, kort tid efter SAH's død, skrev hans førnævnte kollega i økonomisk historie, Gunnar Viby Mogensen, nu pensioneret fra stillingen som forskningschef i Rockwool Fonden, om den tidsmæssige placering af det industrielle gennembrud i Danmark. Han anfægter SAH's angivelige påstand i 1970'erne om, at det industrielle gennembrud kom mellem 1894 og 1914.[2] Men sagen er, at SAH havde et meget blødere og videre syn på dansk industrialisering, selvom han pegede på 1890'erne som den periode, hvor industrivæksten var særlig stor. Ser man på SAH's centrale værk, *Økonomisk vækst i Danmark*, er det jo heller ikke sådan, han formulerer sig, idet det hedder:

»Axel Nielsens opfattelse af den danske industrialisering som en forholdsvis jævn og langvarig evolutionsproces bekræftes i det hele af de nyere beregningsresultater. Skulle man imidlertid pege på en enkelt periode med særlig kraftig industrialisering og særlig omfattende totalvækst, ledsaget af særlig stærke samfundsomdannende virkninger, måtte det ubetinget blive [18]90'erne«.[3]

Det er jo en ganske anden sag, der tydeligt placerer SAH som pioner i den industrihistoriske forskning. Antagelsen om dansk industrialiserings evolutionære præg har jeg selv fundet anledning til at bekræfte i *Håndværkets økonomiske historie* (1979), hvor synspunktet er, at Danmark straks efter sin meget langstrakte industrialiseringsfase overgik til videnssamfundet. Måske var dette Danmarks store held. Tilbage står imidlertid, at dette tema fortsat vil være et tilbagevendende stridspunkt blandt økonomiske historikere.

Arbejdet med det finansielle område, som i SAH's terminologi blev til »Penge og kredit«, foregik helt anderledes. I tilknytning til industriens, handelens og søfartens historie kastede SAH sig over finansieringen af erhvervenes drift og investeringer. Hans daglige virke på området gik ud på at skrive artikler, bl.a. til Finanstidende, og at undervise

2 Gunnar Viby Mogensen: *Det danske velfærdssamfunds historie. Tiden efter 1970*, bd. 1, Kbh. 2010, s. 54.

3 Bd 1, s. 290, punkt 28, citeret efter 1984-udgaven.

i penge- og kreditvæsenets historie på Købmandsskolen (1952) og på Handelshøjskolen (1955-61). Samtidig blev SAH konsulent i Fællesbanken for Danmarks Sparekasser, hvilket gav ham anledning til at engagere sig i hele sparekassebevægelsen. Denne del af hans arbejdsliv fortsatte med en bestyrelsespost i Laane- og Sparekassen for Offentligt Ansatte, i Fællesbanken 1984-88 og endelig sparekassernes Investeringsforeningen Danmark 1990-93. Alt dette blev fulgt op i det første bind af Nationalbankens førnævnte *Dansk pengehistorie*.

I 1813 ramte statsbankerotten Danmark, ikke alene fordi landet var i krise, men fordi kongen udnyttede banken til rovdrift på kapital under Napoleonskrigene. Samtidens embedsmænd, ledet af finansminister Ernst Schimmelmann, forstod ikke princippet om, at pengenes værdi forringes og tilliden til dem svækkes, såfremt pengemængden ikke afstemmes med pengenes omløbshastighed og økonomiens reale omfang. Da man ikke så denne sammenhæng – som formelt kan udtrykkes i den såkaldte kvantitetsligning – fristedes embedsmænd og konge til at udstede for mange banknoter, hvorpå inflationen rullede, og kursen på kurantbanknoterne raslede ned. Omstruktureringen trak ud, fordi man samtidig mistede Norge, hvor en del af hæftelserne for den ny nationalbank var hægtet op på fast ejendom.

Med Anders Sandøe Ørsteds indtræden i centraladministrationen i 1813 kom kvantitetsligningen til sin ret; han var den første, der forstod sammenhængen. Nationalbanken måtte tilrettelægge sin udlånspolitik efter guldbeholdningen, herunder den attraktive beholdning af Hamborg Banco. Men i 1840'erne og 1850'erne, siger SAH, voksede eksporten af landbrugsvarer. Det samme gjorde søfarten og kornhandelen, og der var nu brug for øget kredit. Her kom sparekasserne, som allerede blomstrede i Hamborg i slutningen af 1700-tallet, ind i billedet. Mange etableringer fandt sted i 1830'erne og -40'erne, med store indskud i 1850'erne. Dette var før privat- og aktieselskabsbankerne og realkreditten kom til. De første realkreditinstitutter så dagens lys i Danmark, efter det tyske mønster med *Pfandbriefe in Landschaften*. Denne institution blev etableret i Preussen i det 18. århundrede med storgodserne som primære interessenter. Systemerne på penge- og kreditområdet blev således udviklet til landbruget og handelen. Den spæde industri og ikke mindst byggeriet og boligfinansieringen kom til at anvende et realkreditsystem udviklet til helt andre formål. Det er en af årsagerne til, at vi i Danmark har et obligationssystem, der i bogstavelig forstand masseproducerer billige lån til husejerne.

Senere i århundredet, i forbindelse med, at guldfodssystemet indførtes i et stigende antal førende europæiske nationer omkring 1865, beskriver SAH, hvordan systemet kom til Skandinavien. Danmark og Sverige var først, men også Norge kom med i den skandinaviske møntunion (1873), som byggede på guldfod. Samarbejdet mellem nationalbankerne blev kraftigt udbygget. Trækningsrettigheder på hverandres nationalbanker uden diskonteringsudgifter var en væsentlig interskandinavisk støtteordning. Derved blev også Norden en del af det europæiske guldfodssystem, som man – anakronistisk, men sigende – kan betegne »guld-euroen«. Læren var imidlertid, at der blot skulle en mislyd til mellem Sverige og Norge efter Norges uafhængighed i 1905 for at opløse møntunionen, mens der for hele verden skulle den store krigskatastrofe under 1. verdenskrig til for at opløse guldfodssystemet. Historien levner ikke mange chancer til regionale eller kontinentale mønt- og seddelsystemer, når de deltagende landes økonomier udvikles skævt og inhomogent. Det kan man blive klogere på ved at se nærmere på disse værker fra SAH's hånd.

Der er ingen tvivl om, at sparekassebevægelsen stod SAH's hjerte nær. Så da de store og velfungerende sparekasser i 1980'erne indgik i fusioner med banker, uanset hvor ligeværdigt det måtte forekomme, og selvom sparekassesiden mange steder fik en væsentlig indflydelse på ledelsen i de nye storbanker, vendte SAH sig stærkt mod denne nye udvikling og imod de folk, der efter hans opfattelse svigtede sparekassetanken. I dag, mange år efter, finder mange det naturligt, at fusionerne fandt sted, men SAH var bekymret for andelstanken og for, at indskyderindflydelsen ville forsvinde med sammenlægningerne. Det fik han ret i, men nødvendigheden af fusionerne ses ved, at Nordea, med et stærkt islæt af sparekasser (det gamle SDS) er dén danske og nordiske bank, der trods alt har klaret sig bedst gennem den finansielle krise fra 2008 og frem.

På det socialhistoriske område var SAH lige så produktiv. Det begyndte med disputatsen om *Adelsvældens grundlag* (1964) og blev foldet ud i bindene 6 (perioden 1914-39) og 7 (perioden 1940-1978) af *Dansk Socialhistorie* (1979/1980), skrevet sammen med Ingrid Henriksen. I 1980 kom også værket *Hundrede år i offentlig tjeneste. Laane- og Sparekassen for Offentligt Ansatte 1880-1980.*

I *Adelsvældens grundlag* undersøger SAH gruppens store tilbagegang fra slutningen af 1480'erne og frem. Han tror ikke på teorien om en genetisk udtørring, men finder, at agrardepressionen og udenrigske katastrofer forstærkede nedgangen. Adelen blev desuden mindre alsidig i sit produktive virke og mindre aktiv end tidligere, og frem for alt:

Færre blev erhvervsmæssigt eller økonomisk uddannet. Mange adelsfolk mistede deres godser i denne periode, og de havde vanskeligt ved at skabe en gunstig økonomisk basis for at stifte familie. Det bliver der som bekendt ingen legitime børn ud af, og familierne uddøde langsomt.

Som medforfatter til *Dansk Socialhistorie* leverede SAH et betydeligt bidrag til forståelse af Danmarks socialhistorie i det 20. århundrede. Arbejdet bygger på Frederik Zeuthens banebrydende socialpolitiske analyser fra 1930'erne med vægten lagt på de forskellige befolkningsgruppers relationer til hverandre. Det drejer sig om forholdet mellem klasserne, da vi endnu var et klassesamfund, mellem grupper af personer, der levede på forskellige velstandsniveauer eller med forskellige grader af magt, indflydelse og anseelse. Max Webers tredeling af ulighedsdimensionerne indgår i analyserne i de to bøger: Økonomisk ulighed, ulighed i social status eller prestige, og ulighed i magtpotentiel eller organisatorisk styrke. På denne baggrund følger forfatterne dansk velfærd frem til 1978 i velfærdsstatens gyldne periode. Symptomatisk for udviklingen er, at skattetrykket i 1938 var 15 % af BNP, men 40-50 % i 1970'erne til 2000-årene. Det var også tiden, hvor det danske uddannelsessystem blev demokratiseret. I begyndelsen af perioden gik kun få i gymnasiet, i 1968 var det 8 % af en årgang, mod 40-50 % i dag.

SAH blev den mest betydningsfulde danske økonomiske historiker på økonomsiden. Han var en pioner, og selvom nogle af hans værker kan vække debat helt op i vore dage, viste han med stor sikkerhed vejen for statistikkens anvendelse i historien. Han var produktiv og efterlader sig et betydeligt antal værker til eftertiden. Frem for alt var han mentor for en stor gruppe af økonomiske historikere, der kan føre hans ånd og pionervirksomhed videre på hver deres måde. Det er også værd at huske, hvad han ofte sagde højt: »I skal skrive, ellers kan I ikke være på Universitetet« – dette har som bekendt aktuel betydning i vore dages evalueringer af forskningsansatte. »Lad være med at ødelægge historieskrivning med utidig debat. Skriv i stedet en debatbog, lad den økonomiske historie stå klar og ren, og brug historie til det, den er god til: analyser af fakta og data«. Og endelig: »Lad være med at skrive for meget historie om den nærmeste periode. Det kommer I til at fortryde. For nyt materiale dukker hele tiden op, og vi er selv part af denne del af historien.«

Lad os huske alt dette, når vi tænker på Svend Aage Hansen – alt imens historikerne vågner op af deres lammelse over hans statistikker.

Bjarne Hastrup

JOHNY LEISNER

20. september 1935 – 1. juni 2010

I april 2002 afholdt Københavns Debatforum et møde, hvor monarkiets fremtid var til diskussion. Som hoveddebattører var indkaldt de to historikere Claus Bjørn og Johny Leisner fra Københavns Universitet. Mens Claus Bjørn var varm fortaler for monarkiet, var Leisner til gengæld arg modstander: »Jeg accepterer ikke, at der i dette samfund findes et embede, som jeg i princippet ikke kan søge«, sagde han. Claus Bjørn fremhævede derimod, at kongehuse havde den store fordel, at de kunne forene ellers uforenelige befolkningsgrupper, og henviste til Belgien. Retorisk spurgte han: »Hvad holder landet sammen? Det gør Kongehuset«.

»Glem ikke Tintin«, replicerede Johny.

Johny var altid leveringsdygtig i en underfundig bemærkning og stedse klar med et rap over fingrene til dem, der stod for holdninger, han ikke brød sig om. Og kongehuset brød han sig bestemt ikke om – ligesom han ikke brød sig om magtmennesker og magtens arrogance og derfor heller ikke brød sig om A. P. Møller og da i særdeleshed ikke det operahus, som koncernen havde fået anbragt, så det ødelagde Johnys ellers fine udsigt fra lejligheden på Christianshavn. Det var ikke for ingenting, at han livet igennem beskæftigede sig med den franske revolution og vel nok var dén danske historiker, der vidste allermest om alle tænkelige aspekter af denne store begivenhed i Europas historie. Skade blot, at han aldrig for alvor omsatte sin encyklopædiske viden på en måde, så den kunne fastholdes til gavn for eftertiden.

Johny var i ordets bedste betydning en personlighed, et menneske med *personality*. Som alle sådanne mennesker var han fyldt med mærkværdige modsætninger og underlige paradokser. Han var på den ene side hæmningsløst flittig og på den anden side hæmningsløst doven; han var sprænglærd og alligevel underligt uvidende om selv de mest dagligdags og banale ting. Både progressiv og reaktionær på samme tid. Radikal – og så alligevel ikke, for han brød sig ikke om de moderne radikale, men fremhævede stædigt Viggo Hørup som det store forbillede.

Selv fremhævede han gerne, at han hverken var til højre eller til venstre, men altid foran. Det ville vel nok være rigtigere at sige, at han var lidt ved siden af. Han var i hvert fald ikke, som folk er flest. Tag nu f.eks. hans lidenskabelige forhold til sporvogne. Johny var nemlig sporvognsentusiast og tilgav aldrig Københavns Sporveje, at de i slutningen af 1960'erne udfasede de kære gamle sporvogne med de hvide tage og ringlende klokker. Han kunne næppe besøge en storby med sporvogne, uden at han systematisk skulle gennemkøre alle de eksisterende linjer fra ende til anden, og det kunne nok udmatte en mindre begejstret rejseledsager. Det anfægtede ham sjældent.

Johny var i det hele taget fantastisk god til at gøre præcis, hvad han havde lyst til uden smålig hensyntagen til andres lyster – men samtidig var han tilsvarende tolerant over for andres svagheder og mærkeligheder. Hjemme – eller i sommerhuset i Marstal – kunne han sidde i slåbrok i dagevis og læse bøger og aviser, tilsyneladende upåvirket af, hvad der skete omkring ham. Om så huset stod på den anden ende med besøgende gæster, der alle var trukket i arbejdstøjet for at give en hånd med, gav det ikke Johny nogen anledning til at overveje, om han muligvis skulle se at komme i tøjet og selv give et nap med. Det var der vel ingen grund til. For mange kokke fordærver som bekendt maden.

Når han var ude at rejse, var han til gengæld i idelig aktivitet fra morgen til aften. På ekskursioner kunne han få selv de mest formstærke studerende til om aftenen at dejse bevidstløse om i deres senge, mens han selv holdt fanen højt i tavernaen på den anden side af gaden. Han var utrættelig, når det stak ham. Med næsen i guidebogen dirigerede han tropperne rundt i Europas storbyer, ivrigt udpegende historisk interessante steder eller andet, som man absolut burde lægge mærke til. Og kun få kunne som Johny lægge mærke til selv de ubetydeligste ting og fremmane deres betydning, så de fremstod i et ganske andet og meningsfyldt lys.

Selv lærte jeg først Johny at kende efter min egen studietid, da jeg i 1990'erne blev indskrevet som ph.d.-stipendiat ved det nu hedengangne Institut for Historie. Her hersede Johny med eksamensplaner og studieadministration i en sky af cerutrøg, så tyk som en dickensk Londontåge, og selv om Johny nu er væk, så hænger lugten af cerut stadig tungt over instituttets mørke gange og vil næppe forsvinde, før man engang ad åre bryder bygningen ned.

Jeg kom hurtigt til at holde af Johny og hans skæve indfaldsvinkler til stort og småt og, ikke mindst, hans evne til at fremtrylle administrative løsninger på ellers uløselige problemer. Det var – mærkeligt

nok – især på dette område, at han viste sine analytiske færdigheder og evne til at gennemskue komplekse problemstillinger, ikke i en skriftlig videnskabelig produktion, som det ellers er normalt blandt universitetsansatte. Johny havde nemlig det problem, at han ikke var en skrivende forsker. Han var en talende forsker og derfor også en eminent underviser, men da det er de skrivende forskere, der har den højeste prestige på et universitet, betød det, at Johny måtte finde andre måder at gøre sig uundværlig på. Dette område fandt han i studieadministration m.m. Det var et højdepunkt i hans karriere, da han 1980-82 tjente som Det Humanistiske Fakultets dekan.

Når det kom til administration og universitetspolitik, var Johnys evner uforlignelige og hans produktionsrate tilsvarende høj. Han ligefrem elskede at planlægge, og der gik muligvis en stor DJØF'er tabt i ham. Utallige er de timer, han har brugt på planlægning og organisering samt på at diskutere universitetets politiske aspekter – gerne hjulpet på vej af en flaske god rødvin og de uundværlige cerutter. Af samme grund kunne Johny have svært ved at forstå, at mange af hans kolleger på det historiske institut ikke delte hans kærlighed til de politiske og administrative sider af arbejdet, og han blev decideret olm, når de forsøgte at slippe for at tage deres tørn i de kollegiale organer, således som det før den nye universitetslov var skik og brug.

Johny var hjælpsomheden selv. Havde man som underviser problemer, enten med tidspunktet for undervisningen (helst ikke for tidligt om morgenen og helst ikke for sent på eftermiddagen) var han altid forstående. Havde man som ekstern lektor brug for flere timer for at klare privatøkonomien, var han også mand for at løse dette problem. Det var som studieadministrator og problemknuser, jeg således først lærte at sætte pris på Johny.

Siden mødte jeg ham tilfældigvis i Marstal, hvor jeg var på sommerferie. Det viste sig, at Johny og hans kone Birgit, som jeg også kendte fra Instituttet, havde et lille hus i byens gamle del. Det blev starten på et godt og varmt bekendtskab. Johny og Birgits dør stod altid åben, når man var på besøg i Marstal, hvor de ofte opholdt sig, og talrige er de rødvinsflasker, som vi i fællesskab har tømt dernede i det lille hus i Teglgade. Når først Johny havde fået munden på gled, kendte hans vid ingen grænser. Han var et omvandrende leksikon udi universitære anekdoter og det historiske instituts fortidige skærmydsler og stridigheder. Et uudtømmeligt kar af viden, hvor mængder af materiale gennem årene havde lejret sig, parat til at blive hentet frem ved enhver tænkelig lejlighed: historie, skønlitteratur, filosofi og især kriminallitteratur, som

han var en stor ynder af, kunne han underholde med i timevis. Det var altid givende og altid meget morsomt. Man skulle have god tid, når man lagde vejen forbi Johny og Birgit i Teglgade.

Selv om Johny udadtil kunne virke som et harmonisk og såre tilfreds menneske, der havde fundet sin plads i livet på sin egen finurlige måde, havde han – som vel de fleste af os – også en mørkere og mere dyster side, der indimellem stak hovedet frem. Johny var nemlig på mange måder et uforløst menneske. I en periode på knap 40 år – fra 1965 til 2002 – arbejdede han i det stærkt præstationsorienterede miljø, som et universitetsinstitut jo også er. Et miljø, hvor de fleste vogter på hinanden og er hurtigt ude med kritik af andres arbejde. Nådesløse, som kun universitetsansatte forskere kan være det. Et miljø, som det kræver råstyrke at kunne begå sig i uden at få ar på sjælen. Og Johnny havde netop i sine unge år fået et stød, som han aldrig helt forvandt, og som kom til at betyde, at han stort set aldrig satte pennen til papiret siden.

Det er ingen hemmelighed, at Johnys skriftlige produktion var yderst sparsom. Det skyldtes ikke, at han ikke havde talent og anlæg for historieforskning – på ingen måde – men noget kom på tværs allerede i hans ungdom, og dette 'noget' blokerede ham fagligt resten af livet. Dette 'noget', eller rettere sagt denne 'nogen', var professor Povl Bagge. Man kan vel sige, at Povl Bagge blev Johny Leisners skæbne.

Povl Bagge var dyret i Johnys åbenbaring. Professoren havde ellers studietiden igennem været Johnys mentor og store støtte, og det var også Bagge, der i 1965 fik Johny ansat på Universitetet, først som amanuensis, siden som lektor – det var før ungdomsoprøret og professorvældets fald. Allerede samme dag fejrede Johny ansættelsen ved at gå ned til Brødrene Andersen på Strøget og købe to skræddersyede habitter, for dengang gik universitetslærere i jakkesæt og slips.

Johny var dengang en lysende stjerne på historiefagets firmament. Han var ung, superintelligent, godt skåret for tungebåndet, og så var han en charmerende og flot fyr. Han var et menneske, der umiddelbart kom let til ting. I barndommen var han som lillebror og efternøler blevet forkælet ud over alle grænser i hjemmet i Lyngby. Ligefrem forgudet var han – i en sådan grad, at hans ældre søster var nødt til at flytte hjemmefra for at undgå at skulle opvarte den unge flanør.

Med en minimal arbejdsindsats som studerende og ved hjælp af sin skarpe intelligens var det lykkedes ham at gå forholdsvis ubesværet gennem studielivet og altså siden at blive ansat som først amanuensis, siden lektor ved Historisk Institut. Alt tegnede lyst indtil den dag, hvor Povl

Bagge spændte ben for sin unge protegé og for, hvad der måske kunne været blevet en strålende forskerkarriere. Miseren kom sig af, at Johny som amanuensis havde kastet sig over en større udredning af Europas politiske historie i det 19. århundrede. Hans mål var at skrive den store syntese, og da bogen udkom i 1967, blev den mødt med applaus. Den blev lanceret som bd. 1 og dermed som første led i en egentlig serie, der i princippet kunne rumme adskillige bind. Johny lagde med andre ord stort ud.

Bogen var en arbejdspræstation af de sjældne og blev overvældende godt modtaget blandt anmelderne. I Historisk Tidsskrift kaldte Knud Larsen den således for »en glædelig begivenhed« for alle, der interesserede sig for den nyere tids europæiske historie, og han fremhævede det mod, den energi og den viden, som den unge forfatter lagde for dagen i et for dansk historieforskning enestående værk. »I mange årtier er danske historikere veget tilbage fra den i og for sig naturlige, men samtidig yderst krævende opgave at præsentere sammenfattende og selvstændige fremstillinger af større perioder i den europæiske historie«, men her var altså endelig en ung forsker, som turde spænde an med en stor syntese, og som ikke bevægede sig »ad de tankebaner, som i mange år har præget en betydelig del af såvel den danske som den internationale historievidenskab«.

Larsen betegnede bogen som en guldgrube og priste forfatteren for hans suveræne indblik i periodens litteratur, filosofi og videnskabsteori. Johny afslørede »et imponerende kendskab til den relevante historiske litteratur«, og han bevægede sig ubesværet rundt i den. Han var ikke alene uhyre belæst, men forstod også at anvende sin belæsthed til gavn for læserne. Flottere kan en bog vel næsten ikke modtages.

Bogen fik i et og alt en overdådig modtagelse, og man burde derfor have forventet, at Johny blev lykkelig. Men det blev han ikke. Af en eller anden grund brød Povl Bagge sig ikke om bogen, og ufølsomt tøvede han ikke med at lade Johny dette vide: »Ja, det er jo meget fint med disse anmeldelser, hr. Leisner, men meriterende, det er den jo ikke«. Det var en knusende dom. Sagen var, at Povl Bagge ikke brød sig om synteser – de var uvidenskabelige – og på denne måde lod han indirekte Johny forstå, at der ingen fremtid var for ham på Universitetet. Sådan udlagde Johny det i hvert fald. Johny havde med andre ord ødelagt sin karriere med dette arbejde. Han havde forspildt sine muligheder.

Det var et slag, der ramte den unge stræbsomme historiker hårdt. Hårdere end vi – eller i hvert fald jeg – er i stand til for alvor at forstå. Bogen var jo netop blevet så godt modtaget, og Johny fremhævet

som en ung og strålende begavelse. Anmelderne ventede allerede med længsel på bind 2. Men Johny var ødelagt. Tilintetgjort af sin mentors knusende dom. Hvad værre var, han kom sig aldrig over det og svor i et sort øjeblik, at han aldrig igen ville skrive en linje. Det var et løfte, som han stort set holdt.

Johny Leisner er sikkert ikke den eneste danske historiker, der har været udsat for så ublid en medfart, men det gør ikke sagen mindre tragisk eller mere forståelig. Man kan spørge sig selv, om Povl Bagge mon var klar over, hvilken virkning og indflydelse han havde på den unge forskerspire. Sikkert ikke. Måske var den gamle professor bare arrogant, ufølsom og småtskåren, ja måske har han følt sig truet og overstrålet af sin protegé, hvem ved?

Dog vil det ikke være rimeligt at påstå, at det skulle være Bagges skyld, at Johnys forskerkarriere gik i stå. Det må have været noget mørkt og selvdestruktivt i Johny selv, som her spillede ind. Men Johny opfattede det selv således. Det hele var Bagges skyld. Og bitterheden fortog sig aldrig. Til sin død kunne Johny i intime stunder fortælle om det ødelæggende slag, som Bagge dengang havde tildelt ham, og hvorledes det havde knust ham. Det er ikke til at forstå, men det var sådan, det var.

Tro mod sit destruktive løfte holdt Johny Leisner derfor op med at forske og skrive. I stedet kastede han sig over undervisning, vejledning, studie- og fakultetsadministration og universitetspolitik, og her viste han sig at være eminent. Skiftende institutledere kunne altid henvise til den jætteindsats, som Johny ydede på det administrative felt, når der fra højere sted blev klaget over, at der vist her var en lektor, som producerede lige lovligt lidt.

I modsætning til så mange andre holdt Johny virkelig af at undervise, og han var god til det. Her kom hans enorme paratviden ham selvfølgelig til hjælp, men også hans respekt for dem, han kaldte »de krøllede hoveder«. Johny havde forståelse for, at forskningens veje ofte er uransagelige, og at man kan komme til nye og interessante resultater ad de mest mærkværdige veje. Han vidste, at god forskning ikke kan strømlines, måles og vejes. Der findes ikke nogen bestemt retning, man skal gå. Alle veje kan føre til Rom, hvis blot den rejsende har viljen og talentet til at finde vej. Som i alle virksomheder, hvor der både skal være plads til de administrerende og de administrerede, foregår der også på universiteterne en konstant kamp mellem systemerne og individerne, mellem de administrative og de kreative hoveder, og til trods for, at Johny var administrationens mand, var han aldrig på systemets, men

altid på individets side. Han forstod, at systemer destruerer mennesker, destruerer kreativitet og fantasi, og at det altid bør være de sidstnævnte, der går forud for systemet. Intet system måtte i Johnys øjne spænde ben for de studerendes egne planer. Det var måske en lære, han havde draget af sin mangeårige beskæftigelse med den franske revolution: Nemlig at ideologier og systemtænkning grundlæggende er kræfter, der virker ødelæggende på den menneskelige livsudfoldelse.

Johny var i et og alt en ener. Et rart og hjerteligt menneske med højt til loftet – et krøllet hoved. Vi er mange – krøller eller ej – der vil savne ham. Æret være hans minde.

Peter Henningsen

Anmeldelser

DAGFINN SKRE (redaktør og hovedforfatter): Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series Volume 1. Aarhus Universitetsforlag 2007. 502 s. 525 kr.

DAGFINN SKRE (redaktør og hovedforfatter): Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age. Kaupang Excavation Project Publication Series Volume 2. Aarhus Universitetsforlag 2008. 378 sider. 438 kr.

Både historikere og arkæologer har længe med forkærlighed beskæftiget sig med de første egentlige bydannelser i Skandinavien, og navnlig i de to største og bedst kendte af dem, Birka ved Mälaren og Hedeby ved Slesvig, har der i tidens løb været gennemført adskillige omfattende udgravninger med glimrende resultater. I det nuværende Danmark kom arkæologerne senere i gang i byerne, men ved systematiske punktundersøgelser har Ribe siden 1970erne gjort sin entré i rækken af tidlige nordiske byer, endda med en alder, der overgår både Birka og Hedeby.

I Norge er Skiringssal i Vestfold den ældste kendte by. Den omtales o. år 890 i den norske handelsmand Ottars beretning om en rejse, han foretog fra det nordligste Norge til Hedeby. Allerede midt i 1800-årene havde norske historikere erkendt, at Skiringssal måtte være det oprindelige navn for Kaupang, en lokalitet ved udkanten af Oslofjordens vestbred. Der var imidlertid ingen synlige rester af nogen by på stedet, og det var først ved Charlotte Blindheims energiske udgravninger i årene fra 1950 til 1974, at bytomten gav sig til kende ved fremkomsten af spor af vikingetidsbosættelse og tilstedeværelsen af oldsager, der helt entydigt pegede på, at man her stod over for en handelsplads med vidtstrakte kontakter til fremmede lande.

Charlotte Blindheim, der var ansat på Universitetets Oldsaksamling i Oslo, måtte i alle årene lade sig nøje med yderst sparsomme bevillinger til udgravningsarbejdet. Trods hendes store anstrengelser var det derfor i realiteten kun et lille hjørne af bytomten, hun fik undersøgt. I et pionerarbejde som dette måtte tolkningen af de enkelte anlæg være usikker, og da hun gik på pension, var der stadig mange uløste

problemer i Kaupang, både hvad angik bebyggelsens omfang, karakter og udvikling, og der var ej heller tilstrækkelig sikker viden om tidspunkterne for bosættelsens oprindelse og afslutningen af byens varighed.

I en alder af næsten 80 år overdrog Charlotte Blindheim i 1996 materialet fra Kaupang til en anden ildsjæl, professor Dagfinn Skre. Det viste sig at være et lykkeligt valg. Dagfinn Skre gik straks til opgaven med krum hals, og på kort tid lykkedes det for ham at tilvejebringe et ambitiøst forskningsprojekt med betydelige midler og med aktiv deltagelse af hen ved 30 særdeles kompetente fagfolk, både arkæologer, geologer, biologer, numismatikere, stednavneforskere og andre inden- og udenlandske specialister, der på forskellig måde kunne indgå i det tværvidenskabelige samarbejde i Kaupang, som Dagfinn Skre på Oslo Universitets vegne selv kom til at stå i spidsen for.

Hovedopgaven i projektet var udgravningen af et udvalgt område af bytomten. Den blev gennemført i årene 2000-02 og omfattede et areal på omkring 1000 kvadratmeter. Det var for så vidt ikke et større område end det, Charlotte Blindheim i sin tid havde udgravet – kun et par procent af hele byens areal – men det lå centralt i det bebyggede område og blev undersøgt med den yderste omhu og med inddragelse af så at sige alle de tekniske hjælpemidler og naturvidenskabelige målemetoder og fundbestemmelser, der står til rådighed for vor tids arkæologer, når man da er i stand til at bekoste det. I tilslutning til fladeudgravningen blev der på hele det formodede byområde foretaget systematiske markvandringer med opsamling af løsfund på jordoverfladen og – hvad der især viste sig frugtbart – afsøgning med metaldetektorer. I tilgift blev der mulighed for at gøre observationer i jordlagene under et omfattende kloakeringsarbejde, der netop da blev foretaget i bytomtens yderområder.

Resultaterne af alle disse anstrengelser er fremlagt på fremragende vis af Dagfinn Skre og hans hjælpere, af hvilke især Lars Pilø må fremhæves, i det foreliggende første store bind med beretninger om projektets forløb. Mens man tidligere havde anset Kaupang for at være grundlagt engang i slutningen af 700-årene, synes det nu klart, at grundlæggelsen må være sket lige omkring år 800. Udgraverne er tilbøjelige til at mene, at der i byens første tid kun har været sæsonbestemt beboelse her. Men i betragtning af, at det endnu kun er en lille del af byområdet, der er undersøgt til bunds, er det nok klogest at vente med at besvare dette spørgsmål. Derimod kan man nok uden videre godtage den foreslåede afslutningsdato. Kaupang må have ophørt med at eksistere engang i anden halvdel af 900-årene, formentlig mellem 960 og 980. Især med

støtte i opsamlingerne af fundgenstande på området kunne det totale bebyggede areal anslås til ca. 54.000 kvadratmeter, af hvilke ca. 20.000 har været opdelt i parceller, beliggende i en mellem 20 og 70 meter bred bræmme langs en kyststrækning på 750 meter. Fund af begravelser på områdets nordligste del taler dog for, at beboelsen her er opgivet i slutningen af 800-årene.

Men hvem stod bag grundlæggelsen af byen? Dagfinn Skre er ikke i tvivl. Det gjorde, siger han, den danske kongemagt. Denne påstand, som næppe vil vække udelt glæde overalt i Norge, bygger han på en af de få pålidelige samtidige skriftlige kilder. I de frankiske rigsannaler fortælles det om året 813, at de danske konger – der var på dette tidspunkt to – måtte afstå fra at komme til en fredsslutning med kejseren i Aachen, fordi de var draget med en hær til Westarfolda ved deres riges yderste nordvestgrænse, hvor fyrsterne og folket havde rejst sig mod dem, men nu igen blev undertvunget. Da Vestfold altså ved denne tid indgik i det danske rige, og da kun landsherren kunne yde den beskyttelse af de tilrejsende fremmede handelsmænd, som var forudsætningen for, at en by kunne trives, er det rimeligt at mene, at det o. år 800 var den danske konge, som var Kaupangs fader. Så meget mere, som det – også med støtte i rigsannalerne – kan fastslås, at Danmarks konge i 808 grundlagde Hedeby som handelsby ved at ødelægge den slaviske handelsplads Reric og tvinge købmændene herfra til at bosætte sig i den nye by.

I tilslutning til udgravningsbeskrivelsen indeholder bindet en række naturvidenskabelige bidrag med redegørelser for de geologiske forhold på stedet, pollenundersøgelserne iberegnet, og undersøgelse af botaniske og zoologiske fund (med overdreven brug af statistik) samt af kulturlagenes sammensætning. Af særlig interesse er fremlæggelsen af resultaterne af de dendrokronologiske dateringer af egetræ fra udgravningen, foretaget af Nationalmuseet i København. Om det øvrige arkæologiske fundmateriale er der stort set kun statistiske oplysninger og numeriske sammenligninger af fundmængden i relation til fundene i søsterbyerne Ribe og Birka. Den egentlige behandling af disse emner henvises til de kommende bind i serien.

Men her i bind 1 indskrænker Dagfinn Skre sig ikke til at anskue byen Kaupang. Han vil også forklare, hvorfor der kom by netop her, og under overskriften Skiringssal omhandler henved en fjerdedel af bogen tiden forud for bydannelsen. Det gamle centrum er her Tjølling, ca. tre km nord for Kaupang. Her blev der i 1100-årene bygget en treskibet kirke – i Vestfold den eneste storkirke bortset fra basilikaen i

middelalderbyen Tønsberg – og Dagfinn Skre kan påvise, at der allerede længe før vikingetiden var tingsted her, og at der her har været, hvad han, som de fleste arkæologer, uopfindsomt kalder en centralplads. Jeg vil tillade mig at kalde stedet det, det er, nemlig et høvdingesæde. I Huseby, midtvejs mellem Tjølling og Kaupang, udgravede projektet i år 2000-01 et plateau øverst på et bakkedrag og fandt her spor af en stor krumvægget hallebygning fra 700-årene, der har været i brug frem til ca. år 900. Fundene i og omkring hallen var ikke talrige, men de havde, hvad Dagfinn Skre kalder aristokratisk kontekst, og han sætter hallen i forbindelse med nogle af de seneste ynglingekongers angivelige ophold i Skiringssal.

Ynglingekongerne kendes fra skjaldedigtet Ynglingatal, der indgår i Snorres Heimskringla, hvor det er hovedkilden til hans Ynglingasaga og fortælles at være forfattet af Tjodolf af Hvini, der o. år 900 var skjald hos Harald Hårfager, dvs. ca. 100 år efter at ynglingerne skulle have forladt Uppsala og var draget til Norge. Tjodolfs forfatterskab forblev uantastet indtil 1991, da den norske historiker Claus Krag hævdede, at Ynglingatal i virkeligheden er en lærd rekonstruktion fra slutningen af 1100- eller begyndelsen af 1200-årene. Dette bestrides af Dagfinn Skre, som i et stærkt polemisk kapitel i bogen stiller sig på Tjodolfs side. Jeg tør ikke tage stilling til striden, som jeg mener, det må tilkomme filologerne at finde løsningen på. Skulle det ende med, at Claus Krag får ret, vil jeg trøste Dagfinn Skre med, at han under alle omstændigheder har påvist, at Kaupang har sin fortid i et vigtigt politisk magtcentrum.

Dette kommer da også klart frem i bogens 30. og afsluttende kapitel, der er en fremragende analyse af bydannelsen og byudviklingen i Skandinavien i tiden frem til ca. 950. Det kunne i dag næppe være gjort bedre af nogen anden. Ved siden af de traditionelle forklaringer på fænomenet – især henvisningen til den store vækst i handel og vareproduktion i 700-årene og til fremvæksten af en stærk dansk kongemagt, der kunne yde de fremmede købmænd den nødvendige beskyttelse – fremhæver Dagfinn Skre, at både Ribe, Hedeby og Kaupang ligger i vigtige grænseområder i det danske rige, hvor kongen måtte have et særlig stort og varigt behov for at manifestere sin magtposition. Ribe er langt den ældste af byerne, utvivlsomt fordi den var nærmeste nordiske nabo til de såkaldte emporier, der siden 600-årene var opstået som vigtige handelscentre på begge sider af Kanalen og i Frisland. Jeg mener dog, at Dagfiinn Skre undervurderer Ribes rolle, når han først anser den for en rigtig by fra o. 790. De omfattende møntfund i Ribe, hvor sceattaerne fra o. 725 nærmest optræder som monopolmønt og måske

endda var udmøntet her, vidner om en betydning, der langt overgår, hvad man kunne vente af en temporær handelsplads. Men måske var det de tilrejsende frisiske købmænd, der var de egentlige møntherrer i Ribe.

Selv om det efter Dagfinn Skres mening var den danske konge, der grundlagde Kaupang, mener han dog, at det især var den sakrale anseelse, som Skiringssal med sit høvdingedømme og tingsted nød fra gammel tid, der beskyttede byen mod overgreb i den hedenske tid. Det begrunder han med, at Kaupang overlevede det danske overherredømmes svækkelse og fald i 800-årenes senere del og først mistede sin betydning et stykke ind i 900-årene, da kristendommen var på fremmarch i Norge.

Alt dette ifølge bind 1. I det efterfølgende bind 2, der udkom året efter, er hovedemnet de fund af møntet og umøntet sølv, der er gjort ved undersøgelserne i Kaupang. Det mest opsigtsvækkende er her mønterne, der for mere end halvdelens vedkommende er fremkommet ved opsamlinger i pløjejorden på bytomten, foretaget med stor dygtighed af en gruppe tilkaldte bornholmske metaldetektor-amatører, som i de tre sommersæsoner 2000-2002 gennemtrawlede området med deres apparater. I alt er der fundet 101 mønter fra vikingetiden, næsten udelukkende islamiske dirhems, hvortil kommer et usædvanligt og fascinerende fund af indholdet i en smeltedigel, der foruden nogle stumper brudsølv omfattede resterne af mindst 12 dirhems under en omsmeltning, der utvivlsomt sigtede på at omdanne dem til sølvbarrer – en skæbne som i Nordens vikingetid må være overgået millioner af importerede islamiske mønter, men som aldrig er demonstreret så indlysende som her.

I bindet fremlægges møntfundene af den britiske numismatiker Mark Blackburn, der oplyser, at de islamiske mønter må være kommet til Kaupang mellem ca. 850 og 950. De fleste er stærkt beklippede eller fragmenterede, og mange af dem bærer spor af den lange rejse til Norge fra sølvminerne i Centralasien i form af slid og ved kvalitetsprøvninger undervejs, der giver sig til kende ved knivmærker eller ved bøjning af mønterne. Deres gennemsnitsvægt er ca. 0,6 gram, dvs. kun hen ved en femtedel af en nyslået dirhems vægt på 2,97 gram, og da de er fundet spredt over det meste af byområdet, mener Mark Blackburn, at de ikke primært er kommet til Kaupang for at blive omsmeltet, men her må være benyttet til »a variety of transactions«, vel især som skillemønt. Fra vesteuropæiske møntsteder er der i Kaupang kun fundet seks mønter, og de antages alle at være tabt før 850.

De islamiske mønter har imidlertid ikke været ene om at tjene som skillemønt i Kaupang. Ved udgravningerne fra 1998-2002 blev der – i høj grad ved metaldetektorernes indsats – opsamlet 115 stykker brudsølv, mest afklippede stumper af sølvringe eller andre smykker. 87 af disse var helt små, med en vægt på mindre end 2 gram, dvs. ikke meget mere end de fleste af mønterne. De behandles i bogen af den svenske kender af vikingesølv Birgitta Hårdh, der da også gør opmærksom på, at mønter og brudsølv tillige optræder side om side som enkeltfund i Birkas jord, og at der i nedgravede sølvskatte i Norden fra og med 700-årene ofte forekommer en blanding af mønter og brudsølv sammen med sølvbarrer. Blandt enkeltfundene i Kaupang er der i øvrigt også fem sølvbarrer, de fleste små, men en af dem dog med en vægt på 48 gram, svarende til en værdi af 1 mark sølv. Birgitta Hårdh understreger, at også andet kunne anvendes som betalingsmiddel på en handelsplads, f.eks. jernbarrer, tekstiler og pelsværk, men at sølvet frem for disse havde store fortrin ved materialets store bestandighed, den ringe vægt og de beskedne pladskrav.

Når der skulle handles, måtte både de beklippede mønter og brudsølvet vejes. Det var der rige muligheder for i Kaupang. Ved projektets udgravninger blev der fundet ikke mindre end 378 vægtlodder, heraf 280 ved markvandringer og 82 i gravefeltet. Unn Pedersen, der har skrevet afsnittet om lodderne, fortæller, at de ligesom mønterne og brudsølvet lå nogenlunde jævnt fordelt i bytomten. Mange lodder har været justeret til faste mål. De fleste til 24, 12, 8 eller – som hovedparten – 4 gram. I en mindre gruppe er vægten 26 eller 13 gram. 82 pct. af lodderne var af bly, et metal der giver særlig kraftige udslag i metaldetektorerne, og dette kan være en delvis forklaring på loddernes forekomst i et så overvældende stort antal. En anden forklaring kunne være, at lodderne, som jo havde en vis metalværdi (bly eller kobber), i en snæver vending ind imellem kunne tages i brug som skillemønt.

Med to store kapitler, begge skrevet af Christoph Kilger, vender bind 2 tilbage til mønterne. I det første, betitlet »Kaupang from Afar«, ses de islamiske mønter her i relation til den store mængde fund af dirhems rundt om i Europa, som Kilger giver en glimrende oversigt over. I forhold til dem er Kaupang med sine knap 100 eksemplarer en næsten usynlig lillebror. Alene i Sverige er der opsamlet langt over 80.000 dirhems fra vikingetiden, næsten alle i skattefund. Statistiske sammenligninger med enkeltfundene fra Kaupang er derfor vanskelige, men Kilger fremhæver det totale fravær af islamisk mønt i norske skattefund fra 800-årene, der efter hans mening viser, at de fleste dirhems forlod

Kaupang som sølvbarrer, og at Kaupang – som iøvrigt også Hedeby – må have været et stort smeltested for arabisk sølv.

Christoph Kilgers andet bidrag, der omfatter hele 75 tryksider, hedder »Wholeness and Holiness. Counting, Weighing and Valuing Silver in the Early Viking Period«. Han indleder med at fastlå, at sølvet som omsætningsmiddel optræder i tre former: 1) forarbejdet som barrer eller smykkeringe; 2) som brudsølv; 3) som mønter. Herefter giver han en meget inciterende analyse af brugen af mønter i det vestlige Europa i århundrederne efter det romerske kejserriges sammenbrud. Alt meget læseværdigt og velegnet som bidrag til en fremtidig debat, men i virkeligheden lidt ved siden af bogens emne, eftersom det er åbenbart, at mønterne i Kaupang i deres stærkt fragmenterede tilstand aldeles ikke fungerede som mønt i egentlig forstand, men blot indgik som en del af brudsølvet, der jo – som ovenfor nævnt – hovedsagelig forekom som uanselige småstykker på under 2 gram. Kun 9 af de 90 enkeltfundne dirhems er hele, og de kan, som Kilger selv anfører, i Kaupang have været brugt som vægtlodder eller have tjent til kalibrering af de egentlige lodder, hvis næsten ubegribeligt store antal taler for, at brudsølvet må have spillet en væsentlig rolle i omgangsformen på handelspladsen, knyttet til den billigere ende af daglighandelen med varer og ved godtgørelsen af tjenesteydelser mellem beboere og gæster. Det er som sagt imidlertid påfaldende, at dirhems i Kaupangs levetid så at sige ikke forekommer andetsteds i Norge. Mindst lige så påfaldende er, at vesteuropæisk mønt mangler totalt i Kaupang efter ca. 850,selv om der blandt de øvrige løsfund på stedet (som vi må vente til værkets bind 3 med at høre nærmere om) er klare vidnesbyrd om forbindelser til mange europæiske destinationer.

Bind 2 afrundes af to bidrag af hovedredaktøren. I det første, betitlet »Post-substantivist Towns and Trade AD 600-1000« kaster Dagfinn Skre sig med dødsforagt ud i den vrimmel af spektakulære overvejelser om byernes og handelens fremtrædelsesformer, der især har udviklet sig efter fremkomsten af Richard Hodges' grundlæggende værk »Dark Ages Economics« i 1982. Her gør Dagfinn Skre mange gode iagttagelser. Men som anmelder har jeg svært ved at følge med i det højere teoretiske skoleridt. Ved udgravningerne har vi fået en række vigtige glimt af handels- og produktionslivet i Kaupang og de øvrige tidligere bysamfund. Men det er endnu mere påfaldende, hvad vi ikke ved. Vi savner – og vil altid savne – den grundlæggende viden om de fleste betydningsfulde forhold i byerne. Vi ved næsten intet om handelens omfang og organisation, om de forskellige handelsvarers indbyrdes betydning,

om forholdet mellem beboere og gæster, om byttehandel og om faste priser etc. Hvordan var de tilrejsende købmænds retsstilling? Var sølvet i virkeligheden kun en mindre væsentlig del af omsætningsmidlerne? Var det byerne, som skabte fjernhandelen, eller kom fjernhandelen først? For Kaupang må vi specielt spørge, hvad handelen med jern kan have betydet. Og handlede man f.eks. med trælle? Der kan stilles hundreder af væsentlige spørgsmål, der ikke kan besvares fyldestgørende.

For mig at se er der et grelt misforhold mellem vor reelle viden om byerne og det fintmaskede begrebsapparat, som bystudiernes teoretikere forsøger at klemme vikingetidens byer ind i. For Kaupangs vedkommende er jeg helt tilfreds ved at nøjes med at fastslå, at handelen her øjensynligt aldrig udviklede sig til den lokale møntøkonomi, som kendes i de samtidige bysamfund i Hedeby og Ribe, og at dette antagelig kan forklares ved, at byen efter dens danske grundlæggeres deroute savnede en stærk myndighed, der kunne fungere som møntherre..

Dette gør ikke Kaupang mindre interessant. De nye undersøgelser er en stor forskningsbedrift. Og jeg vil med forventning se hen til det kommende bind 3 af værket, hvor vi vil stifte bekendtskab med de mennesker, der boede og virkede i Norges første by.

Olaf Olsen

Rikke Malmros: Vikingernes syn på militær og samfund: Belyst gennem skjaldenes fyrstedigtning. Aarhus Universitetsforlag 2010. 384 s. 348 kr.

Vikingernes syn på militær og samfund er ei samling av artiklar som alle er skrivne av Rikke Malmros, men over eit langt tidsrom. Det går fram på s. 44 at hovudfagsspesialet hennar frå 1982, publisert i *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1985, inngår som ein vesentleg del av boka, og er å finne på s. 55-162. Denne eldre teksten er her forsynt med eit kort føreord med m.a. nyare dateringar av skipsfunn. Forfattaren opplyser også at sidan Niels Lund, seinare professor i historie, tvilte på resultata hennar, fann ho »det frugtbart at udarbejde yderligere to artikler om henholdsvis de hedenske og dernæst de tidligt kristne fyrsteskjaldes syn på hele samfundet« (s. 45). Det er ikkje sagt direkte, men dette er etter alt å døme dei to arbeida som følgjer etter hovudfagsspesialet, først »Den hedenske fyrstedigtnings samfundssyn« på s. 163-209, publisert i (dansk) *Historisk Tidsskrift* (1999), og deretter »Kongemagt og leding i Norge og Danmark omkring 1100 – belyst ud fra den tidlige kristne fyrstedigtning« på s. 211-288, publisert i (dansk) *Historisk Tidsskrift*

2005. Deretter følgjer på s. 289-303 eit arbeid om »Fyrstedigtningens kildeverdi« som har undertittelen »En diskusjon med Niels Lund«. Til slutt i boka følgjer fem korte, til dels svært korte, tekstar på engelsk. Etter å ha lese dei, forstår ein at dei er meinte å vere samandrag på engelsk av dei danskspråklege arbeida som inngår i boka. Om dei var skrivne og omsette til engelsk samstundes med at dei danskspråklege arbeide vart publiserte, utan tanke på at dei seinare skulle samlast, kan det forklare at det som burde vere det viktigaste arbeidet, og i alle fall er det lengste, har fått eit samandrag på vel to sider. Det første arbeidet i boka, etter forordet, som har tittelen »Den danske ledingsforsknings historie«, og er det einaste arbeidet i boka som er nyskrive, har derimot eit samandrag på ti sider. Det burde ha vore mogeleg å gje lesarane ei betre orientering om i kva slags samanheng dei ulike engelskspråklege tekstane var produserte, og aller helst burde eit engelsk samandrag av heile boka ha vore nyskrive slik at ein unngjekk den merkelege ubalansen mellom resymea av ulike delar av boka.

Sidan det berre er eit kapittel om forskingshistorie – som ganske kortfatta tek for seg ulike forskarar sitt syn på den danske leidangen frå Thiestrup på 1700-talet til diskusjonen mellom Niels Lund og Rikke Malmros frå 1980-talet av – som er nytt, er det første spørsmålet som melder seg, kva grunnar det fanst for å gje ut desse arbeida, som alt er publiserte i lett tilgjengeleg tidsskrift, på nytt. Sannsynlegvis har dette samanheng med at Malmros har disputert på samlinga si av eldre arbeid, men denne opplysninga som kunne forklare dette som ser ut som ei overflødig bok, er også i høg grad underkommunisert til lesarane. Det einaste som fortel lesarane at *Vikingernes syn på militær og samfund* er lagd fram som ei doktorgradsavhandling, er at Malmros i føreordet takkar sin tolmodige rettleiar gjennom mange år.

Malmros framhevar stadig at ho ikkje beherskar den vanskeleg tilgjengelege skaldediktinga, at ho er avhengig av omsetjingar og at ho har søkt hjelp hos forskarar som er meir kunnige på området. I utgangspunktet må ein sjå det som halslaus gjerning av ein forskar med eit slikt utgangspunkt å konsentrere seg nettopp om skaldediktinga som kjelder. I omtalen av skaldediktinga vert det også av og til ganske klart at Malmros er på gyngande grunn og ikkje kjenner forskinga på skaldediktinga godt nok. Ho kjem m.a. i skade for å gje Diana Whaley æra for å ha oppdaga stilendringa i skaldediktinga rundt år 1000 (s. 11). At dei første kristne skaldane unngjekk mytologiske kjenningar og gjekk over til ein enklare stil enn tidlegare, hadde vore påvist av andre mykje tidlegare. Også når det gjeld særtrekk ved skaldestil og skaldespråk som kan

ha konsekvensar for dei strofene ho arbeider med, merkar ein av og til at Malmros ikkje heilt har grepet på kjeldematerialet sitt. Dette ser vi t.d. i kapittelet »Krigsskibe i arkæologi og skjaldedigtning« (s. 80-103) der ho m.a. drøfter utviklinga i skipstypar og ser på ulike termar for skip. Her konkluderer ho fornuftig nok med at: »Det elvte århundredes fyrsteskjalde bruger mange forskjellige skibsbetegnelser, men besynger reelt kun én type krigsskib, den lange, smidige skejd, som både kan føre sejl og roes af mindst 38 roere.« Har verkar det som Malmros har skore gjennom det uklare biletet som diskusjonen av termane gav, og dreg denne konklusjonen fordi ho har valt å leggje vekt på den faktiske skildringa i skaldedikta av skip og flåtar. Ho er tydelegvis klar over at skaldane ofte skifter ut vanlege prosaord med synonyme ord. Men det verkar ikkje som ho er klar over – eller har teke inn over seg – at i den vide tydinga skaldane brukar synonym, kan t.d. ein skipsterm som *dreki,* brukast som synonym for t.d. *skeið,* fordi dei to orda har den felles overkategorien 'skip'. Dette gjer sjølvsagt skaldediktinga svært lite eigna som eit materiale å basere analysar av termar på. I artikkelen »Fyrstedigtningens kildeverdi. En diskusjon med Niels Lund« opplyser Malmros at dei såkalla lausavisene »altid er langt enklere i bygningsteknikken end de større former, drapaer og 'flokke'« (s. 290). Dette er ein påstand som ikkje stemmer. Det finst mange svært kompliserte lausaviser. I det heile finst det ein del skråsikre utsegner i denne artikkelen som harmonerer dårleg med at Malmros ope innrømmer at ho har sviktande kunnskapar om skaldedikting.

Men samstundes som lesarane ikkje kan unngå å verte noko skeptiske når Malmros gong etter gong utbasunerer at ho ikkje har greie på den skaldediktinga ho brukar som hovudkjelde, må alle beundre det pågangsmot ho viser. Grunnen til at Malmros har bevega seg så langt inn i ukjent terreng, synest å vere at ho i skaldediktinga tidleg har meint å sjå glimt av eit samfunnsbilete som ho har hatt lyst til å granske nærmare, og det faktum at leiande danske historikarar har gjeve uttrykk for mistillit til forskingsresultata hennar, synest meir å ha inspirert henne enn å ha teke motet frå henne. At ho har halde fram med å argumentere for sitt syn og til slutt har disputert på arbeida sine, må ein berre ta av seg hatten for.

Malmros tek i boka si opp til drøfting det synet på vikingtidssamfunnet som ho meiner har vore det rådande mellom danske forskarar i meir enn 200 år. Som dette synet vert presentert på s. 9 går det ut på at »den nordiske oldtid udgjorde den oprindelige idealtilstand af økonomisk lighed og politisk demokrati og dannede et samfund, der havde

en kongemagt med få officielle beføjelser og ringe reel magt.«

Det synet Malmros argumenterer for, er at ein i Norden i vikingtida hadde sentraliserte hovdingdøme eller (små)kongedøme. Kva ein kallar desse samfunna, er kanskje ikkje det viktigaste, men det ho hevdar, er at sentralmakta i det førstatlege, eller tidleg statlege vikingtidssamfunnet var sterkare enn tidlegare gått ut frå, og fridomen til bøndene tilsvarande mindre. Dette synet kjem ho fram til på grunnlag av den norrøne skaldediktinga som var retta til fyrstane sjølve, og det er fyrstediktinga i hundreåret før og hundreåret etter kristninga ho fokuserer mot.

Malmros har lagt merke til at i skaldediktinga frå desse periodane er skildringa av skip og kongane eller jarlane sine skipsflåtar annleis enn i den seinare sagalitteraturen. Medan ein i prosatekstane i sagalitteraturen frå slutten av 1100-talet og utover møter ei beundring av store skip, prisar skaldane i vikingtida dei mindre raske skipa. Den ideelle flåten, under leiing av kongen, er ein flåte med såpass jamstore skip at den er lett å halde samla. Ho finn i skildringa av skip og flåtar den same eller ei liknande uniformering som i dei seinare lovene sine påbod om korleis leidangsskip skal vere. Her er som kjent storleik på skipa og åretal regulerte. Den slutninga Malmros dreg av det biletet av sjøforsvaret skaldediktinga gjev, er at sjøforsvaret må ha vore velorganisert og regulert, altså må det ha funnest politiske einingar med ei sentralmakt som hadde nok makt og autoritet til å leggje plikter på samfunnet. I konklusjonen til det som var det opphavlege houvdfagsspesialet (s.157) seier Malmros:

> I fyrstedigtningen møder vi det elvte århundredes nordiske statsteori, hvor samfundet ses som »landets hær« med konger og lokale høvdinge som hærens offentlige ledere; de værger deres lande gennem krigsførelse, lovgivning og retshåndhævelse, mens landenes indbyggere bliver opbudt til forsvar og angreb, og alle mand bidrager til ledingsflåderne.

Ei sentralmakt med slike funksjonar må ha hatt eit visst økonomisk grunnlag. Malmros går ikkje noko særleg inn på det økonomiske systemet i det samfunnet der skaldedikta ho granskar, vart til, men ho er tydelegvis inspirert av etnografiske teoriar om hovdingdøme og tidlege statar. I slike samfunn var redistribusjon eit grunnleggjande prinsipp. Til det felles senter gav dei individuelle medlemmene obligatoriske gåver og tenester. Maktgrunnlaget for hovdingen eller kongen var ikkje

privat eigedom, men nettopp det offentlege embetet som gjorde han til mottakar av gåver og tenester. Malmros nemner så vidt spørsmålet om privat eigedomsrett. Om oppsamling av jordeigedomar kunne danne eit maktgrunnlag på det tidspunktet skaldedikta ho granskar, vart til, er eit spørsmål ho reiser, men ikkje prøver å svare på. Etter dei etnografiske teoriane ho støttar seg til, ville private godssamlingar som maktgrunnlag for den styrande eliten indikere at vikingtidssamfunnet hadde teke eit stig vidare i utviklinga mot 'stat'.

Malmros framhevar at i det samfunnet fyrstedikta skildrar, lever herskaren og folket i eit gjensidig forhold som begge har nytte av. Men som ho seier, framhevar skaldane at fyrsten gagnar folket, men: »De nævner ikke de tjenester, folket skulde yde ham til gengæld« (s. 207). Men desse tenestene meiner Malmros måtte finnast i den type sentraliserte samfunn som fyrstedikta skildrar, og av den grunn ser ho bondesamfunnet i den aktuelle perioden som mindre uavhengige av herskarane enn det dei fleste tidlegare har rekna med. Det heidne og det kristne samfunnet (i det første kristne hundreåret) meiner ho skil seg frå kvarandre berre i graden av sentralisering.

Om Malmros har rett i konklusjonane sine, er det noko tidleg å fastslå. Det knyter seg framleis mange spørsmål både til dei kjeldene Malmros brukar, til korleis ho brukar dei, og til dei resultat ho meiner å lese ut av dei. Men ho har lagt fram synspunkt som ein må ta omsyn til i den vidare debatten.

Mellom forskarane har det vore, og er det, ulike syn på kva lit ein kan feste til skaldedikt som historiske kjelder til dei hendingar og forhold dei fortel om, når desse dikta har ein lang munnleg tradisjon bak seg. Dessutan har ein sjølvsagt det problemet at det kan vere vanskeleg å fastslå om eit skaldedikt er ekte eller ikkje. Malmros drøfter desse problema, og denne bokmeldaren deler hennar oppfatning av at skaldedikta på grunn av sin faste metrikk og mange og kompliserte reglar for rim – og eg vil også leggje til: den biletskapande effekten av kjenningane, er under heldige omstende i stand til å bevare teksten over eit langt tidsrom – sjølv om ein ikkje kan sjå bort frå at endringar kan skje. Om det stemmer at skaldedikt som gjev seg ut for å vere frå 900-talet og 1000-talet, gjev eit anna bilete enn prosateksten i sagalitteraturen dei inngår i – som Malmros meiner å vise – så har ho også rett i at dette er eit sterkt indisium på at skaldestrofene er ekte og altså skriv seg frå ei anna tid enn prosateksten.

Men sjølv om det finst ein god del fyrstedikt, så er det ikkje så svært mange strofer som er relevante i Malmros sin samanheng. Difor vert

kjeldematerialet heller lite. Det er mogeleg at Malmros kunne utvide kjeldematerialet sitt ved å dra inn større delar av skaldediktinga, sjølv om kjeldene skulle vere meir usikre enn dei som er brukte, for å sjå om ho finn støtte for teoriane sine i dette materialet, men særleg mykje meir er det neppe mogeleg å dra ut av skaldediktinga.

Problem som Malmros i mindre grad går inn på, knyter seg til at dei aller fleste av skaldane ho siterer strofer etter, er islandske, og dei diktar for det aller meste om norske forhold. Malmros sitt tema er vikingane sitt syn på militær og samfunn, som i prinsippet synest å gjelde heile Norden sjølv om ho går lite inn på svenske forhold. Hovudinteressa synest å liggje på Danmark, og det er primært danske forskarar sitt syn ho opponerer mot i boka. Spørsmålet er så: kor stor lit kan ein feste til det biletet dei islandske skaldane gjev? Som Malmros sjølv påpeikar, var skaldane kongane og jarlane sine menn, og framhevinga av fyrstane si makt og den ros dei får som herførarar og forsvararar av lov og orden, må ein difor ta med ei klype salt. Men elles må ein jo også spørje seg kor god kjennskap dei islandske skaldane hadde til forholda i dei ulike nordiske landa. Mange av dei oppheldt seg hjå fyrstar i utlandet, særleg i Noreg, i periodar, og kjende truleg forholda der godt. Men om skaldane skulle gje eit relativt godt bilete av norske forhold, kan vi så utan vidare gå ut frå at vi kan overføre dette biletet til danske forhold? Kan det også tenkjast at dei islandske skaldane har overført det biletet dei har hatt av norske forhold, på danske forhold? Dei strofene av islandske skaldar som direkte omtalar danske forhold, er svært få, og kan neppe danne grunnlag for konklusjonar utan støtte i anna materiale. Malmros ser tydelegvis ikkje noko problem her, og kanskje var dei nordiske samfunna så like at biletet skaldediktinga gjev av forholda i eitt land, kan overførast til dei andre. Men det er i alle fall eit problem som burde drøftast.

Ei side ved framstillinga av kjeldemateriale som nok er som ein burde vente sidan Malmros gong på gong understrekar at ho er avhengig av å bruke omsetjingar, er at alle skaldedikt er siterte i omsetjing. Brokkar av norrøn tekst står stundom i parentes. Sidan materialet er lite, og sidan det ville vere mogeleg å setje omsetjing og original ved sida av kvarandre i to kollonnar, ville det ikkje krevje ekstra plass å få inn originaltekst. Det er alltid eit sunt kjeldekritisk prinsipp å kome så nær originalkjeldene som råd er. Det finst i alle fall ein del lesarar som ville setje pris på å få sjå dei norrøne tekstane som trass alt er dei kjeldene Malmros gjennom omvegar byggjer på.

Eg har tidlegare sagt at *Vikingernes syn på militær og samfund* ser ut til å vere ei overflødig bok sidan ho neppe inneheld noko viktig nytt i forhold til det forfattaren har sagt tidlegare. Men av og til kan det vere nyttig og nødvendig å gjenta det ein tidlegare har sagt om ein ikkje vert høyrd. At Malmros no har disputert på dei tidlegare arbeida sine, får vi tru sikrar ein diskusjon av dei problema ho har teke opp.

Vikingernes syn på militær og samfund er på mange måtar ei lesaroppleving utanom det vanlege. Det er ikkje daglegdags kost å oppleve at ein forskar insisterer på – og heile tida minner lesarane om – at ho ikkje har full kontroll på kjeldematerialet sitt, og det må nok seiast at ho til dels snublar seg gjennom dette materiale. Men boka er også ei positiv lesaroppleving, for det vert tidleg klart at her har vi ein forskar som har sett noko interessant som ho vil formidle – og det har ho lukkast med. Dei forskingsresultata Malmros legg fram, byggjer på eit så snevert kjeldegrunnlag at det er grunn til å sjå dei som foreløpige. Men dei er eit viktig innspel i ein pågåande debatt om den tidlege statsdanninga i Norden.

Else Mundal

PER ANDERSEN: Studier i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683. København 2010, Jurist- og Økonomforbundets Forlag. 378 s. 400 kr.

Dansk retshistorie oplever for tiden en opblomstring, hvilket bør hilses med glæde af enhver middelalderhistoriker. Det er jo et ubestrideligt faktum, at langt den overvejende del af de kilder, vi har til rådighed fra middelalderen og reformationstiden, udgøres af retlige kilder og dokumenter, såsom love, forordninger, domme, tingbøger og skøder, hvilket igen kræver en forståelse for de mentale rammer, i hvilket disse kilder blev skabt, både de nationale og de internationale.

Blandt de flittige bidragydere til denne opblomstring er Per Andersen, der her præsenterer sin tredje bog om retshistoriske emner inden for 5 år, denne gang om proceshistorie. Bogen udspringer af og viderefører hans ph.d.-afhandling, der i en udvidet og bearbejdet form kom i 2006.[1]

1 Per Andersen, *Lærd ret og verdslig lovgivning. Retlig kommunikation og udvikling i middelalderens Danmark*, 2006. Året før udgav han sin første bog *Rex imperator in regno suo. Dansk kongemagt og rigslovgivning i 1200-tallets Europa*, 2005.

Forskningen i denne gren af retshistorien er til at overse. Det er faktisk kun Henning Matzen, der i sin retshistorie fra 1890'rne decideret har beskæftiget sig med procesret. Det er i hvert fald kun ham, Per Andersen citerer i sin indledning, dog mest for at fremhæve forskellen mellem den ældre retshistorie og nutidens retshistorie. Hvor førstnævnte havde som udgangspunkt, at dansk ret opstod og udviklede sig på en særegen, dansk måde, ser sidstnævnte dansk ret som resultatet af en udvikling, der foregår i en transnational kontekst, for middelalderens vedkommende kanonisk ret og romersk ret kombineret med sædvaneret; og denne udvikling bestemmes af den politiske konstellation i samfundet på et givet tidspunkt (s. 11-14). De forskellige dele af procesretten, ikke mindst nævnene (se nedenfor), har været genstand for forskning siden Matzen, men det er rigtigt, at vi her har den første samlede oversigt i nyere tid over udviklingen i dansk procesret fra tidlig middelalder til Danske Lov.

Som Andersen anfører i indledningen, er der to gode grunde til at beskæftige sig med den verdslige procesrets udvikling i det middelalderlige og tidlig-moderne (forfatteren siger »postreformatoriske«) Danmark: For det første fordi det fjerde Laterankoncils forbud mod gejstliges deltagelse i afviklingen af guddomsbeviser – at bevise sin uskyld ved guddommelig indgriben, fx ved at bære glødende jern uden at tage skade – i årene efter 1215 blev implementeret i verdslig ret i Danmark, hvilket krævede en fundamental omlægning af procesretten og en »institutionel nyindretning« (p.1); og for det andet fordi verdslig procesret i Danmark fik et udpræget konservativt præg i den behandlede periode, i og med at den forblev baseret på de ændringer, der var sket i 1200-tallet, frem til Danske Lov.

Det betød bl.a., at tortur i dansk retspleje først kunne anvendes efter domfældelsen i modsætning til udviklingen andre steder i Europa, hvor tortur fra senmiddelalderen blev anerkendt som et tilladt middel til at fremtvinge tilståelser, så man kunne fælde dom. Når tortur kunne anvendes efter domfældelse i Danmark, skyldes det ønsket om at lade den nu dømte – og dermed skyldige – tilstå sine ugerninger, få syndsforladelse og dermed sikre sin sjæls frelse. (Tortur blev afskaffet ved lov i 1771, genindført kort efter og endelig afskaffet i 1837).

Nævnet (juryen), der blev indført som følge af afskaffelsen af guddomsbeviset i årene efter 1215, er stadig en del af dansk retspleje. Nævnet skulle afgøre, om sagsøgerens beviser holdt. Også heri lå en grundlæggende nyorientering, idet det var sagsøgeren, der skulle bevise sagsøgtes skyld, ikke sagsøgte, der skulle bevise sin uskyld. Den ny

udvikling slår igennem i Jyske Lov med regler for sandemænd, herredsnævnet, almindelige nævninger og biskopsnævninge (der skulle medvirke i sager vedrørende helligbrøde). Nogle af disse nævn havde eksisteret før, men som ad hoc-nævn, der nu blev faste. Dermed blev også en ensartethed i processen sikret. Per Andersen stiller spørgsmålet, om disse nævn også skulle afsige dom, og besvarer det med et ja, hvilket jeg er enig med ham i.

I bogens første del, »Landskabslovenes procesret og retspleje«, med den sigende undertitel »Levende ret i regional belysning«, gennemgås udviklingen af procesretten og retsplejen i 1200-tallet, som den afspejler sig i landskabslovene. Per Andersen argumenterer for en løbende udvikling, hvor det overordnede mål var at få accepteret en proces for konfliktløsning, som byggede på de mest moderne retsprincipper (formuleret bl.a. på det fjerde Laterankoncil og løbende udbygget i kanonisk ret) men som også kunne accepteres af dem, der skulle medvirke i processen (s. 36, 45, 58). Når han kalder den middelalderlige retspleje som udtrykt i Jyske Lov for »konsensussøgende frem for formelt dømmende« (s. 57) er det en vigtig pointe for forståelsen af, hvorledes retten fungerede i datidens samfund, og hvorfor reglerne viste sig så langtidsholdbare, som de gjorde. De var blevet implementeret under hensyntagen til de politiske forhold.

Bogens anden del har titlen »Fra landskabslove til Danske Lov«, med undertitlen »Praksis og regulering i ensretningens lys«. Det er bogens største del på over 200 sider, der behandler udviklingen af retsregler vedrørende proces og af de institutioner og embeder, der var nødvendige for at sikre, at reglerne fulgtes. Per Andersens analyser viser – og heri er denne anmelder også enig – at rammerne for udviklingen blev fastlagt i 1200-tallets lovgivning, og at udviklingen først og fremmest gik ud på at få gennemført en landsdækkende ensretning, som vel at mærke var acceptabel for alle dem, der skulle bruge tingene til konfliktløsning.

Herredstinget var den domstol, som langt de fleste danskere mødte, når de fik kontakt til retssystemet. Per Andersen gennemgår i detaljer de forskellige embeder (foged, skriver) og den stigende skriftlighed, som bliver et krav i 1500-tallet, hvor kongen i 1551 dekreterer, at der skal føres tingbog, så alle handlinger og udfald kan dokumenteres. Inden da var der i løbet af 1400-tallet sket en opprioritering af de skriftlige beviser og mundtlige vidneudsagn, og omkring Reformationen forsvinder mededsbeviset helt, dvs. det er sagens fakta og ikke de involveredes personlighed, der vurderes af dommerne (nævninge og

foged). I de sidste 150 år inden Danske Lov reduceres nævnenes betydning, hvorimod fogeden kommer til at spille en stadig større rolle. Per Andersen påpeger (s. 131ff), at der var ganske mange herredsting i Danmark, at de blev holdt flere gange om måneden, i større herreder ugentligt, og at de overleverede tingbøger fra sidste halvdel af 1500-tallet og frem angiver en sagsbyrde på mellem 15 og 30 sager pr. tingdag. Selvom en stor del af disse sager var gældssager (i 1600-tallet op mod 80 pct.) peger dette interessante faktum på, at tingene – og dermed retssystemet – blev anset for en oplagt mulighed for konfliktløsning for langt de fleste af landets indbyggere, så man – med den stigende ensretning af systemet i senmiddelalder og reformationstid – med rette kan tale om et retssamfund, dvs. et samfund, hvis konflikter hovedsagelig blev løst via retssystemet og med en høj grad af retssikkerhed, dvs. at de procedurer og den lovgivning, der lå til grund for afgørelserne, var alment kendte og accepterede. Dette savner jeg en uddybning af, da Per Andersen lader til at dele synspunktet. Det ses af hans delkonklusion om udviklingen op til Danske Lov, hvori han skriver, at den konservative indstilling til brugen af tortur (underforstået: set i forhold til udviklingen i det øvrige Europa i senmiddelalderen) »lader ane, at man både fra centraladministrations side såvel som blandt rigets indbyggere – eller i hvert fald de ledende indbyggere – har haft stor tiltro til, at det eksisterende retssystem fungerede uden brug af tortur« (s. 318). Han forstærker tesen ved at slutte sin opsummering med at plædere for, at denne konservative holdning næppe skyldes, at man ikke længere fulgte med i udviklingen i Europa, men at der »må snarere være tale om bevidste til- og fravalg i forhold til den efterhånden rene inkvisitoriske procesform og den brug af tortur, der i hvert fald fra omkring 1500 blev almindelig i de fleste af de europæiske riger...« (s. 320). Bevise en sådan påstand kan man næppe på grund af kildematerialet, men det er en vigtig pointe at kende, når man arbejder med historien om det danske samfund i senmiddelalder og reformationstid.

Som nævnt var den hyppigst forekommende sagstype gældssager, altså civile søgsmål. Kriminalsager af alvorlig art, som manddrab, skulle allerede fra landskabslovenes tid for den regionale domstol, Landstinget. Udviklingen af procesforløbet ved dette ting ligner ganske den udvikling, som herredstingene gennemløb, og det samme gælder birketingene og købstædernes ting, som Per Andersen vier særlige kapitler. I kapitlet om sidstnævnte påpeger Per Andersen, at en undtagelse til denne udvikling dog findes i et udkast til en stadsret for de skånske byer, hvor man så sent som i 1400-tallet stadig holdt fast ved mededsmænd, der ellers var afløst af nævninge ifølge Skånske Lov. I afsnittet

om byerne har jeg en enkelt lille anke: Der er gået kludder i de tal (fra 1672), der er anført for bybefolkningens størrelse s. 263 – måske er en sætning faldet ud. Ellers må det siges, at bogen er rimelig fri for trykfejl.

Det kongelige retterting har været genstand for nyere forskning og for flere store kildeudgivelser, og i sit kapitel om tingets udvikling fra at være en særlig domstol for adelige til (også) at være højeste instans i restsystemet og dermed forløber for Højesteret (grundlagt 1661) nøjes Per Andersen med kort at uddrage træk af udviklingen, baseret på denne forskning, med vægt på at demonstrere, at også denne domstol gennemløber en udvikling, der gør den til en integreret del af retssystemet.

I bogens tredje del fokuseres på ændringerne, der sker ved udarbejdelsen og indførelsen af Danske Lov i 1683, hvilken udvikling præcist opsummeres i titlen: »Rigsomfattende ensretning – Procesretten i Danske Lov«.

Med enevældens indførelse kunne kongemagten endegyldigt få indført den retlige ensretning, der havde været arbejdet på siden 1200-tallet og i stigende grad efter reformationen. Alligevel tog det 23 år, før en samlet lovgivning blev fremlagt i form af Danske Lov (DL) af 1683, der også rummer procesretlige regler. Per Andersen springer elegant hen over problemstillingen kodifikation vs. kompilation, som optog ældre retshistorikere i spørgsmålet om udformningen af DL, og taler i stedet om, at i hvert fald procesreglerne i DL er en symbiose mellem på den ene side ældre regler fra middelalderen (især Jyske Lov), reformationstiden (især de store recesser) og tidligt 1600-tal, og på den anden side enkelte nye regler. Fordelingen for procesreglerne er ca. 80 pct. ældre regler og 20 pct. nye. Grunden til, at DL ikke blev en helt ny – og sammenhængende – lov kan også findes i det faktum, at der i Danmark på dette tidspunkt ikke fandtes en egentlig retsvidenskab med retslærde, der kunne formulere overordnede principper for loven. En sådan opstod først i begyndelsen af 1700-tallet.

Hvad angår procesreglerne i DL, drejer flere udførlige regler sig om dommeren, hvis rolle og betydning var vokset i løbet af 1500-tallet på bekostning af nævnene. Der er regler for hans kvalifikationer og hans embedsførelse, hvilket understreger hans dominerende position i processen, hvad enten det drejer sig om en herreds-, birke- eller byfoged eller landsdommer. Nævnene er nu reduceret til kun at medvirke i sager vedrørende drab og markskel, hvor der kunne være tvivl om sagens rette sammenhæng. I åbenlyse drabs- og markskelssager afgjorde dommeren alene sagen. Per Andersen nævner ikke, at nævningene også skulle medvirke i trolddomssager.

DL knæsatte også den praksis, der var opstået, med faste frister for sagens gang, således at sagen ikke blev trukket i langdrag; ligesom appelgangen fra den lokale ret (herreds-, by- og birketing) til landsretten og videre til Højesteret (der afløste Kongens Retterting i 1661) blev reguleret.

Det var fortsat den akkusatoriske procedure, der herskede, dvs. at sager blev anlagt af en privat part mod en anden privat part, og hver part fremlagde beviser, der blev vurderet, hvorefter dommen blev afsagt. Dog kunne dommeren beordre undersøgelser, hvis han mente, at det var nødvendigt med bedre beviser i sagen – et lille skridt på vej mod en inkvisitorisk proces. Til gæld er et princip om edsaflæggelse, der stammer tilbage fra tiden før det fjerde Laterankoncil i 1215, bibeholdt, idet det stadig var muligt for en sagsøgt at sværge sig fri (dog ikke med mededsmænd). Det er dog et åbent spørgsmål, hvor ofte dette reelt skete. Per Andersen forklarer denne anomali med, at man anså en sådan ed som del af bevisførelsen, og at dommeren ville se objektivt på alle beviser for at finde frem til den rette afgørelse. Det var dog fortsat det materielle bevis (dokumenter, vidner, genstande), der var det dominerende bevismateriale.

Det er en stort materiale, Per Andersen fremlægger, og så vidt denne anmelder kan se, lades ikke en sten, der kan oplyse om dansk procesrets udvikling, uvendt. Det medfører mange detaljer, men overblikket bevares for læseren takket været opsummeringerne i slutningen af hvert kapitel, delkonklusioner og hovedkonklusionen. Af sidstnævnte fremgår det endnu tydeligere, at den danske procesret i 1200-tallet var en del af den fælleseuropæiske måde at tænke ret og indrette sin retspleje på. Den får dog på grund af sin konservatisme i stigende grad en særegen karakter i forhold til de omgivende lande i senmiddelalder og reformationstid, hvilket stadfæstes i Danske Lov.

En udførlig indholdsfortegnelse samt register (kaldet Indeks) gør det muligt også at anvende bogen som opslagsbog, og den er dermed et nyttigt redskab for alle de forskere, der beskæftiger sig med middelalderens og den tidlige moderne periode.

Grethe Jacobsen

JAMES L. LARSON: Reforming the North. The Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520-1545. Cambridge University Press 2010. 550 s. 65 GBP.

Forfatteren til denne store monografi er professor emeritus i nordiske sprog ved universitetet i Berkeley i Californien. Han har i 1994 udgivet en bog om naturforståelsen fra Linné til Kant, men har ellers ikke tidligere publiceret hverken bøger eller artikler om Nordens historie, med undtagelse af en afhandling fra 1996 om reformationen og Sveriges storhedstid.

Der er næppe tvivl om, at perioden mellem 1520 og 1545 er den mest revolutionære periode, som de nordiske lande har gennemlevet. Kalmar-unionen brød sammen, således at Sverige sammen med Finland blev selvstændig, mens Norge forblev sammen med Danmark. Hansestæderne og Lübeck mistede deres handelsimperium i Norden og Østersøen, som hollænderne stod på spring til at overtage. Mange svenske adelsmænd og nogle borgere mistede deres hoved på Stortorget i Stockholm, mens Christian 2. mistede sine riger. Den internationale katolske kirke mistede lidt efter lidt sin dominerende magt i Norden og Østersøområdet, hvor den blev afløst af de protestantiske statskirker under tæt og effektiv kontrol af kongemagten.

Bogens titel er lidt misvisende. De fleste vil nok opfatte den som dækkende Nordens kirkehistorie i perioden, men James Larson vil tværtimod placere den protestantiske reformation inden for rammerne af den økonomiske og politiske udvikling. Han mener endda, at de religiøse konflikter har været for fremherskende i historieskrivningen om perioden, men at det hele skal ses som elementer i en kompliceret *Neugestaltung*.

Bogen skal hilses velkommen. Ikke mindst blandt universitetslærere og studenter har det længe været et savn, at der ikke fandtes en videnskabeligt funderet oversigt over Nordens historie i denne helt centrale periode, hverken på engelsk eller på de nordiske sprog. For de enkelte lande har problemet især for Sveriges vedkommende været så alvorligt, at man næsten ikke har kunnet undervise på de nordiske universiteter i Sveriges historie i 1500-tallet på grund af manglen på egnet litteratur, idet den sidste nye oversigt var Carlsson & Rosén: *Svensk historia* fra begyndelsen af 1960'erne, suppleret af Michael Roberts: *The Early Vasas* fra 1968.

Men med Larsons bog er der ingen undskyldning for at undlade at kaste sig over Nordens historie på reformationstiden, og netop forstået

som hele Nordens historie, dog med undtagelse af Island, som kun omtales meget perifert.

Larson har på en vis måde haft det nemt. Kildematerialet er nok stort, men på den anden side er det ikke større, end at langt størstedelen er trykt og har været det lige siden 1800-tallet.

Forfatteren påpeger, at mens reformationstidens skribenter klart var partiske, så har den nordiske historieskrivning om perioden lige indtil omkring 1850 været præget af, at denne periodes vigtigste begivenhed var den sande og rene tros sejr over papisterne. Først derefter begyndte historikerne med grundlag i kilderne at sætte spørgsmålstegn ved, om det nu også var så enkelt.

Larson erkender, at han i modsætning til historikerne i 1800-tallet ikke magter at dække alle aspekter af udviklingen i hele Norden inklusive Østersøområdet i perioden, men har i stedet valgt at koncentrere sin forskning om dels Nordens integration i den europæiske statsdannelsesproces, dels overførslen af ressourcer og autoritet fra institutionerne under den middelalderlige kirke til de nye fyrstestater og statskirker. Bogens faktiske indhold afviger nu ikke så lidt fra denne målsætning; specielt skriver han ikke meget om det første emne, hvilket ellers havde været spændende.

Forfatteren har det privilegium, at han som udlænding ikke er hæmmet af de grundholdninger, som de nationale historikere har fået ind om ikke med modermælken, så dog med skolens historieundervisning, og han koncentrerer sig om at anskue udviklingen i et samlet nordisk perspektiv.

Bogen indledes med et kapitel om de nordiske lande ved begyndelsen af 1500-tallet. Larson fremhæver den lave befolkningstæthed overalt med undtagelse af de danske øer og Skåne, hvilket er forklaringen på, at der var så relativt få og små byer. Han mener, at Malmø var den største by i Norden med lidt under 10.000 indbyggere. Bergen var dog større på den tid.

Det er lidt underligt, at han ikke nævner, hvordan forholdet var mellem fæstebønder og selvejerbønder i de nordiske lande, ligesom det var ønskeligt med en redegørelse for, hvor forskellig landbrugsstrukturen var rundt omkring i Norden. Specielt forholdet mellem agerbrug og kvægavl var dog helt anderledes på Sjælland end i Norge, hvilket på mange måder spillede en stor rolle.

Ser man på de basale økonomiske forhold, er det påfaldende, at Skånemarkedet med dets særdeles vigtige produktions- og handelsnetværk, der forsynede hele Nord- og Vesteuropa med saltede sild, overhovedet ikke nævnes i bogen.

Bogen er delt i fire hovedafsnit, hvoraf det første handler om Christian 2.s tid: »Lord of the Northern World, 1513-1523«. Lidt morsomt kalder han konsekvent Christian 2. og Gustav Vasa for *His Grace*, mens Frederik 1. blot kaldes for kongen. Allerede på den første side (s. 35) opdager læseren forfatterens særprægede måde at formidle historien på. Der er ingen vidtløftige diskussioner med tidligere og nuværende kolleger, men næsten udelukkende henvisninger til samtidens trykte kilder, såvel dokumenter som berettende kilder som f.eks. den svenske reformator Olaus Petri: *Samlede Skrifter* bd. I-IV, udgivet i Uppsala 1914, eller Arild Huitfeldt: *Danmark Rigis Krønike, angaaende den Høylofflige Oldenborgiske Stamme*, trykt 1595-97. De store kildeudgaver som *Diplomatarium Norvegicum* bd. I-XXII (1849 ff.) og *Konung Gustaf den förstes registratur* bd. I-XXIX (1861-1916) udnyttes selvfølgelig også fuldt ud, og det samme gælder de grundlæggende fremstillinger af perioden som f.eks. C. Paludan-Müller: *De første Konger af den Oldenborgske Slægt* (1874).

Kun undtagelsesvis henvises der som sagt til nyere faglitteratur om emnet. Man kunne dog godt have ventet, at nye oversigtsfremstillinger som *Danmark-Norges historie* (bd. 1 af Esben Albrectsen, bd. 2 af Øystein Rian) (1997), eller *Dansk udenrigspolitiks historie* bd. 1, af Esben Albrectsen og Karl-Erik Frandsen (2001), var blevet brugt i fremstillingen, men de optræder ikke engang i bibliografien.

Til gengæld får læseren en meget kildenær fremstilling, der er veldokumenteret, således at enhver kan kontrollere og få uddybet forfatterens empiriske grundlag. Det er ikke morskabslæsning, Larson leverer på de 505 sider tekst. Der er ingen illustrationer, med undtagelse af to dårlige kort i indledningen til bogen. Det må varmt anbefales læseren at have et historisk atlas ved hånden, for ellers vil store dele af bogen være uforståelige, medmindre man på forhånd har et indgående kendskab til Nordens og Østersøområdets geografi i 1500-tallet.

I det hele taget er størstedelen af bogen en opremsning af begivenheder, som vil være en guldgrube for de læsere, som i en fart skal have facts og kildemæssig dokumentation vedrørende en bestemt hændelse, men kræver mere end almindelig motivation for at blive læst i sin helhed.

Ved den indgående skildring af Det Stockholmske Blodbad accepterer Larson, at dommen over de sammensvorne var i fuld overensstemmelse med både svensk og international lov, da de var åbenbare kættere. Men han fremhæver også, at vi intet ved om Christian 2.s adfærd, efter at han forlod Stockholm Slot den 7. november 1520 om eftermiddagen, og heller ikke hvor han opholdt sig under selve blodbadet de

næste dage. Som forfatteren lidt tørt bemærker (s. 86): »At no time did he reach out and stop the infernal proces«, hvilket kongen selvfølgelig kunne have gjort.

Forfatteren gør meget ud af Christian 2.s sidste år. Han lægger ikke skjul på sin beundring for kongens nye love, der udstak meget moderne og fremadrettede regler for såvel borgernes som adelens og bøndernes rettigheder og pligter, især med hensyn til handel. En sådan struktur fik man først gennemført under Christian 4. 100 år senere.

Det samme gælder hans syn på kongens kirkelov, som, hvis den var blevet gennemført, havde hindret de værste former for misbrug og dermed taget brodden af reformatorernes kritik.

Igen fremkommer forfatteren med en lakonisk vurdering (s. 101): »The regime managed to offend almost everyone,« og så hjalp det ikke, hvor fremragende og fremsynet lovene og forordningerne end var. Ligheden med Struensee er påfaldende.

Larson er lige så begejstret for Christian 2.s planer om Det nordiske Handelsselskab, der med hovedkontorer i Stockholm og København skulle bryde Hanseaternes dominans i Norden til fordel for en velorganiseret handel med Vesteuropa, således at alle de svenske metalprodukter fremover skulle fragtes fra Bergslagen til Stockholm og derfra direkte gennem Øresund til Nederlandene og England. Her blev det bare fatalt, at mange af de borgere i Stockholm, der skulle organisere transporten mellem Dalarna og Stockholm, var blevet henrettet under blodbadet. Derfor gik handelen i stå, og der bredte sig en generel utilfredshed, som den unge Gustav Vasa forstod at udnytte til at tage magten over Bergslagen, herunder sølvminen i Sala.

Det hele endte med, at *His Grace* i april 1523 måtte flygte til Nederlandene. Forfatteren fremhæver flere gange den kendsgerning, at magtskiftet i både Danmark og Norge skete forbavsende fredeligt, uden nævneværdig blodsudgydelse. Til gengæld var omkostningerne, at både højadelen og kirken sikrede sig både suveræniteten og magten, således som det kommer klart til udtryk i Frederik 1.s håndfæstning. Larson kunne måske godt have gjort noget mere ud af, at kun en uge senere forpligtede det danske rigsråd sig til efter kongens død at vælge en af hans sønner til ny konge. Så suveræniteten var i realiteten delt mellem kongen og rigsrådet.

Mens Norge valgte at blive i unionen med Danmark, foretrak svenskerne at vælge Gustav Vasa som konge på rigsdagen i Strängnäs den 6. juni 1523. Larson mener, at selv om kilderne er usikre, så var den afgørende drivkraft bag valget Lübeck, som ville sikre sig herredømmet

over byens investering i minerne i Bergslagen i form af gunstige privilegier samt en betydelig erstatning for militær bistand. Byens gesandter på rigsdagen tvang valget igennem med trusler om ellers at ville støtte Frederik 1. At dette ikke var tomme trusler, vidner to breve om, som Frederik 1. tre dage efter det svenske kongevalg sendte til Sveriges almue og adel, hvori han opfordrede dem til at give sig ind under hans herredømme. Det brev har han sikkert fortrudt mange gange.

Som nævnt tidligere er Larson god til at formulere meget dækkende korte sentenser som: »King Friedrich's reign was one long crisis« og »Very few understood that the king was up against problems without solution« (s. 174). Bedre kan det vist ikke siges.

Et af Frederik 1.s mange problemer var den reformatoriske bevægelse. Forfatteren mener, at et afgørende skridt mod bruddet med den katolske kirke var to fyrsteægteskaber: Hertug Christian (3.s) ægteskab med Dorothea af Sachsen-Lauenborg, og prinsesse Dorotheas ægteskab med hertug Albrecht af Preussen, der tidligere havde været Højmester over Den tyske Orden, som han havde sekulariseret og åbent konverteret til den evangeliske tro. Netop i Preussen gik reformationen meget hurtigt, og idéerne derfra spredte sig som en steppebrand til hertugdømmerne og de nordiske lande.

Her skal citeres endnu en af Larsons tankevækkende sentenser om reformationen i Danmark: »At no point in the process of reformation did the crown intervene directly; it simply approved proposed or executed actions« (s. 219). Dette står i klar modsætning til Sverige, hvor Gustav Vasa personlig gik i spidsen og gennemførte reformatoriske handlinger som konfiskation eller i det mindste brandskatning af kirkegodset, nedlæggelse af klostre m.v.

Larson beskriver indgående Christian 2.s felttog til Norge i 1532. Han undrer sig meget over kongens passivitet i afgørende situationer. Han ærgrer sig også over, at Frederik 1. var så tavs i tilsvarende kritiske spørgsmål, som beslutningen om at bryde det klare løfte om amnesti, som han havde givet Christian 2. og hans folk, og uden så meget som et møde at føre kongen til fængslet på Sønderborg Slot.

Forfatteren fordømmer ikke Frederik 1., men siger konkluderende om ham: »King Friedrich managed to keep the situation fluid and to hold his kingdoms together« (s. 292).

Afsnittet om Grevens Fejde, som Larson med rette kalder »The war of all against all«, skrives hovedsagelig på grundlag af »Grevefeidens Aktstykker«, udgivet af Paludan-Müller i 1852ff. Skildringen er meget detaljeret og er meget vanskelig at forstå. Det ville have hjulpet meget, hvis forfatteren havde forsynet afsnittet med et kort eller to.

Larson daterer den danske reformation til den 12. august 1536, hvor rigsrådet godkendte et forpligtelsesbrev, som kansler Johan Friis havde udformet. Heri blev biskopperne for evigt udelukket fra rigsrådet, og dets medlemmer lovede ikke at modsætte sig prædiken over Bibelen og Guds rene ord. Samme dag blev bisperne fængslet og deres slotte og ejendomme beslaglagt.

Forfatteren understreger, at ordningen gik langt videre, end hvad Gustav Vasa havde fået vedtaget i Västerås i 1527, hvor hele det katolske hierarki og biskoppernes apostolske succession blev bevaret, mens kirkegodset blev inddraget.

Igen markeres afsnittet med en af Larsons sentenser: »The Reformation in Denmark, and in Norway, was a product of the convictions of Duke Christian (3.) and his aristocratic advisors, reinforced by armed patrols in the streets of Copenhagen« (s. 395). Han betegner senere begivenheden som »the coup in Copenhagen«. En sammenligning med begivenhederne i 1660 havde været nærliggende.

Andre historikere har dateret reformationen til den 30. oktober 1536, hvor kongens håndfæstning og recessen blev udstedt, hvori den katolske kirkes rettigheder og magt blev totalt fjernet, og kongemagten i realiteten blev arvelig med valget af prins Frederik (2.) til faderens efterfølger.

Hvad angår situationen i Norge, undrer Larson sig med mange andre over, at nordmændene uden sværdslag opgav deres selvstændighed og blev en del af Danmark. Han kan ikke finde bedre forklaring end landets økonomiske ruin efter krigene og en pestepidemi, noget som burde have været uddybet.

Forfatteren fremhæver, at reformationen i Norge på tilsvarende måde gik overraskende glat men samtidig yderst pragmatisk. »In Norway the break with the papacy and the old church was as muted as possible«. Det skyldes efter Larsons mening, at på grund af mangel på uddannede lutheranske præster lod man bare de gamle præster sidde med bevarelse af hele det katolske ritual, indtil en ny generation af præster langsomt kunne overtage kaldene. Han understreger også, at i modsætning til de andre nordiske lande var præstegårdene i Norge særdeles store og tilmed skattefri, og de blev ikke reduceret ved reformationen.

Bogens sidste tre kapitler, 19: »Dilemmas of a Very Early Modern State«, 20: »Supremacy and Its Discontents«, samt 21: »Conclusion« afviger i deres struktur fuldkommen fra de tidligere. Her er der kun få

henvisninger til de primære kilder, men forfatteren skriver meget mere frit og stort set kun med henvisning til den nyere speciallitteratur.

Hans hovedsynspunkt er, at de to nordiske stater efter reformationen led under en forfærdelig statsgæld, hvor konfiskationen af kirkegodset nok hjalp noget, men langtfra var tilstrækkelig. Derfor måtte de to kroner igen sælge eller pantsætte kirkegodset især til adelige godsejere for at kunne forrente og afdrage de store lån især til Lübeck.

Larson giver en god og gennemarbejdet beskrivelse af de administrative forhold i de nordiske lande efter reformationen, men et diagram eller to ville have lettet forståelsen af teksten.

Mens bogen ellers, så vidt anmelderen har kunnet se, er fri for faktuelle fejl, skæmmes den her af hele to. På side 444 forklares ordet *odengæld* som en »allodial debt«. Det skal naturligvis være *oldengæld*, som var den afgift, bønderne skulle betale for at lade deres svin mæske sig med bog og olden i en herremands eller kronens skov.

Den anden fejl er værre. På side 449 skriver Larson: »Alongside the traditional district assemblies (*herredstingene*), local assemblies, *birketingene*, came into being. Here a nobleman acted as judge and collected fines«. Han ville være dumpet til første års eksamen på Universitetet, for det var jo netop karakteristisk for det nordiske retssystem – i modsætning til områderne med livegenskab i Nordtyskland og Østeuropa – at godsejerne *aldrig* optrådte som dommere. Større danske godsejere kunne dog som et privilegium få birkeret, hvilket vil sige retten til at udnævne og aflønne birkedommeren og indkassere de bøder, som blev pådømt ved birketten.

Larson slutter sin store bog med en sidste sentens, der giver en god karakteristik af de nordiske kirker: »In theory the church was ruled by Christ and the Word; in practice it was governed by the prince and his officials« (s. 496).

Hans konklusion er, at det på mange måder var Christian 2., der lagde grundlaget for reformationen i Norden, som Christian 3. og Gustav Vasa derefter udførte. Larson mener også, at det var indbygget i Lutheranismen, at den bedst blomstrede i et overvejende agrart samfund under en effektiv monarkisk administration.

Bogen er forsynet med en omfattende og præcis bibliografi, dels over trykte kilder og dels over sekundær litteratur. Der er desuden et godt register, der både omfatter stednavne og personnavne samt enkelte emneord, hvilket også gør den velegnet som håndbog.

Karl-Erik Frandsen

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP: I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen. København 2009, Forlaget Anis. 251 s. 249 kr.

Da den moderne heksetrosforskning fik sit gennembrud i 1970'erne, var den nordiske forskning fint repræsenteret. Det ses ikke mindst i det forhold, at den danske folkemindeforsker Gustav Henningsen blev almindeligt anerkendt for sin stort anlagte disputats om hekseforfølgelserne i Baskerlandet, der var iværksat af den spanske inkvisition. Det var også Gustav Henningsen, der sammen med nu afdøde Bengt Ankarloo fra Lunds universitet i 1984 i Stockholm arrangerede en af de første store konferencer om heksetrosforskning. Det var en konference, der fik deltagelse af nogle af de førende forskere inden for området, som f.eks. Stuart Clark, Carlo Ginzburg, Gabor Klaniczay, Bill Monter, Robert Muchembled o.a.

Selve konferencens titel, *Centres and peripheries*, afspejlede et af omdrejningspunkterne i tidens historieforskning, og behovet for sammenligninger lå også i titlen. Et emne som hekseprocesserne, der ikke kun var koncentreret til ét land, kan kun meningsfuldt studeres, hvis forskerne går ud over den geografiske grænse med det formål at identificere forskelle og ligheder ved intensiv sammenligning.

Det er derfor befriende at se, hvorledes denne tilgangsvinkel er vendt tilbage til de nordiske lande, hvorved forskningen igen placerer sig smukt i international sammenhæng. To nordmænd er gået hver sin vej: Ligesom Gustav Henningsen har Gunnar W. Knutsen i sin *Servants of Satan and Masters of Demons. The Spanish Inquisition's Trials for Superstition, Valencia and Barcelona, 1478-1700* (2010) koncentreret sig om spanske forhold, mens Liv Helene Willumsen i sin Ph.D. thesis fra University of Edinburgh, *Seventeenth-Century Witchcraft Trials in Scotland and Northern Norway* (2008), har givet sig i kast med en sammenligning mellem Nordnorge og Skotland. Fra Danmark kommer så Louise Nyholm Kallestrup med sin omarbejdede ph.d.-afhandling *I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen.*

Louise Kallestrup sammenligner processerne i Nordjylland med processerne i Orbetello. Nordjylland betyder i denne sammenhæng de områder i dombøgerne fra Viborg landsting, der dækkes af B-rækken, og som geografisk lå nord for en linje, der går fra Viborg til Randers. Orbetello ligger mellem Rom og Siena i Toscana. Mens der politisk intet interessant var ved Nordjylland, var forholdene i Orbetello langt

mere intrikate. Byen lå under den spanske kongemagt, da området i det 15. århundrede var tilfaldet kongeriget Aragon, men det var den pavelige inkvisition i Rom, der havde opsyn med de religiøse forhold – og altså ikke den spanske inkvisition. En forskel på de to institutioner var, at den spanske inkvisition som et statsligt råd refererede til den spanske kongemagt, mens der ikke var en tilsvarende kontrol i Italien. Om det havde nogen betydning, ved vi ikke, men Louise Kallestrup gør heller intet forsøg på at nærme sig dette spørgsmål. Det er beklageligt, da ingen endnu har vovet sig ind på dette område.

Mens der argumenteres ganske klart for valget af Orbetello, er jeg lidt mere i tvivl om, hvorvidt Nordjylland er et lige så indlysende valg. Med henvisning til March Bloch skelner Kallestrup mellem at sammenligne enten mellem meget beslægtede eller meget forskellige samfund, og Louise Kallestrup har valgt den sidste model – men hvorfor Nordjylland? Det fremgår klart, at Kallestrup gerne ville medtage nogle processer fra Aalborg fra tidsrummet mellem 1612 og 1620 i sin undersøgelse – og det er forståeligt, da de er yderst interessante – men eftersom hun indrømmer, at disse sager ikke er repræsentative for Nordjylland, har hun valgt at inddrage hele det resterende Nordjylland. Det gør dog udvælgelseskriterierne lidt dunkle. Meget tyder nemlig på, at Kallestrup oprindelig havde foretrukket at sammenligne to byer med de karakteristika, der muligvis vil være for byer, men det er blevet opgivet, fordi antallet af processer i Aalborg er for lille til at gennemføre en meningsfuld sammenligning. Så er det, som om løsningen er blevet, at modstille to retssystemer fra hver af den kristne tros to forskellige retninger i det 16. århundrede: På den ene side den udformning, den lutheranske retning fik med den protestantiske reformation, og på den anden side den katolske, formet af den katolske reformation efter Tridentiner-konciliet. De sidste 40 års heksetrosforskning har imidlertid vist, at processerne kom til at få forskellige udtryksformer. Jeg ville ønske, at Louise Kallestrup havde holdt fast i sit ønske om to byer, men til gengæld havde været så dristig at undersøge en dansk by helt uden processer. Her ville Vejle have været det oplagte eksempel – det ville have skabt en ganske anden og ny tilgangsvinkel.

Mens de trolddomsanklagede i Danmark sammenlignet med andre europæiske lande sjældent risikerede dødsstraf – kun omkring halvdelen blev brændt på bålet – var dødsdomsfrekvensen i Orbetello endnu lavere. Det betød på den anden side ikke, at de italienske anklagede, der blev dømt, gik fri for straf. De blev pålagt en række forskellige bodshandlinger, som f.eks. bønner, skrifte og messedeltagelse. Hvad betød

det så, at en anklaget i Danmark slap for at blive brændt på bålet og derfor blev sat på fri fod i Viborgs gader, efter at landstingsdommerne havde truffet deres afgørelse? Det får vi reelt aldrig at vide. Det følgende er derfor ren fabuleren.

For det første skal vi næppe forestille os, at den frifundne fik kørelejlighed med herredsfogeden og de vidner, der havde deltaget i retssagen, med tilbage til landsbyerne i det herred, hvorfra de var kommet. De personer var alle som en overbevist om den anklagedes skyld. Vi ved, at nogle er vendt tilbage til lokalsamfundet, da ganske få nogle år senere på ny blev anklaget. Hvad skete der med dem, vi ikke hører om? Var de bare begyndt deres vandring tilbage mod den landsby, de kom fra? Personligt ville jeg have valgt en anden vej end den, jeg var blevet transporteret ad på vej til Viborg – en enlig kvinde over 50 år har næppe haft de bedste betingelser på tilbagevejen. Hvis de kom tilbage, er mit bedste gæt, at de har levet et liv på tilværelsens skyggeside, hvor de har sneget sig rundt om gårdene for ikke at påkalde sig opmærksomhed. De kan have søgt mod den nærmeste større by, hvor muligheden for at blive opslugt i tiggernes rækker må have været til stede. I modsætning til forholdene i England hører vi ikke om omvandrende tiggerskarer på landet – selvom myndighederne gav udtryk for denne frygt. Det kan ses af den ekstremt hårde lovgivning, der skulle forhindre tiggeri. Der har næppe været mulighed at ernære sig som købekoner i byerne, dem var der tilstrækkeligt mange af i forvejen. Så det er et åbent spørgsmål, om det at skrifte i en kirke i Orbetello for derefter at blive integreret i samfundet ikke var en langt mere fordelagtig løsning for de involverede. Derved nærmer vi os en mentalitetshistorisk diskussion af moralopfattelser i Nord- og Sydeuropa. Desværre end ikke antyder Louise Kallestrup, at det er et spørgsmål, der burde tages op i et værk om trolddomsforestillinger i Danmark og Italien.

Der skal ikke herske tvivl om det rosværdige i at fremdrage disse to lokaliteter, der på mange måder var væsensforskellige. Kærlighedsmagi var et næsten ukendt fænomen i Nordjylland, mens det – som Louise Kallestrup skriver s. 130 – var »den altdominerende beskyldning i Orbetello-protokollerne.« Netop her ses den komparative metodes evne til at afsløre fravær. Hvis vi ikke kendte til det italienske eksempel, ville vi aldrig undre os over mangelen på den type processer i Nordjylland. Men det er uhyre vanskeligt at forklare fravær. Det er indlysende, at dette forhold rejser en række spørgsmål om ægteskabsmønstre, seksuel adfærd o.l. Sammenligninger er dog ikke helt så enkle at håndtere, som man umiddelbart kan forestille sig. Alan Macfarlane har flere år

efter, at han skrev sin banebrydende bog om hekseprocesserne i Essex, foreslået, at det kan være produktivt at studere tre frem for to 'cases', som Louise Kallestrup har gjort. Faren ved at benytte to 'cases' er, at den ene anses for at være normen, mens den anden er en afvigelse. Det er helt klart, at det inden for historieforskningen indebærer nogle alvorlige udfordringer. Forskerne skal i mange tilfælde være i besiddelse af overordentlig gode sprogkundskaber, men også kravet til generel historisk viden øges. Det er ikke nok som i dette tilfælde at være velbevandret i dansk og italiensk historie i alle fagets facetter, men det skal forskeren også være inden for et tredje geografisk område. Her skal det ovenfor citerede værk af Gunner Knutsen *Servants of Satan* påberåbes, eftersom han s. 1 skriver, at »Valencian courts were told of defendants who sought love and money by controlling demons.« Kærlighedsmagi var således ikke udtryk for en forskel mellem Danmark og Italien, da den også dominerede i det østlige Spanien. Da både katolikker og lutheranere anså fænomenet som dæmonisk sin oprindelse, var det altså ikke udtryk for forskelle i den religiøse opfattelse. Uden at ville hævde, at det er løsningen, skal jeg ikke desto mindre gøre opmærksom på, at Valencia tilhørte den del af det spanske kongerige, der – ligesom Orbetello i det 15.århundrede – havde ligget under kongeriget Aragon. Endnu en gang viser det sig, at hekse- og trolddomsprocesserne er langt mere intrikate, end de forekommer at være ved første øjekast.

Louise Kallestrups bog og ikke mindst hendes ambition om at drive komparative studier bevidner, at den skandinaviske heksetrosforskning stadig indtager en fremtrædende plads inden for den internationale forskning.

Jens Chr. V. Johansen

STEFANO MINIATI: Nicholas Steno's challenge for truth. Reconciling science and faith. Milano 2009, FrancoAngeli. 332 s. 30 EUR.

Denne omfangsrige idehistoriske afhandling om videnskab og tro hos Niels Steensen er skrevet af en yngre italiensk videnskabshistoriker. Han stiller sig den opgave at analysere Steensens videnskabelige og religiøse udvikling under ét, dvs. ikke alene fra start til slut, men også i den gensidige påvirkning mellem de religiøse og naturvidenskabelige komponenter i hans tanke. Det er et ambitiøst projekt, som han bygger på et grundigt kendskab til alle Steensens videnskabelige og religiøse skrifter og til stort set hele den eksisterende sekundærlitteratur. Skønt

bogen er skrevet på engelsk, forudsætter den også af læseren kendskab til latin, italiensk og fransk. Sågar dansk citeres, dog kun i fodnoterne! Bogen er disponeret i otte kapitler, der efter en temmelig lang indledning følger Steensens liv og skrifter fra studieårene i 1650'erne i København til tiden som apostolsk vikar i Hannover tyve år senere. Konklusionen lyder, at Niels Steensen i udpræget grad var en kristen videnskabsmand, der holdt afstand både til den benhårde empirisme à la Galilei og til den altomfattende systembygning à la Descartes. Religiøs tro og naturvidenskab er hos Steensen adskilte, men hinanden gesidigt befrugtende sfærer, hvor man på begge felter kan finde klare paralleller i hans tænkning. Miniati forfægter altså i udpræget grad et enhedssyn på Steensens liv og værk, hvor mange andre mere fokuserer på brudlinjerne. Der er dog flere ting, der svækker overbevisningskraften i hans tolkning. Bogen er nemlig ikke kun mediterran i den forstand, at alle de romanske sprog forudsættes bekendt – de er jo blot én stor sprogfamilie – men den er også mediterran i sin bredt anlagte, sine steder snakkende stil, sin noget løse struktur og argumentation og sin tendens til spekulation. Ikke så få steder konstateres det først, at vi om dette eller hint intet eller så godt som intet ved (f.eks. Steensens forhold til den franske jansenisme eller til insektforskeren Swammerdam), hvorefter der funderes videre om mulige årsagssammenhænge, der til sidst fremstår som sikre resultater. I den sammenhæng er det også en svaghed, at forfatteren kun punktuelt og mestendels i noterne tager diskussionen med den bestående forskning op. Sidst, men desværre ikke mindst er bogen skrevet i et halvdårligt engelsk, der ofte gør forståelsen vanskelig, og den skæmmes af en del trykfejl.

Sebastian Olden-Jørgensen

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN: Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år. København 2011, Museum Tusculanums Forlag/Det kongelige Bibliotek. 172 s. 200 kr.

Den læser, som i bogen venter at finde en bloddryppende og spændende skildring af svenskernes mislykkede storm på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659, baseret på nye og hidtil ukendte kilder, vil blive sørgeligt skuffet. Olden-Jørgensens bog handler faktisk ikke ret meget om stormen, men derimod om den måde, hvorpå man lige siden har fejret og mindet årsdagen for stormen, hvilket forfatteren med et ord af nyere oprindelse kalder for et »erindringssted«.

Begrebet bruges både om et konkret fysisk udtryk, eksempelvis en mindetavle, og i overført betydning om en materialisering og fortætning af den kollektive erindring. Det er overtaget fra den franske historiker Pierre Noras *lieu de mémoire* og viser sig i bogen at være et ganske hensigtsmæssigt begreb.

Forfatteren indleder bogen med en kritisk vurdering af de mange myter, der er forbundet med belejringen og stormen. Han erkender (note 11, side 144), at der »mangler stadig en detaljeret, dokumenteret og kildekritisk gennemgang af begivenheden på grundlag af det samlede danske og svenske materiale.« Den nyeste bog om emnet, Peter Wessel Hansens og Leon Jespersens *Stormen på København – den svenske belejring 1658-60* (2009) får nogle berettigede, stærkt kritiske ord med på vejen.

Olden-Jørgensen accepterer, at kongen og sikkert også dronningen red rundt på volden mellem soldaterne. Han er meget mere skeptisk over for den traditionelle overlevering om, at Københavns kvinder bidrog væsentligt til udfaldet af stormen ved at kaste kogende vand, beg og tjære ned i hovedet på de angribende fjender, og mener, at myten først optræder på tryk i 1795.

Værst af det hele for de københavnske borgeres selvforståelse er nok forfatterens påstand om, at »Borgerne i arbejde på volden og borgerne på vagt på volden er historisk virkelighed, særlig i belejringens første fase, men borgerne i kamp på volden er en myte« (s. 32). Han mener, at efter den hollandske flådes ankomst i oktober 1658 var der nok professionelle soldater på voldene til at klare de egentlige kamphandlinger, mens borgervæbningen og studenterne hovedsagelig blev brugt til vagttjeneste og som reserver.

Olden-Jørgensen fremhæver, at selve stormen blev brugt som et erindringssted allerede umiddelbart efter begivenheden, nemlig ved kongens ordre af 12. februar 1659 om, at der i alle byens kirker skulle afholdes takkegudstjenester, lige som der blev slået en særlig mindemønt.

Lige fra den første årsdag for stormen blev den 11. februar bestemt til at være taksigelsesfest i alle landets kirker, og i de følgende år brugte kongemagten bevidst skæbnefællesskabet mellem konge og borgere under belejringen – under Guds beskyttelse – som begrundelse for enevældens indførelse. Først i 1766 ophørte dagen med at være en helligdag.

Efter mange års delvis glemsel blev stormen igen brugt som erindringssted i 1859. Som forfatteren så rigtigt fremhæver (s. 69), så siger den måde, historiske begivenheder fejres på, nok så meget om samtiden som om den fortid, der fejres. Hovedbegivenheden var to store

fester i Casino, hvor det især var svenskekrigenes modsætning, skandinavismen, der blev fremhævet, med klare fremtidsperspektiver mod den kommende kamp for Slesvig.

Også i 1909 blev stormen fejret med brask og bram, men denne gang med særlig vægt på Københavns befæstning. I markant modsætning til tidligere lejligheder, var der denne gang fra radikal og socialdemokratisk side en tydelig modstand mod festlighederne. Professor J.A. Fridericia mente således, at borgerne blev snydt ved den efterfølgende statsomvæltning, så der var efter hans mening ikke så meget at fejre. Socialdemokraterne arrangerede et »antimilitaristisk protestmøde«.

Højdepunktet i bogen er skildringen af kampen om »Mindegaven om Kjøbenhavns Forsvar 1659«, der i form af en stor tavle med Frederik 3.s kronede buste og ordene »Jeg vil dø i min rede« blev skænket til Københavns nyopførte rådhus af en komité fra det nationalkonservative miljø, der havde samlet 13.000 kr. ind til gaven. Problemet var bare, at De Radikale og Socialdemokraterne på rådhuset ikke ville have gaven, og at Politikens redaktør Ove Rode sammenlignede mindesmærket med en »Vorte paa en skøn Dames Næse«.

Det hele endte med, at mindesmærket den 10. februar 1918 blev ophængt i Kongeporten på Christiansborg, hvor det stadigvæk hænger, og hvor Akademisk Skyttekorps hvert år lige siden har ophængt en krans på årsdagen.

Olden-Jørgensen giver en kort omtale af årsdagen i 1959, der bl.a. resulterede i en tavle på Nationalmuseets væg i Stormgade: »Til minde om svenske og hollandske soldater og søfolk som faldt under Københavns Belejring«. Mange har givetvis sidenhen spurgt, hvorfor de danske faldne ikke skal mindes. Forfatteren svarer lakonisk, at teksten afspejler virkeligheden, fordi der ikke faldt ret mange danske soldater og borgere.

Han slutter bogen med en redegørelse for begivenhederne under 350-års-dagen i 2009. Uden den velbesøgte konference på Københavns Museum den 10. februar 2009 var den foreliggende bog næppe blevet til. Det ville have været en skam, for bogen giver en tankevækkende analyse af brug og misbrug som erindringssted af denne væsentlige begivenhed i Nordens historie. Den er bestemt velegnet som lærerens bog i gymnasiet og takket være det omhyggeligt udarbejdede noteapparat også et godt hjælpemiddel for historiestuderende og deres undervisere, der kan få inspiration til mange metodeopgaver.

Karl-Erik Frandsen

SØREN BITSCH CHRISTENSEN & JØRGEN MIKKELSEN (red.): Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. Danske bystudier bd. 4. Dansk Center for Byhistorie 2008, Aarhus Universitetsforlag. 509 s. 398 kr.

Dansk Center for Byhistorie har som dynamisk leder Søren Bitsch Christensen og består desuden af en gruppe meget engagerede forskere, de fleste med rod i Den gamle By og Institut for Historie og Områdestudier ved Aarhus Universitet.

Siden oprettelsen i 2001 har de ikke alene lavet en fremragende hjemmeside (www.byhistorie.dk) og udgivet mange værker, men har også i serien Danske bystudier med Søren Bitsch Christensen som redaktør udgivet fire store bind om Middelalderbyen (2004), Den klassiske købstad (2005), Den moderne by (2006) og senest, som bind 4, denne engelsksprogede antologi om de danske byer under enevælden.

Bogen er ifølge udgiverne et forsøg på at samle og ajourføre *Stand der Forschung* om emnet med hele 14 artikler skrevet af lige så mange specialister. Målet med bogen er således ikke så meget at publicere nye og epokegørende forskningsresultater som at formidle allerede kendte og delvis publicerede synspunkter og resultater for et internationalt publikum, samtidig med at danske læsere kan få et overblik over arbejdet med dansk byhistorie inden for de sidste årtier og dermed forhåbentlig få lyst til at fordybe sig i et eller flere af emnerne.

I bogens indledning giver redaktørerne en glimrende generel oversigt over de danske købstæders udvikling fra middelalderen til anden halvdel af det 19. århundrede. Københavns stadig mere dominerende rolle i systemet af byer fremhæves naturligvis, og forfatterne påpeger (s. 22) den måske vigtigste faktor i den forbindelse, nemlig at København i forbindelse med byens nye privilegier under belejringen i 1658 fik retten til (sammen med Korsør) at være »stabelstad« for Sjælland, det vil sige med monopol på al handel med udlandet. Det gik selvfølgelig hårdt ud over de andre sjællandske byer, selv om monopolet kun varede indtil 1689.

Det kan til gengæld undre, at forfatterne ikke i højere grad understreger betydningen af den merkantilistiske handelspolitik i forhold til kolonierne, især Vestindien men også besiddelserne i Nordatlanten. Helt fra Christian IV's tid krævede man, at alle varer skulle føres til København, hvor de skulle forarbejdes eller i det mindste oplagres, før de kunne udskibes til provinsbyerne.

Introduktions-kapitlet giver også en meget nyttig oversigt over centraladministrationen, amter og stiftsamter, samt over de interne administrative forhold i byerne. Et diagram over de administrative lag og relationer havde nok lettet læsningen af dette afsnit, som er vigtig for forståelsen af resten af bogen.

Hvad angår lokaladministrationen, understreges det, at efter 1660 var magistraten, dvs. alle rådmænd og borgmestre, samt byfogeder (politimester og dommer) kongeligt udnævnte, men fra 1682 blev der gennemført en drastisk »kommunalreform«, således at i 30 ud af 62 købstæder blev magistraten afskaffet og al myndighed delegeret til byfogeden. I 1787 var der kun borgmestre og råd i 19 købstæder.

Samtidig med at byfoged-embederne gradvist blev ordentligt aflønnet, begyndte staten også at stille krav om, at ansøgerne havde en juridisk uddannelse og tillige administrativ erfaring.

Allerede i 1660 havde København fået sin »borgerrepræsentation« i form af »de 30 mænd«, der omfattede håndværksmestre så vel som købmænd, men i løbet af 1700-tallet fik flere og flere købstæder også sådanne »eligerede borgere«, der rådgav byens styre og reviderede regnskaber m.v.

De 14 artikler kan tematisk deles i to hovedgrupper: Den ene behandler emner fælles for hele landets købstæder, som Ole Degns artikel om 1600-tallets dybe krise for de danske købstæder og Anders Monrad Møllers afhandling om skibsfart og havneforhold i havnebyerne. Den anden gruppe rummer analyser af enkelte eller en gruppe af købstæder. København behandles i artikler af Peter Henningsen (om fattigforsorgen) og Michael Bregnsbo (om hovedstadens dominerende rolle i riget).

Det skal særlig roses, at to afhandlinger sammenligner forholdene i hertugdømmet Slesvig og i kongeriget i perioden 1750-1850. Lars Henningsen har skrevet en fin artikel om byerne i hertugdømmet Slesvig og sammenlignet deres udvikling med de kongerigske købstæder. Han giver også en nyttig men kortfattet oversigt over hertugdømmets administrative forhold, der på afgørende punkter afveg fra kongerigets. På samme måde sammenligner Jørgen Mikkelsen i sin afhandling fattigforsorgen i byerne i kongeriget og i Slesvig, der så igen kan sammenholdes med Peter Henningsens artikel om København.

Sådanne sammenligninger er særdeles nyttige til at forstå, hvad der var specifikt for det enkelte land eller by, og hvad der var fælles strukturer og funktioner, så der er ingen tvivl om, at disse artikler vil indgå i mange danske historiestuderendes petitum fremover.

Bogen er faktisk også velegnet til dette formål. Foruden fyldige noter er der efter hver artikel også en god og præcis bibliografi med den vigtigste litteratur om artiklens emne samt oversigter over vigtige arkivgrupper. Denne form giver nogle gentagelser, men på den anden side er det nemt at finde dokumentationen.

Bogen er endvidere forsynet med et godt stedregister – men intet sagregister – samt en liste over danske termer med de tilsvarende engelske udtryk.

Pladsen tillader ikke en præsentation af hver enkelt af de 14 artikler, men bogen skal hermed være anbefalet til brug for ikke alene den primære målgruppe – de ikke-danskkyndige læsere jorden over – men også for de danske interesserede, der vil have et overblik over de danske byers historie under enevælden og samtidig få en let indgang til yderligere studier i kilder og litteratur.

Karl-Erik Frandsen

THOMAS LYNGBY, SØREN MENTZ & SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN: Magt & Pragt. Enevælde 1660-1848. København 2010, Gads Forlag. 326 s. 299 kr.

Det er ikke, fordi der mangler litteratur om Danmarks historie i perioden 1660-1848, men der er ikke tidligere skrevet en samlet karakteristik og vurdering af den danske enevælde som styreform og tilmed i europæisk perspektiv. Derfor er denne bog særdeles velkommen. Den er skrevet af tre forfattere, der allerede med deres ph.d.-afhandlinger for længst har trådt deres børnesko inden for forskellige aspekter af emnet eller perioden. Sebastian Olden-Jørgensen er lektor i historie ved Københavns universitet. Thomas Lyngby og Søren Mentz er begge museumsinspektører på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

I den fælles indledning skitserer de tre forfattere hensigten med bogen. Den skal både behandle den danske enevældes særlige træk og samtidig bringe den ind i en europæisk sammenhæng. Motiveringen for at udgive bogen netop i 2010 er 350-året for statsomvæltningen i 1660 – idet den enevældige styreform dog formelt set først trådte i kraft i januar 1661.

I indledningen fremhæves, at enevælden politisk set jo ikke er så langt borte: »Den moderne nationalstat trådte ind i de tøfler, den enevældige monark var smuttet ud af«. Lige så væsentligt er det for forfatterne at beskrive, hvorledes enevælden krævede *magt* for at bestå, og

magten afspejlede sig i *pragt* i form af bygninger og kunstværker, hvoraf forbavsende mange er bevaret den dag i dag.

Olden-Jørgensens hovedafsnit hedder »Ind i enevælden«, og det første kapitel har han kaldt »Den danske oktoberrevolution 1660«. Hans syn på begivenhederne under stændermødet i efteråret 1660 kommer tydeligt frem i sætningen: »Arvehyldningen 1660 er nærmest et katalog over alt det, vi ikke troede var dansk: sammensværgelse, manipulation, militært pres og som resultat en enevældig styreform, hvis grundlov, Kongeloven 1665, nærmest er opskriften på det perfekte diktatur.«

Han tager dermed afstand fra tidligere tolkninger, som at enevældens indførelse skyldtes et »korrupt politisk systems sammenbrud«, eller en »degenereret og uduelig dansk adel« eller det strukturalistiske synspunkt, at enevælden var en naturlig udvikling af statsmagtens vækst. For Olden-Jørgensen var årsagen den akutte økonomiske og politiske krise efter svenskekrigene i september-oktober 1660, hvor landet var forarmet og staten reelt bankerot, idet man var ude af stand til at betale statens kreditorer, først og fremmest de københavnske storkøbmænd med tætte forbindelser til Holland.

Han er vendt tilbage til I.A. Fridericias gamle (1886) årsagsforklaring, nemlig at en hemmelig sammensværgelse bestående af kongen, kammerskriver Christoffer Gabel, borgmester Hans Nansen og biskop Hans Svane fik manipuleret stænderne til efter trusler om militær magtanvendelse den 13. oktober at vedtage et forslag om, at kongemagten fremover skulle være arvelig.

Problemet er bare, at denne sammensværgelse kun kendes i form af en kopi af et brev fra kongen dateret 26. september, der i 1720 blev givet til Frederik IV af sekretær i Danske Kancelli Niels Slange, der er kendt som værende særdeles upålidelig. Det militære pres kan også diskuteres. Teorien herom baserer sig alene på en ordre fra kongen den 11. oktober, hvor en række garnisonskommandanter i Danmark fik ordre til at holde deres enheder i forhøjet beredskab »zu Erhaltung innerlicher Ruhe, und Troublen widerstand thun könne«.

Arveriget blev symbolsk markeret med arvehyldningen på Slotspladsen den 18. oktober med en edsaflæggelse fra stænderne, der var holdt i almindelige vendinger. Hvad konsekvenserne af arveriget egentlig var for statens kommende styre, var der næppe mange, der havde nogen klar mening om. Et udvalg af repræsentanter for stænderne drøftede sagen den 14. oktober, men kunne ikke blive enige om at foretage de nødvendige rettelser i håndfæstningen og konkluderede, at de trygt overlod det til kongen at lave en ny, som de så forventede at få til godkendelse på næste stændermøde.

Olden-Jørgensen har i en tidligere afhandling (Historie/Jyske Samlinger 1993, s. 64) udgivet en »Memorial«, der må være skrevet mellem den 13. og 17. oktober. Af denne fremgår utvetydigt, at forfatterne forestillede sig en stænderstat efter svensk mønster med en arvelig kongemagt, men med den lovgivende magt hos stænderne og et rigsråd, der skulle bestå af repræsentanter fra alle stænder.

Forfatteren nævner ikke dokumentet i den foreliggende bog og forbigår, at et arveligt kongedømme ikke nødvendigvis betød en enevældig kongemagt. I Sverige havde Gustav Vasa således ved *arvhyllningen* i Örebro i 1540 gjort den svenske kongemagt arvelig i Vasa-slægten, men det betød langtfra, at styreformen var enevældig. Kongerne regerede sammen med et rådgivende rigsråd, og alle love skulle godkendes af Riksdagen, der var sammensat af repræsentanter for stænderne. Hver ny svensk konge skulle inden tronbestigelsen (indtil 1680) underskrive en håndfæstning.

Meget taler således for, at det netop var en forfatning efter svensk mønster, stænderne troede, de havde indført den 18. oktober. Derfor var der hverken tale om nogen revolution eller et militært kup. Ydermere begyndte man straks arbejdet på en ny »Regeringsform« nemlig en organisation af centralforvaltningen helt efter svensk mønster med en antal kollegier, der var sagligt opdelt, og et Statskollegium til at koordinere arbejdet, præcis som i den svenske regeringsform fra 1634.

Den virkelige manipulation kom derimod den 10. januar 1661, da »enevoldsarveregeringsakten« blev udsendt til underskrift af de enkelte repræsentanter på det opløste stændermøde. Det må have været et chok for mange, at de nu skulle skrive under på, at kongen ikke bare var arvekonge men også besad »alle jura majestatis, absolut regiering och alle regalia ... som en absolut, souverain arffue herre«.

Olden-Jørgensen skildrer levende, hvordan danskerne hurtigt fik den nye styreform at mærke. Retssagerne mod Kay Lykke, Corfitz Ulfeldt og Leonora Christine beskriver han som en form for »statsterror«, men omkring 1665 vendte man tilbage til den normale retssikkerhed, som forblev sådan under hele enevælden.

Ydermere blev staten i stand til at opretholde et relativt stort militært beredskab med en moderne flåde og en stående hær, takket være en effektiv jordbeskatning. Forfatteren fremhæver med rette, at dette kun var muligt som følge af det administrative mesterværk, der kom til udtryk i matriklerne af 1662 og 1688, hvorefter man i Rentekammeret havde præcise informationer om størrelsen og boniteten af hver enkelt stykke agerjord i hele Danmark udtrykt i regneenheden tønder hartkorn – der blev brugt som skattegrundlag og enhed for udskrivning af soldater – samt om jordens ejer og bruger.

Med Kongeloven af 1665 fik enevælden sin detaljerede og præcise grundlov, der blot ikke tog hensyn til den utænkelige situation, at kongen var sindssyg og ude af stand til at regere.

Olden-Jørgensen slutter sit afsnit med en instruktiv sammenligning mellem de første tre enevældige kongers måde at løse følgende komplicerede problem på: Hvordan kunne den enevældige konge få truffet alle de beslutninger, som var nødvendige, for at en moderne stat kan fungere?

Hans svar er, at Frederik III fik andre til at gøre arbejdet for sig, nemlig først Christoffer Gabel og senere Peder Schumacher (adlet Griffenfeld). Christian V forsøgte den samme model, men da Griffenfeld gradvist tog magten og førte en udenrigspolitik, der var diametralt modsat kongens, var hans fald uundgåeligt. I resten af sin regeringstid (til 1699) førte Christian V ifølge Olden-Jørgensen en del og hersk-politik, der førte til en vis ineffektivitet. Det sidste passer nu meget dårligt med f.eks. Danske Lov 1683, Den store Matrikel 1688 og Københavns nye befæstning.

Frederik IV havde derimod både evner og energi til at styre centraladministrationen selv, hvilket er bemærkelsesværdigt. Om beskrivelsen af kongen som en »kontrol-freak« (s. 84) er relevant, kan nu nok diskuteres.

Olden-Jørgensen afliver endvidere myten om de enevældige kongers ødselhed. Han nævner således: »Et par små, billige lystslotte, hovedsageligt opført af soldater, var alt, hvad Frederik III drev det til«. Og det var ikke meget anderledes for de to næste konger. De store pragtbyggerier, som det første Christiansborg og Hirschholm, kom først meget senere.

Til sidst stiller forfatteren spørgsmålet, om den tidlige danske enevælde var fiasko eller succes. Det kan jo vanskeligt benægtes, at befolkningen blev udbyttet af høje skatter, der især gik til militæret; at landbruget og det øvrige erhvervsliv ikke gjorde nævneværdige fremskridt; samt at den aggressive udenrigspolitik ikke gav mange positive resultater. Men Olden-Jørgensen mener alligevel, at enevælden »leverede varen«: Der var praktisk talt ikke en fjendtlig soldat på Danmarks jord mellem 1660 og 1807, blandt andet takket være den store og meget udgiftskrævende dansk-norske flåde, der dog ikke affyrede et eneste skarpt skud mod nogen fjende mellem 1720 og 1801. Og det var jo nok en del penge værd, selv om de stakkels skåninge måtte forblive under det svenske åg.

Hans velformulerede konklusion bliver (s. 95): Efter inkorporationen af Slesvig i 1721 og den svenske svækkelse efter Store Nordiske Krig »skiftede Danmark fra gruppen af mellemstore, men ambitiøse og aggressive magter til gruppen af mellemstore, men tilfredsstillede og tilbageholdende magter«.

Olden-Jørgensen har også skrevet et af bogens andre afsnit, nemlig »Struensee-affæren 1770-72«. Den er naturligvis vigtig, fordi den viste, at enevælden som styreform slet ikke var så stærk, som de fleste troede, men kunne rystes af en hidtil ukendt tysk læge.

Der er skrevet mange bøger og artikler om Struensee og hans tid, så forfatteren kan ikke bidrage med nye og opsigtsvækkende fund fra arkiverne. Men han har et frisk syn og en ny tolkning af begivenhederne, der virker tankevækkende: Struensees »tragedie handler også om et statssystem i krise og om en kvinde – enkedronning Juliane Marie – der i den afgørende situation trådte i karakter og udviste ansvarlighed, og som kun en biologisk tilfældighed har berøvet en stor og måske strålende plads i Danmarkshistorien? Denne biologiske tilfældighed var kronprins Frederiks (VI) overlevelse.« Det var jo netop ham, der som 16-årig i 1784 satte Juliane Marie og hendes søn (arveprins Frederik, halvbroder til Christian VII) ud af spillet og regerede landet de følgende 55 år. Hvis kronprinsen var død som barn, hvilket mange gjorde, havde Juliane Marie pludselig været mor til tronarvingen, og så havde historien ifølge Olden-Jørgensen udfoldet sig helt anderledes (s. 211).

Olden-Jørgensen omtaler Struensees mange reformer meget positivt: »Målet var ganske givet fred, sundhed og velstand«, men han må konstatere, at Struensees reformer førte landet ud i en akut politisk krise.

Han forklarer det med, at Struensee brød enevældens uskrevne spilleregler. Blandt disse var hensynet til hele den kongelige familie vigtigt. Og selv om kongen personligt i princippet kunne ansætte og afskedige embedsmænd uden nogen form for rådgivning, så blev det alligevel katastrofalt, at Struensee lagde sig ud med både hæren, flåden, Københavns magistrat, centraladministrationen og hoffet på samme tid. At han så samtidig næsten holdt kongen og kronprinsen skjult for offentligheden, gjorde kun situationen endnu værre.

Bogens andet hovedafsnit hedder »Den dansk-norske solkonge«, og er skrevet af Thomas Lyngby. Han indleder meget passende det første kapitel om »Kongen og samfundets orden« med at skildre Kongens Nytorv, der blev anlagt o. 1670 med rytterstatuen af Christian V som romersk kejser i midten af »Krinsen«.

Lyngby omtaler de nye palæer, der blev opført i barokstil, og skriver, at husenes skønhed skyldes, »at pladsen er velordnet og regulær«. Sætningen er mærkelig, for Kongens Nytorv er da i modsætning til Amalienborg slotsplads hverken velordnet eller regulær og har aldrig været det.

Ellers giver forfatteren en detaljeret beskrivelse af livet ved hoffet og af det første Christiansborg, der var færdigt i 1740, men som brændte allerede i 1794. Derefter kommer beskrivelser af enevældens mange ceremonier, der på forskellig vis skulle styrke opfattelsen af kongerne som indsatte af Gud og derfor højt hævede over alle andre.

Sådanne ceremonier og ritualer blev udviklet til brug for modtagelsen af fremmede gesandter, men der blev naturligvis lagt særlig vægt på at markere fødsler, især af tronarvinger, samt kongens død. Den nye konge indtog som følge af arvekongedømmet sin høje stilling i det øjeblik, den gamle konge lukkede sine øjne. Enevoldskongerne blev ikke kronet, men kun salvet – sammen med deres dronninger – i Frederiksborg Slotskirke ved en stor og højtidelig ceremoni, ofte længe efter tronbestigelsen.

Lyngby beskriver også indgående, hvordan kongerne fra Frederik IV og fremefter arbejdede, og her er denne konges politiske testamente fra 1723 en af hovedkilderne. Som også fremhævet af Olden-Jørgensen var Frederik IV en ener blandt kongerne med hensyn til energi og evner for at regere landet. Thomas Lyngby nævner, at historikerne har ment, at kongen led af paranoia – Olden-Jørgensen kaldte ham som nævnt kontrol-freak – og brugte for megen tid på ligegyldige petitesser. Thomas Lyngby mener tværtimod, »at det er historikerne, der har manglet format og empati, ikke Frederik IV«.

Bogens sidste afsnit er skrevet af Søren Mentz, og med undtagelse af de sidste kapitler om Frederik VI og Christian VIII består afsnittet af en meget informativ og tankevækkende sammenligning mellem de forskellige europæiske enevældige stater, inklusive Rusland, med et spændende udblik til stormogulernes Indien, som forfatteren har studeret i anden sammenhæng. For anmelderen var det særligt interessant at læse, at mogulerne i 1580'erne udviklede et jord-vurderingssystem, som til forveksling ligner Den store Matrikel fra 1688. Det er vist aldrig undersøgt, om andre stater, ud over Sverige, fik den samme gode idé.

Forfatteren sammenligner de fælles strukturer i de enevældige stater: Kongen, hoffet, centraladministrationen, oftest organiseret i kollegier, og fænomenet favoritter, hvor kardinalerne Richelieu og Mazarin

er de mest kendte, men hvor Katarina den Store af Rusland slog rekorden med ikke mindre end tolv successive elskere, der hver blev belønnet med høje poster i staten.

Søren Mentz har leveret et bidrag til bogen, som nok vil optræde i mange læreres PowerPoint-præsentationer. Han har fundet en række malerier, som påfaldende ligner hinanden: Jakob I af England 1605 og Christian IV, Karl I af England 1633 og Christian V 1668, Katarina den Store 1783 og enkedronning Juliane Marie 1776. Malerierne viser mere end mange ord, hvor mange fælles idealer de enevældige monarker i Europa havde.

Endelig har forfatteren givet en glimrende analyse af England. Enevælden fik aldrig rigtigt fodfæste her, efter at Karl I havde mistet hovedet. Mentz fremhæver, at ved *The Glorious Revolution* i 1688, hvor den enevældige styreform definitivt forlod De britiske Øer, var det Christian V's bror, prins Jørgen (gift med Jakob II's datter Anne), der i hvert fald indirekte medvirkede til enevældens fald. Det vakte ikke just bifald hjemme på Københavns Slot.

Der er tale om en god og meget indholdsrig bog, der fortjener en vid udbredelse. Som man kunne vente, er bogen særdeles velillustreret med gengivelse af en mængde gode malerier i farver. Man mærker også, at redaktionen af bogen har været i Grethe Jensens faste hænder. Dog kan man undre sig over, at kapitlerne om Frederik VI og Christian VIII noget umotiveret udgør afslutningen på Søren Mentz's afsnit »Enevælden i europæisk lys – et historisk rids«. Ligeledes er det bemærkelsesværdigt, at bogen ikke indeholder et eneste kort over »Kongens riger og lande«, som ellers får et helt kapitel i Thomas Lyngbys afsnit om »Den danske Solkonge«. Det gottorpske spørgsmål er svært at forstå. Men det havde hjulpet med et godt kort, hvor man bl.a. kunne se de gottorpske enklaver i Holsten, som der skrives en del om. En skematisk oversigt over den danske kongefamilie havde også gjort det nemmere f.eks. at skelne mellem kronprins Frederik (VI) og arveprins Frederik.

Bogen er desværre ikke forsynet med noget noteapparat. Men der er dog bagerst i bogen en meget kortfattet, ukommenteret fortegnelse over relevant litteratur til de enkelte afsnit. Der er selvfølgelig også et register over person- og nogle få stednavne. Men der er intet sagregister. Det havde bogen og læserne fortjent.

Karl-Erik Frandsen

PETER HENNINGSEN & ULRIK LANGEN: Hundemordet i Vimmelskaftet og andre fortællinger fra 1700-tallets København. København 2010, Jyllands-Postens Forlag. 285 s. 300 kr.

De fleste danskere forbinder anden halvdel af 1700-tallet med »den florissante handel« – dengang danske skibe sejlede på alle syv have og bragte varer fra fjerne lande til København, hvor varerne blev forarbejdet og sendt videre ud i verden med en betydelig profit til skibsrederne og købmændene og store afgifter til staten. De mange penge blev for en stor dels vedkommende brugt til prægtige varehuse og palæer, hvoraf mange er bevarede den dag i dag, især i Frederiksstaden og på Christianshavn.

Mange historikere, som Carl Bruun og Hugo Matthiessen, skrev i begyndelsen af 1900-tallet glimrende kulturhistoriske skildringer om livet i København i de kvarterer, hvor de folk boede, der arbejdede med at fremstille produkterne og bygge palæerne, og det var en helt anden verden. Denne verden blev yderligere udforsket og beskrevet ud fra en socialhistorisk synsvinkel af historikere som Henrik Stevnsborg og Bent Blüdnikow i årene omkring 1980.

Hundemordet i Vimmelskaftet er skrevet af Peter Henningsen, som er overinspektør på Frilandsmuseet og tidligere i en årrække var arkivar på Københavns Stadsarkiv, og Ulrik Langen, der er lektor i historie ved Syddansk Universitet i Odense. Begge har tidligere beskæftiget sig indgående med fattigvæsenet i København i flere bøger og artikler, så de har de bedste faglige forudsætninger for at skrive denne bog.

Bogen indledes med et kapitel, der giver et godt og levende billede af livet i København i slutningen af 1700-tallet. Derefter følger fem kapitler, der i fortælleform beretter om forskellige aspekter af dagliglivet i hovedstaden. De er alle først og fremmest baseret på det righoldige kildemateriale, der er bevaret i Københavns politis arkiver i Københavns Stadsarkiv i form af forhørsprotokoller, politirettens domprotokol m.v.

Forfatterne har fremskaffet en række glimrende illustrationer. Det gælder ikke mindst de mange tegninger og kobberstik af Daniel Chodowiecki, der virkelig understøtter teksten og ofte fortæller mere end mange ord. Han var en polsk tegner og maler (1726-1801), der levede størstedelen af sit liv i Berlin, hvorfra motiverne nok i virkeligheden stammer.

Det første af disse kapitler hedder »De Fattiges Horehus«, og det er ikke læsning for sarte sjæle. Her oprulles i flere yderst socialrealistiske

fortællinger livet i byens bordeller, og man følger flere af de stakkels pigers levnedsløb. Der spares ikke på detaljer om den offentlige piskning af pigerne ved byens kag på Nytorv overværet af en talrig skare, hvoraf mange sikkert var pigernes »kunder«.

I 1780 måtte piskningerne dog indstilles på Nytorv. Det skete ikke af hensyn til pigerne, men fordi piskningerne gav anledning til megen uro og ballade, som generede torvets beboere. Endvidere var politiet betænkelig ved det store opløb af folk, som nemt kunne udvikle sig. Piskningerne blev derfor flyttet til en afsides liggende grund mellem Vesterport og stiftelsen Vartov.

To af bogens kapitler hænger på en underfundig måde sammen. Den oplevelse får dog kun den omhyggelige læser. Det drejer sig om kapitel 4: »Magikeren og reformisten. Noget om fremmede og billard,« og kapitel 6: »Pøblen i Store Færgestræde. Noget om alle og ingen«.

Lige som kapitel 3 handler kapitel 4 om falskspillere, men medens førstnævnte drejer sig om svindel og bondefangeri med kortspil, handler kapitel 4 om kunsten at snyde i billard, hvilket må være noget vanskeligere. Det kræver nok en magiker, som italieneren Giovanni Pinetti, der tjente mange penge på at lave fysiske eksperimenter og magiske illusioner. Da han kom til København, optrådte han ved hoffet med betydelig succes, men han ville åbenbart forøge sine indtægter ved også at spille billard.

Pinetti udfordrede i aviserne alle til at spille billard mod ham for penge, og hvad modstanderne gjorde med hænderne, ville han gøre med fødderne. Den 1. september 1781 arrangeredes i Hemmers billardstue på Østergade en konkurrence mellem Pinetti og den meget velhavende jøde Abraham Moses Henriques, overværet af en talrig skare. Selv om Henriques smider 1000 rigsdaler på bordet som sin indsats, vil Pinetti alligevel ikke spille, og efter at have fået øretæver af en ilter officer ved navn Stubenrauch flygter Pinetti ud af lokalet til sin bopæl i Store Færgestræde.

Historien fortsætter i kapitel 6, idet en større gruppe af københavnere om aftenen samler sig foran Pinettis logi hos divisionskirurg Grell i Store Færgestræde. Politiet ankommer til stedet men vælger at tilkalde byens vægtere, der tager opstilling i begge ender af den smalle gade, der lå på den østlige del af vore dages Højbro Plads.

Under kommando af politimester Fædder hugger vægterne ind på pøblen med deres morgenstjerner og stokke, og folk svarer tilbage med at kaste sten mod vægterne og politiet. I den tumult der opstår, flygter en del af pøblen forfulgt af vægterne ind på Slotspladsen, hvor

Livgarden ellers har ansvaret. Den vagthavende officer, løjtnant Werner von Moltke, giver ordre til at vægterne skal forlade Slotspladsen og kommer i et voldsomt skænderi med politimester Fædder på Højbro. Modstræbende må politimesteren og vægterne forlade Slotspladsen, og livgarden får beroliget pøblen, som derpå i nogenlunde ro og orden også forlader pladsen.

Forfatterne bruger fortællingen om de dramatiske begivenheder til en rigtig god redegørelse for forholdet mellem danskere og udlændinge, især jøderne, i København i 1700-tallet. De bruger den også til at diskutere relationerne mellem militæret og de civile myndigheder, herunder hvorvidt vægterne og politiet havde ret til at komme ind på Slotspladsen, hvilket ikke synes at have været tilfældet.

Da det ikke er alle læsere, der lige har Geddes kvarterkort fra 1757 ved hånden, havde det vel nok været en god idé med en gengivelse af dette, således at man kunne se, hvor Store Færgestræde (nedlagt 1795) lå i forhold til de andre lokaliteter.

Den historie, som har givet navn til bogens titel, handler om, at den portugisiske gesandt med sekretær og søn samt hund en dag i 1788 promenerede på Vimmelskaftet. Helt uventet dukkede tre rakkere op og slog med køller hunden ihjel mellem benene på gesandten.

Det viste sig efterfølgende, at natmesterens folk, rakkerne, faktisk havde fået ordre til at slå alle løse hunde i byen ihjel på grund af frygt for en begyndende epidemi af hundegalskab. Det var naturligvis ikke meningen at betydningsfulde folks ægte hunde skulle slås ihjel, så sagen gav anledning til en diplomatisk krise.

Forfatterne bruger historien til at fortælle om datidens forhold til vold, ikke kun over for dyr men sandelig også mennesker. Som det formuleres på side 191: »I 1700-tallet prygler alle løs på alle, når de kan se deres snit til det. Der er tale om en pryglekultur. »

Bogen sluttes med et gribende kapitel om den strenge vinter 1799, hvor fattigvæsenet tilsyneladende brød helt sammen, og fattige folk klart døde af sult på trods af alle bestemmelser om maksimalpriser. Undtagelsesvis er kildematerialet her ikke Politi-arkivet, men derimod Adresseavisen, der var datidens Ekstrablad. Det havde været fint, hvis forfatterne her havde gjort rede for de eksisterende retningslinjer for fattigvæsenet og hvilket nyt, der var i den plan for fattigvæsenet, som blev vedtaget i sommeren 1799.

Sammenfattende må det siges, at bogen er et fremragende eksempel på forskningsbaseret historieformidling. Flere af kapitlerne har været gengivet tidligere, enten af en af forfatterne selv eller af andre. Men

det gør ikke noget, for de vinder kun ved at blive omformuleret og samlet med illustrationer og dokumentation. Forfatterne kan virkelig kunsten at »smugle« en masse viden ind i læserne ved at gøre rede for de juridiske og sociale rammer for historierne. Der er ingen tvivl om, at læserne på den måde bedre husker historiens reale indhold end ved at læse en tyk lærebog.

Det må herved være manet i jorden, at der er modsætning mellem god formidling og grundig dokumenteret forskning. Fodnoter skader slet ikke formidlingen. De bidrager bare til at gøre det nemt for den nysgerrige læser at få tilfredsstillet sin gennem fortællingen vakte lyst til mere viden om historien eller emnet.

Bogen er godt dokumenteret med præcise slutnoter efter hvert kapitel, der giver fulde bibliografiske data for den trykte litteratur og udførlig angivelse af den arkivfond, hvor det relevante kildemateriale ligger. Men hvor havde det været godt med en alfabetisk ordnet bibliografi. Det kunne ikke have taget mere end en halv time at lave en sådan, og den ville have været af uvurderlig hjælp for læserne.

Karl-Erik Frandsen

JANE HUMPHRIES: Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution. Cambridge University Press 2010. 439 s. 60 GBP.

Fiktion og populærhistorie lader ingen i tvivl om, at den engelske industrialisering var epokegørende og kraftfuld igangsætter af fremskridt, men ej heller om, at den rummede mørke sider, med udnyttelsen af børns arbejdskraft som noget af det værste. Små drenge i arbejde mellem snurrende maskiner eller i mørke miner er blandt de associationer, der melder sig, når emnet er børnearbejde under den industrielle revolution.

Den engelske professor i økonomisk historie Jane Humphries har i årtier forsket i børnearbejde i såvel fortid som nutid. Hun har nu i bogen *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution* behandlet emnet på en ganske ny måde med hensyn til både udgangspunkt, kildetyper og metode. Udgangspunktet er ønsket om at forstå børnearbejdet – ikke fra aftagersiden, men fra udbudssiden: Hvorfor, hvornår og hvordan kom børn ud på arbejdsmarkedet i 17-1800-tallets England? I besvarelsen af sine spørgsmål udtrykker forfatteren misundelse i forhold til studier af nutidigt børnearbejde, hvor det via mikrostudier er muligt at spore familiers incitamenter og børns opfattelse af

arbejde. Den logiske konsekvens er klar: Man må finde en kildegruppe, der tillader et blik ind i de familieforhold og husholdnings-økonomiske strukturer, der lå til grund for børnearbejdet i fortiden.

Bogens grundlag er således 614 arbejder-selvbiografier indsamlet over lang tid og af vidt forskellig proveniens og omfang. En del er publicerede levnedsløb fra mænd, der siden blev til noget stort, andre stammer fra anonyme personer og er fundet i arkiver, hos private eller i ældre udgivelser. En del af selvbiografierne har tidligere været brugt af historikere, men ikke med et økonomisk-historisk sigte. De godt 600 levnedsforløb danner rygrad i en kompliceret statistisk analyse af bl.a. tidspunktet for børnenes første arbejde, familieforhold, hvilke brancher børnene og deres fædre arbejdede inden for, skolegangens omfang, lønnens størrelse mv. Ved at gruppere biografierne i fire kohorter (før 1790, 1790-1820, 1820-1850 og 1850-ca. 1900) kan udviklingerne i disse forhold spores ganske tydeligt. Der er ingen tvivl om, at statistikken er central for bogens hypoteser, men metoden fremstår yderst indforstået i kontrast til bogens øvrige tekst, og det forekommer at være den nærmere udforskning af statistikkens overraskende resultater, der gør bogen værdifuld.

Naturligvis kalder selvbiografien som kilde på en del skepsis hos de fleste historikere, hvilket Humphries selv erkender: »These findings are based on a source, autobiography, of which historians are suspicious, and a methodology, the combination of quantitative and qualitative analysis, with which they are uncomfortable. Sceptics will remain unconvinced« (s. 372). Humphries bruger dog mange kræfter på at kontrollere biografiernes repræsentativitet ud fra andre kilder, især folketællinger og datidens egne statistiske undersøgelser. Hverken i forhold til erhverv, familiestørrelser, indkomst eller geografi adskiller informanterne sig fra resten af befolkningen. Ét forbehold tages dog – og understreges i det afsnit, der behandler børnenes skolegang og senere erhverv – pr. definition er der kun selvbiografier fra folk der har haft en vis grad af boglig dannelse og/eller interesse. Selvom der er medtaget biografier, der er dikteret eller fremkommet ved interview, så er hovedparten egenhændigt skrevet, hvilket kunne antyde en overvægt af livshistorier fra mennesker, der trods alt har haft mulighed for et minimum af uddannelse.

En yderligere slagside handler om køn. Bogen handler ikke som lovet om barndom og børnearbejde, men om drengeår og drengearbejde. Samtlige selvbiografier er skrevet af mænd. Forfatteren har for nylig fået finansiering til et supplerende studium af kvinders selvbiografier, der dog vil blive langt mindre omfattende, men som i høj grad

vil kunne supplere det kønsmæssigt ensidige billede af børnearbejdet. Kvinder spiller på godt og ondt en stor rolle i bogen som mødre, søstre og lærerinder; de har imidlertid ikke en selvstændig stemme, men fungerer som figurer i de mandlige aktørers liv. At fokus således udelukkende er på drenges arbejde og erfaringer, er en præmis, man må acceptere for at nyde bogen.

Andre problemer, der ikke har med repræsentativitet at gøre, men snarere med den selvbiografisk genre, imødegås også. Humphries benægter ikke, at selvbiografier både kan være stærkt tendentiøse og ubevidst fejlbehæftede i forhold til fortidens virkelighed, men hun skelner mellem sandhed (*thruth*) og nøjagtighed (*accuracy*). Humphries anser sidstnævnte for mindre udsat for tendentiøse omskrivninger, da det bl.a. omfatter tidspunkter, steder, omstændigheder og navne, mens det ofte er de større narrativer og tolkninger af livsforløb, der kan være problematiske i forhold til »sandhed« om et erindret livsforløb. Og da statistikken primært bygger på de kvantificerbare forhold, som Humphries anerkender biografiernes nøjagtighed i, og i øvrigt omfatter så stort et materiale, at overdrivelser og usandheder udjævnes, accepterer Humphries deres udsagnskraft i store træk – og argumenterer godt for det. Alligevel kunne jeg godt have ønsket en endnu højere grad af refleksion over brugen af selvbiografier, i betragtning af, at statistikken netop primært åbner for spørgsmål, der så yderligere behandles gennem kildernes mere kvalificerende udsagn.

En række emnefelter behandles i selvstændige kapitler: Familiestrukturer, husholdningsøkonomi, børnenes alder ved indgangen til arbejdsmarkedet, erhverv og lønninger, lærepladsinstitutionen og skolegangen. Bogen er med sine over 400 sider omfattende, og der er plads til yderst tætte analyser af de enkelte emner, hvoraf nogle dog er mere engagerende skrevet end andre og med varierende brug af statistik, kildecitater og andres forskning. I forhold til sidstnævnte skal endnu en kvalitet fremhæves, nemlig de allestedsnærværende koblinger til og refleksioner over den hidtidige forskning samt de omfattende litteraturhenvisninger. Selv en novice i feltet vil efter læsningen føle sig velinformeret og klar til at gå videre. Forfatteren er heller ikke bange for at positionere sine egne resultater i forhold til den eksisterende forskning – både når de bekræfter traditionen, og når de bryder markant med den.

Et af de markante brud er selve kildegruppen, et andet er ønsket om at forstå børnearbejdet set fra børnenes og deres familiers side, som supplement til en større fortælling om teknologisk og økonomisk

vækst: »What deserves further attention is the way in which family relationships conditioned the availability of children to work and the welfare implications of their labour (...) first, the economic circumstances of the families and their levels of economic need (was poverty the main cause of child labour?); second, altruism (did parents love their children and have their welfare in mind?); and, third, authority (were these families dominated by the husband/father who made the decision when and where a child went to work?)« (s. 125). Disse hovedspørgsmål, der indleder kapitlet »Family relationships« illustrerer klart, at bogen i lige så høj grad handler om familie og barndom som om børnearbejde i økonomisk sammenhæng.

Det er med denne vinkling, og med den oplagte skrivestil og dens brug af prægnante citater fra selvbiografierne, at bogen får liv, og aha-oplevelserne melder sig. Humphries peger på en række faktorer i forhold til udbredelsen og karakteren af børnearbejdet, der ikke tidligere har været erkendt eller fået særlig opmærksomhed, og som alle har rod i familien som enhed.

En af hovedpointerne er, at kernefamilien med en hjemmegående mor og en udearbejdende far er langt mere og tidligere dominerende, end den hidtidige forskning har antaget. At så relativt mange familier forsørgedes af en enkelt person, og at så mange kvinder var økonomisk inaktive, gav en grundlæggende ustabilitet i familiernes økonomi, der blev øget med antallet af børn, og som blev total, hvis forsørgeren faldt fra. Begrebet »breadwinner frailty« er centralt i Humphries' analyse af arbejderfamiliernes økonomi og betegner den risiko, man løb, ved at en person havde ansvar for hele familiens indkomst. Børnearbejdet var dels en stødpude mod denne risiko, dels en bydende nødvendighed, hvis forsørgeren forsvandt.

At dette skete forbavsende tit, er en anden central pointe i bogen. I en tredjedel af de 600 familier manglede der en mandlig forsørger. Enten havde han aldrig været der, var død, indkaldt til krigstjeneste eller havde forladt hjemmet af andre årsager. Gruppen af børn uden fædre (eller deres indkomst) udpeges som særlig udsat både i forhold til, hvor tidligt de begyndte at arbejde, omfang af skolegang, og almene sociale forhold. De helt forældreløse sættes der også fokus på, ligesom fattigvæsenets forskellige udformningers betydning for familiers muligheder og børnenes arbejde er et vigtigt og gennemgående tema.

I forhold til familiens økonomi er det en vigtig observation, at gifte kvinder med børn blev anset for en så uattraktiv arbejdskraft, at selv relativt unge børn – en stabil arbejdskraft – kunne tjene mere end deres

mødre. Derimod kunne de ikke erstatte hendes arbejdskraft i hjemmet med hensyn til børnepasning, produktion af tøj og mad, vask mv. At mor gik på arbejde som stand-in eller supplement til far, var derfor ikke økonomisk holdbart. Udnyttelse af børns indtjeningsmuligheder tolkes derfor af Humphries som en rationel løsning på et fortvivlende problem, der i bund og grund handlede om familiens overlevelse. Ud fra kildernes fortællinger tegner hun et gribende billede af børnenes accept af arbejde, sult og kummerlige forhold, der bundede i bevidstheden om, at de dermed dels hjalp deres elskede mødre og søskende, dels selv fik (mere) mad.

Bogen indeholder nogle yderst fine beskrivelser af mødrenes muligheder og positioner i familien – deres begrænsede økonomiske råderum, deres bekymring for drengenes forhold kombineret med erkendelsen af det nødvendige i deres arbejde – og af mødrenes egen opofrelse og problemer. Selv økonomisk inaktive kvinder – dvs. uden betalt erhvervsarbejde – spillede en yderst aktiv rolle i de husholdningsøkonomiske forhold, der overhovedet gjorde børnearbejde både muligt og nødvendigt. Forholdet mellem børn og mødre fremstilles direkte som en handel, hvor ældre søskende hjalp med at forsørge yngre søskende, som betaling for den omsorg og de fornødenheder, de selv modtog. Handlen beskrives dog ikke som udelukkende materiel, men også emotionel: »A series of compacts held these families together and ensured support for the upcoming generation: between breadwinner males and nuclear dependants; between wage-earning husbands and home-maker wives; between sacrificing mothers and dutiful children; and between working children and their younger siblings. Such compacts could collapse, often with tragic consequences, and even when still functioning were sometimes excoriated with resentments, but it would be mistaken to exaggerate the case of breakdown and to miss the affection that held most families together« (s. 150).

Det er dog også i beskrivelsen af mødrene, man kunne ønske en nærmere overvejelse af kildegruppens tendens. Mødre erindres for næsten alles vedkommende i et overvældende rosenrødt skær, og deres fejl og fordringer tilgives og bortforklares af sønnerne i tilbageblik. Det er et fænomen, som naturligvis kan antyde, at industrialiseringens arbejderkvinder var helt vidunderlige, men også at 1800-tallets drenge blev til mænd, der talte pænt om kvinder og i særdeleshed om deres mødre.

Fædrene er derimod med få undtagelser enten fysisk eller psykisk fraværende, og hvis de er til stede, er det ikke på samme intime måde som mødrene. Forståeligt nok, i betragtning af, at fædrene stort set

arbejdede alle døgnets vågne timer. Fædres rolle som opdragere består primært i at eksekvere korporlig revselse og være aktive i placeringen af drenge i forskellige jobs. Det er en pointe, at der findes langt færre enlige fædre end enlige mødre, dels fordi mødrene blev ladt alene med børn hyppigere end mænd, dels fordi mænd gerne giftede sig igen ved hustruens død og på den måde løste problemet med pasning af børn og hjem. Fraværende fædre er en faktor, der står centralt op igennem bogens perioder. Humphries konkluderer dels, at Napoleonskrigenes inddragelse af en stor del af den mandlige befolkning havde betydning for afhængigheden af børnearbejde; dels at fraværet af fædre skabte en ustabil social og økonomisk position for mange børn, som dermed arvede de sociale problemer i deres eget voksenliv på grund af fysiske og psykiske mangler i barndommen.

I bogens første kapitler udvides analysen af familiestrukturer til også at inddrage den fjernere families – bedsteforældre, onkler mv. – generelle betydning i drengenes barndom, og særligt i forhold til deres arbejdsliv. Hvilken rolle spillede de videre familienetværk når det gjaldt lærepladser, forsørgelse, skolegang og ansættelse? Analysen er interessant socialhistorisk set, men indeholder ikke ligeså klare pointer som analysen af kernefamilien. Det samme gælder kapitlerne om drengenes lønningsforhold og deres erhvervs relation til fædrenes erhverv, samt om lærlingeinstitutionen, som dog konkluderes at have spillet en noget større rolle længere op i 1800-tallet end traditionelt antaget. Opnåelse af en læreplads kunne have en væsentlig betydning for drengenes senere karriere. En anden vigtig pointe, der forfølges gennem hele bogen, er, at børnearbejde ikke kan ses som en parallel økonomi, der udnyttede børn til specifikke – men marginale – formål. Tværtimod var børnearbejdet en helt integreret del af de normale produktionsprocesser, hvor børns funktioner var veldefinerede. Ligeså udgjorde børnenes løn en betragtelig del af deres familiers indkomst.

Bogens sidste store kapitel er en knap 70 sider lang behandling af forholdet mellem børnearbejde og skolegang. I nordisk sammenhæng er det foreslået, at begrænsninger i børnearbejdet og udvidelse af obligatorisk skolegang var nøje sammenhængende i 1800-tallets sidste halvdel. Det engelske system var ganske anderledes indrettet, med langt flere privatskoler og langt færre krav om skolegang, og i den sammenhæng lader Humphries' udregninger ingen tvivl tilbage: Skolegang var et gode, man kunne nyde, når familien havde overskud, og som måtte afbrydes igen og igen, når trangen til ekstra indtjening viste sig. Omkostninger ved skolegang var nemlig ikke kun de skillinger, det kostede at gå der, men – langt vigtigere – barnets arbejdstid og dermed indkomst.

Gennemsnitligt fik de arbejdende drenge blot 2½ års skolegang, når alle de kortere perioder lægges sammen, og der er tydelig sammenhæng mellem, hvor mange børn der er i en familie, og hvor lang tids skolegang der er mulig. En ekstra mund at mætte i familien betød simpelthen gennemsnitligt en måneds mindre skole – særligt for de ældste i børneflokken. De i skolehistorien så berygtede og udskældte »Dame Schools« – små private skoler for de yngste børn – rehabiliteres af Humphries som et yderst rationelt valg for arbejderforældre. Det var dårlig økonomi at sætte sit barn i en gratis offentlig skole, der krævede al barnets tid, hvis man for få midler kunne få fuld kontrol med barnets tid og veksle mellem skolegang og arbejde, som det nu kunne lade sig gøre. Et andet overraskende fund i erindringerne er de mange udsagn om, at informanterne som voksne søgte uddannelse i aftenskoler og søndagsskoler og her byggede videre på den smule, de lærte i Dame Schools. Bl.a. her kan man kan mistænke selvbiografiernes forfattere for ikke at være ganske repræsentative. Deres boglige interesser manifesterede og udviklede sig formentlig langt ud over det almindelige.

Fremstillingen af børnearbejdet er på en gang solidarisk med de valg, datidens familier måtte træffe på baggrund af deres svære økonomiske vilkår, og med de børn, der måtte bære byrderne. Selvom Humphries rationelt forklarer børnearbejdet, undskylder hun det ikke, og de virkelig mørke sider af historien fremdrages også: invaliderende arbejdsforhold, vold og magt, sult, kulde og frygt er en fast del af arbejderdrengenes livshistorier. Til gengæld er der også lydhørhed over for historiens positive sider: Stolthed ved at kunne bringe en ugeløn hjem til mor, glæden ved at kunne købe et brød eller en billigbog for de småpenge, der blev tilovers, og lettelsen over at avancere i ansættelsen og vokse, så arbejdet gled lettere, og lønnen kunne stige. Det er en nuanceret fortælling, der hverken dyrker forfaldsperspektiv eller jubeloptimisme som ideal.

Bogen rummer påfaldende variationer i stemning, stil og intensitet. Der er adskillige sider med detaljeret beskrivelse af statistisk metode, og der er hjertegribende beretninger om allestedsnærværende sult, brutale lærere og arbejdsgivere, og forældres sygdom og død. Sådanne historier er let at blive forført af – som forfatteren siger: »[T]hese images reek of authenticity and reinforce each other like parts of a symphony« (s. 373). Netop i betragtning af den varsomhed, man må iagttage over for den selvbiografiske genre, så er Humphries' gennemgående tilgang – den gyldne middelvej – den bedste: en tæt social- og kulturhistorisk analyse af engelske arbejderfamiliers vilkår og konsekvenserne for deres børn, eller rettere: af børnenes senere erindringer derom.

I forlagsomtalen roses denne bog for at bringe menneskelighed tilbage til økonomisk historie og traumer tilbage i den industrielle revolution. Begge dele er sandt, om end man kan diskutere, om Humphries er den første, der gør netop dét. Men måden, det gøres på, er imponerende – den stringente og samtidigt engagerede kobling af køligt statistisk overblik med den solidariske anerkendelse og inddragelse af følelsesliv og behov som forklaringsramme. Frem for alt er det en bog, der ophæver de eventuelt stadigt eksisterende grænser mellem socialhistorie, kulturhistorie og økonomisk historie, hvilket gør den ikke blot læseværdig på grund af sit faktuelle indhold, men også på grund af sin metode, form og formidling.

Anne Katrine Gjerløff

Bodil Selmer: Fyrmesteren. Beretning om et liv på kanten af havet. Chr. Heering 1843-1905. Esbjerg, 2010, Fiskeri- og Søfartsmuseets Forlag. 255 s. 229 kr.

Efter 40 års udgivelse kom *1066 Tidsskrift for Historie* sidste gang på tryk i 2010. Tidsskriftet vil fremover kunne læses (gratis) på Internettet: http://www.1066.dk/. Dette har ikke direkte noget med den foreliggende bog at gøre. Ikke desto mindre falder det naturligt at gøre HT's læsere opmærksomme på denne store forandring hos kollegaen og at markere begivenheden med et citat – et der passer i sammenhængen: Anne Katrine Gjerløff, medlem af *1066*'s redaktion, gjorde sig i det sidste trykte hæfte tanker over, hvad der skal til for at gøre en historie god, og konkluderede: »Der, hvor den bedste historie opstår, er når godt fagligt historisk håndværk kombineres med et emne, som læserne kan relatere sig til, og der ydermere formidles i et tillokkende, velproduceret sprog«. Et eksempel på netop dette er Selmers bog om Chr. Heerings liv og gerning.

Selmer er antropolog ved Aarhus Universitet og har her skrevet, hvad jeg antager er et fritids- og i alt fald et familieprojekt, nemlig en biografi om sin oldefar, der var sømand og mangeårig fyrmester i Bovbjerg og Hanstholm. Umiddelbart kunne den familiære vinkel give anledning til bekymring for værkets balance og objektivitet. Men det er der absolut ingen grund til, for forfatteren har skabt en beretning, hvori den professionelle antropologiske angrebsvinkel går fint i spænd med den personlige relation; kombinationen er ligefrem en af bogens styrker. Selmer forener grundighed i kildeafsøgningen med analytisk

overblik, og i sin interesse for at afdække denne del af familiens historie formår hun at løfte teksten langt over det beskrivende, så historien og ikke mindst hovedpersonen bliver levende og nærværende. Man føler næsten selv et personligt bånd til Heering og hans familie efter læsningen.

Selmer gør en pointe ud af, at hun har skrevet en antropologisk beretning om et helt almindeligt menneskes liv og levned med »fokus på det dynamiske samspil mellem den enkelte og den omverden, han eller hun lever i. Hvordan oplever og forstår den enkelte verden omkring sig, og hvordan skaber man sin verden?« Hun vil forstå måden, »hvorpå aktører langt fra magtens økonomisk, kulturelle og politiske centrum faktisk bidrager og har bidraget til at forme og ændre samfundet« (s. 208). Det er en aldeles sympatisk tanke at få skrevet en af de mange mikrohistorier om 'den almindelige danskers' liv; ikke mindst hvis den løbende sættes ind i den makrohistoriske kontekst. Heering var vitterlig både et almindeligt menneske og havde et liv næsten så langt fra hovedstaden, som man kan komme. Han var dog ikke gennemsnitlig, og usædvanligt er det i hvert fald, at der er så usædvanlig meget kildemateriale til rådighed. Det skal naturligvis ikke lægges forfatteren til last. Tværtimod giver det netop mulighed for at genskabe mennesket på godt og ondt, så læseren kan føle ham nærværende og autentisk.

Man kan som sagt diskutere, i hvilket omfang Heerings liv var almindeligt og repræsentativt. Alene det faktum, at han har sat sig spor i den nationale historie, gør ham jo ualmindelig. Til gengæld var der masser af hverdagsdrama i hans liv, som snarere udfolder og kommenterer bidder af den makroskopiske danmarkshistorie end bidrager til den. Forfatteren formår at få dette drama frem uden at overdrive – hun kan simpelthen sine retoriske virkemidler – og sammenkæder flere gange den nationale makrohistorie med Heerings mikrohistorie på fin vis. Uden at jeg skal komme alt for meget ind på selve handlingen – det overlades til den interesserede læser – så gav Heerings liv mange naturlige muligheder for drama: Han var sømand på de syv verdenshave, bl.a. under den anden slesvigske krig, og fyrmester på Vestkysten med forliste skibe og druknede fiskere på nærmeste hold. Hertil kommer en plaget personlighed med de problemer, det gav for hustruen og den voksende børneflok, men også en personlighed med meget stor virkelyst, iderigdom og samfundssind.

Bogen er bredt formidlende og giver et både spændende og oplysende indtryk af livet i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet langt fra magtens centrum, men dog afhængigt af dette. Værket vil givetvis

appellere til såvel lægmand som faghistoriker. Desuden er bogen et bidrag til den løbende forskningsmæssige diskussion om, hvordan man kan og bør skrive biografier. Ved siden af teksten er der en meget fin billedside med mange familiefotos og billeder fra Vestkysten og tilhørende selvstændige billedtekster, som der er gjort meget ud af. Det er til sidst værd at bemærke to ting. Selmer demonstrerer for det første, at der godt kan være plads til forfatterens personlighed i et stykke forskningslitteratur, uden at det bliver uprofessionelt, og for det andet, at den lærde form – herunder et godt notesystem og kilde-/litteraturlister – ikke behøver at stå i vejen for den gode historie. Bogen anbefales på det varmeste.

Anita Kildebæk Nielsen

ANTHONY JAMES JOES: Victorious Insurgencies. Four Rebellions that Shaped Our World. Lexington 2010, The University Press of Kentucky. 336 s. 40 USD.

Den amerikanske professor i statskundskab ved Saint Joseph's University i Philadelphia, Anthony James Joes, har skrevet en ny bog om oprørskrig. Joes har i løbet af de sidste knap 20 år bidraget med en række værker om irregulære konflikter, oprørskrige og oprørsbekæmpelse. Hans forrige bog, *Urban Guerrilla Warfare* (2007), tog afsæt i en række konflikter, hvis fælles tema var bykampsscenarier med konventionelle hærstyrker på den ene side og irregulære oprørsstyrker på den anden. Blandt eksemplerne var den polske undergrundshærs opstand mod den nazistiske besættelsesmagt i Warszawa i 1944; slaget om Saigon under Tet-offensiven 1968; og russiske styrkers kampe mod oprørere i Tjetjeniens hovedstad Groznyj 1994-1996. Joes identificerede en række mønstre og forudsætninger, der bestemte sandsynligheden af, om kampene faldt ud til fordel for enten oprørerne eller den oprørsbekæmpende part.

To andre centrale værker fra Joes' hånd er *Guerrilla Warfare. A Historical, Biographical, and Bibliographical Sourcebook* (1996) og *Resisting Rebellion. The History and Politics of Counterinsurgency* (2004). I sidstnævnte analyseres en lang række irregulære konflikter, rækkende fra 1700-tallet op gennem det 20. århundrede. Joes syntetiserer erfaringerne fra disse oprørskrige og præsenterer dem i en kondenseret form, der ifølge hans intentioner kan inspirere nutidens kombattanter og eventuelt ligefrem implementeres i oprørskonflikter, f.eks. NATO-alliancens nuværende engagement mod Taleban i Afghanistan.

Joes besidder en omfattende og detaljeret viden om de enkelte konflikter samt oprørskrigens generelle anatomi. De specifikke scenarier dissekeres, så forskellige taktiske og strategiske aspekter tydeliggøres, under løbende inddragelse af den omfattende forskningslitteratur. *Victorious Insurgencies* er således blevet mødt med store forventninger.

Joes begrænser sig i sin nye bog til at fokusere på fire legendariske oprørskrige fra det 20. århundrede, med en generel og konkluderende del til sidst. De fire scenarier omfatter Mao Tse-tungs oprørskrige mod de japanske okkupationsstyrker og mod Chiang Kai-sheks nationalister 1929-1949; Viet Minhs krig mod den franske kolonimagt i Indokina 1945-1954; Fidel Castros kamp mod Batistas styre på Cuba 1956-1959; samt Mujahedin-bevægelsens oprør mod de sovjetiske besættelsesstyrker i Afghanistan 1980-1988.

Som det pointeres i bogens indledning, adskiller disse oprørskonflikter sig fra det almindelige ved at have et positivt udfald for oprørerne. De fire scenarier opstod i vidt forskellige geografiske og kulturelle omgivelser, men havde alle global betydning og påvirkede den bredere historiske udvikling, hvilket bogens undertitel også indikerer. F.eks. medførte Maos sejr over nationalisterne i den kinesiske borgerkrig etableringen af Folkerepublikken Kina. På længere sigt blev denne stat en supermagt, der udfordrer USA's unipolære position. De afghanske mujahedin-oprøreres kamp mod de sovjetiske besættelsesstyrker medførte en svækkelse af den i forvejen delvis demoraliserede Røde Hær, men desuden etableringen af bånd mellem talebanbevægelsen og terrorbevægelsen Al-Qaida, som har været og er styrende for den vestlige verdens sikkerhedspolitiske dagsorden.

Ud over de overordnede storpolitiske konsekvenser, som fulgte i kølvandet på disse oprør, fremhæver Joes de fire oprørs operationelle relevans for det nuværende amerikanske engagement i Afghanistan. Den oprørsbekæmpende aktør bør være opmærksom på såvel fejltagelser som fremskridt fra tidligere oprørskrige. Erfaringerne kan bidrage til at undgå gentagelse af forløb med negativt udfald. Dog fremhæver forfatteren, at der skal tages et vist forbehold ved appliceringen af fortidens erfaringer i konkret oprørsbekæmpelse. Den enkelte konflikt foregår i en særegen kontekst, således at succesfulde tiltag fra tidligere oprørsbekæmpelse ikke nødvendigvis skaber samme vellykkede resultater.

Fælles for hvert analyseafsnit er, at Joes identificerer en række faktorer, som afgjorde udfaldet til fordel for oprørerne. Den afsluttende del består af dels en koncentreret præcisering af kendetegn og mønstre

ved de fire konflikter, dels en sammenligning af de forskellige oprørsbekæmpende aktørers mislykkede håndtering af konflikten. Forfatteren sammenstiller disse erfaringer med den amerikanske oprørskrig i Afghanistan og fremsætter en række betragtninger om den seneste tids udvikling i denne aktuelle konflikt.

Et fælles mønster for de fire cases var, at den oprørsbekæmpende part ikke tillagde konflikten større betydning og gav oprørsbekæmpelsen lav prioritet (s. 241). Med undtagelse af Cuba var der tendens til, at mængden af tropper, som skulle bekæmpe oprørerne, var utilstrækkelig. Ifølge Joes er det af afgørende betydning, at styrkeforholdet er mindst 1:10, således at der for hver oprører er ikke færre end 10 oprørsbekæmpende soldater. Et andet kendetegn var, at den oprørsbekæmpende militærledelses kvalitet og dispositioner var kritisable (s. 239). I flere tilfælde undervurderede de oprørerne og anså dem for inferiøre. Militærledelsen blev udpeget på baggrund af politiske loyalitetsforhold og ikke militære kvalifikationer, eller også var der stor udskiftning af de centrale militære beslutningstagere grundet politisk ustabilitet, eksempelvis de omskiftelige indre parlamentariske forhold i Frankrig i perioden 1945-1954, som havde stor indvirkning på oprørsbekæmpelsen i Indokina. Sovjetunionens kampagne var ifølge Joes præget af omfattende inkompetence hos den militære ledelse, logistiske problemer, samt miserable forhold for den enkelte sovjetiske soldat (s. 199 og 240).

En anden central faktor var de mislykkede bestræbelser på at blokere for assistance til oprørerne udefra. I alle fire eksempler fik oprørerne tilført forsyninger, udstyr og personel via omkringliggende lande. I forlængelse af denne betragtning kommer Joes ind på nødvendigheden af at forsegle den lokalitet, hvor oprøret foregår, så oprørerne kan isoleres og efterfølgende neutraliseres.

Desuden lancerede ingen af de oprørsbekæmpende parter i de fire eksempler noget politisk og fredeligt alternativ for deres irregulære modstandere, eksempelvis udsigten til at afholde valg i de berørte områder. Stemmesedlen og valgurnen er inden for visse dele af oprørsforskningen blevet betragtet som nøglen til effektivt at stoppe oprør (s. 240). De manglende politiske alternativer og de oprørsbekæmpende styrkers systematiske brud på regelbundet militær fremfærd havde en kontraproduktiv virkning, idet deres grundlag for bekæmpelse af oprørerne blev forværret og oprørernes legitimitet styrket.

Med Cuba som undtagelsen var der i de tre øvrige eksempler en manglende vilje til og interesse i at forøge antallet af indfødte styrker,

som skulle integreres i den oprørsbekæmpende hær. Franskmændenes motiver var af sikkerhedsmæssig karakter, idet de nærede frygt for en veltrænet vietnamesisk anti-Viet Minh-hær på samme måde, som de frygtede Viet Minh. Derimod medførte de japanske besættelsesstyrker brutalitet rettet mod kineserne og tilsvarende adfærd fra de sovjetiske tropper over for afghanerne, at grundlaget for at rekruttere lokale styrker blev begrænset. I sidste ende blev virkningen modsat, med voksende tilslutning til oprørerne (s. 242).

Som et sidste gennemgående mønster manglede de oprørsbekæmpende aktører evne til at justere deres mål, så de var i overensstemmelse og i balance med de ressourcer, som de havde til rådighed. Eksempelvis udtalte den franske general Leclerc i 1946, at det var mere hensigtsmæssigt at opretholde kontrollen over en tredjedel af Indokina på en solid og sikker måde frem for en svag og usikker kontrol med hele landet. Leclercs anbefaling blev dog ikke fulgt af franskmændene i Indokina.

I lyset af disse erfaringer retter Anthony Joes stor ros til Barack Obama for hans politik i Afghanistan, idet den amerikanske præsident har taget erfaringerne inden for oprørskrig til efterretning og implementeret de relevante principper, herunder skabt større politisk bevågenhed i forhold til det oprørsbekæmpende engagement i landet, samt iværksat uddannelse og inddragelse af lokale afghanske sikkerhedsstyrker. Derudover er der foretaget en forøgelse af antallet af udstationerede NATO-styrker i landet – jf. styrkeforholdet 1:10 – ligesom USA har lagt vægt på at fremme de politiske reformer i landet, bl.a. med fokus på at reducere korruptionen i Karzai-regeringen. Tilbage står udfordringerne med at få lukket grænseområderne til Pakistan, så nye talebanoprørere og forsyninger ikke kan trænge ind i landet (s. 248), og endelig NATO-alliancens behov for at udvise tålmodighed og udholdenhed over for oprørerne (s. 245).

Bogen er veldokumenteret, selvom der forekommer enkelte passager, hvor der kunne tilføjes yderligere henvisninger. F.eks. optræder en detaljeret afdækning af de militære styrkeforhold mellem Viet Minh og Frankrig helt uden henvisninger (s. 105). Ikke alle værker der henvises til i noterne, optræder også i bogens litteraturliste

Det er tydeligt, at Joes flere steder genanvender oplysninger, konklusioner og direkte tekstuddrag fra sine tidligere bøger. Irritationsmomentet opvejes dog noget ved, at analyserne er mere detaljerede og omfattende i det nye værk, det gælder særligt oprørskrigen i Afghanistan i 1980'erne.

Enkelte steder drages konklusioner på et noget spinkelt grundlag. Eksempelvis fremfører Joes det synspunkt, at Castro alligevel ikke ville have vundet valget i 1958, hvis Batista havde afholdt frie valg. For at underbygge denne betragtning henvises til en vurdering fra det amerikanske udenrigsministerium indeholdende en række overvejelser om, hvordan valgets udfald *kunne* udvikle sig i mere demokratisk retning, forudsat bl.a., at valgdeltagelsen var høj (s. 160).

I sin gennemgang af de historiske eksempler demonstrerer Joes sin omfattende viden om guerillakrigsteori. I den sammenhæng er især afsnittet om den kinesiske borgerkrig interessant, idet Joes forbinder de konkrete forhold under konflikten med Mao Zedongs teoretiske anskuelser, som netop blev konciperet, imens krigen stod på. Teorielementer fra denne kilde blev konkret appliceret i kampene mod både de japanske besættelsesstyrker og Chiang Kai-sheks nationalisthær.

Hvis *Victorious Insurgencies* læses isoleret og uafhængigt af forfatterens andre bøger om oprørskrig, er bogen uden forbehold spændende og velskrevet. Læses bogen derimod i forlængelse af forfatterens tidligere værker, bidrager den ikke med nye teoretiske aspekter. Det er ganske enkelt de samme overordnede konklusioner og oprørsteoretiske pointer, der optræder i Joes bøger om oprørskrig, både denne og de foregående. Godt nok anvender forfatteren en »omvendt« optik, idet han i modsætning til sine tidligere værker nu anskuer og vurderer oprørsscenarierne fra oprørernes side, men de gennemgående mønstre er ikke desto mindre de samme. På den måde fremstår resultaterne lidt som gammel vin på nye flasker. Også den komparative metode med case-analyser fulgt af sammenligning og generalisering er genkendelig fra tidligere.

Alt i alt er det en vedkommende og velskrevet bog, om end forventningerne ikke helt blev indfriet på baggrund af Joes' tidligere fremragende værker om fænomenet oprørskrig.

Peter Agerbo Jensen

Universitetsspecialer i historie 2010

Ved

Margit Hurup Grove

Københavns Universitet

Tematiske emner, teori og formidling

Marie Berg: Platons Staten – udlægning af en sjælelære.

Ryam Poatan: Order of Eros: Love in Plato's Symposium.

Morten Bencke: En historiefabrik – lokalhistorie i nyt lys.

Lærke J. Thøgersen: På baggrund af Nationalmuseets udstilling »Danmarkshistorier 1660-2000« fortælles etniske minoriteters egne historier.

Morten Lunau: Når dansk film fortæller historie. En komparativ analyse af historiske temaer og tolkninger i dansk spillefilm omhandlende besættelsestiden.

Michael N. Hansen: Consumption in historical studies.

Mettemarie Burgwald: Hvad skabte behovet for at tale om folkedrab? En analyse af de begivenheder, der medførte en folkedrabsdiskurs i 1940'erne og 1990'erne.

Malene Hedegaard Johansen: Østtyske Holocaustfilm. Kollektiv erindring om Holocaust i Østtyskland(DDR) 1945-75.

Sara Leth-Larsen: Da modernismen kom krybende over grænsen, og Morten Korch indtog lærredet.

Maria Borum Poulsen: Som man føler og tænker. Formidling af brevkultur på Post & Tele Museet.

Jens Lyck Andersen: Sejren er vor. En analyse af sportsjournalistikkens konstruktion af kollektive identiteter i forbindelse med Europamesterskaberne i fodbold 1992.

Stine Johanne Thiesen: A Sense of Place in Second Life. A Theoretical Analysis of a Virtual World.

Martin McEvoy Weigel: Civilisation og barbari. Om den globalhistoriske betydning af den vestlige forestilling om et menneskeligt »os« og et umenneskeligt »dem«.

Torben Vang Christensen: Enheder i konflikt. En nationalismeteoretisk undersøgelse af Samuel Huntingtons tilgang til nation og civilisation.

Peter Højlund og Mads Christoffersen: Historiens formål og funktion. En vurdering og diskussion af perspektiverne i den nye reform af folkeskolens historiefag.

Bjørn Omel Risom: Visuel Podwalk. En anderledes byvandring på Københavns gamle volde.

Anders F. Thøgersen: Racistisk historiefilosofi. En karakteristik af raceteorien hos Arthur de Gobineau og Houston Stewart Chamberlain.

Linda Falck: De offentlige arkiver mellem to paradigmer. Undersøgelse af esdh-systemernes betydning for arkivernes praksis.

Thomas Lund Johansen: Danmarks Oldtid. En udstilling forankret i det nationale projekt.

Katharina Zander: HAVN. En historisk undersøgelse af Københavns oprindelse med udgangspunkt i historisk og arkæologisk materiale.

Danske forhold, kronologisk

Jes Krogh: Harald, Knud og Niels. Kongemagtens udvikling under de tre konger.

Hardy Domar: Pengeombytninger i det danske rige ca. 1000-1241.

Asger Andersen: I purpur og linned. En analyse af dansk Østersøhandel i det 13. og 14. århundrede.

Søren Sejer Hansen: Patriotisme og adelens legitimitet under adelsvælden.

Jan Hørdum Jensen: Bente Bondekvindes vej til bålet. Et mikrohistorisk studie af magien som handelsvare.

Maria Kristine Malling: Hesten og magten. En undersøgelse af hesten som status og magtsymbol ved Christian V's hof i Danmark.

Mia Møller Roesen: De sidste hekseprocesser på Djursland 1686.

Bjørn Simonsen: Ulydige papister og enfoldige kvinder. En analyse af Maren Boye-sagen i Fredericia 1746-49.

Lasse Bendtsen: Intern slavehandel på St. Croix 1750-1848.

Safet Alexander Memedi: Huset Hessen-Kassel. En undersøgelse af en tysk fyrstefamilie i Danmark 1756-1898 med fokus på roller og muligheder.

Marie V. Olsen: Frie afrocaribiske kvinder i Christianssted, St. Croix, Dansk Vestindien ca. 1780-1820.

Vibe Maria Martens: Belonging to His Majesty the King. Royal Slaves in the Danish West Indies 1792-1848.

Ida Mejlhede Kjeldbjerg: Gud og den retfærdige sag. Holdninger til krig i den trykte offentlighed i Danmark 1801-1814.

Laura Thatt Jensen: Helbredssøgende på de danskvestindiske øer, her især St. Croix i perioden 1830-1880.

Finn William Larsen: Politiserer folket når det morer sig? En analyse af Tivolis betydning for den borgerlige offentlighed og de liberales holdning til Tivoli i 1840'erne.

Jesper Stenholm Paulsen: Spørgsmålet om religionsfrihed som det blev debatteret på rigsforsamlingen 1848-49 på baggrund af Roskildes og Københavns præstekonventer.

Carsten Graakjær: Synet på dyremishandling i Danmark mellem 1856 og 1916.

Mette Andersson: Adskillelse fra bord og seng. Dansk separations- og skilsmissepraksis, statistik og fortællinger om samlivssammenbrud 1870-1930.

Rasmus Jakobsen: Gadens rum i København. En undersøgelse af normerne for gadens rum i 1870'erne og 1880'ernes København.

Henriette Borg Kristensen: Forestillinger og fremstillinger af Ostindien. En analyse af danske koloniale rejseberetninger fra Romantikken.

Peder Olsen: Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri. Baggrund og etablering.

Tine Jensen: Et æble om dagen. Undersøgelse af landarbejdernes sundhedsforhold i relation til kost og ernæring i perioden 1880-1910.

Christina Gjermandsen: Kvinder i København omkring år 1900 – ideal er og realiteter.

Amalia Dea Bonné: Alle de smaa fra den store By af Sollys og Havluft fødes paany. En undersøgelse af koloniophold 1900-1930.

Ulrich Flaskager Hansen: Domstolskontrol med den administrative frihedsberøvelse. Danmark 1894-1953. En studie af tilblivelsen af grundlovsrevisionen af 1953, § 71, stk. 6.

Sara Holm Meier: Danske filantropiske og missionske kvinder i dansk Vestindien 1904-1917.

Hajar Ghiziel: En social ambulance. Hjælpekassehjælp 1907-1933 belyst gennem en undersøgelse af Frederiksberg Kommunes Hjælpekasse.

Chresten Hegner: Neutralitetspolitikkens omkostninger. En undersøgelse af bevæggrundene for den danske regerings indgreb i pressefriheden under 1. Verdenskrig.

Bitten Larsen: Hvad mange bønder ikke forstår. Dansk landbrug og reguleringspolitik under 1. verdenskrig.

Martin Jespersen: Særlige Forhold. Den danske hærledelse og den sociale uro i København fra januar 1918 til og med påsken 1920.

Lauge Steen Knudsen: Den glemte sygdom. Influenza-epidemien eller den spanske syge i Danmark 1918-1919. En kildekritisk undersøgelse.

Rene Jacobsen: Baggrunden for Påskekrisen 1920 – drømmen om Slesvig.

Mikkel T. Jensen: Genforeningen med Nordslesvig i 1920.

Jesper John Jørgensen: Parcelhuse i Næstved 1920-1969. Arkitektur og indretning.

Niels Christian Vilstrup Møller: Det Danske Stålvalseværk A/S – fødsel og ilddåb.

Jesper Spanggaard Linnemann: Social arv og mobilitet i det danske uddannelsessystem 1945-1977.

Vagn Hemmingsen: Socialdemokratiets udrensning af Laurids Hansen. Et opgør med samarbejdspolitikken?

Per Gamborg Nielsen: Det illegale blad FRI PRESSE. En undersøgelse af det illegale blad FRI PRESSE (1943-45) med henblik på bladets modstandspolitiske orientering og udvikling under besættelsen.

Nis Peter Rode Larsen: Dansk nationalsocialistisk opposition til DNSAP – en analyse.

Josef Bathikha: Statsradiofonien, den amerikanske informationstjeneste og Den kolde Krig, 1945-1954.

Nanna Rinaldo Andersen: Kommissionen og Kommunisterne. En analyse af Den Parlamentariske Kommissions undersøgelse af regeringen og justitsministeriets beslutninger og indgreb vedrørende kommunisterne under besættelsen.

Margit Bech Larsen: Mellem afskrækkelse og symbolforsvar. En analyse af baggrunden for de store danske kystbefæstningsanlæg Stevnsfort og Langelandsfort i starten af 1950'erne samt en redegørelse for deres rolle i NATO's militærstrategiske planlægning.

Martin Kjærholt: Danmarks Kommunistiske Parti og opstanden i Ungarn i 1956 med speciel fokus på formidlingen af begivenhederne til den danske befolkning samt egne medlemmer.

Anders Dalsager: Fra koldkrigere til NATO-modstandere. En analyse af den socialdemokratiske ungdomsbevægelses holdninger til NATO og Danmarks allianceforhold til USA 1961-70.

Kiki Hahn: Kulturbegrebet i dansk kulturpolitik 1961-2010.

Ester Monrad: Konfirmation uden Gud. Refleksioner over sekularisering i det 20. århundredes Danmark med udgangspunkt i Foreningen for borgerlig konfirmation.

Thor Janus Lomborg: Vi vil ikke have dem siddende og svine med deres spaghetti. En empirisk analyse af danske holdninger til gæstearbejdere i perioden 1967-1980 belyst gennem læserbreve og artikler i avisen Ekstra Bladet.

Morten Flindt: Framing Venstre. En undersøgelse af den organisatoriske og faglige udvikling i Venstres folketingsgruppes akademiske stab 1962 til 2010 og dennes framing af Venstre 1999-2009.

Thomas Ole Brask Jørgensen: Den danske dagspresse og Cubakrisen 1962. En undersøgelse af fem udvalgte avisers opfattelse af Cubakrisen og dens forløb.

Svend Olaf Vestergaard: Vi var egentlig tre, der gik ind ad den dør. Udenrigsminister Poul Hartling 1968-1971 – en faghistorisk biografi.

Thomas Clausen: Fra ØD til OD og ud. En politisk og økonomisk analyse af debatten om økonomisk demokrati 1969-1987.

Anders Ahlén Lavrsen: Implementering af miljø og bæredygtighed i dansk udviklingspolitik 1983-1991. En undersøgelse af Brundtlandrapportens betydning.

Peter Garval: Søren Krarup. Portræt af en stridsmand.

Niklas Andersen: Komparativ analyse af Danmarks og Storbritanniens euroskepticisme.

Christoffer Payall: Fra kold krig til koalitionskrig. Dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik 1985-2005 med fokus på overgangen til aktivistisk udenrigspolitik efter den kolde krig.

Anders Jørn Jensen: Danmarks Radio og de etniske minoriteter 1989-2009.

Mette Juul Sandager: Socialistisk Folkeparti 1991-2005.

Emil Risbjerg Nielsen: For Helvede og For Himlens skyld. Kristendom i dansk politik 1997-2002.

Jan Pierre Jensen: Centrum-Demokraternes exit fra Folketinget i 2001.

Louise Godsk Hansen: De Autonome. En analyse af forholdet mellem motiv og effekt af efterretningslinjerne for fosterdiagnostik fra 2004.

Anders Ravn Sørensen: Vinger af voks. Roskilde Banks sammenbrud.

Trine Sønderholm Jensen: Fortiden er en by i Afrika? En undersøgelse af de dansk-ghanesiske bestræbelser på at bevare kolonial kulturarv.

Internationale forhold, kronologisk

Miah L. Obæk: Kejserkultur i Romerriget 27 e.Kr.-238 e.Kr.

Frank Dahl Nielsen: De hellenistiske Kongedømmer. Deres indbyrdes styrke – deres svaghed over for den romerske republik.

Rene Mark Nielsen: Caesars Bellum Civile som kilde til Borgerkrigen – med særligt henblik på Borgerkrigens udbrud.

Flemming Borg Nielsen: Res Huius Modi Prohibenda Est. Romerske holdninger til collegia i Lilleasien fra Attalos testamente til kejser Alexander Severus.

Mads Rasmussen: Armenien i Senantikken.

Nicolai Petersen: Rom mellem Byzans og Frankerriget. En undersøgelse af de kirkepolitiske stridigheders betydning for forholdet imellem biskopperne i Rom, kejserne i Konstantinopel og kongerne i Frankerriget i det 8. århundrede.

Kasper Grønlund Evers: With a little help from my friends. A new institutional economics approach to the ancient economy.

Niels Okking: Ridderne om det Runde Bord.

Ann-Sofie Wiil: Den patriotiske købmand. Den londonske købmandsstand som politiske og kulturelle mellemmænd i perioden 1660-1730.

Kari Knutsson: Den kartografiske fremstilling af Island i 1700-tallet.

Jan Olsen: Den transatlantiske slavehandels konsekvenser for Vestafrika.

Line Rose Lenskjold: Djævelens Bolværk. Danske missionærers holdning til kaste og omvendelse i Sydindien.

Rasmus Sielemann: Genkendelig autenticitet. Europæiske rådgivere moderniserede Siam ca. 1850-1910.

Jørgen V. Larsen: Portugal er ikke noget lille land. En analyse af Portugal som multiracialt imperium 1875-1975.

Jacqueline Bollmann: The Sphere of Maximum Usefulness. Female Eugenicists in the USA 1880-1941.

Mai Therkildsen: De ubestemmelige. En undersøgelse af præsentationen af de behårede kvinder Julia Pastrana og Krao Farina i Victoriatidens Storbritannien.

Eva Birgitte Duberg Nielsen: Magtstrategi og magtudøvelse i Sovjetunionen. Kaliningrad som ideologisk konstruktion.

Henrik Pryser Libell: Kolonihagenes historie i Oslo. Etablering og over levelse. En komparativ analyse af hagekolonisternes argumentasjon for hagekolonier 1925-2005.

Geoffrey Beck Christensen: The FBI – en historiografisk undersøgelse af den amerikanske efterretningstjeneste 1936-1976.

Daniel P.H. Lopez: Franco-regimet 1939-75 og traditionel folklore og ideologi som legitimitet. Tyrefægtning som politisk konstruktion.

Martin Fransen: Det amerikanske militærs officielle billede af Waffen SS i 1944 og 1945.

Jonas Vognsen: Etnisk konflikt og nationalisme i Japan under amerikansk besættelse 1945-1952.

Mathias Langballe Jørgensen: Det vesttyske punktum for Nationalsocialismen. En holdningsanalyse af omgangen med Nationalsocialismen hos fire vesttyske partier 1949-1954.

Jesper Kamp: Albert Speer – et kritisk portræt.

Rebecca Byberg: The Constitutionalization of the Treatises. The Early Development of European Law.

Nicklas Munk: Storbritanniens vej mod Europa 1955-1961. En historisk redegørelse og tolkning af Storbritanniens holdning til De Europæiske Fællesskaber.

Pernille Østergaard Hansen: Fjernt fra Danmark. En praktisk-afrikanistisk analyse af danske FN-udsendtes fortælling om – og praktisering af – Congo i perioden 1960-64.

Jonas Langeland Pedersen: De nordiske lande i Kennedy-runden 1964-1967.

Jens Mandrup Rasmussen: Fællesskabet under konflikt. Nationsdannelse i Angola.

Trine Hove Jeppesen. Fortællinger om Ghana.

Bjørn Jensen: Den brudte kæde. En undersøgelse af den baskiske venstrepatriotiske bevægelses brug af Den Spanske Borgerkrig 1976-1979.

Anders Lillelund: Radikalisme i Venezuela og pragmatisme i Brasilien. Den politiske venstredrejning i Latinamerika.

Hans Fridberg: Balkanismen i Vestens Balkanpolitik. Vestens reaktion på krigen i Bosnien-Hercegovina 1992-1995.

Amalie Lundsteen: Magtpolitik og massemord. En analyse af kompleksiteten bag gennemførelsen af folkedrabet i Rwanda.

Mette Rilstoft Nilsson: Det Kristne Højre. En analyse af de langsigtede og kortsigtede årsager til det Kristne Højres fremkomst.

Mette Theilmann Nielsen: Den politiske udvikling i Bosnien-Hercegovina 1996-2009.

Julie Hjerl Hansen: FN's sorte bog. Bagsiden af FN's fredsbevarende missioner.

Hanna Gjedde: Raketpraksisser i den mellemøstlige konflikt. En aktørnetværksanalyse af Katyusha-rakettens konfigurering af konflikten mellem den libanesiske Hizbollah og staten Israel.

Maria Vang Knudsen: Kan autoritært styre være legitimt? Forståelsen af Kinas nyeste historie.

Jon Roar Volquartzen: Jessica Lynch og den amerikanske captivity-myte. Brugen af captivity-myten i det amerikanske militær og mediers udlægning af menig Lynchs tilfangetagelse og redning i marts og april 2003.

Jan K. Legind: Multikulturalismen og de svenske anbefalinger.
Anders Rune Rasmussen: Populærhistorien som fornyer af den nationale historieskrivning i Tyrkiet.

Aarhus Universitet

Tematiske emner, teori og formidling

Torben Petersen: Det maskuline ideal i de islandske sagaer.
Clemme Wolsing Kjær: Nation eller klasse? En undersøgelse af statistik som identitetsskabende redskab i Danmark i perioden 1896-1914.
Christian Bader Jørgensen: Kronologi og historiebevidsthed. Historieundervisningen i gymnasiet 1958 til 2005.
Mette Kjærsgaard: ».....og herhjem igen«. Danske TV-nyheders historieproduktion.
Lars Dam Lundgaard: Udvikling inden for pressens dækning af politiske skandalesager.
Mikkel Schmidt Maltesen: Animation som historieformidlingsmedie.
Louise Willemoes Poulsen: Den antifascistiske bevægelse NASJI – fortolker, forbruger og formidler af historie.
Katrine Petersen: Et mindretal med identitet? Hvordan det tyske mindretal i Sønderjylland bruger historien til at styrke og bevare sin identitet.
Birgitte Binger: Rote Armee Fraktion på film.
Ulrik Christian Forsom: Terrorisme eller frihedskamp? En diskursanalyse af terrorbegrebets anvendelighed.
Esben Kjær Ravn: Historikere fortæller i levende billeder. Arbejdsrapport om tre web-tv-produkter for danmarkshistorien.dk.
Sara Mielcke Hansen: Historiografiske dueller om den europæiske integration. En undersøgelse af den transnationale tilgangs muligheder og begrænsninger.

Danske forhold, kronologisk

Jakob Zoffmann Lønvig: De danske vendertog 1100-1185. En undersøgelse af historiografien om og motiver til de danske togter og korstog mod venderne.
Mads Overgaard: Mordet i Finderup Lade – de fredløses historie.
Helle Pedersen: Den danske adel og de fattige i senmiddelalderen. Religiøse aspekter af den verdslige elites støtte til de nødlidende.
Janne Marie Barslev: Adelig fromhed under renæssancen i Danmark – ideologi og praksis.

Martin Friis Hansen: Mulighedernes hof. Karrieremuligheder for junkerne ved kong Frederik 2.s hof 1559-1588.

Eva Vestergaard: Den Schimmelmannske Salon, Friederikke Bruns Atelier og Kamma Rahbeks Stue. En netværksanalyse med henblik på at undersøge salonværtindernes ændrede muligheder for at deltage i vidensdeling i perioden 1751-1835.

Mikkel Stage: En analyse af borgerskabets diskurs om jøderne i den litterære jødefejde i København 1813.

Jesper Steffensen: For at holdes ved Live og i Tiden blive Landet til Tjeneste. En undersøgelse af Fødsels- og Plejestiftelsen i København, samt af plejebørnene som udsattes herfra omkring år 1800.

Troels Hedegaard: Det sindssyge barn og den gode barndom i tiden 1853-1920.

Bjarke Friis: Dual offentlighed i Danmark 1864-1885.

Mads S. Jakobsen: Søgen efter et nyt ståsted. Fastlæggelsen af dansk udenrigspolitik ca. 1864-73 med særlig henblik på Den Fransk-Tyske Krigs indflydelse.

Mogens Holm og Christina Jacobsen: Husmanden i andelsmejerierne og demokratiet.

Signe Wiese: Århus Å – byens moder. En undersøgelse af rørlægningen og frilægningen af Århus Å, set i et planlægningsperspektiv i perioden 1890-2008.

Bibi Petersen: Marked og teknologi i den århusianske jern- og metalindustris rationalisering 1895-1947 – belyst ved tre eksempler.

Peter Hjorth Iversen: Venstre 1929-1938 – liberalismens undergang?

Thomas Hørdum: Begrebshistorisk analyse af DKP i 1930'erne.

Anne K. Heide: Man skal lære noget for at være noget. Husholdningssagen og husholdningsskolernes udvikling.

Anne-Mette Mikkelsen: Hvad er demokrati? En begrebshistorisk analyse af demokratidebatten 1945-46.

Søren Dall: DNSAP og NSDAP–N. Nationale modsætninger og konkurrence under besættelsen.

Sofie Fuhr Pedersen: Dansk bilateral udviklingspolitik 1988-2008. Fra politisk neutralitet til politisk konditionalitet.

Lotte Flugt: De nationale foreningers samarbejdsudvalg 1958-70. En undersøgelse af dansk-nationale organisationers selvforståelse og ageren i en national afspændingstid.

Carsten B. Christiansen: Fra egnsudvikling til egnsafvikling. Egnsudviklingens indflydelse på den industrielle udvikling i Thisted og Hanstholm i perioden 1960-2010.

Johannes F.A. Jørgensen: Hvilket Grønland? En analyse af dansk grønlandsrepræsentation i fag- og skønlitteratur i 1880'erne og 1970'erne.

Lars Tølbøll Pedersen: Det unge danske demokrati og Grønland – en i Moral og Christendom begrundet Forpligtelse.

Iben Thorsager Olesen: En analyse af det europæiske politiske samarbejde, ESP's rolle og betydning i dansk EF politik 1961-1972.

Camilla Kobbel Brogaard: Danmark, EF og debatten om en Ny Økonomisk Verdensorden. En analyse af CIEC-konferencen 1975-1977.

Mathilde Hebsgaard Bjerre: EF-folkeafstemningen i 1972. Tilhængernes og modstandernes annoncekampagner set i forhold til meningsdannelse i medierne.

Christine Bystøl: Kvindeorienteret udviklingsbistand. Integration af kvinde- og kønsperspektivet i dansk udviklingspolitik 1978-2000.

Lone Fisker Christensen: Markedsgørelse inden for sundhedssystemet.

Linnea Staugaard Peitersen: Folkebevægelsen for Frie Fagforeninger – en frihedskamp på papir. En teoretisk funderet analyse af Folkebevægelsen for Frie Fagforeningers arbejde og struktur med fokus på forholdet mellem interne og eksterne faktorer.

Lene Elmegaard Blandt: Landevalg i dansk udviklingsbistand 1962-2010. Hvem blev valgt og hvorfor?

Mads Korsgaard Andersen: De, der fik, var altid de stærkeste. Dansk nødhjælp til Somalia i 1990'erne. En undersøgelse med særligt fokus på Folkekirkens Nødhjælps og Dansk Røde Kors' forhold til problemerne for nødhjælpsindsatsen.

Kamille Bohsen Jensen: Kun en overgang. En analyse af Danidas overgangsbistand til Guatemala 1996-2001.

Iben Juul Hartvig Schjermer: Et blik gennem glasloftet. En undersøgelse af hvorfor der er så få kvindelige topledere i Århus Kommune.

Internationale forhold, kronologisk

Tinna Ryom Krasilnikoff: Falanksen: Kvadratisk, praktisk, god? Et forskningsorienteret studie af eksistensen af en hoplitrevolution i perioden 700-400 f.Kr. i Grækenland med særligt fokus på kampformen.

Martin Brandt Rasmussen: Det territoriale fællesskabs diplomati. Diplomati, identitet og territorium i antikkens Grækenland fra 480-323 f.Kr.

Rene Ejbye Pedersen: Sydtyrol: Et spørgsmål om identitet. En analyse af de tysktalende sydtyroleres kollektive identitet i perioden 1919-2009.

Merete Wedel Højgaard: Corporate Social Responsibility (CSR)? En analyse af CSR-begrebet i relation til to danske casestudies: LEGO Company A/S og Scandinavian Tobacco Group.

Martin Marx Lynderup: Japans relationer til og opfattelse af Kina 1931-1945.

Tanja Bentsen: Cuba-krisen 1962-2010. En historiografisk analyse af den internationale litteratur om Cuba-krisen i 1962.

Henriette Andersen: Samlet eller delt? En analyse af NATOs politik og strategi i 1980'erne.

Benjamin Dajic: Bosniske muslimer: Tilblivelsen af den bosniakkiske nation under eksternt pres og intern splittelse.

Anne Sofie Mørk Puggaard: Migrationstilbøjelighed og migrationskultur i Øst- og Centraleuropa. Et casestudie af emigration fra Polen, Ungarn, Bulgarien og Rumænien i forbindelse med EU's østudvidelse i 2004 og 2007.

Syddansk Universitet, Odense

Tematiske emner, teori og formidling

Rikke Juel Madsen: En mærket disciplin. Kønsforskningens betydning og status i historiefaget.

Jacob Mandal Hermansen: Dansk idræts gennembrud i et bevægelseshistorisk perspektiv.

Claus Markussen: De kulturhistoriske museer og (re)konstruktion af det nationale fællesskab.

Eg Groa: Irrationel rationalitet – forskelle og ligheder mellem religiøs og sekulær motiveret terrorisme.

Simon Dan Petersen: Filmanalyse af Flammen og Citronen.

Danske forhold, kronologisk

Anja Nielsen: Pestens hærgen i København i 1564.

Thor Niels Fejerskov Jensen: En analyse af Ivar Huitfeldt som erindringssted.

Helma Roelven: Byrum mellem erindring og globalisering. En komparativ analyse af byrummets fysiske fremtræden og dets betydninger i perioden 1870-2007.

Kjartan Seyer-Hansen: Børnene, der holdt op med at dø. Småbørnsdødeligheden i Danmark 1870-1910.

Mette Bundgaard Knudsen: Ingeborg og ægteskabet.

Linda Petersen: Reguleringen af beværtere i 1800-tallet.

Line Karlskov Jensen: Den man tugter, elsker man. En undersøgelse af revselsesrettens afskaffelse.

Claus Andersen: En sammenligning af Holger Danske og BOPA's stikkerlikvideringer i Storkøbenhavn under besættelsen 1940-1945.

Stefan Staugaard: Stikkernes land?

Mai Hostrup Brunse: Familiepolitik – en kvindekamp. Etablering af en dansk familiepolitisk dagsorden 1945-1967.

Merethe Aagaard Jensen: Den lange vej. De norske og danske fanger i KZ-lejren Mauthausen.

Mathias Michael Binzer: Diskursanalyse af den danske fredsbevægelse under den tidlige kolde krig.

Maria Madsen: Danskernes holdning til udenlandsk arbejdskraft. En undersøgelse af avisdebatten i Danmark fra 1960'erne og frem til i dag.

Mette Fentz: Det danske forhold til Rumænien 1964-1980.

Tina Maimburg: Human udlændingepolitik – et afsporet begreb. En begrebshistorisk analyse af socialdemokraternes begrebsanvendelse i dansk udlændingepolitik 1993-2001.

Internationale forhold, kronologisk

Flemming Lyder Hansen: Irske højkors.

Erik Debois: Woodrow Wilson – realist eller idealist?

Thomas Hast: Nationalsocialistisk statsarkitektur i Berlin, ved Nürnberg og i München 1933-1945.

Ann Feddersen: Koncentrationslejrpsykologi – de jødiske kvinder i Auschwitz.

Line Engel Hüttig: Grønlands kriminallov i et kritisk historisk perspektiv.

Christian Jespersen: Hip-hop som afroamerikansk talsmand. En undersøgelse af hip-hop-kulturens historie, udvikling og aspirationer som politisk organ i USA.

Jens Nørgaard Lauridsen: Rastafaribevægelsen – modstand og identitet i den afrikanske diaspora.

Kim Sønderskov Kristensen: En analyse af Carter-administrationens udenrigspolitik 1977-1981.

Niels Galsgaard Olsen: Internationale forholds betydning for det statslige diplomati i perioden 1990-2008.

Anders Bager Eriksen: Fortællinger om en plads i Berlin.

Syddansk Universitet, Kolding

Danske forhold, kronologisk

Jonas Høyer Rohde: Skæbnens Forår. Det politiske opgør med DKP i foråret 1948.

Lars Schmidt: Vi skal huske, hvad det hele handlede om! En analyse af den danske regerings argumentation for dansk militær deltagelse i en multinational indsats i Irak marts 2003.

Internationale forhold, kronologisk

Rita Irene Rattenborg: Rom som sømagt i den tidlige republik.

Roskilde Universitet

Tværgående emner, teori og formidling

Michael Gjern Vasilas: Frihed og Orden. Jean Bodins teori om suveræ-nitet.

Ea Maria Ørum Petersen: Når kærlighed medialiseres.

Martin Fink: Den fortiede generation. Historieformidling om Anden Verdenskrig.

Linea Hansen: Museumsformidling på Facebook.

Frank Luthard: International radio broadcasting from Sweden, Switzer-land and Finland in a historical perspective.

Anne Marie Berså: Når politik bliver personligt. En historisk analyse af personliggørelsens betydning for politisk profilering.

Danske forhold, kronologisk

Cathrine Gyde Thomsen: Hellige ben og Guds Fred. Helgenkult, social uro og Gudsfredsbevægelse omkring 1000-tallet.

Anne Kristine Bolø: Dronning Sophie Amalie. En analyse af udvalgte fremstillinger af dronningen fra 1600-tallet frem til i dag.

Ole Falkentorp: Forandringsprocesser i det åbne land. Analyse af land-skabsudviklingen i to sjællandske ejerlav efter landboreformernes udskiftning.

Rasmus Voss: Det engelske angreb på den danske søfæstning Christiansø den 24. oktober 1808.

Stig Roar Svenningsen: Københavns Befæstning. En analyse af militæ-rets stilling i dansk samfundsplanlægning 1880-1919.

Sara Juul-Olsen: Blandt gengangere og godtfolk. En analyse af fortæl-linger indsamlet i Salling i 1888.

Signe Gissel Schmidt: På vej mod det vidunderlige. Omkring Knud Rasmussens rejsedagbog fra første Thuleekspedition 1912.

Ulrik Høgsbro: Monopolstriden 1914-1921. Antitrust, statsmonopoler og socialisering.

Nina Trige Andersen: Til Ordens Overholdelse og Arbeidets Fremme.

Peter Ivan Møller Hansen: Det tyske naziregimes imperiale projekt og danskere i Waffen SS, sommeren 1940.

Maria Bunch Farver: I den bedste mening? Flytningen af 22 grønlandske børn til Danmark i 1951.

Grethe Kildegaard Nielsen: Dänemark – ein Urlaubsland. Danmarks image i 11 af Danmarks Turistråds tysksprogede brochurer fra perioden 1955-2010.

Louise Mahnfeldt Engelsen: Folkekirkens Nødhjælp – værdigrundlag, identitet og formål. En undersøgelse af Folkekirkens Nødhjælps kirkelighed fra 1960'erne og frem til i dag.

Mads Baggesen: Høje træer kaster lange skygger. Et projekt om beboerdemokratiet i Albertslund Syd.

Tina Juul: Interessenter i den første danske miljøbistand fra 1992-2001.

Mads Munkholm Jensen: Fodbold og danskhed.

Gry Brøndum: Suverænitetsafgivelse. Danmarks afgivelse af suverænitet til EU ifølge statsministrene Poul Nyrup Rasmussen og Anders Fogh Rasmussen.

Marta Dalby Helleskov: Tilbage til rødderne? Organiseringsarbejdet i det danske fagforbund Træ-Industri-Byg.

Nicole Emilie Kudera: Bygningsmuseet i Kongens Have.

Viggo Vikman Pedersen: Storbyens stadsstue. Aborreparken, Ørstedsparken og Østre Anlæg – etableringen af en moderne social orden i København.

Andreas Skriver Hansen: En kamp om indholdet – en kamp om naturen. De danske nationalparker til diskussion.

Kristian Rune Hansen: De dovne og uværdige. Tiggerilovgivningen i Danmark og dennes betydning for tiggeri som social praksis anno 2010.

Lars Thor Jensen: Barbue – vanebrydende & banedannende. En analyse af spillestedet Barbues historie.

Asger Erhardsen Tarpgaard: Fanbreve til Gasolin. En analyse af fanaspektet i dansk rock.

Casper Jørgensen: Gruppeeksamen er død! – Længe leve Gruppeeksamen!

Internationale forhold, kronologisk

Tim Lund: Retfærdig krig hos Augustin.
Steffen Olesen: Fra frontlinje til frontløber.
Katharina Vesterager Hakkelmann: Erindring og glemsel – en diskussion af historieundervisningens rolle i Bosnien.
Helle Sørensen: Angakokkens barnebarn.

Aalborg Universitet

Tematiske emner, teori og formidling

Lise Jørgensen: Det Glædelige Budskab. Et studie i kanoniseringen af de fire evangelier i det Ny Testamente.
Marianne Sørensen: Indsamling, bevarelse og tilgængeliggørelse af private arkivalier i Danmark.
Anna Louise Siggaard: Arkivers digitale formidling på Facebook mod den unge brugergruppe.
Abdulrahman Sheik Abdullahi: Arkiver og etniske minoriteter.
Lise Simonsen: Brug af historien. En undersøgelse af Evo Morales' brug af historien.

Danske forhold, kronologisk

Merethe Laustsen Urth: Troldomstro i Danmark i det 17. århundrede.
Klaus Gluud Larsen: Det danske slavehandelsforbud 1792 – humanisme eller kynisme?
Mark Karlsen: Sprog og nationalisme – grundlag for Ejdergrænsen.
Marianne Sletten Paasch: Religion og integration blandt de danske immigranter i USA 1868-1914.
Annricka Ledet: Systemkritiker og nationalsymbol. En analyse af Kaj Munks forhold til demokrati som skildret i nyere tid.
Rikke Hilda Due Hein: Hvad mutter gør er altid det rigtige. En analyse af Kvindeligt Arbejderforbunds strukturdebat i perioden 1970-1997.

Internationale forhold, kronologisk

Hanne Glumsøe Bach: Middelalderens kristne sultaner. Forholdet mellem Siciliens kristne konger og deres muslimske undersåtter.
Marie Lilja Jensen: Kristne under muslimsk herredømme – frihed med restriktioner.
Preben Leth Frank: Royal Navy 1700-1763.

Ingvar Kristjansson: Retfærdiggørelse af islandsk selvstændighed.
Louisa Hjorth: Kristne religiøse organisationer og deres kamp for politisk indflydelse i USA.
Stinne Fisker: Sociale bevægelser i USA i det 20. århundrede – hippierne og punkerne.
Lise Marie Guld: Årsager til krig og folkemord i det tidligere Jugoslavien.

Oversigt over afleverede specialer i 2010

Universitet	Kvinder	Mænd	Titler	Grupper
KU	45	80	124	1
AU	29	27	55	1
SDUO	14	16	30	0
SDUK	1	2	3	0
RUC	17	18	35	0
AAU	13	5	18	0
I alt	119	148	265	2

Oversigten er bygget op med et afsnit om tematiske emner, teori og formidling, et kronologisk dansk afsnit og et tilsvarende for internationale forhold – universitet for universitet. Det samlede antal indleverede specialer er på 265 titler, skrevet af 267 personer – noget mindre end sidste år, hvor der var 299. Antallet af gruppespecialer er nu nede på to, mod otte sidste år.

Tendensen med emner inden for teoretiske/tematiske og formidlende specialer er fortsat i vækst og omfatter også efterhånden ret eksotiske emner. Det behøver ikke at give anledning til bekymring, historie er og bør være et rummeligt fag, men det bør mane til eftertanke, at antallet af specialeskrivere med emner før år 1500 er på under 10 procent.

MHG

Medvirkende ved dette hæfte

Peter Yding Brunbech, f. 1973. Projektleder for danmarkshistorien.dk, ph.d., Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Liselotte J. Christensen, f. 1969. Stud.mag., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Karl-Erik Frandsen, f. 1940. Lektor, dr.phil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Anne Katrine Gjerløff, f. 1974. Postdoc, ph.d., Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU), Aarhus Universitet.

Margit Hurup Grove, f. 1948. Censorformand, cand.mag., Hjejlevej 6, Øster Hurup.

Bjarne Hastrup, f. 1945. Direktør i Ældre Sagen og ekstern lektor, cand. polit., Økonomisk Institut, Københavns Universitet.

Peter Henningsen, f. 1964. Overinspektør, dr.phil., Frilandsmuseet/ Brede Værk.

Grethe Jacobsen, f. 1945. Førstebibliotekar, dr.phil., Det Kongelige Bibliotek.

Jesper Jakobsen, f. 1980. Forskningsassistent, cand.mag., Det Kongelige Bibliotek.

Bernard Eric Jensen, f. 1943. Lektor, mag.art., Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU), Aarhus Universitet.

Peter Agerbo Jensen, f. 1974. Adjunkt, cand.mag., VUC Roskilde.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949. Ekstern lektor, dr.phil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Gunner Lind, f. 1953. Professor, dr.phil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Else Mundal, f. 1944. Professor, Senter for middelalderstudier, Universitetet i Bergen.

Jes Fabricius Møller, f. 1966. Lektor, ph.d., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Anita Kildebæk Nielsen, f. 1970. Kommunikationskonsulent, ph.d., Institut for Vand og Miljøteknologi, Danmarks Tekniske Universitet.

Bertel Nygaard, f. 1977. Lektor, ph.d., Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964. Lektor, ph.d., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Olaf Olsen, f. 1928. Fhv. rigsantikvar, professor emer., dr.phil., Strevelshovedvej 2, Alrø, Odder.

Kurt Pedersen, f. 1942. Lektor, cand.polit., Institut for Ledelse og Center for Erhvervshistorie, Aarhus Universitet.

Jesper Strandskov, f. 1954. Professor, dekan, dr.merc., Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Syddansk Universitet.

Peter Sørensen, f. 1943. Historiker, cand.phil., Hasselhaven 66, Lystrup.

Rettelse

Universitetsspecialer i historie 2009

I oversigten for 2009 har der desværre indsneget sig en fejl i oplysningerne om to specialer fra SDU. Der er byttet om på forfatternes navne og anført en foreløbig titel (HT 2010, hæfte 1, side 279).

De rigtige oplysninger er:

Per Seesko: Messestiftelser og evige vikarer i Danmarks senmiddelalder.

Claus Dahlén Lund: For deres sjæls frelse. En undersøgelse af kalentet for Ramsø-Bjæverskov herreder.

Dagfinn Skre: Kaupang in Skiringssal; samme: Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age. (Olaf Olsen) 260
Rikke Malmros: Vikingernes syn på militær og samfund: Belyst gennem skjaldenes fyrstedigtning. (Else Mundal) 267
Per Andersen: Studier i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683. (Grethe Jacobsen) 273
James L. Larson: Reforming the North. The Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520-1545. (Karl-Erik Frandsen) 279
Louise Nyholm Kallestrup: I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen. (Jens Chr. V. Johansen) 286
Stefano Miniati: Nicholas Steno's challenge for truth. Reconciling science and faith. (Sebastian Olden-Jørgensen) 289
Sebastian Olden-Jørgensen: Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år. (Karl-Erik Frandsen) 290
Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen (red.): Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. (Karl-Erik Frandsen) 293
Thomas Lyngby, Søren Mentz & Sebastian Olden-Jørgensen: Magt & Pragt. Enevælde 1660-1848 (Karl-Erik Frandsen) 295
Peter Henningsen & Ulrik Langen: Hundemordet i Vimmelskaftet og andre fortællinger fra 1700-tallets København. (Karl-Erik Frandsen). 302
Jane Humphries: Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution. (Anne Katrine Gjerløff) 305
Bodil Selmer: Fyrmesteren. Beretning om et liv på kanten af havet. Chr. Heering 1843-1905. (Anita Kildebæk Nielsen) 312
Anthony James Joes: Victorious Insurgencies. Four Rebellions that Shaped Our World (Peter Agerbo Jensen) 314

Universitetsspecialer i historie 2010. Ved Margit Hurup Grove 319
Medvirkende ved dette hæfte 335
Rettelse 336

Vejledning til forfatterne

Bidrag til Historisk Tidsskrift underkastes fagfællebedømmelse samt redaktionel vurdering og bearbejdning. Manuskripter indsendes til redaktionen som attachment til e-mail i Word eller RTF-format. Manuskripter til artikler bør ikke overstige 30 tryksider (à 2800 enheder). Noter nummereres fortløbende. Ved litteraturhenvisninger anføres forfatterens fornavn først. Emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Hvad angår opstilling, tegnsætning mv., henvises til offentliggjorte artikler fra de senere år som model.

Egentlige afhandlinger forsynes med resumé på dansk eller engelsk beregnet på udenlandske læsere. Forfatteren modtager kun én korrektur. Rettelser mod manuskript tillades normalt ikke.

Anmeldelser forsynes med følgende overskrift: Forfatternavn: Titel. Evt. undertitel, skriftrække eller lign. Udgivelsessted, årstal, forlag. Sidetal. Pris.

Historisk Tidsskrift

Bind 111 Hæfte 1

Omorganiseringen af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirksomhed 1737-1747. Af Jesper Jakobsen 1
Summary 36
Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848. Af Bertel Nygaard 37
Summary 72
Pindstrup Mosebrug i hundrede år. En studie i forretningsudvikling. Af Kurt Pedersen, Jesper Strandskov & Peter Sørensen 74
Summary 119
Danidas flagskib. Noakhali-projektet og projektbistandens symbolske funktioner. Af Peter Yding Brunbech 121
Summary 161
Da Statens Arkiver blev effektive. Af Liselotte J. Christensen 162
Summary 195

Diskussion

At handle i tid og rum. Et socialkonstruktivistisk historiebegreb. Af Bernard Eric Jensen 197
Konflikt og konsensus i kommunen. Om Niels Clemmensens disputats. Af Gunner Lind 224
Krigen i 1864. Slagtebænk Dybbøl og Dommedag Als. Af Jes Fabricius Møller 240

Nekrologer

Svend Aage Hansen. Af Bjarne Hastrup 247
Johny Leisner. Af Peter Henningsen 253

Indholdsfortegnelsen fortsætter på inderside af omslag.

ISSN 0106-4991

TRYK: JESPERSEN TRYK + DIGITAL